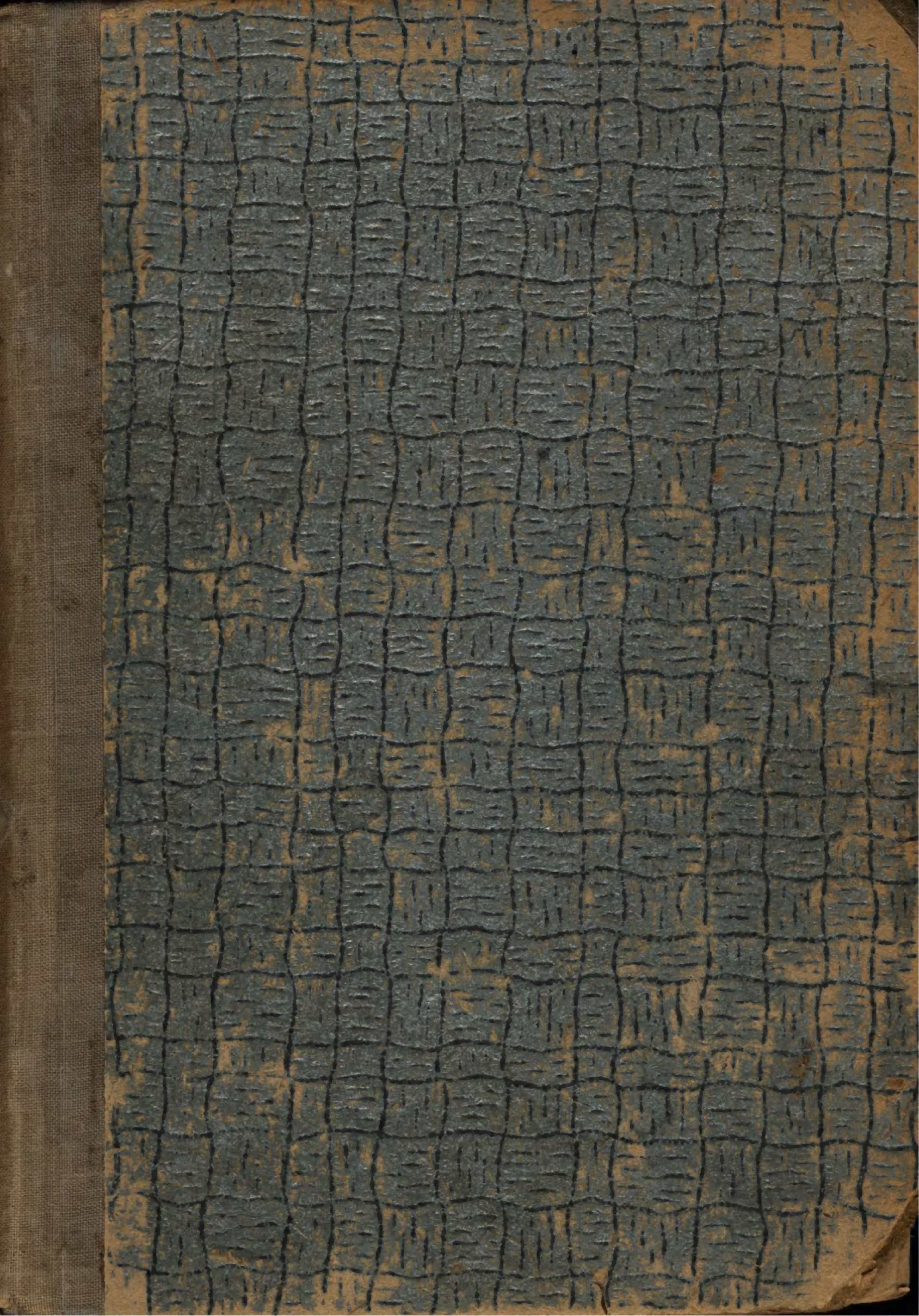

Записки Наукового
Т-ва ім. Шевченка
у Львові
т. XXIII–XXIV

Хмельницький і Хмельнищина.

ІСТОРИЧНИЙ ЕСКІЗ

Михайла Грушевського.

I.

Двіста пятьдесять літ минуло від часу, як покривджений чигиринський сотник підняв на Україні рух, що привів до цілковитого перевороту політичну систему східньої Європи і надав свому проводиреви розголос, який ні перед тим ні потім не випадав на долю політичним діячам нашого народу. В середині січня („за три тижні до сирної неділї“)[1] підняв він Запороже „королївськими листами“, в груднї (17 с. с.)[2] в'їздив він з тріумфом в Київ, в апоґеї своєї слави. І які ж ріжнородні почутя викликала ся слава у сучасників-земляків. „Мойсеєм, хранителем, спасителем, свободителем народа від лядської неволї і на знак того „Богданом“ названим“ величав його православний Київ, витаючи в своїх мурах. Zdrajca, zbójca, rozbójnik, bezbożny arcy-tyran, i morderca — титулує його в своїх мемуарах православний українский шляхтич, пересиджуючи в мурах Печерської лаври народній рух. Що вже казати за чужих! Але й за двіста літ від того великого руху суд про Хмельницького і Хмельнищину не прийшов до якоїсь одностайности навить в українсько-руській

[1]) Акты Московскаго государства II с. 357; сирна неділя була 5 с. с. лютого.

[2]) Єрлича Latopisiec I p. 72.

науці. Пригадати собі хоч би Максимовича з його ентузиязмом для Хмельницького і гострі, повні ненависти, нападки на Хмельницького у Куліша! Очевидно, за тих двіста літ справа Хмельнищини не передавнилась, — се ясно показує пристрастний характер, який не раз приберають суперечки з поводу її.

Вона й не могла передавнитись. Є події, що по короткім часї мають виключно історичне, сказати-б — антікваричне значіннє; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколїнь на довгий час, сотворяють для них цїлком нові обставини житя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боєвим прапором для віків, сьвятощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветь ся епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельнищина. Її можна порівняти з значенєм реформациї для нїмецького народа, французької революциї для Західньої Европи. Ми досї чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельнищиною; ті ідеї, що двигнули нарід тодї, зістають ся в значній мірі досї народними desiderata'ми, перейнятими й поступовою інтелїґенциєю; з оцїнкою того руху звязана така чи иньша оцїнка й народньої проґрами.

І одначе се все не виключає можливости, а властиво обовязка для нас, потомків народу, що счинив той великий рух, об'єктивного суду над сим рухом, тим більше що справедлива оцїнка й зрозуміннє його дає нам розуміннє цїлого періода нашого народнього житя, дає ключ до пізнання не одного й у попереднїх часах. І теперішня річниця дає повід застановитись на Хмельнищиною та її ініцнятором і провідником.

II.

Приступаючи до оцїнки дїяльности Хмельницького, ми передо всїм мусимо вперед залишити думку, що маємо перед собою якийсь плян, наперед передуманий і уложений; правда, що її взагалї в історичній дійсности не часто можна стрінутись з такими наперед уложеними плянами. Сам Хмельницький зовсїм не кривсь з тим, що його дїяльність лише припадково прибрала такі ґрандиозні розміри. Можна-б сказати, що він, противно, удавав з себе несьвідомого, спихав з себе всяку відповідальність за свою роботу, але сама аналїза його поступовання показує, що маємо тут дїяльність, котрої плян виробляв ся під час її розвою, а мета була підсунена вже її результатами. Ми можемо

прийняти за щирий висказ, кинений Хмельницьким під час, коли його думки найвище винесли ся — в розмовах з польскими послами на початку 1649 р.: „я доказав того, про що ніколи не думав, тепер докажу, що надумав; досї я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“ [1]).

Все поступованнє Хмельницького в 1648 р. доводить, що він справдї „доказував, про що ніколи не думав“, і ми можемо йому повірити на слово, що власні кривди і шкоди подвигнули його до того виступу. Тільки сї кривди і шкоди, бувши його власними, були разом і козацькими взагалї.

Як нї зростає в людинї зі зростом культури можливість об'єктивности (сю можливість можна-б уважати одним з ознаки культурности), вона зістаєть ся все глубоко суб'єктивною істотою. Дуже рідко, виїмково стрічаємо випадки, де чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів, нїчим не звязаних з його особою. Аж свої власні сильні вражіння дають чоловіку ключ до розуміння, до відчування чужих, власне горе і кривду звязує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником, і суб'єктивні мотиви перетворюють ся в горнилї великого серця в той біль, котрим

великі души за ввесь мир горюють.

Можна Хмельницького не зачисляти до таких „великих душ“, але то був чоловік висших здібностей і визначного характера. Своїм родом, одїдиченою заможностию визначений серед земляків, здобув він своєю осьвітою й здібностями висше становище в козацькій єрархиї: до повстання 1638 р. був він військовим писарем. Під час повстання 1637 р. бачимо його в козацьких рядах, — не побояв ся він тодї поставити на карту, що мав; під час повстання 1638 р. його не стрічаємо; не належав він, здаєть ся, до невеликого числа льойальних, що „з своєвольством не лучились“, але в усякім разї зістав ся в вищій верстві козацької старшини яко чигиринський сотник [2]). Тим прикрійше мусїв він відчути те цїлковите пригнобленє козачого стану, його безправність і безрадність супроти усяких кривд і надужить польської зверхности. І його, заслуженого козака, не шановано при тім (звістна його скарга, що за

---

[1]) Księga pamiętnicza I. Michałowskiego р. 375 (теж в Żródła'х Ґрабовского і Пшездецкого І с. 9. і в Памятникахъ изданныхъ кіевскою комиссіею І с. 332); далї означено се жерело Ks.

[2]) Okolski Diariusz вид. Туровского с. 68 і 193 4.

два роки перед повстаннєм забрано в нього нїби за поволовщину, котрої козак і не повинний був платити, його походного коня, тим часом як він відвозив взятих ним в неволю Татар (Ks. 5). До сього прилучилась та славнозвістна його суперечка с підстаростою Чаплинським, відібраннє маєтности (формально правнє), наїзд, убийство сина, арешти і похвалки на житє... Хмельницький разом почув своє житє вибитим з його колеї і не маючи до кого „шукати оборони", удав ся на Низ „до иньших, подібно як він покривджених", щоб разом доходити своїх „шкод і кривд" — кривд козацького стану.

Се був звичайний початок одної з численних козацьких рухавок, що тягнуть ся через цїле півстолїтє, від кінця XVI в. Тільки та відміна, що все далї з часом сї козацькі рухи втягали в рух все більші маси народу, а друга — що Хмельницькому удалось осягнути те, чого пробували і не могли осягнути иньші козацькі ватажки почавши від Косинського — помочи з-за границї.

Річ посполита польська цїле столїтє — від середини XVI в. пробувала з козацтва зробити тїсно обмежену верству, півупривилейовану, якусь під-шляхту. Сю верству обчислювано на 500, 1000, 2000, 6000, maximum — 8000 (перед повстанєм 1637 р.), та замкнути її рішучо не вдавалось. Вигоди, які показовало сїй верстві польське правительство, були по части ілюзоричні і в усякім разї не могли рівняти ся з тими, які собі козак прибрав фактично; тож козацтво, не ваблячись на ролю ограниченої верстви, навпаки — широко розкривало двери до себе народнїм масам, в сїй численности і силї своїй бачучи найлїпшу ґварантию свого стану володїння. Сю полїтику полекшав і уряд, в часах потреби заохочуючи козаків, аби як найчисленнїйше виступали, і закликаючи „охочих людей" іти в козаки[1]). До 1638 р. реєстр, хоч часто переводив ся, в дійсности, можна сказати, нїколи не був переведений в житє, козаки числились не на тисячи, а на десятки тисяч, але ще важнїйше, що цїла „українна" просторонь в полудневій Київщинї і в Заднїпрянщинї була нїчим як оселим козацтвом Основні жадання козаків: права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обовязків чи на дїдича чи на ко-

[1]) Реляция 1632 р. в Актах Москов. госуд. т. I N 336: „а иныхъ де охочихъ людей в литовскихъ городкѣхъ накликають, чтобъ всякіе охочіе люди писались вновѣ в казаки".

ролївських державців і незалежність від домінїяльної і всякої иньшої юрисдикциї — були також жаданнями всього свого люду, що для осягнення їх готовий був кождої хвилї перейти під козацький присуд, аби лише се вільно було, тим більше що побутові обставини з кождого хлібороба робили вояка і держали його узброєним. Ся солїдарність інтересів козацтва і селянства давала ширше значіннє козацькій верстві, що в дійсности нічим не була відграничена і готова була приймати в свої ряди селянство usque ad infinitum (хоч нїколи не ставила задачею еманципациї селянства як такого); сей власне звязок дав жизненну силу козацьким рухам, і зі зростом кольонїзациї на українних ґрунтах зростала і ся сила. Польська шляхта, забігаючи дорогу народнїй кольонїзациї та уловляючи осадника на „свої" ґрунти на Українї, „збирала розпалене уголє на свою голову".

І Хмельницький, як типовий козак, мав перед очима інтереси головно, щоб не сказати — виключно, козацької верстви. Як би його спитати, коли він виступав з Запорожа, чого він хоче? — ледви чи зажадав би він більше як знесення конституциї 1638 р. і привернення, стану quo ante. Але обставини зложились так, що він міг і мусїв зажадати більше.

III.

Причина, що дала руху Хмельницького нечувані в історії козацьких війн успіхи, була передо всїм — спілка з Татарами. Почавши від Косинського ріжні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма — відомо се напр. про Павлюка (1637). Хмельницькому удалось притягнути до себе Татар (хан був загнїваний на Польщу за невиплачений харач, а орда потрібувала війни, бо був в Криму голод[1]). Ся спілка забезпечала козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти Польське військо, а тим опановати терен повстання. Се було незвичайно важно, особливо як пригадати, що в попереднїх повстаннях Поляки часто навить не давали козацькому війську „вигребтись з Низу на волость". Тепер козацьке військо не тільки „вигреблось", але і стало „на волости" в ролї необорного ворога польських сил.

[1]) Акты Москов. госуд. II N. 338, Акты Южной и Зап. Рос. III с. 180.

Се одно разом перенесло в ряди повстання всю народню масу. Ми не знаємо докладно, яких заходів уживали козаки для підіймання народа (вікомі доси універсали Хмельницького в їх теперішній формі не автентичні), але можемо тільки сказати, що він властиво і не потрібував жадних заходів: досить було, що зникли всї перешкоди до переходу народа під козачий присуд, в сей блаженний стан, що увільняв селянина від економічної і правної залежности від польського пана і урядника, і побіди Хмельницького подавали надію, що сей козацький присуд удержить ся супроти польсько-шляхетської верстви. А заразом підіймались і приставали до руху окрім селян і иньші елементи незадоволені польським режимом, подражнені своїм национальним пониженнєм — з міщан, духовенства, особливо низшого, навить з руських шляхтичів, хоч радикальний характер селянського руху і був в ґрунті річи противний їм (послухати наприклад такого речника „статочних людей“ як Самовидець).

Розпорошивши польське військо, опанувавши подніпровські краї і навівши страшенну паніку не тільки на українську шляхту, але й на всю Польщу, Хмельницький марнує час, безпотрібно стоїть в Київщині і з під Білої церкви пише свої листи, де виправдуєть ся і просить оборони козацтва від утисків, та висилає петициї від війська, що зводять ся до отсих desiderat'ів: побільшеннє реєстра до 12000 (козаки обіцюють над той реєстр нікого не приймати), заплаченнє невиплаченого гроша і зміна ординациї 1638 р. що до старшини (Ks. N. 40). Тільки всього!

Се виглядає страшно дивно, як дивити ся на Хмельницького, як на народнього вожда, що виступив для визволення України „з під ига лядського єгипетського“, але в дійсности Хмельницькому тоді анї снилось бути народним вождом і увільняти когось з під лядської кормиги. Йому треба було знести ординацию 1638 р. і для того зробити відповідну демонстрацию правительству. Удар, ним зроблений, показав ся занадто сильним, і Хмельницький став в ролї чоловіка, що хотів когось настрашити, а натомісь збив з ніг. Він не хоче безпотрібно задерати Поляків дальшою війною — скільки не воюй, метою зістаєть ся нова козача ординация, а всяка побіда лише викликує жаданнє реванжу. Він стоїть, тільки нарід громадить — свою силу опорну, не починаючи нїчого, і висилає свої desiderat'и. Вони дуже малі (дванадцятитисячний реєстр мав замір завести Володислав в своїх плянах війни з Турками), але Хмельницький з козацької історії знав, що Річ Посполита дуже неохоча до

уступок на папері: головна річ, щоб бути козакам панами ситуациї на Україні і не допустити до переведеня в житє ординациї. Але король умер, сойм не полагоджує жадань; нові польські воєводи попросту провокують Хмельницького, і се приводить до нової катастрофи під Пилявцями. Силою інерциї, щоб не дати роспастись згромадженим наоколо нього силам (як деякі звістки кажуть — проти власної волї), посуваєть ся Хмельницький на захід, стоїть під Львовом, кидає облогу за марну контрибуцию, марнує час під Замостєм, і нарешті дочекавшись листу від нового, ним попираного короля з обіцянками, рушає назад (падолист 1648 р.).

Але в Київі стрічає Хмельницького православна Русь з нечуваною честию й ентузиязмом[1]); православна єрархия витає як свого патрона; єрусалимський патриярх веде з ним довгі інтимні розмови (Ks. 377.). Нові горизонти, новий круг ідей розкриваєть ся перед очима „козацького батька“; його гадки вийшли за тїсний обрій козацьких інтересів. „Досї я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“, каже він в лютім 1649 р.

То був незвичайно важний момент в житї Хмельницького; переміну в нїм запримітили[2]), і він сам заявляв про неї (Ks. с. 375); в Польщі об'ясняли її впливом патріарха[3]), і се можливо. По части тим треба пояснити і введенє релїґійної справи в проґраму Хмельницького, кажу по части, бо оборона православия була введена в круг козацької полїтики ще від Сагайдачного: вже тодї проводирі козацтва чули потребу, навіть у своїх власних інтересах, дати ширше значіннє козацькому руху. Не здужаючи піднятись до ідеалів национальних, всеукраїнських, і социяльних — визволення всеї маси українського люду, сї проводирі, замість того щоб поставити козацький рух на ґрунтї национальнім або социяльнім, дали йому релїґійну закраску, що заступала місце национальної, звязувала інтереси козацькі з інтересами иньших верстов і крім того приодягала низових лицарів релїґійною авреольою — оборонців церкви. Сею дорогою пішов і Хмельницький.

[1]) Сьвідок Єрлич злобно нотує, що Кияне Хмельницькому „два або й десять разів більше“ були раді, нїж коли воєводам, і честь більшу показували — Latopisiec I с. 72.

[2]) Podniosła się tém bestya, зауважає сьвідок Мясковский — Księga с. 377.

[3]) Акты Южной и Зап. Россіи III с. 304, Księga с. 364.

Але гадки Хмельницького ішли тепер ще далї. Перед мисленними його очами ставали — не скажу пляни — а якісь мрії можливости, перспективи подвигнення цїлої Руси, цїлковитого знищення польського панованя на руській териториї і якогось нового инакшого житя на Руси, під охороною і зверхностию козацького війська. Сї фантазиї вилились в звістних, дорогоцїнних для розуміння особи Хмельницького його бесїдах, записаних — здаєть ся, дуже вірно, бодай в головнїйшім[1]) — польським комісаром Мясковским (лютий 1649 р.).

„Я вже доказав, чого не думав нїколи, тепер докажу, що надумав. Вибю з лядської неволї руський нарід, увесь: Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможе минї в тім вся чернь, по Люблин, по Краків, котра не відступає її (віри), і я її (черни) не відступлю, бо то права рука наша. Аби знов ви, знїсши селянство (chłopstwo), не вдарили на козаків, мати му 200000, 300000 своїх, орду всю при тім.

„За границю на війну не піду, шаблї на Турчина і Татар не підійму! Досить маю на Українї, Подїлю і Волини тепер, досить вчасу, достатку і пожитку в землї й князївстві моїм по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидїть і мовчїть, Ляхи! І дуків і князїв туди загоню; а як будуть і за Вислою брикати, — знайду я їх там певно. Не стане в мене і ноги жадного князя і шляхетки на Українї, а схоче котрий з нами хлїба їсти, нехай війську Запорозькому буде послушний, а на короля не брикає.

„Лядська земля згине, а Русь буде пановати, того ж року, дуже скоро.

„Правда, що я малий, незначний (lichy) чоловік, але Біг минї то дав, що я став одновладцем, самодержцем руським“.

Многоважні слова! лет гадок — орлиний як на ті часи! Кілько віків не чули ми нїчого такого від полїтичних діячів на Руси — ідея одности українсько-руського народу в його етноґрафічних границях (мусимо памятати, що етноґрафічні границї Руси вели ся під Краків та на Люблин не тільки Русинами

---

1) В верзиях дневника, друкованих у Ґрабовского, в книзї Міхаловского і в Памятниках є певні відміни, але другорядні; я виберав з них лише варіянтів те, що здавалось менї найбільш правдоподібним.

але й Поляками[1]), і се відповідає дійсно істориї руської кольонізациї) і полїтичної свободи для цїлого українсько-руського народу!

Тільки ж самі сї бесїди, коли до них приглянутись, показують, як то неясні були сї мрії (годї назвати їх инакше!), як тут бракувало чогось конкретного, чогось подібного до пляну, певної мети. Пановання руського народу й одновладність Хмельницького ідуть в парі з мрією про безмаґнатську, безшляхетську Польщу, з необмеженою властию короля (Хмельницький, як і козацтво, вірили, що все зле йде від панів, а король до козацтва прихильний); визволення руського народа з лядської неволї в парі з перспективою шляхти на Українї під зверхностию козацького війська і без претенсий на участь в управі держави (але певно з захованнєм своїх дїдичних прав, бо який би вона инакше „хлїб їла?"); українсько-руський нарід виступає лише яко знаряд в руках козацтва; з рештою моглоб правительство той селянський рух знести — цїла вага в тім, аби козацтво устоялось, і для того має бути велике військо. Одинока конкретна точка, що додаєть ся до козацької проґрами, — то православна віра, і дійсно Хмельницький додержує сього.

Цїкаві з сього погляду ті жадання, які поставив після тих високолетних бесїд Хмельницький на прохання польських комісарів. Викинувши жадання тимчасові на час перемиря (щоб коронне військо не переходило демаркацийної лїнїї, і шляхта не верталась до своїх маєтностей), маємо властиво дві важнїйші точки: знесеннє унїї, сенаторске крісло для митрополита і православні сенатори для Київського воєводства[2]). Правда, що Хмельницький ставив сї жадання, аби відчепитись, ніякої угоди з Поляками не хотїв укладати і найважнїйшу справу — великість реєстра не хотїв нїчим ограничити („нема чого писати, буде, кілько схоче" — Ks. p. 378), та все воно цїкаво, що як раз лише сї точки найшли собі якусь більш конкретну форму. Ще важнїйший з сього погляду зміст Зборівської умови — про нього будемо говорити низше.

[1]) Кілька інтересних текстів зібрано в старій працї Зубрицького Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation с. 17. і далї.

[2]) Księga p. 380, тут сполучені проєкти видруковані під NN 101—2, N 102 той самий що у Єрлича I с. 93, де є підпись.

Та хоч як неясні, фантастичні ті дезидерати Хмельницького, вони мають своє значіннє в історії розвою політичної сьвідомости на Україні. Треба було аж Хмельнищини, щоб вони вийшли навить в такій неясній формі. Треба було ще десяти літ, щоб ті фантазиї про своє князївство втілились в проєкт великого князївства Руського, якеб воно не було — шляхетсько-козацьке, без селянства, і тільки з частиною етноґрафічної териториї України-Руси. Ідеї, як і все иньше в природї, потрібують часу для свого зросту.

IV.

Як ні фантастичні, невиразні були нові замисли Хмельницького, але, як бачимо — на початку 1649 р. утворилось в нім переконання, що не досить настрашити панські круги, які правили Польщею, а треба хильнути цїлою тією шляхетською будовою, аби здобути можливість упорядковатись собі відповідно своїм бажанням на Україні; з тим мусїла йти сьвідомість, що сили на то є. Хмельницький покладав ся цїлковито на татарську поміч, крім того побільшені (як потім показалось) надії могли викликати в нім навязані тоді зносини з иньшими державами — Москвою, Туреччиною, Семиґородом. Безперечно, що й у народї, особливо між козацтвом була сильна охота рішучо обраховати ся з польсько-шляхетським режимом; сучасники зауважають, що Хмельницький хоч би й хотів годитись з Польщею, то не може; від козаків чули зароки, що „перше язики людські обернуть ся назад, ніж Ляхи будуть пановати над нами“, „або знести шляхту, або згинути“ (Ks. p. 387, 389). Україна напружила свої сили на знесеннє „лядської неволї“.

Зрада Татар в рішучу хвилю, під Зборовом, все розбила. Намість того аби подиктовати свої жадання польському правительству, Хмельницький мусїв іти на компромиси, маючи проти себе хана[1]). Нема ніякої непевности, що Хмельницький поневолї, з біди пристав на згоду з Польщею і що зборівські статї не можна уважати вповні мірою його жадань. Але й за тим всїм годї не признати, що Зборівський трактат не тільки служить дуже сумним епільоґом сїєї війни, але й дає сумне сьвідоцтво

[1]) Акты Ю. и З. Р. III с. 395.

про самого Хмельницького (розуміеть ся — як брати його незалежно від тієї верстви, до котрої він належав).

Зборівські статї зводять ся до отсих головних точок: козацький реєстр з 40 тисяч, на териториї воєводств: Київського, Чернигівського і Браславського; коронне військо не може входити на сю козачу територию; Жиди не можуть на ній мешкати. Всї не вписані в реєстр мають підлягати своїм панам і королївським урядникам. Кривди православній вірі мають бути полагоджені (ся статя була стилїзована так двозначно Киселем супроти вимагання Хмельницького, аби унїю знесено): митрополит здобував сенаторське крісло; руські школи заховувались на далї; єзуїти не могли мешкати в вище названих воєводствах; сенатори тих воєводств мали бути православні.

Порівнявши, бачимо, що зборовські статї становлять сполученнє, де в чім розширене, петиций 1648 р. з жаданнями, поставленими Хмельницьким комісарам на початку 1649 р. Сей факт наводить на гадку, що хоч Хмельницький не з власної волї, під натиском обставин укладав зборівські статї, вони не далеко відійшли від його бажань. Але в то трудно входити.

Бачимо, що сими статями були забезпечені дві справи — козацька і релїгійна; їх інтересам присьвячено цілий ряд точок, і умова входить в такі деталї, як право козаків курити собі горівку, або захованнє прав руських шкіл. Натомісь ніякого натяку про той „руський нарід“, що Хмельницький хотів вибити з лядської неволї і прирікав, що його не відступить: його не тілько поминено, але статя про послушність дїдичам і урядам зазначила, що Хмельницький відрікаєть ся від нього, вертає його в statum quo ante і з'обовязуєть ся змусити його до сього повороту, бо коли коронне військо не мало вступу на територию тих трох воєводств, то тим самим екзекутиву мав перейняти Хмельницький (як воно й дїйсно було). Лише в статях про заборону Жидам жити на тій териториї, а жовнїрам перебувати (і значить — ставати на кватери, консистенциями) можна бачити певну полегкість для місцевого селянства, але дуже непевно, чи як раз його інтереси сї статї мали на метї.

Хмельницький й його прибічники виставляли Зборівську угоду як свій тріумф[1]). Дїйсно, з узько козацького становища, як порівняти сї статї з козацькими петициями 1648 р., то се могло здаватись тріумфом. Але в дїйсности рух давно зійшов

[1]) Акты Южной и Зап. Россіи VIII с. 316, 349.

з того узько казацького становища, прибрав характер народнїй, і навить в теориї Хмельницький, як ми бачили, на початку року хотїв зїйти з пробитої стежки пактовань про великість реєстра, говорив за визволеннє руського народа в етноґрафічних границях. Як нї неясно се все було, в усякім разї Зборівська умова по тім усїм була дуже сумним закінченєм, і се по части залежало від нещасливих обставин, по части від провідників самого руху.

Народнї маси на Українї се відчули. Можна сказати, що із Зборівською умовою Хмельницький і козачина тратять свою ролю проводирів народа, народньої війни; хоч і дальше значні народнї маси беруть в нїй участь, то під виливом ненависти до Поляків, то під натиском обставин, ба навить часом і примусу.

Народнї маси зовсїм не мали охоти до воєнного промисла; коли піднята з напруженнєм всїх народнїх сил війна 1648—9 р. не привела до здїйснення надій, почутє розчаровання, утоми мусїло обняти люд. Не треба його представляти собі якимсь „гайдамацьким табором". Під грім козацьких гармат в війнї з Поляками в козацькій кореспонденциї з Москвою йдуть безконечні суперечки за займяті Українцями на погранечу ґрунти під оранку[1]), а миргородський полковник з товариством займав ся будовою церкви „коштом великим" і висилав післанців до Москви по всяку „материю". Постороннього сьвідка антиохийського архидиякона Павла, що переїздив Україну лїтом 1654 р., Україна здивувала своєю кутьтурністю і особливо інтезивний зріст української культури він кладе на часи Хмельницького, очевидно на підставі оповідань самих Українців. Число письменних (широке розповсюднення письменности дуже здивовало Макария), по його словам, особливо зросло від часу визволення від Поляків, маса церков побудовано теж в сїм часї: побудовали церкви, поробили гарні ікони, іконостаси, корогви, навить сїльські церкви одна одної лїпші; люди запалились до своєї віри і стали особливо віддаватись науцї, читанню і церковному сьпіву. На місцях колишнїх панських лїсів оброблялa ся земля під рілю і т. и.[2]). Пізнїйший культурний упадок зовсїм не був результатом самих народнїх рухів, тільки безрадної полїтичної ситуациї, в який опинилась Україна.

---

[1]) Акты Южной и Запад. Россіи III с. 337, 339, 360 і т. п.

[2]) Путешествіе патр. Макарія, пер. Муркоса, II с. 2, 15, 16, 28, 20.

V.

Московські аґенти доносили, що на Україні було сильне обуреннє між народом на Хмельницького за Зборівську умову[1]); грозили ся скинути його; з'явивсь був навіть на Запорожу претендент на булаву. Одною з важних причин обурення проти Хмельницького було те, що Татари по Зборівській кампанії забрали масу невільників з України. Призвіл на се дав не Хмельницький, ино король (хоч в текст умови з ханом сеї ганебної статї не завели, але призвіл на вільне грабованнє був даний)[2]), але на Україні вину за се (і о стільки справедливо, що в його волї було спинити сї спустошення) зложили на Хмельницького; на Україні говорили: Хмельницький послав козаків відпровадити Татар (Акты III с. 343), а нарід запечатав свій проклін в звіснїй пісьнї — „бодай тебе, Хмельниченьку, перша куля не минула...“

Хмельницький сам дуже добре відчував незвичайно трудне положеннє, утворене Зборівською умовою. Як ми бачили, вже він був прийшов до переконання, що справу з Польщею треба вести до краю, і тепер дуже добре розумів, що Зборівський компромис зовсїм не заповідає уставлення якихось тривких відносин. В Польщі обурились ним за великі уступки, на Україні народня маса просто не хотіла на нього годитись і або дальше вела свою боротьбу або тїкала на схід, за Дніпро, в московську Україну. Хмельницький хоч дививсь на сю масу, як на своє знарядє, але розумів, що йому тратити сїєї „правої руки“ нїяк не можна, бо „знїсши селянство, Польща ударила-б на козаків“. Він всякими способами тягне той переходовий стан, протягає з уложенєм і запровадженєм в житє реєстра, не пускає на Україну шляхти аж до соймового затверджєня Зборівської умови, а пізнійше радить, щоб самі пани не приїздили, а присилали урядників-Русинів і взагалї були вирозумілими з народом[3]). Але тягнути без кінця не можна було, не зриваючи умови, а зривати він не відважавсь. Реєстр списано (має дату 16 жовтня

---

[1]) Акты Ю. і З. Р. III с. 401, 404.

[2]) Kubala Szkice I т. с. 181, вид. 1880, пор. Акты Ю. и З. Р. III с. 396.

[3]) Витяг з документів Петербурської бібліотеки у Костомарова Богдан Хмельницький III с. 226, вид. 1884 р.

1649 р.), але ніхто його, розумієть ся, не міг в дійсности перевести[1]), і дійсне число козаків зіставалось секретом Хмельницького[2]). Кисіль в ролї київського воєводи в'їхав в Київ (на початку падолиста) і тут переведено першу екзекуцию — четвертовано кількох убійників шл. Голуба[3]), за нею пішло кілька инших екзекуций від Хмельницького для заспокоєння шляхти. Маємо його універсал з осени 1650 р. (20/IX), де він поручає самим панам, за помочию козацьких полковників, „на горлї" карати своєвільних і бунтівників[4]).

За всїм тим за рік по укладї Зборівської умови і з польської і з козацької сторони назбирало ся стільки обопільного незадоволення, що розрив ставав неминучим. Чи передчував се Хмельницький заздалегідь? У всякім разї його заходи — удати з себе льояльного виконавця зборівських статей не відвернули сього розриву, хиба тільки дорешти зневірили до нього нарід.

Можна догадуватись, що розірваний союз з Татарами був причиною нерішучости Хмельницького; він налагодив його десь при кінцї 1650 р., не без впливу Турциї, що признала Хмельницького своїм васалом (грудень 1650 р.). Незвичайно характерна риса в полїтицї Хмельницького, що він нїколи не відважав ся оперти ся на сам лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якого стороннього союзника. Се йшло в парі з нерозуміннєм народнїх інтересів і з знеохоченнєм народу до Хмельницького.

Кампанїя 1651 р. закінчила ся ще сумнїйше нїж 1649, знов завдяки татарській зрадї. Обкроєні зборівські статї в формі Білоцерковської умови не могли утворити тривкої згоди, коли не могли зробити сього в своїй повній формі. На сей раз трудно, аби Хмельницький мав якісь ілюзиї на можливість уставлення якогось modus vivendi, тим більше, що Білоцерковська умова навить зісталась без соймового затвердження. Але знов він не відважавсь на розрив, уважаючи на страшенне ослабленнє

[1]) Знаємо, що до повороту послів, висланих з реєстром і заразом — з петициями, Хмельницький не переводив в житє реєстра, значить принаймнї до осени 1650 р. (Ks. c. 549), а зимою 1650 р. відносини були настільки вже попсовані, що не було причин Хмельницькому вислужоватись перед Польщею.

[2]) Порівняти Грабянки с. 93.

[3]) Єрлич І. 110.

[4]) Памятники II с. 61.

й апатию народа і не маючи союзника; знов політикованнє, гіпокризия, списованнє реєстра, кари смерти над непослушним селянством, що не хотїло миритись анї з поворотом панів анї з жовнїрськими „консистенциями“ (признаними Білоцорковскою умовою), теоризованнє маси, і нарештї за кілька місяців — знова війна, невимовно тяжка, найгірша з можливих: обидві сторони гонили останнїми силами, без надії на ліпше, але з сьвідомостию неможливости теперішности, надробляючи брак сил нелюдськістю: під Батогом козаки стинали невільників, по Батогу з сторони Поляків виступив вождем звістний Чарнєцкий, що подавав надію „й на лікарство не зіставити Русинів“ (Ks. p. 151); з козацького боку теж пановала безнадійна рішучість довести справу з Польщею до краю[1]). Нї сї нї тї не відважали ся взятись до рішучої битви, і кампанія тягла ся безконечно, поки її знову не закінчила нова зрада Татар (під Жванцем, грудень 1653 р.). Але сим не скінчила ся козацько-польська війна: Хмельницькому Татари не були важні, він здобув нову карту, котрої пильновав цїлу гру — московську поміч.

VI.

Союз, чи як то кажуть — прилученнє України до Москви було лише одною з ниток тієї дипльоматичної сїтки, яку плїв Хмельницький на Польщу. Опріч Крима, з котрого почалась отся система заграничних союзів, і Москви, входили в плян Хмельницького ще Турция, Волощина, Семигород і на останку — Швеция. З Турциєю пішло досить гладко, і при кінцї 1650 р. Україна признана була васальною державою Турциї, з обовязком плати данн, а Порта натомісь обіцяла її поміч свого васала — кримського хана. Сама Порта від всякої реальної участи в війнї усувалась, одиноким здобутком сього союза був вплив через Константинополь на хана, але й се було важно, тому Хмельницький так пильновав своїх відносин до Турциї й пізнїйше, хоч хан і не показовав нїколи особливої пильности в виконанню султанських роспоряджень.

Важнїйша з сього погляду була Москва, але з нею йшло дуже тяжко. Хмельницький зараз же на початку свого повстання

---

[1]) Акты Ю. и З. Р. III с. 484, Księga p. 672.

постарав ся навязати зносини з нею і всякими способами пробовав втягнути її в свою війну з Польщею, то зваблюючи її своїм заміром піддатись „під руку“ московського царя, то показуючи йому перспективи Царгорода і навить Єрусалима, котрі брав ся для Москви завойовати, то страхаючи, що піде инакше війною на неї. Дарма. Москва дуже інтересовалась рухом Хмельницького, але більше, щоб так сказати — неґативно: щоб Хмельницький не звернувсь проти неї, як то стільки разів вже було протягом XVII в. з українськими козаками. Коли показалось, що Хмельницький навпаки шукає опори в Москві, Москва заспокоїлась, не жаловала йому комплїментів і соболів, „милостиво похваляла“ за його афекти, але не хотїла, бояла ся зривати „вічну згоду“ з Польщою, і ніякі улещовання Хмельницького, ніякі перспективи Царгорода і Єрусалима не могли її звабити.

Але зараз по Зборівській умові Польща стала укладати пляни — напустити козаків з Татарами на Москву. Хмельницькому сей плян був дуже ненаручний: не маючи певности, що з Польщею дійде ладу, не хотів він позбавляти себе союзника in spe і дійсно дуже зручно викрутив ся; але Москву мусїло се дуже занепокоїти. Коли перед тим Хмельницький страхав Москву, що буде її воювати, Москва не уважала на се, знаючи, що вона Хмельницькому потрібна; тепер Хмельницький запевняв її в своїх симпатиях, але московські полїтики мусїли себе спитати: а що буде, як Хмельницький стратить можливість опиратись намаганням Польщі і ся страшна коалїция — Польщі, України й Криму впаде на Москву? Берестецька катастрофа показала дуже ясно можливість такого кінця і, безперечно, сильно вплинула на зміну московської полїтики. До сього, розуміє ть ся, причинилась не мало ще й надїя, користаючи з цїлковитого ослаблення Польщі, щось здобути від неї. Вже 1650 р. Москва почала торгуватись з Польщею, покликуючись, що козаки хочуть прилучитись до Москви; три роки треба було, аби справа перейшла через всї митарства обережної і формалїстичної московської дипльоматиї. Нарештї надумавши і відкинувши кілька проєктів задовольнення козаків без розриву з Польщею (як переселеннє їх на землї Московської держави і под.), а діставши відмову від Польщі на свої жадання, Москва рішилась зірвати з Польщею. Формальним оправданнєм виставлено, що утисками православия король порушив своє приреченнє в pacta conventa — мати в опіцї всї релїґії під умовою увільнення від присяги,

і козаки стали вільні від присяги[1]). Тим задовольнялось, з формального боку, жаданнє, аби козаки стали наперед, перед своїм прийнятєм під московську протекцию, „вольними людьми", і московський земський собор, признавши їх тепер такими, постановив прийняти „гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорозьке з містами й землями" (початок падолиста 1653 р.), і для переведення сього вислано на Україну велике посольство.

Москва представляла собі союз з Україною в формі прилучення її до Московської держави, під руку московського царя. Як собі представляв то Хмельницький? Може бути, що ніяк, себто не застановляв ся над сим. Як вправний і оборотний дипльомат (не політик) він не давав жадної ваги словам і формам, пильнуючи лише самої річи. Для нього, як я вже сказав, Москва була одним з найважнійших елементів, які він хотів втягнути в свою боротьбу з Польщею, і він не жалував заходів, аби її втягнути. Щоб втягнути Турцию, він признав себе її васалом і мусів прийняти обовязок плати харачу. Москва хотіла прилучення, признання власти московського царя — sit tibi! він готовий присягати московському царю на підданство. Але при тім він пильнує заховати попередні відносини з своїм сюзереном — султаном, і по присязї Москві запевняє його, що ніякої переміни в його відносинах до Порти не стало ся; очевидно — він однаково не надавав значіння анї тому васальству, анї тому підданству що до самої річи. Головна річ, аби втягнути Москву в війну з Польщею. В 1653 р., по зневіренню народа, по спустошенню краю, по утраті Волощини, при цїлковитій непевности Татарів і браку иньшого сильного союзника, то була річ незвичайно важна і потрібна для нього. І він показовав Москві як найвигіднїйші сторони в її протекциї Україні, не думаючи, що тим сотворює собі необорні перешкоди на будучність. Що в них, коли він зовсїм не застановляв ся над уставленнєм відносин до Москви на будучність, а пильновав моментальної потреби — помочи в тій хвилї.

---

[1]) В 1649 р. цар, відповідаючи Хмельницькому на його заяву, що бажає прилучитись до Москви, ставив умовою: „а будетъ королевское величество тебя гетьмана и все войско Запорожское учинитъ свободныхъ"; з початку тут було написано: „а будетъ... учинитеся свободны" — і поправлено; поправка дуже характерна (Акты Ю. и З. Р. III, с. 321).

VII.

Оглядаючи відносини Хмельницького до Польщі, бачимо, що дві лише точки тут були поставлені ясно: права козацького стану і православної віри. Крім того в сьвідомість входила гадка, що компроміси всяких козацьких ординаций не можуть довести до ладу, і треба раз справу з Польщею довести до кінця: перевернути її шкерберть, аби забезпечити козацький стан володіння; але се було скорше невпразне почутє, інстинкт, ніж продуманий плян. На нарід дивили ся тільки як на знарядє в руках козацтва. Що до якогось осібного „Руського князївства“, то се була ще цілком мрія в повітрі. Ні Хмельницький, ні, правдоподібно, його найблизша прибічна старшина в тій хвилї ще не визволили ся від погляду на себе як заступників самої тїсної козачої верстви, не дійшли до ідеї репрезентациї цілого народа чи краю: иньші верстви зіставались в безпосередніх відносинах з державою, поза козачим устроєм, і козацькі умови їх майже не доткались.

Правда, в самій ідеї козачини, з шляхотсько-польського погляду лежав зародок такої репрезентациї. Козацька старшина, як і взагалї українська інтелїґенция, виховувалась в польсько-шляхетських полїтичних поглядах, а в сих поглядах шляхетська верства репрезентовала собою цїлий нарід, польський нарід = шляхетський нарід. Козачину само польське правительство довгий час привчило дивитись на себе як на шляхту sui generis, стан лицарський, упривілейований, і вона собі присвоїла сей погляд, а тим способом козацтво, що ніколи не переставало бути лише суспільною верствою, ставало репрезентантом цїлого народу, всїх верств, а наслїдком того терміни: нарід козацький, нарід козакоруський, і заміна понять козацтва і українсько-руського народу — се річ широко розповсюднена в другій половині XVII і XVIII віках.

Певний зародок ідеї „Руського князївства“ був, хоч — думаю — цілком несьвідомо ще, вже в Зборівській умові, де виступає вже козацька територия на просторони трох воєводств, з православними сенаторами і з виїмковими правами (свобода від жовнїрів, заборона мешкати Жидам etc.). В 1657 р. стрічаємо ся вже з формальним „Руським князївством“; хоч які кардинальні хиби мало воно в своїм устрою, але тут вже стрічаємо початки репрезентациї цїлого краю в виді „руського гетьмана“,

вибраного трома станами князівства, а за кілька місяців бачимо проєкт поправки, що хотіла розтягнути сей устрій на цілу етноґрафічну територию України-Руси. Треба взагалї признати, що козацька старшина, позбавлена всякого попереднього політичного досьвіду, кинена на бистру воду самостійного політичного житя, дуже швидко поступала по дорозї політичного розвою, і великим нещастєм було, що її нерозуміннє, ба навіть суперечність з жаданнями народнїх мас, з другого боку — шкідний вплив московської політики, загальмував і звів на нїнащо сї початки політичної еволюциї.

VIII.

Хапаючись як скорше ввести Москву в свою боротьбу з Польщею, Хмельницький, як я сказав, відразу зробив деякі сильні помилки. В осени 1653 р. він просив Москву прислати до Київа й до иньших міст своїх воєвод з військом „хоч би тисяч зо три"[1]). Далї виправляючи від себе Бутурлїна, Хмельницький просив, щоб цар зберав на себе доходи з міст і сел, доходи королївські, панські і латинського духовенства, але зіставив в цїлости маєтности козацькі та православного духовенства[2]). Сими заявами він наперед звязав себе по руках і по ногах.

Невіджалована шкода, що ми не маємо якоїсь автентичної описи пертрактаций козацької старшини з московськими послами в Переяславі, при складанню присяги; маємо московське справозданнє, а знаємо, що того рода справоздання неодному давали осьвітленнє невідповідне, а крім того в оповіданню про козацькі ради само справозданнє операєть ся на Виговськім, джерелї не завсїди певнім в його реляциях Москві; але й у нім знайдемо дещо дуже характерне.

Під час попередних переговорів з Москвою Хмельницький не виступав з ніякими умовами чи застереженнями; навпаки — висовав лише те, що могло Москву звабити; тепер прийшов крайнїй час виступити з жаданнями. Їх висловив Хмельницький перед тим, нїм присягати цареви: московське справозданнє так резюмує сї жадання: аби цареви їх — гетьмана і все військо запорозьке королеви не видавати, і за ними обставати, і вільностей не порушати, і хто був шляхтичом чи козаком чи міща-

1) Ib. c. 236.

2) Акты Ю. и З. Р. X с. 15, 236.

нином і в якім небудь стані, і які мав маєтности, аби то все було по давньому, і на маєтности були видані царські грамоти[1]). В тім у посла Бутурліна жадали присяги в імени царя; Бутурлін відмовив, бо цар мовляв не присягає підданним. Тут стрінулось два політичних сьвітогляда: козацький — по теперішньому сказати конституцийний, і московський автократичний; козацька старшина скоро зміркувала се і відступила від жадання. Взагалї в формальних справах козацька старшина звичайно уступала досить легко; крім обставин, що вимагали сих уступок, тут теж можна добачити й вплив полїтичного виховання в порядках Польської корони. Вирісши в державі без екзекутивної власти, де закон і суд не мав сили, особливо „яко на Українї“, козача старшина привикла легковажити собі правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини і на них лише покладаючись, і се легковаженнє перенесло в нові відносини з державою цїлком иньшого типа, з сильною екзекутивою, з дрібязковим педантизмом і формалїзмом бюрократичної машини. Результати, розуміеть ся, вийшли дуже нещасливі.

Вертаюсь до козацьких жадань. Крім вище поданого резюме бажань, висловлених перед присягою, маємо ще згадані вище жадання перед від'їздом посольства і нарештї московські „статї“; в усїх них ми стрічаємось з тими самими головними моментами, і се сьвідчить нам за певною автентичностию переданих в московських справозданнях звісток.

В переговорах з Бутурліним Хмельницький висловив жадання, аби стани шляхетський, козачий і духовний зістались непорушно („шляхтич був шляхтичом, козак козаком, міщанин міщанином“); козаки заховують свої вільности, право свого суда, свободу від мит, мостового і перевозу, родини їх мають права на козачі маєтности; реєстр 60000. За православним духовенством заховують ся його маєтности[2]).

В петициї висловленій до Москви через послів (март 1654) жадало ся[3]): привилеї станів заховують ся, теж і маєтности шляхти (що зложить присягу), духовенства і козаків (і сї передають їх своїм родинам); старшина з'обовязуєть ся пильновати, аби ріжні стани зіставались при своїм і не узурповали собі прав:

---

[1]) Акты X с. 225.
[2]) Акты X с. 438 і далї.
[3]) Акты X с. 236, 243.

„хто козак, той буде собі мати козацьку вільність, а хто селянин, той повинний нести обовязки на царя, як і давнійше“.

Доходи аби віддавались московському правительству певною сумою (себто замінились на річну данину); як би так, то допевнятись, аби не було ніяких воєвод. хиба з Українців, бо чужий „ламав“ би права. По містах мають вибиратись урядники з місцевих людей. Козаків має бути 60.000, вони заховують право свого суду; гетьмана виберають, лише сповіщаючи царя про вибір; він має право приймати послів від чужих держав, тільки сповіщаючи в разї потреби царя. Детально обговорене удержаннє поодиноких козацьких старшин; осібні, мабуть пізнійше додані статї допевняють ся плати козачому війську.

Крім того устно[1]) посли обговорювали ріжні евентуальности в адміністрациї: щоб царські воєводи були з Українців, а як нї — то бодай збір доходів був поручений тубильцям; щоб воєводи були лише в Київі і Чернигові, в такім разї гетьман „по давньому“ мав би в своїй управі иньші міста, віддаючи доходи цареви.

Приглядаючись до сих петиций, доходимо до цікавих спостережень. Передо всїм — ідеї автономії народу, края нема тут, як і в попереднїх умовах з Польщею. Жадаєть ся і здобуваєть ся автономія для козачини, козачої верстви, що вже в Польщі давно стала фактично status in statu, і тепер се становище її було санкционовано новим правительством московським. Иньші суспільні верстви введені в безпосередні відносини і залежність від московського уряду. Віддаючи йому (в січнї) збираннє доходів з усїх давнійших королївщин, панських і духовних (латинських) маєтностей, Хмельницький тим самим зрік ся права цїлим краєм правити і віддав його Москві.

Але вже тепер, коли перед очима стала ся московська адміністрация в конкретних формах, в образї похопливо присланих з Москви у Київ воєвод, коли прийшлось прощатись з фактично уставленою за сї роки загальною над всїми верствами і всїм краєм властию гетьмана і старшини, старшинї стало омкно, і от виникають проєкти, аби зіставити адміністрацию в руках гетьмана, наложивши на нього певну річну данину (щось подібне, як Хмельницький мав платити Портї — посли навить поликувались на приклад турецьких васалів), або бодай — вийнявши Київ і Чернигів — заховати його власть в иньших округах

[1]) Акты X с. 438 і далї.

України. Московський уряд не пристав на сї жадання, але по своїй обережности не відваживсь і перевести свого пляна против жадань козаків; збираннє і шафованнє доходами (і в звязку з тим – загальна адміністрация) зіставлено, як особлива ласка, на разї у гетьмана[1]), потім се зісталось і до смерти Хмельницького, і дальше певний час.

Випливом фактичних обставин була й гетьманська опіка над цілим краєм; в ролї такого опікуна виступає він в сих петициях, просячи потвердження прав для иньших верств. З сих верств гетьман специяльно просить за православну єрархію, за православну шляхту, трошки за міщанство. Одначе всї сї точки мають другорядне значіннє; на першім місцї стоїть козацька справа, вона обговорюєть ся детально, широко. Справою плати війську (сеї плати необережно зрік ся був Хмельницький перед Бутурлїном, допевняючись розширення реєстра до 60000) опікувались посли далеко більш як всїм иньшим, навить як адмінїстрованнєм доходів. Взагалї, не вважаючи на автономічні моменти, насунені, як я вказав, самими фактичними обставинами, і в переговорах 1654 р. старшина ще виступає з сильно зазначеним характером верстви.

Взявши, бодай по трошку, в свою опіку иньші верстви, козацтво поминуло тільки „свою праву руку“ — селянство, „поспольство“: воно зіставлялось при давнїйших обовязках, змінивши лише де в чім власника. Петиция, аби шляхтичі (що присягли цареви) „добра свои и волности имѣли, какъ при королехъ полскихъ бывало“, аби се й иньших прихиляло до московського підданства, очевидно містила в собі й захованнє домінїяльних прав; а самі посли — Зарудний і Тетеря, випрошуючи собі маєтности, просили, аби в грамотах було виразно зазначено: „чтобы есми были волны въ своихъ подданыхъ, какъ хотя ими урежати и обладати... также чтобъ намъ волно было на тѣхъ земляхъ своихъ... людей селить, какъ которые будутъ приходити, мелницы ставити... всякія питья для своихъ же подданныхъ держати, вино курити...“ і т. и. Як бачимо, проводирі козачини не мали анї в гадках якоїсь социяльної революциї.

IX.

Мартовські „статї“, себто рішення московського уряду що до предложених йому гетманських петиций, стали підвалиною су-

[1]) Акты X с. 569.

спільно-політичного устрою на Україні, українською конституциєю по теперішньому.

Московський уряд признав повну автономію козацтва, уведеного в 60-ти тисячний реєстр, навіть гетьман мав деякі суверенні права, як право заграничних зносин, хоч і з ограниченнями. Козацьку петицию, аби за гетьманом заховано було на далї збираннє і шафованнє українськими доходами, Москва не прийняла, але, як особливу ласку за заслуги Хмельницького, зіставила йому се наразї, і се право в дїйсности не було відібрано якийсь час і по його смерти. Таким чином адміністративні права гетьмана розтягались і на иньші верстви, хоч сї верстви властиво йому не мали підлягати, а безпосередно залежали від Москви. З них духовенство, шляхта і міщанство мали свою верствову самоуправу і залежали від гетьмана в справах фінансових і загально адміністративних — на скільки гетьман був головною екзекутивною інстанциєю в краю. Поспільство залежало почасти від дїдичів, почасти від гетьманського правительства. Тим фактично утворили ся на Україні такі обставини, що вона стояла в відносинах до Москви як осібна держава, звязана з нею персональною униєю, як кваліфікують се сучасні історики права[1]). А хоч се були обставини чисто фактичні, одначе під сю будову підводила фундаменти вказана вище, перейнята теория „козацького = шляхотського" народа (верства української шляхти дуже скоро зливаєть ся з козачою старшиною), ідея репрезентациї всього народа автономною козачою верствою, і на нїй стоять потім козацькі автономісти.

Тільки-ж ся конституция не мала ніякої певности. Московське правительство одно не признавши, лише до часу зіставило, а і признане почало обкроювати, роспочинаючи попросту аукціон (лїцитацию) українських прав при кождій переміні гетьмана.

Та рішучим моментом було ще не се, а та суперечність, в якій стояла партия автономістів козацько-шляхотського народа з справжним українським народом в громадсько-економічній сфері. Перейнявши суспільно-політичний погляд шляхетський, козацька старшина прийняла й його поділ народу на всемощних панів і безправних підданих, і як бачили ми з вище наведених петиций, мала охоту прикладати його на практиці по можности й у нових обставинах. Се відчули народні маси дуже скоро,

[1]) Серґеєвич — Лекціи по исторіи русскаго права, вид. 1890, с. 98.

і зараз по смерти Виговського вже виразно бачимо партию „панську“ і народню.

Опинившись в сїй позициї, козацька старшина не мала на кім опертись з своїми автономічними змаганнями: нарід був против неї й лучив ся з Москвою против її автономічних плянів, з ненависти проти її социяльно-економічних аспіраций. Сї аспірациї — то була та внутрішня ґанґрена, що полекшила Москві її деструкцийну роботу на Українї. І скінчилось на тім, що козацько-шляхетський нарід продав свої полїтично-национальні, автономічні пляни цїною забезпечення своїх економічних змагань — закріпощення народа, а нарід, послуживши Москві за знаряде проти полїтики козацької старшини, відданий нею старшині на всесожранне — мурин зробив свою роботу.

X.

Але ми зайшли на перед. Вернїмось до Хмельницького.

Вся його московська полїтика, як я сказав, була тільки одною з карт в його зручній і скомплїкованій полїтичній грі, і одначе ся карта так йому поплутала гру, що зручний грець зайшовсь у голову.

Скільки років Хмельницький спонукав Москву до війни з Польщею, на які способи для того брав ся — а тепер залишає боротьбу з Москвою, впадає в якусь апатию, марнує час, і Москва нїяк не може його спонукати до енерґічнїйшої боротьби з Польщею. Плян спільного похода московських і козацьких військ пропав, бо Хмельницький не пішов в похід, і Москва докоряла йому за те. По битві під Охматовим він дає розбитому польському війську спокійно відступати і залишає йти за ним. Не користає він з останньої біди Польщі і в 1655 р. Доперва лїтом рушив він в похід разом з московським військом, але й то якось мляво — обложили Каменець і кинули, Львів — і обмежились окупом, а Хмельницький, покинувши московське військо рушив назад, і знову потім цїлий рік (1656) просидїв спокійно.

Причиною сїєї наглої зміни в поводженню Хмельницького була безперечно Москва. Союз з нею привів цїлий ряд наслїдків, яких Хмельницький певно не передчував. В Київі, в центрі України засїв (ним же випрошений) московський воєвода з сильною залогою і пильно слїдив за Хмельницьким і козачиною. Показалось, що Москва зовсїм не мала заміру служити плянам

Хмельницького, мала свої (її головно хотіло ся забрати білоруські землї), для них вона хотіла розпоряджати Хмельницьким і козацькими військами, відобрала у гетьмана право зносин з Польщею і Турциєю й хотіла на кождім кроці його контролювати, а сама мала охоту розпоряджати долею України, навить її не питаючись (при переговорах з Польщею 1655—6 р.). До того може й скорше міг Хмельницький помітити те, що ми помічаємо в однім епізодї 1657 р.: козацьке військо під час похода на Польщу піднялось проти своєї старшини і здибавши московського післанця, поручало донести цареви, що вони не слухають ся старшини, бо вона пішла в похід без царської волї[1]) — отже й тодї вже всякі незадоволені старшиною елементи пробовали оперти ся на Москві.

Хмельницький відчув, який нерозважний крок зробив він, звязавши себе з Москвою, і став шукати нових опорних точок. Залишивши війну з Польщею (зносини з нею не переривались увесь той час) він відновляє свій союз з Портою (1655), а потім із Кримом; при кінцї 1656 р. уложено союз з семигородським князем Ракочи (Раковци); але головна річ, що нарештї відносини його з Швециєю (навязані по довгих пробах 1653 р.[2])) стали приберати важнїйше значіннє з початком шведсько-польської війни. Таким чином Хмельницький потроху сотворяв собі нову полїтичну систему. Тут його полїтика пішла зовсїм на переріз московській: між Москвою й Швециєю виникла суперечка за польські землї, і в результатї Москва помирила ся з Польщею та звернула ся проти Швецiї, тим часом як Хмельницький при кінцї 1656 р. уложив плян коалїцийної війни, разом з Ракочи і Швециєю, проти Польщі. Розрив між Москвою й Україною був неминучий.

Старшина й гетьман були дуже роздражнені на Москву. Під час спільного похода на Львів Хмельницький поріжнив ся з Бутурлїним, і Виговський умовляв Львовян, аби не заводили жад-

[1]) Русская историческая библіотека т. VIII, с. 1267—8, пор. 1263—4.

[2]) Путешествіе патр. Макарія II с. 66; шведський посол, котрого застав Макарий в Київі 1654 р., казав, що перед ним Поляки переловили двох післанцїв кор. Христини, і він дістав ся на Україну через Царгород.

них зносин з московським військом[1]). Полїтицї московській не вірили і боялись, що Москва видасть Україну Польщі. До того дражнила старшину внутрішня полїтика: Москва заберала ся знести ті уступки, які зроблені були в 1654 р. de facto (воєводи не прислані, доходи зіставлені в руках гетьмана), тим часом як старшина все більше й більше приходила до сьвідомости своїх автономічних потреб і не мала охоти упускати з рук те, що фактично мала.

На початку 1657 р. уложено між Хмельницьким, Ракочи і Карлом Шведським умову про розділ Польщі (Ракочи при тім хотїв польської корони, а її мав обіцяну у Поляків Московський цар). Проти волї московського царя розпочато війну з Польщею, і Хмельницький заявив, що союзу з Швецией не розірве. Для ситуациї на Українї характерний дипльом, виданий (в червнї 1657 р.) гетьманом пинській шляхтї, що після московської окупациї 1655 р. піддала ся під його протекцию: Хмельницький надає її справжну конституцийну хартию, як голова держави, і вона може служити добрим показчиком дїйсних його замірів. Він обіцяє за себе і за своїх наступників спокій і оборону від всяких нападів, свободу католицтву (унїя й „иньші секти“ мають бути знищені), виборні земські урядники мають затверджуватись гетьманом, а иньших він сам має іменовати; маєтности заховують ся на далї за шляхтичами, що зложать присягу, кому — не сказано, але найменьшого натяку нема на московське правительство[2]). Сей дипльом можемо поставити в безпосередній звязок з пляном української держави, забезпеченим умовою з Карлом і Ракочи[3]). А Москва як раз тим часом знову зачіпала дражливу справу прислання воєвод і передачі їм доходів, себ то повного ограничення української автономії[4]).

Смерть Хмельницького перервала сї напружені відносини і зіставила Україну звязаною з Московщиною.

---

[1]) Supplementum ad historica Russiae monumenta c. 201.
[2]) Памятники изд. Кiев. коммиссiею III N 35, с. 145.
[3]) Акты Ю. и З. Р. XI с. 738, і III с. 557.
[4]) Акти до посольства Бутурліна в Актах Ю. і З. Р. т. III і XI.

XI.

Ми закінчили свій огляд Хмельнищини.

Великий політичний переворот довершив чоловік, що не мав про ніякі перевороти й гадки, що замірами своїми не виходив за інтереси тісної верстви, до котрої належав. Над розваленнєм Польщі працювали люде, що виховались на суспільно-політичних ідеях самоїж Польщі й не представляли собі инакшого суспільного устрою. Довершено радикальної социяльної револю́циї — против замірів самих її ніби проводирів, що своїми поглядами солїдаризовались не з тими, кого вели, лише з тими, против кого вели, — кажу за старшину. Нарід був лише знарядєм, і війна мала дійсно народній характер тільки на початку, поки козача старшина не видала того народа при першій нагоді цілковито. В результатї приготував ся конфлїкт між народом і його проводирями, і в сій боротьбі пішли прахом здобутки Хмельнищини — социяльні і полїтичні.

Хмельнищина розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Москвою; але в тім моментї вмер Хмельницький, зіставивши все в непевности. В результатї його наступники по черзї попробовали опертись проти Москви на всї елєменти, які входили в полїтичну систему Хмельницького — Польщу, Турцию, Швецию, і всї сї проби не мали успіху, головно — через ту позицию, яку зайняла Москва у внутрішнїх відносинах: в боротьбі старшини з поспольством. Після шведської історії загал старшини зайняв ся реалїзациєю спроданих полїтичних аспіраций, і ми можемо потім бачити тільки легенькі епізоди протеста (як справа Полуботка, вибори в комісию 1767 р., проєкт Капнїста)[1]). З полїтичного союза, що мав для його автора лише тимчасове, хвильове значіннє, утворили ся полїтичні відносини на довгі віки.

Хмельнищина на полї полїтичнім і социяльнім мала повне фіаско.

І всетаки, уважаючи, з чим виступив Хмельницький і в яких обставинах робив, не можемо не дивоватись його здібностям. Найлїпшою мірою може бути для нього порівняннє з пізнїйшими заступниками козачини: ми не стрічаємо тут чоловіка, щоб хоч

---

[1]) Про нього див. Записки т. IX, miscellanea с. 7—9; розвідка проф. Дембіньского — Przegląd Polski 189, III.

в приближенню дорівняв йому. Се був чоловік з незвичайними здібностями адміністрациї й орґанізациї. Був він і дуже зручним дипльоматом, але ся здібність не рідка. Його слаба сторона — нерозуміннє потреб народнїх мас, несьвідомість потреби опертись щиро на сї народні маси, для них і з їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний полїтичний устрій. Але тут Хмельницький стояв на рівнї з усїєю сучасною українською інтеліґенциєю. Можемо жаловати, що в таку рішучу для нашого народа хвилю не найшов він провідника, котрий підніс ся би над поглядами свого часу і прозрів у будущину, тільки ж того ні від кого й не вільно вимагати. Хмельницький в усякім разї зістаєть ся одним із здібнійших, найталановитійших людей нашого народу. Всї фрази про його деґенерацию, непритомне піяцтво не мають значіння; можна мати всяке поважаннє до тверезолюбности авторів тих уваг, але певно, що вони і в приближенню не показали-б тїєї запобігливости, зручности і оборотности, яку показував в своїх незвичайно трудних обставинах Хмельницький.

Народнїм рухом можна Хмельнищину назвати тільки з певними застереженнями. Народні маси дїйсно рушились тодї на такім просторі і в такій великости, як нїколи нї перед тим нї потім, але вони були лише знарядєм в руках провідників, що зовсїм не одушевлялись народнїми змаганнями — економічного і суспільного визволення, знищення привилеїв станів та запровадження рівности в громадських відносинах, права працї в економічних. Але досить того, що нарід від краю до краю нашої землї стрепенув ся тодї, як від електричної течії, від сїєї ідеї свободи, еманципациї. Нїколи ще не було чогось подібного на Українї. Розхвильована народня маса довго, більш як столїтє реаґувала останками сього великого руху. Незалежно від суперечности суспільних ідеалів старшини, в народнїх поглядах козачина стала втїленнєм ідеї свободи, і народня память про неї законсервовала сю ідею, доки козацька традиция не знайшла дороги в сьвідомість нової українсько-руської інтеліґенциї, що розвинула вложені в неї ідеї рівности і свободи вже відповідно народнїм вимогам, без історичних козацьких ограничень.

Від Хмельнищини веде свій початок і той український конституционалїзм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою ролю, як одна з складових частин, в ґенезї нового українського националїзму. Хоч як односторонній — шляхетський характер прибрав він в кругах „козацького на-

роду“, все ж сї ідеї полїтичної свободи, непорушности народнїх прав, краєвої автономії мали навить при тім односторонніи розумінню свою позитивну сторону.

Безперечно, з Хмельнищиною звязано й сильне розбудженнє национального почутя. Сей рух, социяльно-економічний в основі, був сильно перенятий национальною краскою — се була боротьба пригнїчених руських верств і ґруп проти гнобительських польських. Ми бачили, як сам Хмельницький, в своїх мріях, підіймав ся до ідеї етноґрафічної України-Руси в її цілости. З того часу ідея етноґрафічної териториї України жила в старшинї; при угодї про роздїл Польщі 1657 р. військо Запорозьке мало дістати всї землї, де ино є Русь і православіе, аж по річку Вислу (звичайне означеннє крайнїх, найдальших етноґрафічних границь Руси)[1]; по Гадяцькій умові в козацькій петициї на сойм 1659 р. просило ся прилучити до териториї в. кн. Руського воєводства Волинське, Браславське і Руське[2]), так що се велике князївство мало б обіймати цїлу Україну-Русь. Укладаючи трактат з Турциєю, Дорошенко зачеркнув для Руси границї — з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого — до Вислн, в третю сторону до Немана, в четверту — до Сївска і Путивля[3]).

Хмельнищина мала богато своїх темних і дуже прикрих сторон. Ріки крови, обопільне озьвіреннє, в результатї — спустошеннє цїлих земель; безконечні жертви і в результатї — цїлковите розчарованнє народа, московська централїзация і глубоко деморалїзацийний вплив вирахованої московської полїтики на українську людність; одно слово материяльна і моральна руїна. Але поруч них годї закрити очі і на ті многоважні сторони в історії розвою нашого народу, його суспільно-полїтичної й национальної сьвідомости, на котрі я вказав отсе. Попри задню сторону медалї, що виступає в усїх майже наших джерелах і звичайно встає у нас перед очима, коли зайде мова про Хмельнищину, була й иньша, котру малює нам напр. подорожник 1654 р. Павло Алепський: „щасливі очі наші тим, що вони

[1]) Акты Ю. и З. Р. III с. 557: городы по Вислу рѣку и въ которыхъ жили Рускіе люди благочестивые и церкви были; Ґрондский каже, що воєводство Руське мав дістати Ракочи, але далеко авторитетнїйші сї слова Виговського, що не мав причини казати неправди в сїм пунктї специяльно.

[2]) Памятники Кіев. ком. III. 3 с. 324.

[3]) Акты Южной и Зап. Россіи IX с. 167.

бачили, уха тим, що чули, серця — дізнаною радістю й утїхою! кличе він своїм ориєнтальним напушистим стильом. Козаки (так він зве Українцїв взагалї), бувши в неволї й рабстві, тепер живуть серед радощів, утїхи й свободи!“ [1]) Особливо початкові часи Хмельнищини, коли ще народних мас не зраджено, поки шкідливі наслїдки ще не дали себе знати, поки перед народнїми очами стояли отвором безграничні простори свобідного поступу і розвою, і надїй сих не захитано, коли з народнїх грудей виривав ся сей крик радости і побіди:

Та немає лїпше та немає краще
Як у нас на Вкраїнї... —

сї часи зістають ся великим, сьвітлим моментом в історпї нашого народу.

[1]) Путешествіе II с. 27—8.

НАРОДНІ РУХИ В ГАЛИЦЬКІЙ РУСИ 1648 Р.

НАПИСАВ

СТЕПАН ТОМАШІВСЬКИЙ.

Вступні уваги.

Загальний погляд на Галицьку Русь і перші прояви народнїх рухів у 1648 р.

Житє кождого народа зложене не мов із двох верстов, не однакових розмірами й формою. Одна положена висше одної, ся більш осьвітлена, та неначе темрявий ліс. Зверхня верства се ті політично-суспільні елементи, що наслідком борби й минулих обставин виступили на перший плян. Звідси характеристика якої історичної хвилї, се переважно характеристика сеї верстви. Під сею одначе верствою жиють і борють ся широкі народні маси, мають свої бурі й пристрасти. Коли противність в напрямі змагань обох верстов загострує ся, то змаганя мас виходять на ширший горизонт, стають більше замітною історичною проявою; коли-ж ся противність ослаблює ся, хоч би й хвилево, тодї вже широка течія житя народнїх мас уступає першого місця тим визначнійшим елементам, а розміри, прикмети їх змагань вимикають ся з під ока поверховного обсерватора. Сучасники легко збували

Ся розвідка була читана в зимовім півроцї с. р. на семінари Вп. проф. Михайла Грушевського у львівськім університетї. На сьому місцї почуваю себе в обовязку зложити сердечну подяку Вповажаному Провідникови за всї цїнні ради і вказівки, що стали мінї в помочи при написаню сеї розвідки.

сї глибші перії суспільного моря, особливо як їх змаганя не зробили якого рішучого звороту в полїтично-суспільній боротьбі. Та у найновійшій фазї історичної науки, як знаємо, проявив ся напрям прослїджу вати людське житє зо всїх боків, у кождім напрямі, у цїлій глибинї. Появилось богато студий, що видвигнули на сьвіт образи сіспільного й економічного стану ріжних часів і народів, малюють участь усїх суспільних і народнїх верстов у борбі до витвореня або усуненя певного бажаного або незлюбленого ладу. Звістно, українсько-руська історіоґрафія далеко ще не в розцьвітї, тому то й богато хвилин нашої історії не відповіли заданям науки. Хотячи докинути цеголку до памяткової будівлї нашої минувшини, ми вибрали на сей раз навиразнїйший період змагань нашого народа, боротьби за полїтичну та суспільну волю, той час, що його зовемо Хмельниччиною. Подамо тут образ борби не тих „вершин“, що назнаменовали собою сї часи, себто козацтва, але зійдемо до „низин“, сих народнїх мас, що за почином і під проводом козацтва бороли ся проти сучасного ладу. Одностайність, хоч і поверховна, змагань обох верстов учинила, що тодїшнї прояви загалу народа покрились темрявою, а на перше місце вийшов могутний гетьман та лицарі з під Корсуня, Берестечка, Батога...

Се дуже важно, які були відносини проводирів до широких мас народа, скільки оба чинники підпомагали себе обопільно, де проявилась незгідність напряму, цїли, способів і т. ин. Звісток про сю сторону того періоду не богато, а й то що є не уйнято в певні синтетичні форми.

Говорячи про участь загалу народа в українській революції 1648 р., мусимо з гори мати на оці деяку ріжницю полїтично-суспільних обставин межи Поднїпровєм і дальшими західними землями Поділєм, Волинню й Галичиною. Там маси зливають ся в тім часї так з козацтвом, що годї поставити певну границю поміж проявами змагань сеї й тої верстви; тут народнї рухи, хоч залежні від козацтва, мають богато свойого внутрішнього індівідуального характеру, в причинах, формах і наслїдках, так що можемо їх оглянути окремо, побіч тих головних випадків, що дають головний зміст Хмельнищини.

Ся ріжниця обставин є причиною, що звістки про народнї рухи в працях по історії тих часів належать більше до західнїх частин. Все таки вони обертають ся головно коло загальних звісток про дїяльність Кривоноса, Головацького, Нечая, переказаних нам польськими мемуаристами, не зачіпляючи близше

сих рухів. Про Галицьку територию дотеперішня історіоґрафія майже цілком мовчить. За Костомаровим панує тут погляд, не-мов би то „по Галичині повстане народа не мало спроможности розгоріти ся так, як на Волині, бо там (себто в Галичині) була зібрана польська військова сила. Одначе... від самого Львова до Струмилової Камінки (!) обурили ся крепаки і повбивали панів, мучили ксьондзів і знущали ся з римсько-католицьких сьвятощів. Але військо скоро втихомирило ворохобню: провідників схопили й посадили у Львові на палї...“ [1]). Як до того додамо ще згадку про страх львівських Поляків перед Русинами, про прихильність Хмельницькому сокальських міщан [2]) — то й буде все, що загально звістно про тодїшню долю Галицької Руси. Тимчасом як се ще далеко до справдешньої дїйсности!

Подати правдивий стан тодїшнього житя Галицької Руси буде отсе нашим завганєм. Галичина, се, правда, лише частина Руси-України, одначе, думаємо, ся розвідка кине де-що сьвітла на змаганя русько-українського народа в половині XVII в., тим більше, що буде мабуть почином у тім напрямі [3]). І самим Галичанам, що не бачать за собою традиції голосних хвилин народнього житя після середнїх віків, буде, думаємо, не без користи призадуматись над сими поривами їх батьків, тепер, коли обходять 250-лїтню память великої крізи Руси-України.

* * *

Сучасні історики полишили нам незвичайно скупі звістки з житя тодїшньої Галицької Руси, навіть у місцевих мемуарах не найшли вони належного відгомону. Ми, бажаючи подати тут вірний по змозї образ народних рухів Галичан, будемо користуватись головно судовими актами, себто скаргами на бунтівниче селянство і міщанство. Безперечно се доволї односторонний материял, але в недостачі иньшого мусимо поперестати на ньому. Побіч сих не малий інтерес дають ухвали шляхотських соймиків, а для змальованя економічного стану вельми цінні присяжні зізнаня поодиноких громад в податкових

[1]) Богданъ Хмельницкій, вид. 3 т. I, ст. 181.

[2]) Тамже, II, ст. 33.

[3]) Київська Археоґрафічна комісия має видати сього року збірку актів про народні рухи на Волині. Галицьких народних рухів має доторкнутись Др. А. Чоловский у заповідженій минулого року моноґрафії про калуський повіт; досї одначе книжка ся не появилась.

справах. Кілька сучасних листів кине також певне сьвітло на тодішні події[1]).

Щоб образ політично-суспільних рухів Галицької Руси вийшов, по змозї, докладний, ми в оповіданю будемо придержувати ся такої системи:

А. зібравши disjecta membra звісток, що дають нам згадані материяли, подамо зверхній огляд усїх селянських та міщанських змагань, коли й де вони проявились;

Б. опісля перейдемо до тих репресийних способів, яких уживала галицька шляхта для вгамованя повстаня;

В. далї дамо загальний нарис орґанїзациї і характеристики сеї народньої боротьби;

Г. вкінці обговоримо, які були наслїдки того повстаня для Галичини, з боку полїтичного та економічного.

* * *

Заки приступимо до першої частини нашого оповідання, нехай нам буде вільно кинути кілька загальних уваг про стан Галицької України на вступі до великого повстаня 1648 р.

Галицька Русь досї не брала нїякої безпосередної участи в козацьких рухах України, головно для того, що сї рухи не були вповнї народні, а більш-меньш боротьбою одної козацької верстви, що не давала себе втягнути у ярмо тодїшнїх суспільних порядків. Тому то рухи сї не могли найти відгомону в Галичинї, передовсїм тим, що тут не було анальоґічної верстви, якаб могла вести сю боротьбу. За час трох сот лїт польського панованя руський шляхотський стан зійшов на не велику розмірно верству шляхти, що почувала себе ще руською. Се була дрібна шляхта, що сидїла ґоловно вздовж цїлого галицько-руського Підгіря. Зрештою сей стан і не мав великих то дуже причин підняти міцну реакцию проти польського панованя. Шляхта, бодай прінціпіяльно, належала до упривилейованої верстви, тому суспільний мотив до боротьби мусїв бути у неї значно слабшим. Але була ще справа національна і тїсно случена з нею справа релїґійна. Поступ католицтва і упадок просьвітно-культурних сил

[1]) Усї ті материяли взяли ми у більшій части з судових книг, що переховують ся в краєвім Архіві т. зв. Бернардинськім у Львові. Вони оголошені в IV т. „Жерел до історії України-Руси“.

православної церкви вчинили до XVII ст. те, що усї ті упрівилейовані елементи, що хотїли зайняти яке небудь висше становище, зміняючи віру, винародовлювали ся; усе те росло в міру економічного зросту шляхти і в міру розширеня привілеїв свободи сього стану. В кінцї лишилась дрібна шляхта, що ще не перейшла тієї лінії, де треба було вже ассімілюватись з Польщею.

Хоч сї останки шляхти (не що до числа, а що до значіня) якоїсь самостійної полїтично-національної боротьби провадити сама не могла, то все таки під впливом козацького повстаня, оперта на ньому, спромоглась до певного протесту проти дотеперішнього стану річей, хоч ~~сей~~ протест був дуже прімітивного характеру. Одначе сей елемент був сам у собі дуже слабий, бо без козацької підпори, коли Хмельницький полишив на боцї Галицьку Русь, вона не могла остоятись власними силами анї крихітки довше. Правда, як перед 1648 р., так і після нього судово-вишенський соймик поручає в інструкціях на сойм своїм послам, щоб вони вже раз постарались, аби грецька віра була в уживаню повних своїх прав, але все те не дало руській шляхтї нї матеріяльної, нї моральної сили опертись католиченю і поляченю.

Переходу сього, так цїлком натурального, не уміла здержати **церков**. В своїї верхах свого часу доволї здеморалїзована, аби могла противитись поступови католицтва, вона опісля-ж вже так була понижена й придавлена і розбита у своїй власній хатї, що не тільки не могла дати моральної підмоги руській суспільности до боротьби за себе, але й сама двигнутись вже нїколи не уміла. Висша церковна православна єрархія рекрутовалась із шляхти і була з культурного й національного боку майже цїлком споляченa, одже вона в так незорґанїзованій церкві, як в тім часї була православна церква, вести провід в полїтичній борбі не могла. Тодїшня Галицька Русь ще у величезній своїй більшости була православна і не поминула, що правда, нагоди, коли козацтво виставило релїґійний прапор, аби не підняти реакції проти поступу католицтва, одначе проводу тут не взяла висша церковна єрархія, лише laboriosi popones, що найбільше famati. Роля сих знова була, задля їх темноти, так примітивна, що ся релїґійна ідея проминула без блеску.

Сказати-б ще кілька слів про руське міщанство та селянські маси.

Аби зрозуміти полїтично-суспільне становище руського **міщанства**, досить пригадати, що маґдебурське право, на котрім

майже виключно був збудований устрій по містах, мав характер уже у своїй основі чисто-католицький і до того патріціяльний. Тому то в сих містах, де католицький елємент був хоч в части заступлений, православні міщане не мали права уживати користей міщанського іммунітету, були низшим станом у міщанськім стані. За тим ішло, що в більших містах усе, що замітнійше, зміняло віру й націю, полишались лише біднійші кляси, що зберегались власне задля патріціяльного характеру маґдебурського права: не припущені до самоуправи з причини своєї бідности задержували вони свою релїґійно-національну індівідуальність. Річ одже ясна, що таке міщанство, навить чисельно сильне, не могло бути твердим суцільним полїтичним елєментом, хоч змаганя до поправи своєї долї у нього рішучо проявились 1648 р.

Що до селянства, то, аби зрозуміти причини його повстаня і прикрі наслїдки його, мабуть не треба подавати образу його стану. Суспільне його становище було не в міру тяжче, як українських селян. На се зложились внутрішні полїтично-суспільні реформи в Польщі, що віддали селянина у безмежну власть пана. За великими маєтностями Замойских, Цетнерів і т. и зростали иньші фільваркові господарства, заводились винайми та полїтя, а за усім тим ішло все сильнїйше підданство селян, змагались чинші й панщина. Ся остання дійшла вже до 3 днів у тиждень[1]). Такі обставини були відповідною причиною до бунту, але знов дух часу і місцеві відносини (брак козацького стану) не могли сьому бунтови дати иньшого характеру, не так примітивного, і не могли иньших наслїдків спровадити, як наслїдків програної справи.

Так одже недостача ініціятиви, сили й сьвідомости держали Галицьку Русь у мовчазній залежности. Серед таких обставин вона потребувала помочи зі сторони. Усї змаганя мас, головно селянських, звичайно не виходять уповні самостійно, силою самої власної внутрішньої енерґії, вони проявляють ся в певних користних для боротьби, критичних хвилях. Війни, релїґійні боротьби, розстрій, внутрішні конфлїкти, нагла переміна полїтично-суспільних обставин і напрямів — усе те догідне до революциї простого народа. Коло таких епох ґрупують ся т. зв. „селянські війни"

---

[1]) В нашій справі важно властиве не юридичний стан селянства, на котрого змальоване тут нема місця, але фактичні економічні обставини сїльського люду, тож на доказ, що й сей бік був невідрадний, нехай послужить статя Б. Калїцкого: Proces o robotnych w sądzie ziemi lwowskiej 1648. (Bibl. Ossol. 1869, XII).

західньої Европи, коло такої виросли галицькі народні рухи в 1648 р. Сею причиною є тут козацько-польська війна. Боротьба галицької людности як не перегнала так і не пережила сеї своєї підпори: вона тревала лише до часу, доки була спільна територія для обох прояв.

Заки перейдемо до обговореня сих поспільних впливів, зазначимо певні територіяльні ріжниці в самій Галицькій Руси, що зазначились не одним у формах і силї боротьби.

Подібні прояви житя народу, хоч викликані такими самими причинами, часто навіть зверхніми, ріжнять ся дуже часто поміж собою, як що до форми, так що до енерґії порушної сили. Маємо тут на думці місцевий вплив на хід і характер певних випадків, вплив, що основуеть ся на відмінности териториї і місцевого темпераменту. Такі відмінности можна зауважати на тереиї подій, що їх тепер обговорюємо.

Цїлу Галицьку Русь треба подїлити на два пояси, що вельми відріжняли ся від себе. Се пояс південний, підгірський та гірський, і пояс північний — долїшнїй. Вже само ґеоґрафічне положінє впливало на пановане польсько-шляхотського елементу й на відпорність руської людности. Північна частина маючи гарну плодовиту землю від давна стягала постійну кольонїзацию шляхти, що міцно осїла в тих сторонах і сї культурно-полїтичні наслїдки, що вело подібне осїданє, запускали глибоко корінє на ґрунтї сього краю. Там міщанин руський уступав перед сильним натиском чужих елементів, а селянин скоро попав у невільницькі відносини підданської системи. Инакше підгірських околицях. Менче привабні для займанщин, задержали вони ще доволї значне число давної руської шляхти. Народ більше відданий хову худоби, овець нїж рільництву не був так відданий панови як у долї, не був glebae adscriptus. Ся розмірна свобода і характер краю надали відповідний характер цїлому гірському населеню, замилуванє до свободи і кріпку вдачу. Звичайна офіцияльна їх назва: praedones ex montibus Carpati, ex rapina viventes.

Коли селяне на півночи стогнали в суспільнім ярмі безсильно й безрадно, то гірські мешканцї протестували цїлий свій вік проти неволеня. Хибне се твердженє немов би то опришківство витворило ся аж в 18 ст. Воно не тільки що було ще в 17 ст. ба навіть маємо слїди з часів кінця 15 ст.[1]). Полиша-

[1]) Згадаємо хоч би бунт на Покутю під проводом Мухи 1491 р.

ючи на пізнійше подати огляд галицько-руського опрішківства від найдавнійших часів, скажемо тільки, що карпатські ватажки Довбуш і Бойчук мали своїх батьків і дідів, що жили в 17 і 16 столітю, і тут обмежимось лише поданєм кількох подій таки з 1648 р., що кидають інтересне сьвітло на характер тодїшнїх підгірських мешканців.

Так прим. 8 н. ст. червня напали на двір Височаньского в Бориню гірські опришки. Двір пограбовано, але наспіла поміч, опришки поутїкали, не пощастилось лише тром, що попали у руки оборонців. Їх заведено на суд до боринського уряду, де стягнено з них протоколи. Сї зізнаня говорять самі за себе, тож подамо більш характерні їх сторони[1]).

Причиною сього нападу, каже піймании Федір Факаш з Руського, то піддані з Волосатого. Там у Федини сходились вони й міркували над способами походу. Було їх дванайцять. Плян був такий, щоб добувши грошей, занести їх до Федини до Волосатого, або до Сарханина до Стужиці. Стужичане також пристали до них, сам навіть стужицький піп Стефан виправив з ними двох своїх слуг і дав пороху для всїх. Він се робив і при иньших походах. Стужицький солтис Дмитро Сенїв уподобив ся свому панотцеви, бо дав їм рушниць. Знали про се й иньші села як Збій і Поляна. Солтис з Поляни Кость також давав їм пороху і просив їх, аби коли будуть повертати з добром поступили до нього. „Всї крайники — каже підсудний — знали про се“. Коли вже умовились, послали кількох[2]) з поміж себе по „списаків“ до Солинки, себто по вправних, фахових опришків. Місцем виходу були стужицькі шаласи. Коли були уже всї зібрані, приходили до них громадою селяни з Стужиці, Поляни, приносили їм хлїба, поїли горівкою і давши на дорогу випровадили їх по щастє. Недалеко боринського двора зробили засїдку в лїсї. Тут „списаки“ робили смоляні сьвічки, уживаючи до того сорочок і хусток. Взяли також з собою смоли, аби мати чим пекти двірських людей, змушуючи їх до признаня. Не був се одинокий похід, було подібних більше виправ, і на один з них, до Дидьової на двір ходив і сам стужицький піп Стефан.

Ті зізнаня Факаша потвердив і иньший піймании Михайло Тирянич, заперечуючи одначе немов би Факаш був перший раз

[1]) Жерела до історії України-Руси, т. IV, N. XI.
[2]) Із зізнаня Томи Шандри видно, що й Факаш туди ходив.

на розбою, як то він казав: „він, каже, вже від кільканайцяти літ розбиває, ходив ще з якимсь Мандієм (Мадеєм?), великим розбійником з Волового", був і в Дидьовій і розбивав громади, що ходили на ярмарки. Пляни походів укладались на горілчаних бенкетах, як се тепер було у стужицького солтиса, куди заходив і піп, даючи в тім напрямі ради. Після здобичі зносили добуте добро до одного з ґаздів і там піддавались контролї. По нападї на Бориню мали пійти до Хміля на двір Дубравського. Третїй Тома Шандра, мало що нового додав.

Напад був о другій год. в ночи. Опришки вибили брами, позабирали, що тільки було можна, сторожів позабивали, челядь покалїчили, постріляли і також пограбували. Туди до боринського двора прибув тодї Андрій Сваричовский з Топільска, жидачівского повіту, утїкаючи зі страху перед козаками й Татарами, одначе й тут не найшов безпечности. Його жінку збили обухами, одну дитину забили, другу так попекли, що внедовзї умерла. Позбігались вкінцї люде з Боринї, напасники одних убили, иньших поранили, але таки утїкаючи стратили трох товаришів, що відпокутовали за свою сьміліcть: Факаша вбито на палѣ, двох других почвертовано.

Сваричовскому не лишалось що иньшого як вертати до Топільська, тим більше, що козацька буря якось утихомирилась лїтом. Тут одначе прийшлось йому зазнати не меньшого лиха від селян, калуського й долинського повіту. Про се буде мова пізнїйше.

Ся подія кидає сьвітло на відносини у гірських околицях. Се незвичайно догідний терен для зросту розбишацтва, він вщіплює замилуване до грабівного житя, не лише у одиниць, але й у цїлого загалу. Ми тут бачимо, що розбишацтво уважаеть ся не тільки чимось дозволеним, але й що воно перейшло в кість і кров гірняків: цїлі громади підпомагають такі ватаги охороною й поживою, а приклад до того беруть собі від своїх сьвітських і духовних наставників. А приклад стужицького попа дає наглядний доказ, що тодїшнє руське духовенство стояло на однім рівени з селянством. Наведена подія не виїмкова, ми могли-б навести їх далеко більше, чого тут не робимо з технїчних причин. Всї вони характеризують гірську людність, як елемент дуже податний до всякого роду ворохобнї і не диво, що в осени 1648 р. поклик бити й грабувати панів міг зібрати тисячні купи, що стали кілька місяців пострахом для Поляків

і Жидів. Міщане, селяне, шляхта й сьвященники зіллялися тут в одну ворохобну масу.

Що висше сказано про ролю попа, се не є щось відірване, місцеве. Низше духовенство було скрізь таке: близьке народови, одної думки й одних змагань, трималось з ним разом в усяких виступах, хоч би й вони були не то дуже примітивні, ба й по нинїшньому часом і неморальні. Се побачимо й при дальшім оглядї. А тут тимчасом для характеристики сього низшого духовенства наведемо ще ось який образок з 1648 р.

В селї Хуткові (нин. Фитків) був піп Стефан і сини його Василь, вже також піп, та чотири иньші Самнило, Іван, Ілисей і Ефрем. Вони зібравши ще кількох людей заїхали в ночи підчас зелених руських сьвят на двір руського таки шляхтича Леся Голинського в Перерослї, коли його не було дома, забрали жінку Голинського Анну, з дому Березовську, і звінчали її, по волї чи по неволї, з поповичом Ефремом. До того ще забрали 200 зол. і богато річей як 6 волів, 6 коров, 15 свиней і т. ин. Ті річи попродали по части в Надвірній, по части де инде, гроші поділили поміж себе. Ефрем боячись пімсти, утїк з Анною кудись, як слухи доходили, аж в Переяславщину. З початком 1648 р. повернув звідти, але вже сам, говорено що її там забив. Лесь Голинський вдав ся до суду в Галичи проти нього, але дальшої справи не подибуємо, мабудь серед перших рухів на Покутю пійшла цїла справа в непамять, а провинники певно пристали до бунтівників[1]).

Північна частина Галичини, цїлий лївий беріг Днїстра й околиці долїшнього Буга не витворили до того часу майже цїлком бунтівничих елементів і реакция проти неволї селян обмежувалась звичайно на втеканю від одного пана до одного, що родило безліч процесів помежи шляхтою за-для того[2]). Навіть у осїнних рухах 1648 р. не побачимо вже тої інтензивности й того завзятя, якими визначувались підгірські околиці.

Хоч напружність обох частей не була однакова, все таки перші випадки на Українї, знамениті побіди козаків на Жовтих Водах і під Корсунем з'електрисували цїлу Галичину. Маємо деякі хоч більше загальні вказівки на те, що протягом часу, від мая до кінця вересня 1648 р. тут і там селяне ба й міщане почали підносити голови, до чого причиняв ся загальний переполох помежи шляхтою. Характер сих прояв доволї льокальний,

[1]) Ind. relationum castr. Halic. t. 141, a. 1648—9, p. 917—8, act. 21/1 48.

[2]) Див. цитовану вже статю Калїцкого.

звичайно грабіжний, і самі собою вони не можуть мати більшого значіня. Поодинокі моменти та зріст вяжуть їх з дальшими подіями.

Вже 15 н. ст. червня шляхта, зібрана на соймику в Белзї, бачила ворожі початки галицької людности. „В горішнїх воєводствах подибують ся, — згадуєть ся в соймиковій ухвалї[1]) — своєвольні купи, що, бачучи сирітство річи посполитої, хочуть самовільно жити і нападають на шляхотські доми“. Подібно й на соймику в Галичи, що був 17 н. ст. червня 1648 р. згадуєть ся про подібні прояви. „Велика хуртовина на наші стїни припала, небезпечність, що її не можна відступити, бо не лише чужого ворога, але й власних підданих починаємо бояти ся, котрих сї бунтівники (козаки) через шпигунів і ріжні особи бунтують і намавляють до поганих учинків[2])“.

Ухвала того самого соймику, постановляючи військову оборону для Галицької та Теребовельської землї, говорить ще: „аби пп. ротники записували під хоругви добру шляхту і не мали нї одного чужинця, як у кінноті Волошина, Черкаса, тим меньше Козака, в піхотинцях же Русина родом, по симпатиї не по релїґії“[3]).

У тій самій постанові згадуєть ся на иньшому місці, при стацийній інструкциї, де-що про причини невдоволеня селян. Зазначуєть ся тут, аби ротники вибирали стациї, оглядаючись і на невроду, щоб не змушувати підданих їти з біди на своєволю[4]).

Шляхта на соймику в Судовій Вишнї бачила, що причина симпатий Галичан до Хмельницького може бути в релїґійних обставинах, то-ж то велить пригадати соймови претенсиї Русинів: „Тому що панове братя грецької віри жалїли ся, як на давнїйших соймиках і загальних соймах, так і тепер, на великі свої кривди у свободї та привілеях своїх, на відобранє деяких бенефіций, поручаємо пп. послам нашим найти сильний спосіб, аби вже грецька віра у всїх своїх правах була заспокоєна[5]).

Зрештою для тих внутрішнїх ворогів (internis), як і на иньших соймиках, так і тут поставлено каптуровий суд.

Того самого дня (17 н. ст. червня) скаржить ся перед ґродським судом у Буську шляхтич Скржиньский, що унївські

[1]) Жерела IV, N. I, ст. 5.
[2]) Там, N. II, ст. 9.
[3]) Там, ст. 9 - 10, w pieszey Rusina gente, fide, non religione.
[4]) Там, ст. 11, aby ich na swąwolą isc inopia nie przecisnely.
[5]) Там, N. III, ст. 18 - 19.

руські ченції з їх підданими не то що наробили йому своєю худобою шкоди, а й ще викликували до нього: „Чути того Ляха, бо ще їм козаки не дали себе пізнати[1])!“ Останні слова показують виразно, що у галицьких людей, навіть у північних околицях, була симпатия по стороні козаків.

По при сю симпатию бачимо де що більше. Згадана галицька соймикова ухвала згадує виразно, що край переходять ріжні шпігуни й підмавляють народ до бунту[2]). Про се ще буде мова, тут лише згадаємо про дві иньші події, що кидають деяке сьвітло у сей бік. Кс. Лютомский, кармеліт, жалїєть ся перед львівським судом, що, коли він переходив дорогою коло Лубян, селяне того села напали на нього, побили сильно (per varios corporis partes concusserunt), ще й приговорювали: „Тепер ми вас, сякі-такі сини, будемо забивати!“[3]).

Так само 23 н. ст. серпня ціла громада кнїгиницьких міщан напала на дорозї вечером на трох шляхтичів, що йшли в сторону Львова, тяжко побили, грошей забрали, додаючи слова: „Бий, гони тих гусятників (?)! не живити тепер анї одного Ляха на сьвітї!“[4]).

Такий стан спорадичних бунтівничих прояв тревав ціле літо. 28 серпня 1648 розіслав Ян Теодорик Потоцький, підкоморій галицький, універсал, де говорить, що „по деяких місцях, селах та містечках почали ся бунти підданих, також гультайські купи приходять зза Днїстра і Волощини“ і взиває шляхту, аби була готова зібратись відповідно ухвалї галицького соймика[5]).

Протягом серпня і вересня головна концентрация повстаня була на Волини. Звідси хвилї реакції селянства переходили на захід до Сокаля і Львова.

7 н. ст. вер. 1648 пише С. Кушевич: „під Сокалем збунтовалось селянство. Знайшла ся в тім містї зрада, але зараз мечем відобрала заплату“[6]). „Не далеко від Львова в Струмиловій

[1]) Жерела IV, N. III, ст. 15, czuc tego Lacha, ponieważ się im Kozacy ieszcze nie dali znac!

[2]) Жерела IV, ст. 9, ktorzy ci rebelles przez spiegi y rozne osoby buntuią y ad nefanda namawiaią.

[3]) Жерела IV, N. VI, ст. 34, teper tak wy (sic!) synowie, budemy was zabiwaty.

[4]) Там, N. XIV, ст. 60, bij, goń tych husiatnikow! nie zywic teper zadnego Lacha na swiecie!

[5]) Жерела IV, N. XVI, ст. 63.

[6]) Там, N. XVIII, ст. 65.

Камінці бунт вже бухнув на верх — пише той сам Кушевич[1]) — побиті католики, помордовані сьвященники, здоптані сьвятощі[2])". Так алярмує 8 н. ст. вересня львівський міща ин Варшаву.

Не знаємо, кілько в тих словах правди, бо ми про якийсь бунт в Камінці нічого не знаємо з иньших жерел. Кушевич і на иньшім місци говорить про се, що бунтівників приведено до Львова у каптуровий суд і вбито на паль. Не виключаєть ся правдивість поданої Кушевичом звістки, бо ми взагалі про сї міста, що лежали по дорозї від Пилявець до Львова й Замостя докладнїйших фактів не маємо, хоч сумнїватись не можна, що вони стануле по сторонї козаків і тутешнїх бунтівників. Може бути, що Кушевич пересолив у своїм листї, зробивши з одного грабіжного нападу сїлецьких селян під Камінкою — бунт у самім містї. Одначе таки Кушевич пише сей лист власне в тім самім дни, коли прибули до Львова втїкачі з Луцка і кількох з них привели одного селянина з Сїлця Костя Івановича, що мав бути проводирем того бунту. Кушевич, хоч був каптуровим судиєю, не розібравши справи до кінця, вже міг пустити вість про сей страшний бунт[2]). Тимчасом самі покривджені так описували сю пригоду:

Коли волинські бунтівники добули Луцка, хто міг утекти, спішив до Львова. Між иньшим туди йшли кс. Блонський луцький вікарий, кс. Лаховский, богослов Янчевский, кілька шляхтянок і міщанок. Дорога вела коло Сїльця і тут станули вони 2 вересня. Ніч запала й вони боячись іти в село заночували в лїсовій долинї за селом. Хтось побачив втїкачів і дав знати до села. Пійшов поклик по селу: Жиди утїкають з Луцка, стали ночувати в долинї! Зібралась зараз горстка людей, поміж ними піп, дяк, війтів син. Цїлий похід скінчивсь на тім що подорожних поранено, обдерто, піп забрав ксьондзівські річи і сховав їх у пасїку. Подорожні, чи дістали яку поміч чи що, досить що піймали одного з сїлецьких селян Костя Івановича і завели аж до Львова, де його оскаржено перед каптуровим судом.

З Костем Івановичем переведено слїдство. В добровільних конфесатах, так само й у тортурових признаєть ся він до нападу, але не малює його зовсїм так дуже страшним. З його зізнань треба піднести слова, де він каже, що такі розбої водились у них ще з весни, а проводив їм селянин Дробочик. Про свого

---

[1]) Жерела IV, N. XVIII, ст. 65.

[2]) Слїдство було аж 11 вересня, Жерела IV, N. XX, ст. 67—72.

душпастиря сказав, що як тілько учув про подорожних, пійшов він (Кость) до нього радити ся, що робити, йти чи ні. Піп відраджував йому. Одначе ледви Кость вийшов з його хати, „аж бачу, каже, а тож і сам піп біжить!“ За ним і сам побіг.

Як з цілого того оповіданя бачимо, се не був ще ніякий грізний бунт, се був простий розбій, охота селян поживитись добром втїкачів — що їх уважали Жидами. Не така страшна вина була Костя Івановича, одначе тяжко його покарано: його розчвертовано. Иньші були свобідні від відвічальности з зрозумілих причин.

До повноти треба додати, що в далекім навіть березівськім повіті селяне з Смерековця й Мишцьової під проводом Костя і Івана Локайчика зібравшись у значнім числї ударили на двір Анни Козловскої в Гумнисках, саму тяжко побили і в дворі пограбували все добро[1]).

Який і не був характер сих рухів, то все таки з кінцем серпня й початком вересня повно було таких „бунтів“. „Вже — пише Кушевич — по селам і дорогам дуже небезпечно задля бунтів цілої Руси, що з незмірною ненавистю до католиків і до Поляків усе по дорозї забиває й мордує“[2]).

З тих всїх відорваних появ бачимо, що в Галицькій Руси був терен цілком відповідний, аби при добрих обставинах реакция проти цілого дотеперішнього стану бухнула полумям. Ми вже сказали, що не обійшлось тут і без певної аґітациї зі сторони козацької, може навіть певної части духовенства, і се усе приготовувало вибух. Про се виразно говорить ся на соймику в Галичи, зрештою маємо й иньші сьвідоцтва, що по Галицькій Руси переходили шпігуни й аґенти Хмельницького та Кривоноса. Звістно, головне їх діло — шпігунство, не обходилось одначе без намови, заохоти й т. ин., як се прим. видно з ось якої події.

29 н. ст. липня 1648 подибано в селї Волосові (к. Надвірної) якихось бунтарів і шпігунів[3]). Одного з них піймано і приведено до галицького суду. Александер Бидловский, дідич Волосова, зарекомендував його, як волоцюгу, що йшов з монастиря Скита[4]).

---

[1]) Жерела IV, N. XXVII, ст. 147—8.
[2]) Тамже, ст. 66.
[3]) I. Michałowskiego Księga pamiętnicza, str. 91—4 quosdam perduelles et machinatores sciscitatoresque rerum gerendarum.
[4]) vagabundum et itinerantem de monasterio r. gr. dicto Skit.

Називав ся Ярема Кончевський і на суді признаєть ся він, що був всюди, і в польськім і козацькім війську. Козаки послали його в Галичину, аби підглядав військові рухи. Таких єсть більше, висилає їх навіть сам Хмельницький. Перебирають ся вони за старців і носять листи з собою.

Той сам Ярема кинув підозрінє на львівського владику Желиборського і на луцького Атаназия, що мали послати козакам пороху і куль. Що до скитських монахів, то сказав, що на відході йому один чернець сказав: „Хто ліпший, тому Господи допоможи"! Черниці хотіли йому дати письмо, але якось не мали довіря.

Як се показує на здержливість части духовенства, то з дальших його зізнань видно, що иньша часть добре підготовлювалась до приходу козаків. Коли сей Ярема говорив з галицьким сьвященником з церкви св. Михайла про свою місию, сей йому сказав: „Ет! ліпші у нас відомости, бо ми один до одного пишемо, то й до самого Київа!" Так мав писати заваліївський піп до підгаєцького, підгаєцький до тернопільського протопопа Аврама. Писали також і до козаків. Він чув голоси: „Господи допоможи браті нашій козакам"!

Між иньшими говорив Ярема, як різні міщане приготовувались на прихід козаків. Се усе дотикає ся не галицько-руських міст, але й тут подібно мусїло бути. Тут якийсь міщанин обіцяв ся запалити місто, там насипати піску в армати і т. ин.

Про подібних тайних аґентів говорить також Кушевич[1]): „Вже у нас — пише він 7 вер. — видно змови, вже богато ріжних гільтаїв то прибуває то відходить, відбувають ся різні збори, то по церквам, то по передміським закуткам". Се належить до Львова, де козацьких симпатий у Русинів годї направду побачити у міщан.

Козацького шпігуна піймали навіть у Львові в костелї Францішканів, коли вибирано гетьманом Вишневецького. Його без найменьшої проволоки виведено з костела і розсїчено[2]).

4 жовтня піймали у Львові якусь жінку, приятельку Кривоноса. Вона з одним козаком мала ходити аж під Краків на звідини. Propter imbecillitatem sexus пущено її свобідно. Того

[1]) Жерела IV, ст. 66.
[2]) Тамже, ст. 90.

самого дня піймано й другу, що її чоловік від'їхав до Хмельницького. Її особу признано важною і віддано під слїдство[1]).

Сучасний Кушевич так привик бачити в Русинах якісь таємні конспірациї, що вискизав прикру гадку: „Нема найменьшого сумнїву, що поміж визнавцями грецького обряду нема вірности і чести, від них то приходить на нас згуба!"[2]).

Навіть в сторонах найбільш на захід положених, в Сяноччинї маємо в сїм часї слїди ворогованя Русинів: вже 14 жовтня арцибіскуп Лубєньский установив повітове військо, що мало-б бути захороною від бунтів людей грецької віри, розбишацьких громад і своєвільних підданих[3]).

У всїх частинах Галичини збирано війська на оборону, найбільше зі страху перед Хмельницьким. Головна армія, загальний похід шляхти, збиралась під Глинянами під проводом кн. Заславського. В дальших східних землях ґрупував коло себе шляхту кн. Ярема Вишневецький, умисно віддїляючись від реґіментарського війська. З того вийшли деякі непорозуміня й замішаня. Симпатиї шляхти були по сторонї славного своєю енерґією Вишневецького, тому навіть глинянська армія грозила конфедерацнєю й бунтом. Вплив реґіментарів і самого Вишневецького не допустив до того[4]), зрештою й сама критичність хвилини здержувала прояви невдоволеня армії, хоч обопільна неохота поглибилась серед проводирів. При тім усім шляхта мала звернену увагу на всї внутрішні небезпечности, признаки невдоволеня селян і симпатиї до козаків, тим більше, що й у самому війську тут і там показувала ся зрада, як ще в липню півтретя сотки драґонів-Русинів перейшло від Конецпольського до Хмельницького[5]). Белзький соймик з 12 н. ст. вересня, обдумуючи військову захорону, згадує й про сю сторону. „З причини козацьких бунтів — говорить ся в ухвалї[6]) — проявила ся в ріжних особах своєвільність, що то не так силою, як підступом і зрадою, чи-

[1]) Жерела IV, N. ст. 90.
[2]) Тамже, ст. 91..
[3]) Тамже, ст. 92. Zabiegaiąc buntom w ziemi Sanockiey od ludzi religiey greckiey, tudziesz kupom swowolnym z poddanemi niektoremi swowolnemi.
[4]) Див. Материяли до історії Хмельниччини N. 3, унїверсал кн. Заславського (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XIV).
[5]) Жерела IV, N. X, ст. 45.
[6]) Тамже N. XXI, ст. 73.

нить махінациї, змови, розбої..." Тут додана також гадка, що треба сильних на те способів, бо селянську натуру можна скорше здушити мечом, як добротою[1]). Такі самі внутрішнї непевности констатує й ухвала судово-вишенського соймика 14 н. ст. вересня, що в галицьких землях видно ріжні потайні практики і виступають вже розбої[2]). Урядникам видають ся інструкциї, що мають робити в разї „козацької чи пограничної чи домової своєволї"[3]). На внутрішнї бунти має бути не лише саме військо, поручено також спеціяльну суворість проти такого стану каптуровим судям[4]). Сї змаганя охорони потверджує також згадуваний Кушевич у листї з 17 н. ст. вересня, пишучи, що Руське воєводство ухвалило загальний похід з причини близької небезпечности від ворогів (козаків) і бунтів власних селян.

Властивого загального бунту ще не було, більше слїдів про се не маємо, лише ті, що перед тим ми згадали. Він ще не міг розгорітись раз тому, що козаки були ще доволї далеко, то знов по всім місцям збирались війська. Пострах війська з'упинив замішане в Сокалї, що про нього згадує Кушевич[5]). Те саме говорить він про Струмилову Камінку: „вже галас успокоїв ся пострахом війська, що тудою переходило... Проводирів бунту і розбоїв піймано, відослано до львівського каптурового суда, де їх вбито на паль на приклад для иньших[6])". У деяких місцевостях проявлявсь ворожий настрій навіть що до самого війська. Так знаємо, що городецькі міщане (коло Львова) не хотіли припустити до міста хоругви краківського старости, обороняючись силою[7]).

Коло половини вересня оба береги Збруча стояли в огнї селянського повстаня. Проти них вислано з головної польської армії кільканайцять сот люда, розбити їх все таки не можна було[8]).

Від 26 н. ст. серпня армія Руського воєводства почала посуватись на схід, до неї з ріжних боків приходили поодинокі

---

[1]) Жерела IV, N. XXI, ст. 73 rustica natura citius bello quam amore cohibetur.

[2]) Тамже, N. XXII, ст. 78.

[3]) Тамже, ст. 79.

[4]) Тамже, ст. 82, 83.

[5]) Жерела IV, N XVIII, ст. 65.

[6]) Тамже, ст. 85, лист Кушевича 17/IX 1648.

[7]) Тамже, ст. 42, лист Кушевича 22/VII 1648.

[8]) Тамже, ст. 87—8.

хоругви. Зближала ся хвиля, коли дві ворожі сили мали стрінутись у смертельній боротьбі. Бажане галицько-руської людности, що проважала бундючний польський табор, були поділені. Поляки посилали за ними поклики щастя і надії, Русини від серця бажали повтореня корсунської катастрофи, аби їх ненависть і пристрасть могла бухнути страшним полумям.

Такий був настрій Галичини до 23 вересня, себто пилявецької битви.

А. Огляд народніх рухів у Галичині в осени 1648 р.

І. Від Пилявців до Замостя.

З усього досі сказаного видно, що до пилявецької битви, доки ще Хмельницький держав ся середини України, нема мови про народне повстане в Галицькій Руси. Ті випадки, що носили на собі сліди бунту, се тільки перші сторожі грізного руху, викликані надіями, може й аґітациею, використані страхом і замішанем загроженої верстви.

Незабаром одначе бунт розгорів ся майже по цілій Галичині, цілі села лучились і кидались на шляхотські двори, палили й грабували. Не полишились невтральними й міста, де релїґійно-национальна пристрасть доводила инколи до грізних катастроф.

Усе те почалось, від коли Хмельницький полишив на схід за собою Пилавці, а скінчилось тоді, коли „вожд ізряднїйший" в тріюмфі вступав у брами матери руських городів.—

Тому то, бачучи сю залежність, заки перейдемо до огляду селянських і міщанських рухів, кинемо оком на козацьку діяльність по сім боці Збруча.

23 вересня була катастрофа під Пилявцями, незвичайно важний момент в розвитку дальших випадків. Хмельницький забеспечивши себе турецькою прихильністю і татарською помічю, покидає дотеперішню політику вагання і посуваєть ся далї по дорозї, на котру раз поступив. Сей момент за мало акцентуєть ся звичайно в обговорюваню того часу. Також про дальшу діяльність Хмельницького є певні суперечні погляди, що сходять до характеристики самого гетьмана, як вожда й політика. Хмельницький рушив у перед по битві під Пилявцями, або цілком

сьвідомо, на основі обдуманого пляну використати побіду, як добрий воєвник і політик, — або він лише попав у таке положінє, в якім знаходить ся корабель киданий самовільно морськими филями. Сей другий спосіб поясненя більше промовляє до переконаня. Повстанє до того часу обхопило цїлї народні маси не лише на Україні, але й на Поділю і Волині. Тисячні ватаги селянства були аванґардою головної армії Хмельницького, подібні до палахкучого огня, що обіймає чим раз ширші круги. Вони росли й ширшали не безпосередною волею гетьмана, але побіч нього, чи то задля догідної ситуациї, чи задля аґітациї декотрих козацьких чинників. Говорячи про „деякі козацькі чинники“, ми маємо до того сю підставу, що за цїлий час Хмельнищини, ба й цїлої козаччини, селянством проводять люде, що стоять трохи з боку від зверхної козацької орґанїзациї. В початках Хмельнищини подібну ролю грають два козацькі ватажки Кривоніс і Головацький, головно перший. Про се маємо цїлком певні звістки. Боротьба Вишневецького з Кривоносом — то була боротьба з величезними купами селян. Такі ватаги добули Луцька. Ще в серпню селянські ватаги наганяли страху Каменечанам. Коли кількох з них піймано, сї признали на муках, що вони не мають ніяких звязків анї зносин з козаками, лише самі добровільно, не можучи далї терпіти ганебної польської зверхности, збунтувались проти неї[1]). Хмельницький навіть сам виразно заявляв, що про Кривоноса знати не хоче, хоч його підозрівали в потураню селянському ворохобнику, навіть у заохоті[2]). Обі сторони, козацька і селянська, хоч обопільно підпирають себе, хоч доволї залежні від себе, в ґрунтї річи цїлком окремі явища. Ще перед пилявецькою битвою хвилї селянського повстаня дійшли тоді вже до границь нинїшньої Галичини, за їх приводом здобуто прим. Сатанів[3]). В половині вересня коло Те-

[1]) Жерела IV, N. XV, ст. 62, лист Кушевича з 26 серпня 1648. Poimano kilku y do Kamienca przyprowadzono. Ci na mękach zeznali nullum sibi commercium cum Cosacis esse, ale sami dobrowolnie taedio seruitutss et Poloniae dominationis impatientes arma aduersus immodica vsurpeantes corripuerunt.

[2]) Там, N. VII, ст. 36, лист Кушевича 8/VII 1648. Nie wdaie się Chmielnicki z swoiemi mołoicami do zaciągow tego Krzywonosa y o nim wiedziec nie chce, acz wielu ludzi rozumie, ze to wszytko dzieie się za skrytą radą iego, iako człowieka chytrego.

[3]) Жерела IV, N. XXIV, ст. 87. Лист Кушевича 25/IX 1648. Satanow w tych dniach wzięty, do czego pomogła barzo wyuzdanego chłopstwa w tamtym kącie rebellia.

ребовлї збирали ся ватаги селян і ніяк польське військо не могло їх розбити. Військо Конецпольського звело битву з Головацьким, що провадив великі ватаги[1]).

З того всього бачимо, що Хмельницький був посеред бурливих мирських хвиль що гнали його на захід, куда й посував ся селянський рух. Гетьман стояв недовго на місци польського табору й рушив цїлою своєю силою, разом з Татарами, порозсилавши одначе ватаги „черни“[2]), разом із поодинокими козацькими відділами.

Хмельницький вступив у границї нинїшньої Галичини мабуть з початком жовтня, бо підо Львовом з'явив ся аж 8 жовтня рано. Татаре були вже тут скорше, бо ще 5 жовтня, так що Вишневецький покидаючи Львів, мусїв таки вже на львівських полях перебиватись через орду, про якої прихід у Львові ще зовсїм не знали[3]). Розуміє ся, що инакше виглядав козацький похід, инакше татарський. Коли козаки здержувались від нищеня сел, то Татаре на тому пунктї не мали ніяких скрупулів. Того самого дня коли станули підо Львовом, спалили Брюховичу, село не далеко Львова, чоловіків вирубали, жінок забрали у полон, так що мало хто утїк[4]). Бранцї зізнавали у Львові на муках, що всього козацького війська було 200.000, поміж тими 15.000 Румелїйцїв і волоський полк[5]). Черні ніхто не рахував, бо вона росла з дня на день з години на годину, збераючись тепер з галицьких селян і міщан.

Галицькі Русини пряйняло Хмельницького радо. Ще коли він стояв під Пилявцями, гологірські міщане послали до нього одного з поміж себе з листом, де просять Х—ого, аби доконче дав поміч проти польського тираньства[6]). Лист не дійшов

[1]) Жерела IV, ст. 88.

[2]) Тамже, ст. 91. Лист Кушевича 4/X 1648.

[3]) Жерела IV, N. XXVIII, Облога Львова, описана Кушевичом, ст. 96.

[4]) Там, ст. 96—7. Nie następował tey nocy nieprzyiaciel, Bruchowicę tylko, wies mieiską milę od Lwowa leżącą, spalił, lud męski powyscinawszy, a płec białogłowską w niewolą zabrawszy paucis fortuna elapsis.

[5]) Тамже, ст. 97.

[6]) Жерела IV, ст. 90. Лист Кушевича 4/X 1648. Zdraycy mieszczanie glogorscy iednego z posrodku siebie do Chmielnickiego wyprawili z listem, w ktorym proszą y żądaią, aby im contra tyrannidem Polonorum (patrz wm. m. m. p. impiam vocem!) chciał subvenire niemieszkanie...

гетьмана, Поляки переловили його і післанця вбито на палю[1]). Коли Х—ий стояв підо Львовом, прийшов до нього піп з Крехова і віддав йому лист від Крехівців з деревляним хрестиком запрошуючи його до Крехова[2]). Сьвідчить се про настрій Русинів до щасливого побідника. Прикладів такої прихильности руського населеня до козаків побачимо далї більше в ріжних сторонах краю. Сї симпатиї перейшли в акцию аж з приходом козаків, бо до того часу польські війська, що стояли в кождім повітї, вгамовували більші прояви їх. Тепер усе скрилось по замках, або утїкало в Польщу, тож бунт обійняв скоро майже усю Галицьку Русь. Розумієть ся, що не усе ще, що було руське, симпатизувало вже з козаками. Заможнїйше руське міщанство, особливо в сих містах, де було воно в меншости, заховувалось здержливо, або й ворожо проти козаків. Про львівських Русинів не маємо нїякої підстави говорити, що їх симпатиї були по сторонї козаків, хоч їх в сїм обвинувачувано[3]). Так само було в Перемишлї, Белзї, й ин. Инакше вже львівські передміщане, про котрих знаємо, що підчас облоги показали козакам рури міських водопроводів, котрі зараз поперетинано[4]). Від 8—26 жовтня облягав Хмельницький Львів, облягав так, що й час стратив і лише Татарам добув окуп від міста. Хоч при тім піднести треба культурне почутє гетьмана, що не хотів такого міста як Львів руйнувати, уважаючи його будь-що-будь руським городом[5]), — та все таки оправдує гадку, що Хмельницького перла наперед елєментарна сила, а він не умів з неї користати. Так

---

1) Жерела IV, ст. 90.

2) Там N. XXVIII, ст. 105. I to wspomniec potrzeba, ze pod ten czas pop z Krzechowa do Chmielnickiego przyiachawszy, onemu od Krzechowian list oddał z krzyrzykiem drewnianym in praesentia nostra, zaciągaiąc y zapraszaiąc onego do Krzechowa.

3) Жерела IV, N. XVIII, ст. 66, 85. Листи Кушевича 7 і 17 вересня. Mysmy Rus naszą vgłaskali bonis et mitibus verbis, ktorzy iure iurando oswiadczyli, ze de perfidia vlla nie myslą, schadzki swoie, ktore miewali, in terrorem składaiąc. Зрештою див. мою розвідку про С. К. Кушевича (Записки XV).

4) Жерела IV, N. XXVIII, ст. 99. ...wodę odcięto, rury poprzecinawszy za pokazaniem niektorych ludzi religy graeckiei, ktorzy się z przedmiescia Krakowskiego do Kozakow przedali.

5) Інтересно, що ідею руськости Львова підсувають йому самі львівсьчі міщане, що ходили в посольстві просити згоди: ..mowilismy z nim szeroce, prosząc, aby na to miasto stołeczne ruskie miał respekt... (Жерела IV, ст. 102).

само безцільна була облога Замостя, а дуже неполітичний поворот з під нього. Звідси рушив просто на Україну. На сім скінчилась перша акция в Галицькій Руси Хмельницького, але ще якийсь час зостала ся козацька. По відході гетьмана полишились в Галичині поодинокі козацько-хлопські відділи, що розійшлись по всім краю, так що на просторoні від Збруча до Сяна мало було таких закутків, де-б їх не було. В походах головного козацького війська і поступованю сих відділів була певна ріжниця: Хмельницький забороняв своїм пустошити землю, тим же ніщо вже не стояло на перешкоді. Розуміє ся, що й Татаре повертаючи використовували кожду хвилю, пустошачи й забираючи у неволю. Страшні наслідки сих походів побачимо в останній части сеї розвідки.

Деякі козацькі відділи ще були відлучились від головної армії Хмельницького по дорозї до Львова, переходячи Галичину зі сходу на захід і з півночи на полудень. Тепер ще ватаги посувались з заходу. Усе зложилось на те, що на просторонї межи Збручом і Сяном, Бугом і Карпатами, окрім західно полудневого кута, не було майже місцевости, де-б не станула козацька нога. Упадали замки, піддавались міста. З польської сторони, хто жив, утікав або ховав ся по лїсах. Усюди певну ролю відгривала місцева людність, тому близші звістки про важнїйші місцевости, яка була їх доля, подамо при дальшім оглядї.

В сїй части нашого оповіданя будемо придержувати ся такого порядку: Насамперед оглянемо східню частину Галичини, простір, що лежить поміж Збручом і Стрипою межи Збаражом і Днїстром, меньше-більше територию давнїйшого Теребовельського повіту; далї перейдемо на правий беріг Днїстра починаючи від сходу, обіймаючи з окрема певні перії Підгіря, як Товмаччину, Калущину й Долинщину, Жидачівщину, вкінцї Дрогобиччину; огляд лївого боку Днїстра буде обіймати сю частину Галичини, що лежить помежи Стрипою й Верешицею, себто околицї Рогатина, Бібрки, Щирця й Миколаєва; опісля обговоримо стан околиць межи Львовом і Зборовом, Бродами, Сокалем, Руською Равою; вкінцї закінчимо поглядом на землю межи Львовом, Комарном, Добромилем, Перемишлем і Ярославом. Для прозорости будемо називати поодинокі частини іменем головного центра народнїх рухів. Зазначимо ще, що в оповіданю провідною ниткою будуть бунтівничі змаганя народу, тому про богато місцевостей, їх стан, буде мова аж у останнім роздїлї про наслїдки.

2. Теребовельщина.

Як ми вже вище сказали бунтівничий рух селянства й міщанства був залежний від впливів Волиня й Поділя, тому то й напрям зросту його був зі сходу на захід. Околиці що притикали до Волині й Поділя обгорнув масовий рух скорше, як околиці положені дальше на захід. Ми бачили, що вже 7 вересня 1648 пише Кушевич про бунт селян коло Сокаля, і навіть у місті міщане-Русини заявили їм свою симпатию, та їх зараз силою придушено, бо в тих околицях стояло тодї ще військо. В тім самім часї мав бути бунт і різня в Струмиловій Камінці, про які згадує той самий Кушевич, а наші конкретні звістки про сю околицю належать до того самого часу, себто напад сїлецьких селян на втїкачів з Луцька був 2 вересня. Сама звязь з тими подіями втїкачів з Луцька показує, що се була хвиля волинських рухів, де як знаємо саме в тім часї партизантські козацько-селянські сили добули Луцька, Заславля, Острога й ин.[1]). Тут при кінці серпня й з початком вересня повстанє проявлялось з найбільшою енерґією, тож зрозуміло, що північно східні околиці нинїшньої Галичини уже в тім часї підпали під той вплив.

Колиж Хмельницький дістав поміч з Криму і зібрав усї свої сили на границї Волинї й Поділя, де теж прийшло до пилявецького погрому, тодї енерґія повстаня широких мас взяла троха иньший напрям, себто прямий західний.

Ще перед битвою під Полявцями лївий беріг Збруча стояв у огнї повстаня. „Сатанів в сих днях несподївано взяли, чому дуже поміг невгамований бунт хлопства в тім кутї“, пише 25 вересня Кушевич[2]). Під Збаражем стояла тодї часть польського війська і зараз вислано 18 вересня віддїл під проводом Злотнїцкого; одначе сей супроти такого чисельного й широкого бунту не міг нїчого вдїяти[3]). 11 вересня розбив галицький каштелян велику селянську купу, що мала рахувати 10.000 люда[4]). Се таки не спинило руху. Хоч польське військо було в сих околицях, та одначе не могло вгамувати сього руху, що зростав з елементарною силою.

---

[1]) Жерела IV, N. XVIII, ст. 65.
[2]) Жерела IV, N. XXIV, ст. 87.
[3]) Тамже, ст. 88.
[4]) Тамже, ст. 88.

Від Сатанова хвиля ударила о Скалат і Теребовлю і тут громадились великі купи околичних селян. З польського обозу, з під Збаража, послано під Теребовлю кільканайцять сот люда, аби сї купи розбити, одначе для величини їх годї було собі дати раду[1]).

В тім самім часї посунулись оба ворожі війська близше себе і наступив день 23 вересня. Розбите польське військо утїкало на захід, а з ними разом розростав ся огонь пімсти й знищіня.

Шляхта Теребовельського повіта завчасу подумала про певне місце схороненя, приготовуючись на козацький похід. Охороною сею мав бути теребовельський замок. Туди позвозила шляхта своє добро[2]) і католицьке духовенство свої й церковні богатства[3]). Ми знаємо, що старостинські замки на Руси не визначались нїколи дуже то великою оборонністю, се вічно хорий бік Польщі. Такий самий був замок в Теребовлї. В сїм небезпечнім часї може його трохи підправлено, але певно що не досить, коли шляхта побачивши, які то крихкі були надїї покладувані в реґіментарській армії, уважала сей захист для себе не дуже певним. До того порозуміла вона, що помежи теребовельськими міщанами приготовуєть ся якесь вороже становище до них і взагалї Поляків. Тому то зараз після пилявецької битви лишила вона Теребовлю, шукаючи далї на захід захорони для своїх осіб, одначе наглий зворот випадків не дав її вже забрати з собою зложеного тут добра. Лише судові акти, ґродського й земського суду, як не малої ваги дорогоцїнности, вспіли вони вивести до Львова, де зложено їх в кляшторі Францїшканів[4]).

---

1) Жерела IV, N. XXIV, ст. 88. Acz lubo w tamtym kraiu iest p. Złotnicki, przecie iednak około Trembowle zconfederowane hultaistwo ciągnie się do gromady (Кушевич 25/IX).

2) ..bona opulentissima per nobiles varios .. in arce Trembouliensi .. coasseruata (Жерела IV, N. LXIX, ст. 202—3, скарга Яна Чернецкого на теребовельських міщан).

3) maxima in copia et pretio splendentiaque.

4) В ґродській книзї Теребовельського суду під р. 1648 подибуємо таку записку: Et hic post recessum exercitus poloni a Pilawce acta castrensia praesentia vacantia maioris securitatis ergo de consensu totius nobilitatis districtus Tremboulienis Leopolim translata et ibidem in conuentu patrum ordinis s. Francisci, intra muros leopolienses, deposita, nec quidquid plus anno eodem susceptum per me — Andream Poniatowski. (Ind. rel. castr. a. 1648—9, t. 131, p. 413).

Усе, що полишено в теребовельськім замку дісталось незабаром в руки збунтованих міщан.

Теребовля було місто в переважній части руське[1]). Перевага руського елементу була таки велика, бо серед громадської міської управи бачимо Русинів, війта і лавників. Все таки був у місті польський костел і міщане мусіли платити податок для місцевого польського пароха і львівського арцибіскупа[2]). Се певно заострювало антаґонїзм межи Русинами і Поляками, що бухнув полумям саме тепер.

Міщане поводились довший час спокійно, хоч в околиці селянство бунтувалось ще від половини вересня, про що ми вже згадували вище. На се впливала й ся обставина, що в теребовельськім замку зібралось до оборони повітова шляхта. Після битви під Пилявцями, коли шляхта покинула небезпечний захист, а Хмельницький рушив саме в сю сторону, виступило міщанство цілком отверто. В день 5 н. ст. жовтня зібрались усї і постановили перейти на сторону козаків. Наперед узяли ся до військової орґанїзациї. Поділили ся „козацьким звичаєм" (як говорять скарги на них) на сотнї. Вибрали проводирів, себто сотників, що мали вести поодинокі відділи. Сотниками були: Федір Бориславський, Іван Рудий, Яцко Великий, Кіріян Швець; хорунжим став якийсь Василь[3]). З того видно, що було мабуть лише чотири сотнї, а в них не більше як 500 чоловіка. Зрештою могло бути й більше сотень і сотників, бо наші жерела в подаваню імен доволї баламутні. Здаєть ся, що мали над собою ще одного найвищого зверхника, немов отамана, як сього можна догадуватись із одної скарги[4]). Імени його не подибуємо ніде, в иньших судових справах нема й згадки. В одній скарзї бачимо поміж обвинуваченими тодїшнього голову міста (proconsul) Івана Крипського, иньшим разом Івана Рудого[5]). Бути може, що один з них і тут мав найвищий уряд, хоч знова таки дуже можливо, що тим

---

[1]) Див. Жерела т. I, ст. 115—117, Люстрация Теребовельського староства з р. 1565.

[2]) Див. M. Balinski i T. Lipiński, Starożytna Polska, t. II, str. 889.

[3]) Жерела IV, N. LXIX, ст. 202. Скарга Яна Чарнецкого. Зрештою що до останнього сотника — то імя його не певне, подибуєть ся то Лазар, то Самійло (ст. 223. 224, 247).

[4]) Тамже, N. LXXXVII, ст. 225. Скарга Яна Пекарского за забите брата.

[5]) Тамже, ст. 223, 303.

найвищим зверхником був хтось чужий, не місцевий міщанин, тому його й минула звичайна судова дорога. Помежи іменами теребовельських бунтівників подибуємо імена аж трох сьвященників: Кирило намісник від церкви Пречистої, Теодор від св. Пятниці та Олекса від св. Миколи[1]). Бачимо також, що зрештою дуже звичайно, поповичів.

Взагалї у скаргах на Теребовельцїв акцентуєть ся сильно релїґійний характер руху. Закидуєть ся їм „здичілу скаженість проти людей правдивої, римсько-католицької віри“[2]). Воно й дїйсно, бо одно з перших їх дїл був напад на місцевий костел.

Такий завівши поміж собою порядок, чи там, як подаєть ся в актах, „перемінивши ся зо спокійних на око людей на невгамованих козаків“[3]), кинули ся передовсїм на своїх співгорожан-католиків. Одних вирізали, иньших повиганяли, як найдальше[4]). Потім ударили на замок, добули його, що певно не було дуже трудно, з огляду на втеку шляхти, і забрали усе тут зложене добро, межи тим і всї дорогоцїнности з костела, що туди переніс був завчасу кс. Себастіян Моджецкий (commendarius ecclesiae)[5]). Ограбивши замок повернулись вони ще на костел і дім кс. Яна Солїковского і забрали, що тілько ще було можна, навіть такі річи, що служать виключно до ритуала, як стули (епітрахилї), нарукавники і т. и.[6]). Новий парохіяльний завідатель кс. Ян Ґрохольский рахував шкоду костела й кс. Солїковского на 6.000

---

[1]) В актах вони зовуть ся: Kiryło namiesnik Przeczycki, Theoodor Piatnicki, Olexa Nicolinski (Жерела IV, N. CXLIV, ст. 296). Намістник раз названий Киріяном (Kiriam), ст. 303.

[2]) rabie efferata contra orthodoxae fidei catholicae romanae homines initiati (Жерела IV, N. LXIX, ст. 202).

[3]) ex pacatis quodam modo ad oculum viris in dissolutos transformati Kozacos... (Жерела IV, N. LXIX, ст. 202, N. C, ст. 247).

[4]) Тамже, ст. 202, скарга Чарнецкого: primum necatis enormissime suis conciuibus catholicis...; — ст. 247, скарга Хржонщової: eradicatis e medio sui conciuibus suis catholicis, aliis in abdita et occulta loca fugatis mox ad depraedanda bona...; ст. 297, скарга кс. Ґрохольского: eradicatis per necem et crudelem tyrannidem conciuibus suis catholicis... ad depraedanda bona sese contulerunt; пор. ст. 224.

[5]) Жерела IV, N. CXLIV, ст. 297, opulentissima in copia pretioque splendentiaque.

[6]) Ще 12 квітня 1649 р. найдено при ревізиї у міщан Дропя Побережника і Федора Шаламая подібні річи (Тамже, ст. 298).

зл., додаючи при тім, що з поводу того спустошеня ледви чи можливо правити службу божу[1]).

Усею тою добичею поділили ся міщане, иньшу частину прогайнували, як говорить кс. Ґрохольский, назвавши себе козаками, богато дечого поховали на пізнїйше по закутках і замкнених місцях, навіть викопували в землї ями, куди переносили пограбовані річи. Сей останнїй спосіб переховуваня зрештою дуже звичайний у тому часї і серед иньших громад.

Сповнивши сю міську революцию, Теребовельцї перенесли свою діяльність на зверх, поза город, на околицю, себто почали нападати й грабувати шляхотські двори, наперед близші, потім і дальші робили походи.

Зараз таки не далеко міста, під самим замком було кілька шляхотських дворів, як Яна Чарнецкого, Марцелїна Рачиньского, Хржонща й ин. Міщане вдаряли на один по однім, забирали що лише могли, уживаючи добичі подібно, як замкової і костельної. На двір Рачиньского мали ще вдарити 13 вересня, одначе се цїлком неймовірно, щоб се було перед 5 жовтня. Тут видно пошкодований перерахував ся, напад був радше аж 11 жовтня, коли дїйсно було се в неділю, як зазначує скарга Рачиньского[2]). У дворі Чарнецкого господарювали Теребовельцї мабуть таки 5 жовтня, того самого дня, що на замку і в костелї; на війтівську посїлість (curia aduocatialis) вдови по Александрі Хржонщу, Софії, напали другого дня, себто 6 жовтня. Чарнецкий рахував шкоду на 4000 зл.[3]), Хржонщова на 6000 зл.[4]).

В дальшім походї по околицї гостювали теребовельські міщане в Підгайчиках, у маєтности Станїслава Бєлїцкого, де наробили шкоди на 6000 зл.[5]). Тут мабуть помагали вони тамошнім селянам, що також виступають посеред бунтівників. По другім боцї міста, на північ був між иньшими такий випадок[6]): У лїсї села Коровинки ховав ся перед козаками шляхтич Юрий Пєкарский. Тодї були тут теребовельські міщане і як

---

[1]) Жерела IV, ст. 297, et vix cultui diuino in post absoluendo ob nimiam eiusdem ecclesiae et structurarum eius desolationem eiusmodi suo progressu non interdixerunt.

[2]) Тамже, N LXXXI, ст. 223.

[3]) Тамже, N LXIX, ст. 203.

[4]) Тамже, N C, ст. 248.

[5]) Тамже, N CXLVIII, ст. 303.

[6]) Тамже, N LXXXII, ст. 223—225.

тільки довідали ся про нього, зараз із Коровинчанами почали за ним гонити, піймали, звязали руки в зад, і „як розбійника, на найбільшу ганьбу й неславу шляхотського стану“ попровадили до Теребовлї на суд. В однїй церкві зібрала ся старшина й громада. Привели Пєкарского перед одного зі старшин і зараз усї зібранї, старшина й громада засудили його в один голос на смерть[1]). Екзекуцию поручено одному з міщан, Дацькови Зубашиному, що мабуть робив подібні справи. Сей випровадив шляхтича з церкви і здоймив йому голову „на погорду католицької віри“.

Се усї ті важнїйші моменти з дїяльности теробовельських міщан, що про них маємо докладнїйші звістки. Подібних походів було певно далеко більше, але звістки про них не дійшли до нас. Вже сам тон тих скарг, що переховались, характеризує їх, як страшних злочинців, переслїдувачів Поляків, шляхти й католиків. В дальших походах вони лучились з иньшими бунтівничими громадами, подібно як се було в Підгайчиках і Коровинцї. Ся сполука є мабуть причиною, що не маємо більше звісток про дїяльність Теребовельців. Дуже часто бувало, що пошкодований подавав опісля лише одну частину бунтівників, хоч вони ходили великими ватагами, подавав тих, де думав скорше дістати сатисфакцию, або про котрих дізнав ся, що брали участь в находї.

Другим таким осередком руху в сїй землї було містечко Янів. Тамошнї міщане почали кріваве дїло того самого дня, що й Теребовельцї, себто 5 жовтня[2]). Того дня утїкав шляхтич Войцєх Сабіньский, дїдич села Неборок, перед козаками через Янів. Міщане, що „назвали себе козаками“, піймали його, і як католика, кинули у вязницю і дуже погано з ним поводились. Вкінцї випровадили його за міську браму[3]), здерли з нього одїж, били in diuersa carporis membra, доки Богу духа не віддав. Тїло Сабіньского закопали в поганім багнистім місци[4]).

---

[1]) praesentatum vni suorum principalium, principales et tota communitas, complices, interfici iusserunt (Жерела IV, ст. 225).

[2]) Inducta relationum castrensium Tremboulіensium, anno 1648—9, t. 131, p. 649—50 (Краєвий Архів у Львові).

[3]) post oppidum seu portam als za bramae (Тамже, ст. 650).

[4]) corpus in loco obscuro et paludoso inhumarunt (Тамже, ст. 650).

Найважнїйший крок янівських міщан був подібний, як у Теребовлї, себто напад на костел. Межи сими й тими була така ріжниця, що коли Теребовельцї самі упорались із замком і костелом, то Янівським приходили сусїдні громади з помогою. Коли розійшла ся чутка, що шляхта, замкнена в будзанівськім замку, покинула се місце подібно як у Теребовлї, зараз зібрала ся велика ватага селян з поодиноких громад і рушила на Янів. Тутешнї міщане мабуть запросили їх до себе. Були тут міщане з Хоросткова, межи ними трох попів, селяне з Косова, Косівки, Ласковець, Довгого, Грицївки, згадуваних вже Підгайчик, Деренївки, певно ще богато иньших[1]).

Прийшовши до міста, попереду завели помежи собою тїснїйшу орґанїзацию, подїлились на „сотнї“ (козацьким звичаєм), опісля вдарили на костел. Тут поскидали з гробів памятники, виймали трупів і безчестили їх. Особливо страшно знущались над тїлом бувшого плєбана Адріяна, що не давно таки умер. Викинули з труни, ставали на-голову[2]) вложили у руки латинський „мшал“ і велїли йому сьпівати коляди, били пястуками, аби відправляв для них „мшу“[3]. До тих страшних збитків уживали й трупів двох дочок Замєховского, теребовельського войского. Як сей войский говорить у скарзї, бунтівники поганили навіть образи, а образи мук Христа мали вони кидати в болото і доптати ногами, з деяких пошили собі міхи і т. и.[4]). Таким способом перемінили костел у погане нечисте місце (pro sordido et foetido loco). При тім нападї не було богатої поживи, бо все, що дорожше перенесено звідси ще перед тим у більш безпечне місце, до будзанівського замка. Бунтівники добрались і туди, як побачимо понизше.

Зрештою янівські міщане визначались не-аби-якою рухливостю в своїх походах. Звичайно не ходили самі, лише лучили

---

[1]) Жерела IV, N. LXXXV, ст. 229—31. Скарга Замєховского. Диви також Inducta relationum castrensium Tremboulіensium, a. 1648—9, t. 131, p. 638—41 (Кр. Арх.).

[2]) Тамже, ст. 230, in caput pedibus sursum humi stare fecerunt.

[3]) Тамже, impositoque missali Romanorum in manus illius colledas eundem cantare iusserunt, et vt celebret praesentibus missam, impudicis faucibus buccinarunt.

[4]) imagines pictas praesertim passionis Christi ex tela factas ante ecclesiam in lutum pedibus conculiarunt, ex nonnullis illarum saccos alias wory compararunt...

ся з иньшими селянськими ватагами. Та сама велика громада, що напала янівський костел і ходила на Будзанів, себто ще міщане з Хоросткова, селяне з Ласковець, Косова, Довгого, Підгайчик, Грицівки і ин. з поворотом з Будзанова ще добула замка в самім Янові, рознесла фільварок Замеховского, знищила його став і т. ин. Пошкодований рахував загальну свою шкоду від сієї громади на 100.000 зл.[1]).

Повсечасне їх товариство — се підгайчицькі та кобиловолоцькі селяне. Разом ходили вони на двір Беліцкого в Підгайчиках, де наробили шкоди на 5000 зл.[2]). На сім місці зійшли ся вони з Теребовельцями, що таки туди ходили[3]). Янівські міщане ще довго, ще в часї розмірного спокою несли з собою спустошінє. Тамже після відходу козаків з Галичини в першій половинї грудня, з селянами з Підгайчик, Кобиловолок, напали на двір Юрия Блажовского в Довгім і пограбувавши, спалили його[4]). Шкода доходила до 8000 зл. При тім, без сумнїву, помагали й місцеві селяне, бо як ми бачили, ходили й вони з Янівськими. Що до сих міщан додати ще треба, що в походах бере участь також їх сьвященник Яць чи Яців, і в реєстрах імен згадуєть ся він на самому початку, значить, був там не маловажною особою, певне старшиною.

Ідучи далї Серетом від Теребовлї і Янова, стрічаємо третє місточко Будзанів, що також прославилось, подібно як ті. В Будзанові був укріплений замок, куди стягнула ся часть околичної шляхти, але після розбитя польського війська під Пилявцями покинула небезпечну захорону, тікаючи далї на захід Дехто таки полишив ся, аби боронити нагромадженого тут у замку шляхотського й костельного добра, зостались особливо слуги. Тимчасом така сама доля стрінула сей замок, що й у Теребовлї.

В сю сторону прийшли козаки, аби добувати замка. До них прилучились усї ті бунтівники, що спустошили костел у Янові[5]). Замкові були готові боронитись, але все попсувала зрада. Помежи тою шляхтою, що була в замку, був також якийсь Русин-шляхтич Гаврило Семигиновський. Він почав умовляти замкових, аби

1) Жерела, N. LXXXVI, ст. 231.
2) Тамже, N. CXLIX, ст. 303—4.
3) Тамже, N. CXLVIII, ст. 302—3.
4) Тамже, N. LXXXVIII, ст. 235—6.
5) Тамже, N. LXXXVI, ст. 231.

піддали ся, обіцюючи їм, що їм і волос з голови не спаде. Сї дали себе намовити. Бунтівники, опанувавши замок (arx), одних поубивали, иньших попродали Татарам „як худобу“ [1]), і все добро розграбували. Опісля вдарили на меньший замок (fortalitium), знищили його і забрали, що лише було, найбільш военних приборів. Ініциятором до того мав бути таки той самий Семигиновський. Добича бунтівників була певно значна, як сам Замеховский рахує свою шкоду на 30000 зл. [2]).

Той самий Замеховский, теребовельський войский, закидує янівським міщанам і згаданим селянам, що разом знищили костел, як вони при тім добуваню замка знущали ся над Поляками. Одного його слугу Яна Маліновского забили, вибравши поперед йому очи, иньшого Марціна Встовского продали Татарам за одну кобилу [3]).

В добуваню замка й кріпости були також діяльні певно й будзанівські міщане. Вони зазначили своє вороже становище ще до приходу козаків, а се тим, що зибили одного шляхтича, що звав ся також Семигиновський, але був мабуть вже не того покрою, що той Ruthenus. Се було тодї, коли батько з двома синами утїкаючи перед Козаками й Татарами зайшов до Будзанова. З невідомої докладно причини піймали міщане (межи ними згадуєть ся і місцевий сьвященник Ілько) одного сина Юрия, кинули до вязниці, опісля дуже немилосерно побили, а тїло його не поховане полишили на серединї міста. Тих двох, звістно, пустили з нїчим [4]).

Не останнє місце серед громад галицького Поділя мало містечко Хоростків. Його міщан ми бачили вже в товаристві янівських міщан при нападї на костел, та будзанівський і янівський замок. З иньших моментів їх діяльности згадують ся ще ось які. Того самого критичного для тих околиць дня, себто 5 жовтня вони також явно піднесли бунт. З'орґанїзували ся подібно, як иньші, завівши сотнї, забили наперед кількох шляхтичів, як Яна Козловского, Станїслава Ґляйцаровского і його сина,

---

[1]) Жерела IV, N. LXXXVI, ст. 231—2.
[2]) Тамже, ст. 232.
[3]) Тамже, ст. 231, nles famulos protestantis Polonos in eadem arce praeuentos, vct Ioannem Malinowski eiectis primum oculis tyrannice falcibus repetitis plurimus vicibus detruncarunt, Martinum vere Wstowski... Tartaris in despectum pro equa venundarunt.
[4]) Тамже IV, N. CXXXIV, ст. 285—6.

відтак рушили в околицю. В недалекім Говилові вдарили на двір знаного вже нам Яна Чарнецкого, пограбували, добичу по части (особливо худобу) поїли з козаками, по части собі до дому забрали[1]). Шкода доходила 7000 зл. З одної заяви арендатора дібр Хоростко ва (власність Каліновских) бачимо, що міщане не пощадили і місцевого двора. Вони у змові з козаками[2]) спустошили господарську частину його. Додамо вкінці, що межи сими бунтівниками подибуємо трох хоростківських сьвященників, незвісних з імен[3]).

Про міщан з Товстого (над Збручом) знаємо, що вони разом із міщанами з Сатанова пограбували двір Юрия Пржилуского в Клюіню і спалили з усіма будинками, стави понищили[4]). З тої події варто уваги, що було тут двох попів з Товстого, Федь Калин і Белесак (?) Оден із міщан має титул „сотника". Поміж іменами подибуємо також жінку Козачиху. Иньшим разом міщане, получивши ся з селянами з Борок, Новосілки, Зеленої, Перкальця, попустошили всї добра Анни Злочевскої так, що з доходів нічого не дісталось її[5]).

З тої самої околиці є згадка про глібівських селян (між ними був і один із Вікна). Вони 9 жовтня напали на двір Адама Красніцкого в Глібові, спалили, зробивши шкоди на 300 зл.[6]). Певно не було без того, щоб сї селяне не спустошили і двора свого власного пана Прокопа Людзїцкого, тілько, звістно, сей власних підданих не скаржив до суду, чи властиво самого себе, то й про се нічо не знаємо.

З місцевостей положених на північ від Теребовлї ми вже згадували про селян з Коровинки, що то з Теребовельцями піймали в лїсї шляхтича Пекарского і покарали смертю. Окрім того маємо деякі звістки про містечко Струсів,

---

1) Жерела IV, N. LXXI, ст. 204—5... partim cum Kozacis decoxerunt, partim reliqua circa se detinent.

2) Inducta relationum castrensium Tremboulіensium a. 1648—9, t. 131, p. 654 (Краєвий Архів).. seditione subditorum vna cum Kozacis consulto ad id vocatis...

3) Жерела IV, N. LXXXV, ст. 229.

4) Ind. rel. castr. Tremboul. a, 1650 t. 132, p. 70—2.

5) Жерела IV, N. LXVIII, ст. 201.

6) Помежи шкодою згадуєть ся про 70 свиней, 2 ковані вози й т. ин. (Ind. relationum castrensium Tremboulіensium a. 1648—9, t. 131, p. 635—6. Скарга тогож Красніцкого).

села: Варваринці, Віздвяни, Дарахів, всї власність Марціна Калїновского, чернигівського воєводи. Вони всї зібравши ся разом, збруйно робили походи навіть доволї далекі. Так знаємо про їх нахід на добра Юрия Канєцкого в Соснові і Соколові над Стрипою[1]). Туди прийшли вони запрошені тамошнїми селянами[2]), що належали до двох дворів. Одну частину соснівських і соколівських дібр мав Конєцкий, иньшу Петронеля з Сьвєрских Вільчкова з синами. Той сидїв у Соснові, ся в Соколові. Цїла ся громада селян ударила на оба двори, полишені своїми панами. Пограбували наперед замочок Вільчкової, иньші будинки попалили, наробивши шкоди на 6000 зл.[3]). З власности Конєцкого забрали лише 30 стирт сїна, вартости 3.000 зл.[4]). ~~Се~~ сїно почислив власник самим вище згаданим бунтівникам із Струсова, Варваринець, Різдвян і Дарахова, як се можна добачити зі скарги на них[5]). Звідси пійшла цїла громада до Соснова, спустошила двір Конєцкого на шкоду 14000 зл.[6]). Вище згадані участники находу з над Серету забрали головно худобу[7]). Тут треба згадати, що участниками сього походу були й сьвященники, двох із Варваринець, трох із Різдвян (третїй, сказано в скарзї, той, що живе на Вертебах)[8]).

З иньших місцевостей на північ від Теребовлї згадаємо ще про селян з Товстилуга і Слобідки, званої Кипракка. 5 жовтня слуги Павла Осмольского, дїдича з Варова, утїкали з худобою в західні сторони Галичини, до Стрия; коли були в Товстилузї, згадані селяне розігнали слуг, а товар забрали собі. Було тут 95 волів, 45 коров, 60 ялівок, 33 телят і 300 овець. Осмольский цїнував усе те на 5474 зл.[9]).

До згадуваних уже селян додамо, що косівські селяне 5 н. ст. жовтня напали на ґрупу шляхти-втїкачів, якогось Павла Сєняв-

---

[1]) Жерела IV, N. LXVII, ст. 200—1.
[2]) Тамже, N. CII, ст. 250... conuocatis sese in vicem communitatibus...
[3]) Тамже, N. CXL, ст. 292.
[4]) Тамже, N. LXVII, ст. 201.
[5]) Тамже, N. LXVIII, ст. 199—201.
[6]) Тамже, N. CII, ст. 249—250.
[7]) Тамже, N. LXVII, ст. 201.
[8]) Тамже, ст. 200.
[9]) Тамже, N. LXXXIV, ст. 228—9.

ского чи Шанявского і його жінку побили, иньшого Шаварского забили. Двоє дітей останнього умерло з побоїв[1]).

Селяне з Вербовець і Ласковець ще перед загальним повстанем, 2 н. ст. жовтня, пустивши ся на розбій (transformati in Kozakos rebellos), забрали худобу Войцєха Вітковского, коли його служба гнала її з Бучача до Могильниції. Слуг порозганяли, одну служницю, бучацьку міщанку Реґіну, забили. Потім пійшли вони на Могильницю і там забрали сьому Вітковському збіже[2]), певно не без помочи місцевих селян. Головою Вербівчан був у сих справах селянин Стефан.

В Білім Потоці і Бичківцях селяне також зараз з самого початку жовтня попустошили двори. Специяльно знаємо про пограбоване добра Христофора Ставского[3]), але в сих селах було більше дворів, межи ними й Марії з Могилів Фірлєйової, тож певно й сї упали жертвою селянської ненависти[4]). Забране добро по части з'їли бунтівника з козаками, по части поховали в скритих місцях, думаючи при тім, що шляхта, покинувши раз свої двори, більш до них не вернеть ся[5]). Сам Ставский числив шкоду на 7000 зл.

Як бачили ми, то про міста звичайно більше буває звісток, як про села. Се річ звичайна, бо про тих селян, що нищили двори своїх власних панів майже нічого не знаємо, для сих суд був в тому самому дворі; за те на більш незалежних міщан кождий пошкодований міг внести скаргу до звичайного ґродського суду або люблинського трибуналу, хоч і тут не приходило богато таких справ, що були поміж самими міщанами, бо сї справи вже належали до міських судів. Та проте про дві значнійші місцевости на териториї, що тепер обговорюємо, про Бучач і Чортків можемо занотувати дуже небогато, лише один момент. Після розбитя польського війська під Пилявцями, „коли то кождий, шукаючи безпечних місць, ховав ся з найліпшим своїм майном у замки і тут складав свої річи", тоді то Марґарита Злочовска завезла своє добро в чортків-

[1]) Inducta relationum castrensium Trembouliensium, a. 1648—9, t. 131, p. 646—8 (Краєвий Архів у Львові).
[2]) Тамже, t. 132 (a. 1650), p. 60—2.
[3]) Жерела, N. CIX, ст. 256—7.
[4]) Зрештою в протестациї Ставского згадано виразно: bona protestantis et aliorum nobilium (Тамже, ст. 257).
[5]) Ominando sibi nequaquam in has oras reiteraturos..

ський замок. Худобу же свою, між тим 170 коней, загнала до Бучача, думаючи, що тут буде безпечно від рук ворохобників. Тимчасом нї се, ні те місце не було добрим захистом. Маєтки зложені в Чорткові, дістали ся в руки збунтованих тамошнїх міщан. З Чортківчанами були у спілцї також люде недалекого села Білої[1]).

В чортківськім замку було, звістно, зложене не саме добро Злоговскої, туди знесла певне богато річей також иньша шляхта — що все разом запевне дісталось у руки бунтівників, котрих також мабуть було більше, як згадуєть ся.

Звідси пійшли сї міщане й селяне аж до Бучача, де при помочи місцевих міщан забрали иньшу частину маєтку Злочовскої[2]).

З полудневих околиць сеї териториї, що тепер обговорюємо, виступають перед иньшими селяне з Тлустого, Лисовець і Головчинець. Вони пограбували замок в Червоногородї Миколая Даниловича. В сих сторонах була, видко, якась тїснїща орґанїзация бунтівників, бо оден селянин з Головчинець Дюк виступає з титулом полковника, иньший, з Лисовець зоветь ся асавулою. Поміж ними згадуєть ся теж головчинецький піп Дикий[3]).

В походї на червоногородський замок згадують ся ще селяне з Торського. Оден із тих селян Петраш названий „ватагом“ або полковником (watach als pułkownik)[4]).

Подибуємо ще згадку про Шипівцї і Шершенівцї, що мешканцї тих сел разом з иньшими сусїдами напали на село Іванє Яна Миколая Даниловича і там пограбували не лише двірський добуток, але й обдерли самих селян, і одного з них Гладиша забили[5]).

---

[1]) Ind. rel. castr. Tremboul. a. 1650, t. 132, p. 105—7.

[2]) Тамже. Властиво в скарзї Злочовскої нема виразної згадки, що при тім брали участь також бучацькі міщане, хоч титул скарги є: Złoczowska contra ciues Buczaczenses et Czortkouienses. Сього можна догадуватись із змісту протестациї; її зрештою дуже тяжко відчитати, якась пізнїйша рука дописала для того на марґінезї, що ista protestatio neque exprimi neque perlegi potest. (Тамже, ст. 106).

[3]) Жерела IV, N. CXX, ст. 269.

[4]) Жерела IV, Додаток N. IV.

[5]) Тамже, N. IV.

Таким способом ми перейшли всї місцевости, про котрі є звістки, що людність брала яку небудь участь в загальному повстаню і, помагаючи козакам, по свому відплачували ся шляхтї і взагалї Полякам. З того не можна думати, що бунт обмежував ся на таких спорадичних проявах, лише в сих місцях, що вище згадано. Так не було. Бунт розгорів ся на цїлій просторони, тілько що конкретних звісток не маємо, або тому, що нераз не було й кому потому подавати скаргу, або й тому, що серед такого замішаня, серед пожежі і крови годї було відріжнювати одних селян від одних, тим більше, що головно інтересованої сторони, шляхти не було, і вона опісля подавала лише те, про що геть пізно довідовувала ся з оповіданя, найчастїйше від своїх власних підданих. Так прим. за час цїлої ворохобнї не маємо анї одної звістки про Тернопіль. Виходило-б, що тамошнї міщане не мали нїякої участи в бунтї, тимчасом годї так сказати. Ще лїтом 1649 р., коли Хмельницький обложив Збараж, Тернопільцї виступають як proditores, violatores nobilium, вороги католицтва, про що буде мова пізнїйше. А чень осінь 1648 р. була догіднїйша для розрухів, як дальший рік, але Тернопіль належить до сих місцевостей, що лежали козакам по дорозї до Львова, і при тім діяльність тамошнїх людей просто губила ся в козацькім натовпі. Зрештою образ сей доповнить ся ще пізнїйше, коли будемо говорити про стан галицько-руських земель по р. 1648—9[1]).

3. Покутє.

Розглядаючи образ народнїх рухів по правім боцї Днїстра, бачимо певні відрубні від себе ґрупи, що становлять окремі круги, осібні териториї, віддїлені від себе ґеоґрафічним положінєм. За тим ішла окрема орґанїзация, що вязалась коло якогось центра руху. Таким першим кругом Днїстрового правобережя, що визначив ся відрубністю ґеоґрафічного положіня і розвитку се-

---

[1]) На сьому місци можна-б згадати хиба оповідане Твардовского про те, як Хмельницький зайняв Збараж. Усе що жило покинуло місто ще перед його приїздом, козаки застали порожнє, лише забрали з замку воєнні приряди. Мали також зруйновати костели (Див. Wojna domowa, I, 36, пор. Костомарова Богданъ Хмельницкій т. II (3 вид. ст. 13).

лянських рухів, буде територия, що розтягаєть ся на захід від Заліщицького коліна і від Черемоша аж поза Бистрицю до хребта гір що йде поміж Бистрицию й Ломницею, доходячи аж під Галич, названого Чорним Лісом. Се меньше-більше те, що зовемо Покутєм. Ми могли-б назвати сю територию Товмаччиною тому, що Товмач занимає посеред сих покутських рухів видне місце, товмацькі міщане грають важну ролю посеред бунтівників, взагалї коло сього місця і недалекої Отинії концентруєть ся головна акция руського народу на Покутю в осени 1648 р. Для виразности образа почнемо з сього центра.

Сказано на вступі, що вже в червню були в підгірських околицях перші прояви бунту селян. Про се згадуєть ся в ухвалї белзького соймика 12 н. ст. червня[1]), туди належить згадка про невдоволенє підданих в ухвалї галицького соймика[2]). Знаємо також, що в сих околицях (у Волосові) піймано звістного козацького аґента Ярему Кончевського. Безпосереднїй вплив був з Поділя, скоро там разом із входом козаків розгорілось повстанє.

Товмацькі міщане належали до перших, що почали нищити Поляків. Один з бунтівників Василь Амброжик з Живачова на розпитах у міськім судї в Потоцї так сказав про перші початки тутешнїх рухів: „В тім часї, коли були бунти в Покутськім краю, не мало обібрало ся старших, а се, Крокіс з Кунашова, Литус з Обертина, Олекса Чевадька з Олеша, Яремко Попович з Товмача. Сї, як сотники, зібравши не малї купи, добули палагицький замок, тих, що в нїм були позабивали, добро, як срібло й золото, гроші й одїж, і що лише там було, забрали“[3]).

Про сей нахід на Палагичі маємо близші звістки. В скарзї кс. Станїслава Трусколявского, львівського канонїка і товмацького пароха, цїла ініц∂ятива походу на сей замок надаєть ся Товмачанам. Про Яремка Поповича тут виразно не згадуєть ся[4]), а проводирями (principales) названі: війт Савка і лавники: Лавер Серафин, Андрей Воронський, Василь Славита, Кіндрат Козинський, Степка Цирулик. Вони то зібрали селян

[1]) Жерела IV, N. I, ст. 5.
[2]) Тамже, N. II, ст. 9.
[3]) Тамже, N. XL, ст. 152. Признанє Василя Амброжика з Живачова.
[4]) На иньших місцях першим проводирем (полковником) являєть ся таки згаданий Яремко Попович.

того повіта і людей подальших околиць (extraneis), узброїли ся і під коругвами, з музикою пійшли на Палагичі. В тому поході брали ще участь села: Озеряни з попом Васильом, Олеша, Грушки, Бортники, Надоріжна, Голигради і Долина[1]). До палагицького замка завіз був Трусколявский богато річей з товмацького костела, на вартість 2000 зл. Натурально, що усе те попало разом із замком в руки бунтівників[2]).

В Палагичах зложила й иньша шляхта свої річи. Самого Марцияна Сєлєцкого з Обертина скривджено тут на 10000 зл. Сей Сєлєцкий говорить, що „найбільше шкоди вчинили і добичі набрали в Палагичах оба ватамани й оба попи з Долини"[1]).

З Палагич повернула ціла громада до Товмача. Наперед загорнула фільварок того-ж кс. Трусколявского і все збіже згодувала своїм коням, чим нанесла шкоди на 500 зл.[3]). За той час самі вдарили на місцевий костел і знищили до крихти, навіть вікна, вівтарі, амбону й т. ин. порубали. Дійшло навіть до такого здичілого способу, що feces suas naturales ibidem exrahentes ante altaria in pariete affixerunt. Костел був обведений добрим парканом і його бунтівники розібрали та з сього материялу поставили вежу, аби могти лекше переймати Поляків[4]). Свою злість проти католицтва довели до того, що не дозволили, аби перед містом на поли тамошнього хируґа стояла фіґура. Хоч була посьвячена, таки її розбили. Взагалї мали таке страшне робити, що годї було Трусколявскому описати[5]).

Про переслїдуванє Поляків у самому Товмачи знаємо ще те, що та сама кумпанія забила в лїсї Петра Островского і спустошили його двір у Товмачи. В позві з тої причини від братів убитого характеризують ся деякі з тих бунтівників: З помежи Товмачан Яремко зоветь ся полковником, так само піп Василь з Озерян, Максим Чевага з Олеші. Окрім того подибуємо сьвященників: Семен з Олеші, Яремій з Грушки, з Бортник, Доріжного (Надоріжної?)[6]).

---

1) Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1705 - 13 (Кр. Арх.).
2) Жерела IV, N. CXLVI. ст. 300.
3) Тамже, ст. 301.
4) vit facilius reprimere possint iter Polonis.
5) multamque violentiam, quae hic scribi non potest, tam parochiae quam ex ecclesiae ...intulerunt (ст. 301).
6) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 765—8 (Позов Островских).

Незабаром уступили Товмачане свій провод кому иньшому. На Покутю появив ся якийсь Семен Височан, незвісний родом і походженєм. Правдоподібно був се козак, що прийшов в сї сторони від армії Хмельницького, хоч можливо, що се був якийсь руський шляхтич. Він визначав ся незвичайною енерґією і орґанізаторським талантом. До нього почали сходитись околичні громади селян, так що скоро коло нього утворилась формальна армія бунтівників, а в ній було 15.000 чоловіка. Головний його табор стояв в Отинії[1]. Не лише селяне й міщане приставали до нього, навіть шляхтичі-Русини приходили і вступали в ряди його війська. Насамперед злучила ся з ним шляхта з Ісакова, як Матій Кнїгиницький, Богдан Грабовецький, оба з синами, Петро Березовський, Дмитро Татомир[2]). За ними приставало до Височана богато иньшої шляхти. Так знаємо, що тут були ще: Андрій Грабовецький Рашкович, Олександер Голинський Качор, Роман Голинський Гусак, Олександер Голинський Макогін[3]), Ілько Скольський, Гринь Скольський, Стефан Жураковський, Гриць Грабовецький Дидич[4]) і богато иньших. Ми вище сказали, що не є неможливо, аби Височан не був навіть шляхтичом; до такої думки могла-б допровадити ся обставина, що руська шляхта так радо прийняла його провід. Зрештою вона займала почесні місця у Височановім війську, вона старшувала, була полковниками.

Височан, маючи таку велику громаду, почав провадити війну звичайним способом, руйнуючи шляхотські двори й замки.

Найважнійшим моментом діяльности Височана було добутє Пнївського замка (Людвика Ожґи), куди схоронилось богато околичної шляхти. Замок добуто при помочи козаків, пограблено і зруйновано, так що від тоді вже лежить до нинї у звалищах[5]). Потім розпустив поодинокі віддїли і сї нападали на двори, розбивали втїкачів і т. ин.

З поодиноких випадків згадаємо про громаду товмацьких міщан, що її провадив згадуваний вже попович Яремко

[1]) Inducta relationum castrensium Haliciensium, a. 1648—9, t. 141, p. 1492, 1494 (Краєвий Архів у Львові).

[2]) Жерела N. XL, ст. 152 (признанє згаданого вже Василя Амброжика).

[3]) Тамже, N. XLII, ст. 155.

[4]) Тамже, ст. 156.

[5]) Тамже, N. XLII, ст. 155, 156.

в титулї полковника. Він провадив віддїл подїлений на сотнї, з коругвами й музикою, по містам і селам, чинячи всюди спустошінє, грабуючи і проливаючи кров шляхти й католиків — як каже одна судова справа. Сюди прилучували ся звичайно селяне з Озерян, Олеші, Грушки, Бортник. Межи иньшими напали вони на двір Корчинського в Живачові і знищили до тла. Повертаючи звідти, подибали в Озерянах того-ж Корчинського, що якимсь способом видобув ся живий з Пнівя і саме тепер передіставав ся до Бучача, до замку. Піймавши його, завели до Отинії, де перебував Височан. Там звязаного віддано під сторожу, одначе Корчинський мав щастє — йому вдалось покрадки втекти[1]).

Иньшим разом виступають товмацькі міщане поруч делятинського попа Андрея, добротівських міщан та селян із Ланчина, Красної, Пядики, Раковця. Вони всї розбили шляхтича Александра Яблоньского, що туди зайшов аж з білоцерковського повіта. В Красній стратив свойого добра на 6000 гл. Решта впала в руки підгайчицьких і кулачківських і ин. селян (на 2500 зл.)[2]).

Звичайно, цїла 15-тисячна громада Височана не могла все разом ходити так, як при здобуваню Пнївського замка. Де був який укріплений замок, то його здобуто спільними силами, але опісля при нищеню поодиноких шляхотських дворів такий великий здвиг народу був би лише великою перепоною в скорій дїяльности. Тому то бачимо поодинокі лише ґрупи селян і міщан, що в ріжних сторонах нападають, палять і пустошать панські двори, костели й т. ин. При звістках про такі події найчастїйше не маємо виразних вказівок про те, щоб та або ся ґрупа була частиною Височанової громади. Що вони в дїйсности належали до нього, виходить вже з самої природи Покутя, з того, що Височан не міг би розказувати таким великим тисячам, як би всї покутські місцевости не були під одною верховною орґанїзацією. Зрештою в перехованих судових актах покутські бунти характеризують ся, як щось відрубного і суцїльного. На близші зносини поодиноких бунтївничих громад з Височаном вказує хоч би наведена висше подія, де товмацькі міщане з сусїднїми селянами, піймавши Корчинського ведуть його до Отинії, щоб

[1]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1493.
[2]) Жерела IV, N. CXVI, ст. 263—4.

там перевести над ним екзекуцию. Побачимо се ще, коли згадувати мемо про останки діяльности бунтівників в обороні проти польських військ. На тій основі можемо сказати, що всі відрубні моменти діяльности покутських бунтівників — се рухи поодиноких частин одного орґанічного тіла. Їх огляд подамо саме в дальшім оповіданю.

Згадувана вже руська шляхта, що пристала до Височана загадала між иньшими похід на двір Тилїцкого в Корневі Забрано стадо, товар, спустошили гумно, двір і натомісць лишили купу попелу[1]).

Та сама руська шляхта в товаристві Височана навістила шляхотські двори в Грабівци, в тому числї і двір Станїслава Грабовецького[2]).

Павло Шумляньский скаржить ся на Леся Березовського, що той прилучив ся до Височана і добував пнївського замка, а коли по здобутю Шумлянський утїкав, то він з міста Тисменицї забрав його річи, межи тим коло 80 коней і пригнав їх під Пнїве. Кількох тисьменицьких Жидів побив і пограбував[3]).

Подібну участь при добуваню Пнївя мали шляхтичі Григор Язвинський з сином, Іван Жураковський, Микола Грабовецький з синами Петром, Гриньом, Іваном і Андрієм та своїм підданим Іваницею, разом із селянами з Пасїчної, Пнївя, Гороxолини, Ляховець, Жураків. Крім того ще грабували польську шляхту. Межи иньшими забрали худобу Миколая Подбільского, дідича в Старунї і Жураках, котру він передав до переxованя Григорови пасїчнянському ватаманови. Сей не лише що не збороняв селянам забрати, але й сам ще поживив ся при тому. Гороxолинські і пасїчнянські забрали 70 штук худоби, пнївські 50 коней, ляховецькі і жураківські забрали збіже. Забрані річи для більшої безпечности передавали „до побратимів в гори, на Угор-

---

1) Жерела IV, N. XL, ст. 152.
2) Тамже, N. XLII, ст. 156.
3) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 464—5: electis et ordinatis e medio sui regimentariis et centurionibus, conductis Valachis externisque praedonibus et domesticis rebellibus conuocatis ac ordinatis cum vario genere armorum et bellicorum tormentorum sub signis militaribus cum Wysoczan rebelli et primario duce vulgo pułkownika.

щину", дещо при собі задержали[1]). При тім додамо, що один селянин з посеред сеї ґрупи має титул сотника (Мась з Ляховець)[2]).

Коло Обертина господарювала громада селян з Жукова, Бортник, містечка Камінок. Ватажком був тут жуківський піп і його син Ґриґа. Насамперед сей піп ходив на Богородичин з одною громадою, опісля прилучили ся до нього ще селяне з Бортник і міщане з Камінок, і богато инших, і ще раз ударили на двір Олександра Курдвановского, спустошили і спалили і майже ціле село, як каже протестация, обернули ні-на-що[3]). Посеред участників того находу згадують ся такі ватажки: Заячик, ватаман Копистка, Воробчик з Бортник, кушнір Череватий і Амброжик Вошобойник — з Камінок[4]).

Головна таки акция бунтівників у сїй стороні сконцентрувала ся на обертинськім замку. Характеристична скарга на міщан і селян з Камінок. Наведемо проте дещо в цїлости: „Дня 18 жовтня 1648 р. — оповідає Марциян Селецкий — збунтовали ся наперед Камінчане в маєтности небіщика п. Олександра Бидловского, сина теперішнього п. Михайла Бидловского. Юрко війт зі своїм сином Іваном, Петро Кушнїр, присяжний Василь Джога, Дмитро присяжний з сином, піп Кадьовський з двома зятями, Демян Кушнїр, Волощик, Гринько Різник з сином, Кузьма і богато инших зібрало ся з містечка і села Камінок і піднесши своєвільні, розбійницькі коругви, наперед пійшли до замочку мойого в Обертинї, пограбували мої комори і добром подїлили ся. Опісля вертали до Камінок, одні возами иньші піхотою, з жінками й дітьми. Там (в Обертинї) брали, що їм лише подобало ся. Повикопували з землї чотири скринї з моїми річами і їх порубали. Випорожнили дванайцять сусїків з мукою, пшоном, горохом, пшеницею, солодом, житом, окрім того, що лежало на землї. Я втік від всього лише на кони, а жінка моя з дїтьми колясою ледви втекла до Пнївя... Вкінцї в'їхали в ґумно з кіньми, вигодували і порозкидували вівси, ячменї, горохи, плоти порозгороджували, дошки позабирали. Свинї поїли з цїлого села. На

---

[1]) do pobratymow w gury bydło depraedowane pozadawaly... do pobratymow zaleskich do Węgier to stado takze pozadawali (Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1864—68.

[2]) Тамже, p. 1864.

[3]) et fere totam villam in nihilum conuerterunt.

[4]) Жерела IV, N. LVIII, ст. 184—5.

остаток, чого забрати не могли, усе те повиносили з комір та шпихлірів і у дворі спалили..."[1]).

Підчас того находу на Обертин ті самі Камінчане забрали також майно Матияша Раковского, зложений в тому самому замкови. До того ще спалили деякі тамошні шляхотські доми, як Бенедикта Подчаского, Петра Карманьского, Северина Ржепіньского, Миколая Єнджейовского[2]).

Серед тих що ходили на обертиньський замок згадують ся й селяне з Жукотина, особливо Микола Горбачик, що сам забрав 120 овець Сєлєцкому[3]).

Нема сумніву, що в тім нападї важну ролю грали також місцеві селяне.

Околиця Городенки стояла також у повні бунту. В тому селї (Городенка була тодї селом) був замок місцевого дідича Стржемеского. Він також упав в руки бунтівників, що складались з місцевих городенських селян, з Туглукова, Олешкова, Килюхова, Вікна, Димидча, Любковець, Чернятина, Задубровець і Ганьковець, також із заболотівських міщан. Добувши замка пограбували все добро, решту пустили з димом[4]).

Про міщан із Заболотова знаємо певно, що вони брали визначну участь в покутських бунтах. Здобутє заболотівського замка було мабуть їх дїлом. При тім згадують ся навіть лисецькі міщане. В скарзї на них говорить ся, що йшли туди з великою силою народа з ріжних околиць, в товаристві козаків, з розвитими коругвами як військо. З того можна догадуватись, що се була власне громада Височана. Завважимо ще, що при грабованю замка звернено особливу увагу на зложене там оружє, специяльно на армати, що відтак брали з собою уживаючи до здобуваня замків і до битв[5]).

Про визначну участь заболотівських міщан сьвідчить хоч би й се, що при звістнім походї на Городенку один з міщан Іван Кравець зоветь ся тут полковником, а Михайло Коваль висту-

[1]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 527—9. (Скарга Сєлєцкого 30/IV 1650).

[2]) Тамже, p. 730—31 (скарга Раковского 27/V 1650)

[3]) Тамже, ст. 526—7.

[4]) Жерела IV, N. CXXX, ст. 279—80. Також скарга Стржемеского Ind. rel. castr. Halic. t. 143, p. 474—6.

[5]) Жерела IV, N. LXIV, ст. 195.

пає з титулом підполковника (vicerothmagister), а Семен Кушнїр хорунжим[1]).

З иньших моментів діяльности заболотівських міщан знаємо ось що: Міщане під проводом Олекси Присяжного, Петрика, Савки Кушнїра, Дяка, Федора Покова, Андрія Мучкова разом із селянами з Туглукова, Олешковець, Любковець, Димидча, Задобровець, Залужя, Семаковець, Перерова, Трійцї, Підгайчик, Рожнева, Новоселицї, Соколова, Іспаса напали між иньшими на замки Яблоновских в Ючі і Добеславцях, добули, пограбували і спалили[2]). До уваг про сю громаду треба тут додати, що посеред них були сьвященники, як з Залужя, Семаковець, Перерова, Трійцї, Рожнева. Сей останнїй — Коритко має навіть титул полковника. Подибуємо також сотників (Трепитка з Підгайчик), десятників (Калитчин з Перерова). Не згадуємо вже про се, що майже з кождого села виступає також ватаман, війт, писар або т. ин.

Иньшим разом заболотівські міщане з селянами із Задубровець, Ганьковець, Чортівця, Підгайчик, Перерова спустошили замок Станїслава Потоцького в Печенїжинї, наробивши шкоди на 40.000 зл. Тодїшнїй державець Печенїжина Ґаспар Островский оповідає, що вони напали замок „під претекстом і титулом козаків, вибравши й упорядкувавши сотників і асавулів, розділивши людей у відділи, серед великого крику і гуку стрільб“[3]).

Коломия була містом, що за цілий час додержала вірности Польщі. Се можна пояснити значною поревагою чужих елементів у містї. Вона не мало потерпіла від козацько-селянських ударів і була дуже знищена[4]). З подій в сїй околицї занотувати треба ось що:

Коли туди прийшли козаки, деякі коломийські міщане покидали місто, утїкаючи в Молдавію. До таких належав Матїяш Злотнїкович, заступник коломийського війта (viceaduocatus). Не-

---

1) Жерела IV, N. LXIV, ст. 279.

2) Ind. rel. castr. Halic. a. 1648-9, t. 141, p. 1675—80 (Краєвий Архів).

3) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 769—71... electis et ordinatis centurionibus, assauulis et hominibus in falangas distributis sub tempus militaribus more hostili sublato clamore et excitato bombardarum strepitu feroces et inopinate in arcem... (p. 771).

4) Жерела IV, N. XXXIX, ст. 151. Уривок ухвали галицького соймика.

щастє його стрінуло в селї Нижнїм Березові. Тамтешнї шляхтичі-Русини Березовські, як Іван Іленишин, Андрусь Нерґешів, Григорий Заремба, Стефан Тумів, Івась Абрамчик, Михайло Олешишин, — всї державцї поодиноких частин в тому селї, разом з березівським попом Іваном Миховом напали на нього і пустили майже голого в дальшу дорогу, маючи ту думку, як сказано в скарзї, що католики вже більше в сю сторону краю не повернуть ся[1]).

Селяне з Підгайчик і Турки подибують ся при находї на дім Войцєха Мєшковского в Турцї. Скарга останнього закидує їм, що вони довідавши ся про козацьку своєволю в місяцю вересню(?) зібравши громаду иньших селян, межи ними хлїбичиньского попа, вдарили в опівночи на двір Мєшковского в Турцї, кинули ся на нього, страшно покалїчили, так що права рука цїлком усхла, на лївій окрім ран утято ще два пальцї. Всьо що було в домі забрали, межи тим готівкою 300 зл. Опісля перейшли на гумно й позабирали усе збіже[2]).

Селяне в Лючі пограбували місцевий замок Анни Яблоновскої, при тім забрали й річи якихось Ґадомских[3]).

Княждвірські селяне з своїм попом Іванком, далї селяне з Княждвірки, Товмачика, Івановець, напали на двір Войцєха Насєровского в Княждворі, коли сей боронив Пнївського замка і цїлком попустошили його добуток[4]).

На тих самих скаржив ся Христофор Обертиньский за забранє його добутку (головно збіжа) в Іванівцях[5]).

Ключівські селяне з попом Онофрієм пустошили двір Петра Остройского, коли сей замкнув ся у Пнївю, навіть поубивали декого зі служби[6]).

Мариян Раковский подавав знова селян із Сопова за спаленє його двора в Текучі[7]).

Навіть в околицї Кутів, над Черемошом були безперечно бунти, хоч близших звісток про них не маємо. Сього додумоватись

---

[1]) Жерела IV, N. LXXIII, ст. 211: скарга тогож Злотниковича 15/III 1649.

[2]) Тамже, N. CXIII, ст.

[3]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650—51, t. 143, p. 1447 8.

[4]) Ind. relat. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1819—21.

[5]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 272—4.

[6]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 135—6. Акт де-що знищений.

[7]) Тамже, a. 1650—51, t. 143, p. 1449.

можна-б хоч із того, що ще 1 н. ст. мая 1649 р. не було там повного спокою. Тоді то саме селяне з Тюдева напали в ночи на дім фактора в Кутах (приналежних до королївщин снятинського староства), одного слугу Сільніцкого забили на смерть і дім пограбували[1]).

З помежи околиць по сім боці Товмача, над Бистрицею ми вже згадували про міщан з Лисця, що ходили з великою ватагою на замок у Заболотові. Була також згадка про міщан (головно попа) з Делятина, Добротова, селян з Ланчина, що ходили з товмацькими міщанами. З иньших маємо звістки про волосівських селян, що разом з селянами з Слободи і Цуцилова, попустошили маєтности Олександра Бидловского, галицького войского[2]), межи тим дістались у їх руки річи иньшої шляхти, що позносила до волосівського замка[3]).

Про них знаємо ще, що вони разом з людьми з Цуцилова, Тисьменичан і Вороної спустошили наперед двірські маєтки в Цуцилові, межи тим і Юрия Коморовского, опісля спалили двір і коршму в Лядськім[4]).

Селяне з Камінної, Велисниції, Гостова, Волосівської Слободи, Лядського, під проводом шляхтичів-Русинів Олександра, Андрія, Кикула — Березовських, „маючи змову з козаками і бунтівниками" напали на село Переріслъ і там попустошили шляхотські двори[5]).

Можемо де-що сказати про міщан із Солотвини. Вони (як Грицько Швед) зібравши селян з Порогів, Лукви (Завоя), Яблониції забили Мартина Яблоновского, коли сей ховав ся по тамтешніх лїсах зі страху перед козаками і бунтівниками[6]).

Селяне з Манастирчан, Крички, Порогів і Яблінки знищили цілком двір Яна Кміти в Струпкові[7]). В Білих Осла-

---

[1]) Жерела IV, N. CXXVI, ст. 274—5.
[2]) Тамже, N. LXXVIII, ст. 219—20.
[3]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650—51, t. 143, p. 1054—5 (Скарга Заремби 26/VII 1650).
[4]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 741—3 (Скарга Юрія Коморовского 30/V 1650).
[5]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1665 6 (Скарга Андрія Голиньского 6/VIII 1649).
[6]) Ind. relationum castrensium Haliciensium a. 1648—9, t. 141, p. 1680—2 (Скарга брата його Станїслава 28/VIII 1649).
[7]) Жерела IV, N. CXXIX, ст. 278—9.

вах тамошні мешканці разом з селянами Чорних Ослав і Слободи Росяної і богатьох иньших спустошили двір Валеріяна Жардецкого[1].

В скаргах на селян того часу дуже часто подибують ся фрази про те, як бунтівники нищачи Поляків мали надію, що їх дотеперішні пани вже більш не вернуть ся в їх сторони, і що вони самі тепер запанують, подібно, як се просьвічувалось козакам. Тимчасом сї рожеві надії завели і польська шляхта скоро повернула в свої посїлости, бо зараз після відходу козаків з Галичини, зараз таки в першій половині грудня, силою ревіндикуючи своє давнє становище.

Покутські бунтівники змагались проти того повороту всїма своїми силами. Спосіб сеї оборони змальований у зізнанях згадуваного вже нами Василя Амброжика з Живачова. Акциєю для повздержаня Поляків кермувала та руська шляхта, що прилучила ся до бунтівників, головно ся з Ісакова. Поляки могли вертати лише з лївого боку Днїстра, головно тому, що західнї сторони від Покутя — Калущину і Долинщину обійняли не меньші бунти, як тут, і поворот шляхти міг бути лише під охороною війська, що натурально могло приходити лише з сього боку Днїстра. Отже цїла увага була звернена в той бік, аби не дозволити Полякам переходу через ріку. Наказано передовсїм, аби забивати кождого Поляка, де лише подибаєть ся, до того видано розказ, аби на всїх Днїстрових перевозах повитягати пороми на правий беріг. Коло сих поромів поставлено повсечасну сторожу, що мала під карою смерти день і ніч стерегти перевозів. Провідники бунтів що-день під'їзджали над ріку побачити, чи допильновують розказів. Усе те одначе не помогло. Незабаром зблизив ся до Днїстра адмінїстратор Потока Вульф з хоругвою війська і з шляхтою-вигнаньцями. Руська шляхта думала оборонятись і звела битву, але як вона випала, сього на певно не знаємо[2]. Мабуть бунтівників розбито і таким способом настав розмірний спокій. Про Височана гублять ся також відомости, він або пійшов з козаками або утїк у Волощину, куди богато пійшло бунтівників, або може вкінцї його десь убито.

---

[1]) Жерела IV, N. LXII, ст.189—90.
[2]) Тамже, N. XL, ст. 152—3. Зізнаня Амброжика уривають ся власне на словах: szlachta Isakowska z muszkietow przez Dniestr strzylali.

4. Калущина.

Тепер перейдемо на дальшу західню територию Підгіря від чорнолїского хребта. На захід ся територия докладної границї не має, все-ж таки буде її можна покласти на гірський пояс, що розтягаєть ся меньше більше від жерел Свичі і добігає до Днїстра понизше Журавна. Се частина Галицького староства, цїле Калуське і Долинське. Ми тому обговорюємо сю територию окремо, бо тут також ґеоґрафічне положінє (долина Ломницї) було причиною певної централїзациї рухів і їх тїснї-щої орґанїзациї.

Народнї рухи в Калущинї що до свойого характеру стоять побіч Товмаччини, а що до звісток про них, то се попри Белзьке воєводство з сього боку найбільше знана околиця.

Подібність тутешнїх бунтів з рухами в Товмаччинї найбільша головно тому, що як там, так і тут у справу повстаня заанґажовані всї стани руської суспільности, шляхта, духовенство, міщанство й селянство. Перший стан хоч і виступає тут, то все таки не має того загального характеру, що в сусїднїх східних околицях, і прояви його участи в рухах більше відірвані, спорадичні. За те иньші верстви зіллялись ся тут в одну суцїльну масу, одностайну поглядами й змаганями. Натурально, що головний провід беруть в руки міщане та сьвященники, як люде більш досьвідні і впливові.

Спорадичні рухи тутешньої людности почались мабуть ще з весною, як про се загально згадують ухвали галицьких соймиків. Конкретним доводом того може бути факт обговорений вже на вступі про напад селян на двір в Боринї. Туди, як сказано, в маю перенїс ся був з родиною і майном Андрій Сварчовский з Топільська, утїкаючи від козаків[1]). Звістно козаків ще тут не було, одже хиба селянські бунти могли його присиловати до втеки.

Як у висше обговореній територні осередком всїх рухів був Товмач, так тут на перший плян виходить місто (тодї містечко) Калуш.

Про ріжні міста маємо звістки, як міщане наперед чинили свойого рода революцию у себе, добуваючи замків, нищачи костели й переслїдуючи Поляків. Про Калуш нїчого подібного

[1]) Жерела IV, N. XI.

серед актів не стрічаємо, мабуть його міщанам нїщо не стояло на перепонї виступити отверто. Се сталось певно тодї, коли козаки прийшли в сю околицю, бо що вони пробували якийсь час у самім Калуші, на се маємо деякі відомости.

На цїлому сьому просторі маємо властиве лише одну орґанїзацию, на чолї якої стоять Калушане, а в склад її входять майже вся селянська людність сих повітів.

Пригляньмо ся важнїйшим моментам їх дїяльности.

В Рожнїтові був укріплений замок, куди як і по иньших околицях поховала ся околична шляхта разом з тим, що могли з собою забрати. Добувати того замка вибрала ся величезна громада бунтівників під проводом калуських міщан[1]). З посеред них визначали ся: піп Дунець, Ігнат Лисий, Тимко Мельників і богато иньших. До них прилучили ся селяне з Копанок під проводом Марка Лисовця, з Мостиск, Кадовбного під проводом князя Півторака, з Сївки, Пійла, Вістової, Підмихайля, Довгого, Тужилова, Берлогів, Новиці, Мислова, Рожнїтова, Рівнї, Каменя, Угринових обох, Ценяви, Льдзїня, Завоя, Грабівки під проводом славного свойого попа Івана, Князївського, Рисьнятого, Красного, Лецівки, Дуби, Рипного, Перегінська, Небилова, Слободи, Сливки, Ясеня, Липовцї, Суходолу, Ілемя, Нягрина, Лолина, Ясенівця, Максимівки, Пшеничника, Новошина, Велдїжа, Грабова, Пацикова, Струтина, Лопянки, Райгорода й ин.

Як бачимо тут злучили ся майже всї села Калуського і Долинського повіта в одну громаду, що доходила до трох або чотирох тисячів чоловіка.

Та цїла громада, підійнявши коругви, як закидують їм скарги, збройно, себто з арматами, гаківницями, кобилами і т. ин. ідучи прикладом „лотра“ Хмельницького, наперед вдарили на двір Андрія Сваричовского в Топільську, пограбували й спалили[2]), далї в Рівнї знищили двір Ядвіґи Косаковскої. Самої дїдички не застали дома, лише кухарку Марушку, котру мучили, пекли і топити хотїли, домавляючи ся, аби сказала, де є панинї гроші. В Сваричові пограбували двір Войцеха Сваричовского, його піддану Феннну Іванкову не знати куди подїли, а її хату і добро

[1]) Жерела IV. N. LIV, N. LXXVI.
[2]) Жерела IV, N. LIV, ст. 218.

рознесли[1]). В тому самому селї те саме вчинили з двором Самуеля Полятовского[2]). Опісля пійшли на рожнїтівський замок. Зібрана там шляхта зміркувала що перед тим „розюшеним хлопством“ вдержатись не зможе, покинула замок, полишивши всї богатства, „самі тільки з душами, жінками і дітьми, на конях, бо возами було трудно“[3]). Селяне впали до замка і забрали все до чиста. Потім пігнали далї за втікачами в гори. У дві милї від Рожнітова в Велдїжу догнали їх. Була тодї ніч. Бунтівники піднесли страшний крик і кинули ся на шляхту. Сї думали, що се Татаре і пійшли в розтїч, покинувши все, що тілько мали з собою. Богато поубивано, иньші на конях або піхотою утїкали лїсами[4]). При тім згинули: Катерина Губіцка, Софія Сваричовска, Ян Мірецкий, Ян Зелїньский і ин. Тїла їх покинено псам і вовкам. Богато було поранених, межи тими й жінка Василя Сваричовского. Войцех Сваричовский і Ядвіґа Косаковска утїкали лїсами, але в Новицї перейняв її новицький ватаман з сином. Коли їм приложили сокиру до шиї, віддали всьо, що лише при собі мали, меже тим 100 зл. готівкою, а сами голі ледви вирвались живими. Загалом подавали вони — Сваричовский і Косаковска свою шкоду (на 16000 зл.[5]).

Розбивши таким способом шляхту вертала цїла громада в тріюмфі, а по дорозї відлучували ся поодинокі ґрупи, відходячи домів з добичею. При тім ще такі віддїли грабували по дорозї. Так каовбнянські селяне, під проводом свойого князя Кореня, повертаючи з того походу, спалили двір Понятовского в Креховичах, стада — 67 коней і худоби 86 забрали. При тому покарали ще креховецьких селян за те, що не прилучили ся до них. Їх обдерто так само, як їх пана, мучено й бито[6]).

Два тижнї опісля злучила ся знов цїла громада до походу на Долину. Кадовбнянські селяне відвідали ще раз Креховичі, взяли ще останки з майна Понятовского, мучили його підданих, аби сказали де закопані панські гроші, знищили млин, Жида коршмаря побили, його дїтей двоє забили і грошей 170 зл. забрали[7]). Тим разом спалили також двір Евзебія Яшовского

---

1) Жерела, IV, N. LXXVI, ст. 180—1.
2) Тамже, ст. 216.
3) Тамже, ст. 216.
4) Тамже, ст. 216.
5) Тамже, ст. 181.
6) Тамже, ст. 216—17.
7) Жерела IV, ст. 217.

долинського підстарости в Креховичах. Його піддані хотіли боронити панського добра, але їх розігнано, двірських слуг побито одних на смерть, инших полишено за неживих[1]).

При сїм находї в Креховичах мали участь також дрібні руські шляхтичі з того села — Креховецькі, як Іван Меланчин, Степан Андрушів, Цибович, Гринь Драмерецький і инші Креховецькі[2]). Тут вдаряє в очи передовсїм сей факт, що коли невільні піддані якимсь способом були прихильні двораи, то сї гербовні, будь що будь свобідні люде помагають бунтівникам в грабованю. Тут, видно, було богато социяльного підкладу в сїм поступованю, сї Креховецькі економічно певно не стояли вище селян. Сей социяльний мотив можна бачити, коли переглянемо реєстр шкоди, що вони наробили Яшовскому і Страдомскому — головно се річи приналежні до поживи.

Такий самий характер має похід иньшої дрібної руської шляхти — Витвицьких на соляні жупи на передмістю в Долинї[3]).

Нахід Кадовбнянцїв на Креховичі повторив ся з тої причини, що саме тепер вибиралась цїла та велика громада, що перше спустошила замок у Рожнїтові, на Долину. По дорозї навістили ще двір Станїслава Романовского в Брошневі. Його жінку мучили доти, доки не виповіла, в яке місце закопали гроші й річи свої. Викопавши скринї з землї розібрали усе.

З участників походу на Долину згадують ся в скарзї долинського підстарости Яшовского властиво лише міщане з Калуша та селяне з Кадовбного, Копанок, Пійла, Ясеня, Лукви (Завоя), Сливок, Небилова, Красного, Угринова, Підмихайля, Берлогів, та вкінцї зі Спаса, але нема сумнїву, що було їх більше. Передовсїм тут не бачимо анї одного села Долинського повіта, лише самий Калуський і то самі королївщини, се з тої простої причини, що ся скарга мала бути субстратом для позву проти Калуського старости[4]), тож ясно, що про свій повіт і про иньших приватних підданих нема тут згадки. Зрештою иньша

[1]) Тамже, N. XCVII, ст. 244—45. Скарга Яшовского і Страдомского.

[2]) Тамже, N. XCVII, ст. 245.

[3]) Тамже, ст. 245.

[4]) Звістно, що в польськім праві не можна було позивати підданого, лише його пана, хоч би й за селянські провини. В тому разї позов мусів бути звернений проти калуського старости.

скарга долинського пароха кс. Якуба Пржездзецкого згадує поміж участниками окрім Калуша і сел, що належали до того повіту, ще й селян долинського староства, як з Рахині, Струтина, Лопянки, Суходола, Новоселиці, Липовиці, Тростянця[1]). Зі слів сеї скарги виходить, що найпершу причину до сього походу дав якийсь Іван Приклій (facinoris author et primus motor).

Прийшовши до міста, наперед пограбовано костел св. Анни[2]), опісля кинули ся на Поляків і Жидів, забираючи їм увесь добуток[3]). Переслідовані утікали, аби схоронитись у лїсах. Богато Жидів втїкло аж в гірську закутину до Суходола. Одначе бунтівники пійшли за ними й туди і забили 46 з них.

В се далеке гірське село заховав був також свої дорогші річи згадуваний Яшовский як також річи старости Даниловича, і за ними властиве загнались сюди бунтівники. Переховував їх тамошнїй ватаман Федько. Селяне його піймали й мучили, аби видав гроші заховані у нього скарби. Вкінці таки самі найшли й розібрали все до чиста. Спустошили також хату самого Федька так, що цїлого місця не лишили[4]).

Помежи тими участниками походу на Суходіл бачимо в иньшій скарзї Яшовского бачимо вже й селян Долинського повіта, як із Струтина, Лопянки, Ґрабова, Ілемя, Липовиці, Надієва, Ракової[5]).

Не найлїпше також пійшло долинським Полякам міщанам, що втекли перед громадою селян. В ріжних місцях вони були примушені теж силоміць покидати своє рухоме майно, як прим. в Рахинї, Велдїжи й Лолини[6]).

Подібні походи сеї великої громади селян повторювались в місяцях жовтню, падолисті і грудню. За сей час могли вони обчистити оба повіти цїлком. Певно-ж, що не всюди ходили всї разом, але в міру потреби роздїлювали ся і злучували ся знову. Перейдемо тепер важнїйші моменти з тих походів.

В оповідженых випадках годї доглянути, хто був головним проводирем цїлої ґромади. Скарги про се не згадують, хоч на

---

1) Жерела IV, N. XCIX, ст. 246.

2) Тамже, ст. 247.

3) Тамже, ст. 245.

4) nihilque non intactum et inviolatum relinquerunt (Жерела IV ст. 245).

5) Ind. rel. castr. Zydaczou. a. 1649—50, t. 40, p. 508—9. ст. 244).

6) Тамже, IV, N.

першому місці кладуть звичайно калуських міщан, а з посеред тих найчастійше сьвященника Дунця. За те при богатьох иньших подіях висовуєть ся на перший плян особа сьвященника Івана з Грабівки. Скарги зовуть його головним проводирем (omnium principalem), сотником[1]) (primarium antesignarium et cohortium rebellisantium supremum praefectum)[2]).

Годї думати, що була якась окрема орґанїзация від сеї загамьної, під проводом сього попа. Він згадуєть ся в загальних походах, також у тих випадках, де йому приписуєть ся перша роля, бачимо калуських міщан і людей майже з усіх околичних сел.

Ся громада калуських бунтівників мала також зносини з покутськими бунтівниками, бо при збудованю замка Григория Пржилуского в Студїнцї добирали собі товариства з під Пнївя[3]). Сей напад на Студїнку зробили калуські міщане при помочи селян з Пійла, Довгого, Сївки, Копанок, Кадовбного, Грабівки, Підмихайля, Берлогів, Каменя, Льдзїня, Угрнова, Новиції. Як бачимо, громада ставилась в комплетї. Певно не хибувало тут і репрезентантів долинського староства. Насамперед пограбували і спалили замок у Студїнцї, опісля кілька разів нападали на селянські хати, де були поховані річи Пржилуского[4]). Забираючи панське, не жалували добра й тих селян, по їхньому — панських прихильників, хоч з другого боку знаємо, що студїнецькі селяне не були такі дуже невинні. Як показує иньша скарга, вони також належали до тих, що помагали добувати замка[5]).

Ті самі міщане й селяне знищили до нащаду (desolarunt) замок Анни Яблоновскої в Перегінську, забравши натурально все, що в нім було[6]).

Катерина Ясїньска, що держала з калуських королївщин село Підгорки, запевнювала, що сї бунтівники незвичайно мали на неї серце.

Калуські міщане часто навідувались до Підгорок, вкінцї в більшій громадї разом із селянами ще раз напали на її двір

---

[1]) Тамже, N. LXXVII, ст. 219.

[2]) Тамже, N. CL, ст. 304.

[3]) y z pod Pniowia kompaniey zaciągaiąc... (Жерела IV, N. XCI, ст. 238).

[4]) Жерела IV, N. XCI, ст. 238.

[5]) Inducta relationum castrensium Haliciensium a. 1648—9, t. 141, p. 1795—9 (Краєвий Архів у Львові).

[6]) Жерела IV, N. XCII, ст. 238, N. CXLII, ст. 294.

„хотячи її убити“ (one zamordowac vmysł maiąc). Одначе її дома не найшли. Думали, що вона сховала ся у селянина Вася, а не найшовши, прочистили комору сього селянина. Скінчило ся на тому, що забили слугу Ясіньскої Мартина Бабецкого чи Бабского в Калуши[1]).

Ще у вересни Калушане навели селян на двір Олександра Рашовского в Котятичах і пограбувавши, спалили. До тої справи додамо, що поміж участниками сього походу згадуєть ся попадя Пісочничка з Довгого, як одна з головних осіб[2]).

З тих подій, де головою виступає Іван піп з Грабівки, до найважнійших належить нахід на замок у Бережници. В склад ґромади входили селяне: з Грабівки, Лукви (Завоя), Рипянки, Вістової, Старого Угринова під проводом попа Лучки, Підмихайля, Майдана, Загіря, Копанок, окрім того сьвященник Іван Малишкович і селяне з Вищого Угринова. До них прилучила ся ще руська шляхта з Бережниці з тамошніми селянами. З посеред тої шляхти перше місце займав Іванко Бережницький, що повнив при грабовецькім сьвященнику Івані функцию ассавули[3]).

У великій силї, збройно напали на Бережницю[4]). В замку впали в їх руки всї перенесені туди річи, особливо ріжне оружє, як порох, ладунки, кулї, рушниці й т. ин. Деяка частина селян мабуть намагалась боронити замка, бо їм відобрано вісїм рушниць. До того ще в селянина Тимохи забрали садовин на 25 зл., у Федора взяли коня, в Андрія Пищекуловяти спалили гумно, у ватамана Савки гумно й хату. В того останнього на відхіднім (na valete) забили ще 70 гусей, „котрих об'ївши ся, медом лїчили ся“. Вкінцї підпалили замок і се мало бути причиною, що орда довершила спустошіня, не бачучи в замку перепони для себе..

Ясіньский послав був ще завчасу конї до Ясеня і там поручив своїм підданим стерегти їх. Тимчасом тепер угринівський піп Стефан Малишкович зібрав у друге громаду людей і забрав сї конї. Посеред тих випадків згинуло також двох слуг Ясїнь-

---

1) Жерела IV, N. CV, ст. 252. N. LIX, ст. 185—6.
2) Тамже, N. XC, ст. 237.
3) ktory był assawułą v popa grabowieckiego (Тамже, ст. 306).
4) В скарзї Ясїньского при загальній характеристицї сїєї громади говорить ся, що їх дїяльність була в місяцях вересню, жовтню й падолисті. Тут очевидний lapsus calami, бо ся громада в вересню не могла ще воювати, лише аж у жовтні, як се подають иньші скарги.

ского, коваль Бартоломей із сином Симоном. Забив їх у Завою підмихайлівський попович Василь Костикович[1]).

Коло 11 падолиста сей сьвященник Іван з Грабівки попровадив селян[2]) на двір Павла Ґедзїньского у Зборі та його в нї-на-що обернули, зробивши шкоди на 1500 зл.[3]).

Далеко пізнїйше, коло 2 грудня[4]) він з селянами з Пійла, Довгої, Мостиськ, Копанок і Кадовбної нищив шляхотські двори в Голинї і Сївцї. При нападї на двір Гриня Голинського забили вони Теофілю Ржимовску[5]). Пущено з димом також двори руських шляхтичів, як Гаврила Голинського в обох селах, Івана Голинського в Сївцї, тамже Федора Голинського. Шкоди почииено всїм тром до 10000 зл.[6]).

Пояснити собі докладно сой факт, що бунтівники переслїдують тут руську шляхту, доволї трудно. Мабуть вийшла якась колїзия поміж обома сторонами, бо звичайно руська шляхта не могла нарікати на ворожість збунтованих селян. Ми мали вже доволї прикладів на те, що руська шляхта була в найлїпшій згодї з ворохобниками, межи ними бачили ми й Голинських, і тепер ще низше описана подія потвердить се.

Дуже скоро, бо ще 2 жовтня(?), кількох руських шляхтичів з Голиня, як Павло Жураковський, Григорій Сенькович Голинський, Павло Голинський Дурибович, Іван Голинський, Михайло Должанський, кількох їх підданих, місцеві сьвященники — наважили ся на тамошнього шляхтича Адама Пржечміньского. Вони напали на його двір, але там Пржечміньского не найшли, за те довідали ся, що він пересиджує у свойого свояка Михайла Должанського. Зараз усї пійшли туди. Втїкач заховав ся в комору, але двері висїчено та його виволїчено, зневажено „поганими словами“ і попроваджено з Голиня до Калуша. Тодї саме

---

1) Жерела IV, N. CL, ст. 307.

2) Виразно згадують ся села: Мостиска, Копанки і Камінь, але додано, що et alios plurimos... vexillis aliquot expansis... значить, була цїла громада.

3) Жерела IV, N. XCIII, ст. 239.

4) В однїй скарзї (N. LXXVII) означаєть ся час коло 6 грудня, в иньшій докладно на 2 груд. (N. L).

5) Жерела IV, N. L, ст. 167—8.

6) Жерела IV, N. LXXVII, ст. 219. Характерне місце у скаргах, що сї бунтівники завірили могутности та прихильности Хмельницького (potentia et fauore Chmielnicensis freti).

були в Калуши козаки і їм віддано Пржечміньского в руки[1]). Його закували в два ланцюхи, тягнули на колесї та иньшими способами мучили, хотячи видобути від нього грошей. Його вороги повторювали заєдно, що він має 3000 зл. готівкою. Вкінцї Пржечміньский викупив ся козакам за суму 200 зл. Усе те не зменьшило завзятя його сусїдів проти нього. Забрано йому ввесь осїнний добуток і ще 23 грудня на розказ Жураковського займяв Зиґмунт Попель (таки шляхтич) 14 штук товару Пржечміньского, загнав до Калуша і віддав козакам[2]).

Иньша більш інтересна подїя, де провідником виступає руський шляхтич, була таки коло Калуша в селї Бабинї. Один з тамошньої шляхти Самуель Рожнятовский не чув себе безпечним у своїй хатї і мусїв утїкати. Задумав був іти до рожнїтівського замка, але се вже мабуть було за пізно, чи за дуже ризиковно, тому блукав з иньшою бездомною шляхтою по лїсам. Подибав його таки бабинський шляхтич-Русин Григорій Угерницький із сином Петром і оба почали його намовляти, аби не утїкав нїкуди, лише повертав до своєї хати, до Бабина. Вони, як казали, всї тут безпечні, бо їх хоронять козацькі привілеї й пашпорти[3]).

Рожнятовский дав себе намовити. Як тільки заїхав до дому, зараз дали знати попови, що приїхав шляхтич. Піп зараз скликав як скорше цїлу громаду. Відтак рушили до дому, де був Рожнятовский. Оба Уґерницькі стояли на боцї і приглядали ся, а селяне впали до хати, піймали і звязали пана, на шию закинули мотуз і так „не як шляхтича, але як найбільшого лотра“ виволокли. Хотїли його запровадити до Калуша „wszytkich lotrov, hultaiov y buntownikow stolice“. Так провадили його на посторонку, тодї він знаючи, що його в Калуши може ждати,

---

[1]) Ся згадка про побут козаків у Калуши кидає сумнїв на докладність поданої в позві дати 2 жовтня. Ледви чи тодї гостювали вже козаки на Підгірю. Неймовірна також дата подана низше, себто 23 грудня, щоб козаки ще перебували тодї в Калуши. Може бути, що тут мова не про властивих, дїйсних козаків, лише про сей новий елємент, що витворив ся з галицької людности, назвавши себе натурально козаками.

[2]) Жерела IV, N. LXXIV, ст. 212—3.

[3]) zdradliwie, aby z niemi do domu swego do Babina iachali, namowili, iako sami po wszytkle czasy za przywiliami y paszportami kozackiemi w domach swych bespecznemi zostawali (Жерела IV, N. LXXXIII, ст. 227).

упав перед ними на коліна і благав дарувати йому житє. Тоді вже ворохобникам не стало терпцю, один з них обухом сокири ударив його в голову, піп також сокирою утяв його в карк і ріжним жорстоким способом добили під огородом пп. Угерницьких. Ще й над трупом збиткували ся, обдертого до голого кинули псам. Тимчасом його жінка схоронилась у хлїв з дитиною. Назбитковали ся над нею насьмішками, обнажили, забрали гроші і кинули до арешту. Тут змилосердив ся над нею оден з бабинських селян і тайком випустив її в поблизькі хащі. Звідси вони дісталась в безпечне місце, але попала в тяжку слабість, так що ще в марті 1649 боролась зі смертю.

При тім увагу треба звернути на слова Угерницького, не мов то вони мають привілей від козаків, що забезпечують їх від всяких напастей. Се дуже імовірно, що козаки забезпечували спокійний побут тим, що приймали їх і були їх прихильниками.

Крівава драма відогралась в Тужилові. Тут на перший пункт виступають селяне з Берліг і Довгого з попом Стефаном. Вони зібрали більшу громаду з сусїднїх сїл і вже тоді, коли козаки уступили з Калуша, напали на двір Сьвєржховецкого в Тужилові. Сей з родиною утїк кудись, скінчилось на спаленю і ограбленю двора. Опісля сї селяне ходили ще по иньших дворах, аж 6 неділь потім довідались, що молода тужилівська дідичка повернулась до дому, уважаючи, що вже небезпечність перейшла. Зараз рушили тамтуди, але тужилівські селяне хотїли схоронити дїдичку разом з иньшою Анною Куровскою. Один селянин Гнат Маркович переховав їх у себе, иньші селяне поховали дорожші її річи. Бунтівники почали всякими способами старатись о видачу їх, селян били, навіть погрожували смертю, коли не видадуть Сьвєржховецкої і Куровскої. Того не треба було, бо найшлись такі, що доповіли, куди схоронились втїкачки. Берложане пійшли до хати згаданого Гната, виволїкли і тягнули in summum ludibrium від хати до хати обдерши до голого.

Її поневіряно, бито, силувано, аби призналась, куди сховала гроші. Вкінці вона велїла позносити усе що мала і віддати напасникам. Сї річи й гроші позабирали, але обі жінки не купили тим ще собі свободи. Запроваджено їх до Довгого. Тут привязали їм каміня до ший і кинули у Ломницю. Тодї одначе ріка була виляла і щоб тїла пійшли на глибоку воду, то посували вони їх рогатинами й списами на середину, де й потонули.

Навіть, коли вже ріка уступила і оба тіла полишились все таки на березї, загрозили селяне карою смерти тому, хто-б поважив ся поховати, радше нехай поїдять їх зьвірі.

Тіла так лежали ще в лютім 1649 р.

Дісталось також і Тужиловцям, за їх прихильність до панї, роблено їм тягом різні пакости ще довго опісля[1]).

Се вже друга подія, що розказує про захорону панів селянами, вельми характерна і в тодїшнїх часах не часта. Були селяне, що не хотїли приставати до бунтівників і за се терпіли, але прикладів оборони пана таки не богато. Тут певну ролю очевидно грали місцеві обставини, себто добрі відносини межи двором і селом в Тужилові, бо ледви можна припустити, аби тамошні селяне були так бистроумні, щоб знати, яке становище може їм більшу користь принести, і яке шкоду.

З придністрянських околиць сієї териториї не богато маємо звісток про народні рухи. Про самий Галич таки не знаємо нічого, окрім того, що се місто було значно знищене і при тім потерпіли тамошні судові книги[2]), але як поводились галицькі Русини, того мабуть вже нїколи не будемо знати.

З помежи сел на захід від Галича згадують ся: Колодіїв, Довгова (Должна?), Середня, Нижня, Довга, Лука. Селяне сих місцевостей, „палаючи жадобою винищеня людей римської віри і особливо спустошеня дібр шляхти“, напали в часї коло 1 падолиста на двір Дзєржків в Колодієві, пограбували, навіть двері, вікна й столи порубали, тамошнього економа Дрогомирецького піймали, тяжко побили та були-б забили або закопали, як би якимсь щасливим способом не утїк. З Колодієва пійшли до Луки, де в замку Олександра Ґедзїньского околична шляхта переховувала свої річи, між тим і згадана родина Дзєржків. Усе що було в замку впало в їх руки, самій сїй родинї зробили шкоди на 5000 зл.[3]). При тому треба згадати що в сїй селянській діяльности головним проводирем виступає Іван Мельник із Колодієва[4]). Окрім нього подибуємо ще сьвященників:

[1]) Жерела IV, N LIII, ст. 172 - 173.

[2]) Жерела IV, N. XXXIX: уривок соймикової ухвали 3/I 1649. N. LXXII, ст. 120, ухвала соймика 14/II: 1649 znaczne ksiąg ziemskich, grodzkich halickich spustoszenie wymaga słuszną condolentią ..

[3]) Жерела IV, N. CXXVII, ст. 275 – 7.

[4]) contra... Iwan Mielnik, tanquam principalem et ad omnia mala ductorem (тамже, ст. 275).

Іванашка з Довгової, Тимофея, його синів Василя й Прокопа та брата Семяна з Нижньої Довгої.

Селяне з Темеровець і Медині, разом із своїми сьвященниками зазначили свою бунтівничість, скільки знаємо, забитєм Рафала Бєльского. Сей шляхтяч блукав по лїсам разом з иньшою шляхтою і коли вони прийшли недалеко сих сел, напали сї селяне на них, розігнали, Бєльского застрілили, тїло не знать куди заподїли, забравши все, що при нїм було[1]). Про сей напад оповідає один з темерівських бунтівників Гриць Раро на судовім розпитї 21 н. ст. серпня 1649 ось як: „Я був при тому і дивив ся, як пана Бєльского мордовано й забивано; наперед Кузь з Медині утяв його косою в плечі, потім дали йому спокій, забрали одїж і полишили тільки в сорочцї; я кивнув йому, щоб утікав, він скочив у хащі до втеки, але за ним побіг син Ігната Пасїчника (з Темеровець), Сас, Сень Сента і Данило Мунїв із Медині; Пасїчників син чванив ся, що утяв його косою в шию, а Сас сокирою і там його полишили. Другого дня себто в суботу чув я від тих самих хлопів із Медині і Темеровець, як найшли його тїло, але куди закопали, сього не знаю“[2]). Се оповіданє плястично малює спосіб грабовань малих селянських громад, хоч в оповіданю сього Гриця Рара видно змаганє удати себе як найбільше невинним.

З иньших сел над Днїстром є деякі звістки про Луку і Цьвітову. З Підгаєць утїкали Жиди, спасаючи себе самих і купецькі товари. В Луцї пристанули вони відпочити на полуднє й попасти змучених коней. Селяне, побачивши набиті вози, задумали поживитись при сїй нагодї. Зараз дали знати до Цьвітової. Тут велено їм платити якесь мито, втїкачі дали, що бажано, але селяне все ще видумували перепони, щоб задержати Жидів до ночи. Сї догадались, що з того може вийти, тож послали тайком двох з помежи себе по якогось шляхтича Лєнчевского, просячи помочи, аби могли перейти на село. Сей заспокоїв їх і не радив пускатись у дорогу, лише переночувати в селї.

---

[1]) Жерела IV, N. CXLVII, ст. 301—2: скарга свояка Бєльского — Олександра Питовского.

[2]) Inducta relationum castrensium Haliciensium a. 1648 - 9 t. 141, p. 1671—2 (Краєвий Архів). 21 н. ст. серпня приведено до ґродського суду в Галичи трох селян: Гриця Рара з Темеровець та Стефана й Мартина Копайовича з Надїєва, піймани в болохівськім лїсї. На розпитї показалось, що лише перший був при нападї на Бєльского.

Жиди послухались і ночували посеред села. Тимчасом перед розсьвітом збудив їх великий крик селян, що в великій громаді, тамошних і околичних, напали на них, одних позабивали, иньших покалїчили тяжко, вози порозбивали і все добро у великій скількости порозграбували А ґепер над'їхав сей опікун Ленчевский, почав ганьбити селян, що розбивають подорожних людей, навіть силою відобрав частину здобичі. Селяне порозходились, Жиди просили Ленчевского віддати їм відбиті річи, але він нагнав їх з нїчим. Усе те було ще перед приходом козаків[1]).

У Цьвітовій пограбували иньшим разом селяне, особливо з Горішнього Довгого, двір Яна Блажовского і забрали худобу, що він пригнав був сюди аж з Деренїівки[2]).

Про Войнилів знаємо лише один випадок. В часї неспокоїв Андрій Лещиньский переховував де-що з своїх річей у войнилівського руського сьвященника Корчака. За згодою сього господаря міщане рознесли шляхотське добро до чиста[3]).

Більше шкоди наробили Лещиньскому селяне з Дуброви. Вони ще з початком жовтня спалили його двір в Дуброві, вартости 500 зл., забравши все до чиста[4]).

Межи поодинокими подіями згадаємо ще про те, як хотиньські селяне пограбували Юрия Зарембу. Він утїкав з родиною з Волосова до болехівського замка і коли вечером переїздив коло Хотина, селяни напали на нього, а він почувши стріляня, покинув вози і утїк з родиною[5]).

В тому самому селї потерпіли кривду також Яков і Шимон Бидловскі. Близших звісток про се не маємо, лише те, що й селяне з Підгорок мали в тім участь, забрали стадо коней і богато иньших річей[6]).

Для доповненя образа про Голинь треба згадати ще про напад тамошнїх селян на Федора Березовського, що підчас роз-

---

[1]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1779—89: ...praetextu Cosacorum, qui nondum in his trans Ister oris fuerunt et ferme circa Kiouiam morabantur.

[2]) Ind. rel. castr. Tremboul. t. 131, p. 659—60.

[3]) Inducta relationum castrensium Zydaczouionsium a. 1649—50, t. 40, p. 85—6.

[4]) Ind rel. castr. Halic. a 1650, t. 142, p. 509—10.

[5]) Жерела IV, N. CXXXIII, ст. 284.

[6]) Ind. rel. castr. Halic. a. 1650, t. 142, p. 253.

рухів ховав ся по лїсах. Забравши худобу, пустили його живим[1]).

Посеред громади селян і міщан Калуського повіта бачили ми вже людей Долинського староства і найбільше їх виступає підчас походу на Рожнїтівський замок. В походї на Долину бачимо також села: Струтин, Лопянку, Липовицю, Суходіл, Новоселицю, Тростянець і Турю[2]). З помежи тих що здоганяли в Суходолї долинського підстаросту Яшовского та долинських Жидів, згадують ся селяне зі Струтина, Лопянки, Грабова, Ілемя, Суходола, Липовицї, Надїєва, Ракової. Вони розбили кондукт Яшовского і побили кількадесять долинських Жидів[3]).

З поодиноких спорадичних випадків згадаємо ще ось які: Долинський міщанин, Юрий Гошовский, скаржив ся на селян з Велдїжа й Лолина за те, що вони напали на нього на дорозї в Лолинї, коли він утїкав з Долини від бунтівників. Його покалїчили сильно і забрали грошей 3400 зл., в дорогих річах 2000 зл., в одїжи 2000 зл.[4]).

Подібна доля стрінула иншого долинського міщанина Мельхіора Павловича, що утїкав також від бунтівників. Зайшовши до Рахинї, віддав він себе тамошнїм селянам в опіку, але вони, разом із своїм попом Паньком, забрали все його майно[5]).

Селяне з Ілемя пограбували 5 грудня долинського міщанина Станїслава Улановского[6]).

Зрештою селяне сього повіту лучили ся з калуською громадою, бо самі в горах меньше могли мати нагоди для поживи, як на долах.

5. Жидачів — Стрий — Дрогобич.

Тепер перейдемо до огляду пронв народнїх рухів на західнїй териториї правого Поднїстровя, щоб обіймала околицї Жидачева, Стрия й Дрогобича. Вперед тут скажемо, що сей образ

[1]) Жерела IV, N. CXI, ст. 258. З родини Голинських згадує ся також Юрко, що скривдив дещо Мартина Цємержинського в Голинї (Ind. rel. castr. Halic. t. 142, p. 490).

[2]) Жерела IV, N. XCIX, ст. 246—7.

[3]) Жерела IV, N. XCVII, ст. 243—4. Також в Inducta-х relat. castr. Zydaczou. a. 1649—50, t. 40, p. 508—10.

[4]) Жерела IV, N. CLX, ст.

[5]) Жерела IV, N. ст.

[6]) Ind. rel. castr. Zydaczou. a. 1649—50, t. 40, p. 484—5.

вийде доволї незначний супроти попереднїх, не побачимо тут анї сеї інтензивности, анї сеї громадної орґанїзациї, що в Калущинї та Товмаччинї. Причиною буде з одного боку натуральне ослабленє руської реакциї проти дотеперішнього ладу, з другого боку мабуть мало маємо звісток про дальнї околицї Стрия й Дрогобича, окрім тих, що переховались у книгах жидачівського, перемиського і львівського ґроду. По можности передамо всї звістки про спорадичні рухи почнаючи від найблизшої Жидачівщини.

Місто Жидачів, хоч було осїдком старостинського уряду[1]), стануло в ряди сих міст, що перейшли на сторону загального повстаня. Про Русинів у самому містї знаємо, що міщане збунтовались під проводом попа Ілька від св. Миколи та його зятя Федора, напали напали на замок, пограбували зложене тут шляхотське майно та взагалї наробили чимало шкоди[2]). Більше про їх дїяльність не можемо нїчого сказати.

Тою самою дорогою пійшли журавенські міщане. Одначе про їх поводженє у містї не знаємо нїщо близше, мабуть воно не було иньше, як де инде. За те виступають вони під проводом свойого попа-намісника і міщанина Свиста в походах по околицї. Бачимо їх в товаристві селян із Млиниск, Любші й ин. Околична шляхта схоронила ся від козаків й бунтівників до замка в Рудї, межи нею й родина Язвіньских. Коли їм нїхто не давав докладної звістки, що дїєть ся в їх добрах, вибрав ся один з них Томаш із замку на звідини. Коли вже повертав, напали на нього журавенські міщане зі згаданими селянами, забили разом із слугою Войцєхом, оба тїла наперед закопали в поли, опісля, боячись доводу, викопали, посїкли й віддали псам на жир, до того, розумієть ся, позабирали все, що при них було, межи тим 3 коней[3]).

Селян з Любші подибуємо иньшого разу в товаристві смухівських людей, що під проводом Гриця Мельника, Стася

---

[1]) Старостою в 1648 р. був Єронїм Оссолїньский.

[2]) Жерела IV, N. XCV, ст. 240. При тїй нагодї мабуть знищено всї судові книги, бо що їх знищено, про се маємо звістки (Ind. rel. castr. Zydacz. t. 40, p. 416), зрештою всї книги переховані в Краєвім Архіві починають ся аж від 1649 р.

[3]) Ind. relat. castr. Leopoliensium, a. 1649, t. 399, p. 1217—20 (Скарга батька й дїтей тогож Язвіньского 16/XI 1649).

Мижикова, Матвія Шпата напали на двір Юрия Слапковского в Смухові та пограбували його[1]).

Межи иньшими наддністрянськими селами згадують ся ще: Буковина, Виксичі(?), Молотів, Димидів, що напали й пограбували Олександра Соколовского в Бережниці[2]).

Різько грабіжний характер мав нахід селян з Київця на Держів. Коли держівський дідич Ян Ґардліньский переховував ся в стрийськім замку від козаків, вони зібрали ся в кількадесять чоловіка, вчасти на конях, вчасти піхотою впали серед страшного крику: галай! галай! до Держова. Люде, почувши такий крик, поперестрашували ся й поутікали, хто з чим міг, до ліса. Київецькі селяне кинули ся по хатах, позабирали, що лише найшли догідного, далї пігнали в погоню за селянами. Дігнали їх і змусили покинути й останки свойого добра. При тім так перестрашили одну селянку, жінку Івана Мельника, що вона розпрощалась із тим сьвітом. Опісля повернули до села, вдарили на двір, службу порозганяли і пограбували усе до чиста. Повертаючи позабирали з поля селянську і двірську худобу, навіть знищили попівську пасїку під лісом[3]).

З помежи иньших селян висовують ся на перший плян люде з Сулятич. Коли козаки були в сих околицях, то один сулятицький селянин гостив у себе козаків цїлий тиждень. Натурально, що така гостина переходила його маєткові засоби, тому він їх собі добував силою. Він попровадив селян між иньшим і на двір Григорія Братковського, таки Русина, в тому самому селї, пограбував до нащаду. Межи добичею було й 13 свиней, котрі зараз один з них Васьо Подорожний порізав на бенкет[4]).

Иньшим разом сулятицькі селяне, получивши ся з сусїдами з Балич пограбували майно Миколая Даниловича в Сулятичах. Посеред Баличан бачимо також тамошнього сьвященника. Вони ще в груднї по відходї козаків під проводом Мельника напали на

---

1) Жерела IV, N. LXXXIX, ст. 236, Інтересно, що з поміж обвинувачених один названий Ганс (Hans), що вказовалоб на чоловіка німецького роду.

2) Жерела IV, N. XCVI, ст. 241.

3) Inducta relat. castr. Żydacz. a. 1649—50, t. 40, p. 73—4. Сей Ян Ґардліньский подав наперед скаргу в сїй справі до війтівського суда в Стрию, потім оповів її перед ґродським судом в Жидачеві.

4) Жерела IV, N. CXXXVIII, ст. 290—1.

Яна Цекліньского, самого піймали, звязали, били й покинули за неживого, худобу його забрали собі[1]).

Посеред бунтівників бачимо також шляхтичів-Русинів Вітвицьких з Вітвиці. „Вони, будучи грецької віри, маючи хибну надію, що будуть пановати“, розбили 16 жовтня Станїслава Ліпніцкого, що ледви сей остав ся при житю[2]).

З околиці Болехова не можемо вказати нічого більшого окрім того, що вже сказано в попереднім розділї при обговорюваню бунтів долинського повіта. При находї на Долину бачили ми селян з Тростянця й Турі[3]), селян із Гошова при нападї на Креховичі[4]).

Про самий Болехів не маємо нї одної звістки, щоб він ставав по сторонї бунтівників, противно, згадувано вже, що в тамошній замок утікала шляхта навіть із подальших околиць[5]). Може бути, що се місто оборонилось від усяких напастей.

Иньше таке місто, що видержало непорушно козацько-селянську хуртовину, се Стрий. Добрий замок і сильна військова залога принесла сьому містови назву „вірного“. Воно було навіть так сильне, що могло давати поміч иньшим, межи тим і Дрогобичеви, як низше побачимо. Ся сила мабуть пановала й над цілою околицею, бо й про околичні села не маємо нічого, що вказовало-б на який більший рух помежи ними.

Перейдемо тепер до Дрогобича. Коли козаки розбрили ся по Галичинї і бунт найбільше розгорів ся, дрогобицькі міщане старали ся укріплювати місто, сподїваючись нападу чи від селян чи від козаків. Попідправлювано заборола, брами і ненастанна сторожа мала звернені очи на зверх. Але се не богато помогло, бо у самім місті богато було Русинів, а їх симпатиї були по сторонї ворохобників. Вони уміли якось порозумітись і послати кількох з поміж себе до козаків, заохочуючи їх на Дрогобич. Був се козацький віддїл, що повертав не далеко Дрогобича з гір. Русини позносили усї свої річи до церкви, не кажучи нічого католикам і Жидам. Коли козаки підійшли під саме місто, міщане на валах почали до них стріляти. Тодї Русини піднесли вели-

---

1) Жерела IV, N. CXX, ст. 268—9. Ind. rel. castr. Zydaczou. t. 40, p. 45-6.
2) Жерела IV, N. CLIII, ст. 311.
3) Жерела IV, N.
4) Ind. rel. castr. Zydaczou. t. 40, p. 97.
5) Жерела IV, N. CXXXIII, ст. 284.

кий крик: „Не стрійляйте — казали — бо погубите себе і нас!“ і почали утїкати до своєї церкви, що була оточена муром і валом, позабиравши з собою стрільби й иньше оруже. На решту міщан упав страх і кинули також утїкати. Козаки увійшли без перешкоди у місто і вдарили передовсїм на місцевий костел і спустошили його, забравши при тім зложені тут шляхотські депозити. В тім нападї на костел мали участь також і місцеві Русини, як показуєть ся з иньшої скарги[1]). Козаки полишились довший час в містї. Дрогобицький сьвященник Антін Чорнохреський і міщане Іван Росолович та Іван Березович гостили два тижнї в своїх домах козацьку старшину. Вже козаки полишили місто, прийшла військова поміч від Стрия. Тодї міщане-Русини, передовсїм Тимофій Михайлович, Лев Чучвара, Стефанчук, пустились по околичних селах з аґітациєю, аби селяне бунтувались і йшли відбивати місто. Дійстно зібрали велику громаду селян, що доходила двох тисяч, і вдарили знову на Дрогобич, добули і зчинили різню. Про дальшу долю Дрогобича не звістно нїчого[2]).

З наведеного образка видно наглядно, що боротьба, яка звела ся помежи Русинами й Поляками в Дрогобичи має сильний релїґійно-национальний характер. Социяльний мотив уступає тут на дальший плян, головну керму бунту ведуть будь-що-будь виднїйші міщане, два радники, один сучасний, иньший давнїйшої каденциї (antiquae residentiae) і т. ин. Суцїльна орґанїзация, єдність і солїдарність ставляють дрогобицьких Русинів на одному з найперших місць межи народнїми рухами 1648 р. в Галичинї, хоч на жаль, так мало про них можемо сказати.

Вище було сказано, що дрогобицькі Русини, кинувши ся на аґітацию по околицї, зібрали до 2000 народу, щоб ревіндікувати страчену позицию в містї, одначе по за се нїчого близшого не можемо сказати за сей селянський рух. Докладнїйших звісток про становище селян маємо лише дві, про Криницю і Східницю. Софія Тарнавска, властителька Криницї (коло Мединич), скаржила ся на тамошнїх селян, „що вони в місяцю падолистї, в ріжних днях, заманені своєволею козаків, покладаючи на них надїю, кинули ся до бунтів, учинивши змову і спільну нараду, напали оружно в ночи на двір“. Тарнавскої не було дома, вона зі страху ще перед тим була виїхала, а селянам казала загнати худобу до Стрия. Селяне не то що не послухали її, худоби не

[1]) Ind. rel. castr. Zydaczou. t. 40, p. 199—200.
[2]) Жерела IV, N. LXXX, ст. 220—3.

відогнали, лише видали козакам і Татарам, до того пограбували весь маєток і спалили двір[1]).

В иньшім боцї Дрогобича серед гір проявив ся бунт у Східницї. Тамошні селяне серед розрухів і козацьких переходів збунтовались також, наперед забили Миколая Ґродского, що був урядником державця Східницї Самуеля Цебровского, його жінку видали козакам, міщанина Любаша, двірника, і його жінку Анну так само усмертили. При першім забрали 500 зл. готівки. Потім цїла громада вдарила на замочок в тому самому селї: добули позакопувані скринї, лише голі стїни полишили, двір підпалили, з гумна вивезли все збіже: 500 кіп вівса, 200 гречки, 100 жита, 400 сколоздри[2]), 100 кіп пшеницї, решту спалили[3]).

Сей бунт селян у такій далекій околицї як Східниця, велить додумоватись, що цїла ся підгірська околиця видала також богато бунтівників, про котрих одначе мало маємо звісток.

Нахил до розбишацтва серед селян сих околиць побачимо ще по 1648 р., про се ще говорити мемо пізнїйше[4]).

Таким способом ми перейшли всї важнїйші події народнїх рухів на цїлому підгірю від Черемоша до ріки Стрия. Випадалоб подати дещо про дальші західні провінциї, лише тут звістки наші вельми убогі, про Самбірщину таки не знаємо нїчого, а про Сяніччину говорити мемо, хоч теж не богато, аж при самому кінцї огляду. Тепер перейдемо на лївий бік Днїстра, на територию, що розтягаєть ся від Стрипи по Верешицю. Віддїлюванє сеї териториї добре не лише для догідности, але також тутешні рухи відрубні орґанїзациєю, подекуди й характером від правоберіжних.

6. Підгайцї — Рогатин — Комарно.

Може більше на сїм місци належало-б говорити про Бучач, але скупість звісток і натуральний звязок із Чортковом велїли нам згадати сю місцевість у другім роздїлї, тож почнемо з Підгаєць.

---

1) Жерела IV, N. CLXV, ст. 341.

2) Сколоздра — се мішанина ячменю і вівса.

3) Жерела IV, N. CXXXVII, ст. 288 - 80.

4) Помежи скаргами на бунтівників маємо ще скаргу на селян в Високих Вишенк (?, одначе назва села тут мабуть перекручена, як се має бути Вишнє Височко, то справа належить до сього місця. На них жалїли ся Сваричовский і Височаньский за побитє й пограбованє (Жерела IV, N. XCVIII, ст. 246).

Про тутешнїх міщан знаємо лише один момент, але з нього буде можна догадуватись про постійну участь в рухах. Ми вже стрічались з підгаєцькими Жидами, що утїкали ще завчасу за Днїстер, мабуть вони боялись своїх Русинів. Зараз в початком жовтня, коли польська шляхта покинула Будзанів, міщане розбивали й грабували. Знаний вже нам Замєховский гнав стадо своїх коней у Польщу (in Poloniam), але Підгаєччане силою забрали їх для себе. Деякі річи його були переховані у одного підгаєцького міщанина Леся Северичина, межи тими і родинні папери; усе те дісталось у руки бунтівників. Замєховский рахував собі шкоду на 10000 зл. Се не був звичайний випадок, що вчинили деякі міщане, але загально-міщанський рух, і доказом того нехай буде се, що в оповідженім випадку веде перед сам підгаєцький війт Захарій Більдага[1]).

На сьому місци подамо образок розбишацтва, не громадного, тільки часткового, що грало не маловажну ролю серед того часу. 9 січня 1649 р. приведено до Язловецького міського уряду неробочого Андрія з Губина, підданого Папєского, і віддано на допит. Ось зміст його зізнань: Наперед зібрало ся їх пятьох, він, Микита Мисїв, Яким, Іван Проскурничин, Лучка Озарчишин — всї з Губина. Вони розбили попереду в Зарваницї шляхтича Їрохольского і подїлили ся його добром. Проводирем був Проскурничин і, натурально, собї забрав найбільше добичі, а Озарчишиному дали лише одну срібну ложку. Коли сї річи поприносили до свойого села, то їх пан, Папєский[2]), відобрав усе від них, одначе самим нїчого не чинив. Лише одного коня уміли сховати перед ним. Иньшим разом ходили губинські селяне, як Микита Кузькович, Грицько Григоркович і ин. розбивати (opryszkami) на Беремяни, а з ними ходили й деякі селяне з Бедриховець: Павло Долинський, Киян Кариш і Поповичів син із своїм сином[3]). Таких віддїльних купок розбишаків мусїло бути дуже богато осеню 1648 р., але се було вже чисте розбишацтво для самої лише поживи без усяких иньших моральних мотивів.

---

[1]) Ind. rel. castr. Tremboul. a. 1648—9, t. 131, p. 642—3 (Краєвий Архів у Львові).

[2]) Імени не подано, з того часу знаємо Станїслава Папєского, що був податковим поборцем Галицької землї.

[3]) Жерела IV, N. XLI, ст. 153—5 (Признанє селянина Андрія з Губина 9/I 1649).

Иньших звісток з території по обох боках Золотої Липи не маємо, частійше за те виступають місцевости від Гнилої Липи. З наддністрянських околиць селяне з Семяковець[1]) і Медухи ще дуже рано, бо 1 вересня напали на маєтність Петра Студзенецкого в Медусї. Наперед знищили пасїку, а коли возний Войцех із Студїнки почав їх відводити від такого дїла, забили його з ненависти до католиків[2]), пограбували і спалили двір, зруйнували солодовню (molendinum braxatorium), навіть повитинали лїси й гаї[3]). Помежи сими бунтівниками згадує ся навіть одна урядова фіґура, а се возний Вартоломей Шуткевич[4]).

Трохи далї на північ бачимо селян із Долїшної Липицї та Славутина, підданих Скотнїцкого. Вони мали живу участь в бунтах цїлу осінь, а специяльно подає ся їм таке хитре дїло. Томаш Стамеровский, дїдич в Сернках, побачив, що мусить кинути свій замок, виїхав з возами, жінками, дїтьми й худобою далї на захід, а в замку полишив лише слуг, що мали обороняти полишене добро. Згадані селяне прийшли тодї громадно до замку, заявляючи охоту боронити його від Татар. Слуги впустили їх, і вони господарювали тут вісїм тижнїв. За той час рознесли вони все, що лише полишив Стамеровский, збіже і сїно згодували своїми кіньми, навіть спустошили лїс[5]).

На замок міста Журова напали селяне з Явча, Васючина і Воскресинець (коло Рогатина) разом із иньшими сусїдами і пограбували його. З першого села виступає також при тім тамошнїй сьвященник Василь[6]).

Люде з Уїзда під проводом свойого попа, з Юнашкова, також із своїм сьвященником і його сином Лесьом, разом із селянами з Куничок (Кунич) і Горішнїх Сернок ще з самого початку селяньских бунтів спустошили маєтність Томаша Скоповского (державця) в селї Обельницї, певне не без помочи місцевих селян[7]).

---

[1]) В дотичнім актї подибуємо назву Sieniihowce (Семиківцї), але тут певно похибка, замісць того має бути Sieniakowce (коло Галича).

[2]) vt etiam nomen hominum catholicae fidei deleretur...

[3]) Жерела IV, N. LVII, ст. 184.

[4]) Тамже ст. 184.

[5]) Жерела IV, N. CXXXVI, ст. 287—8.

[6]) Жерела IV, N. CIII, ст. 250.

[7]) Жерела IV, N. XCIV, ст. 230—46. Про недалекий Кунашів не маємо нїякої специяльної звістки, хоч згадуваний вже нами Василь Амброжик помежи проводирями бунтів згадував про Крокоса з Кунашова (N. XL, ст. 152).

Перше місце серед народнїх рухів на правім Подністровю належить ся безперечно тром містам: Рогатину, Підкаменю і Кнїгиницї. Мабуть сї міщане чинили найдальші походи з помежи всїх бунтівницьких громад Галицької Руси

Перед водив Рогатин. Тамошнї міщане стають у ряди бунтівників з приходом козаків до міста. Тут маємо майже одинокий приклад для характеристики полїтичної дїяльности козаків в походах по Галичинї. Вони в Рогатинї скинули дотеперішню міську управу і завели нову, поставивши від себе головою міста Гаврися Кучаровича чи Кичарського, сина Івана, і він від тепер проводить у всїх справах[1]). Першим кроком дїяльности рогатинських міщан було, як і по иньших містах, знищенє основ знелюбленого католицтва. В сїм містї був латинський костел св. Миколая, на нього то й звернено перший удар. Міщане й люде з передмістя Бабини, „з великої ненависти до католицької віри"[2]) напали на сей костел 6 н. ст. жовтня порозбивали двері й замки, пограбували до чиста, порозкидали й поганьбили релїквії, не лишено і гробів у спокою, навіть підлогу повиривали і т. ин., вкінцї до середини понаскидали трупів, навіть таких, що релїґійний ритуал забороняє їх ховати. Шкоду костела раховано опісля на 30000 зл. Потім кинули ся на домп, де жили монахи, і з восьмох їх полишили тілько голі стїни, бо навіть забрали двері й вікна. При сїм кляшторі була й школа, і її спустошено разом із домами, де жили учитель (baccalaureus), орґанїст і иньші костельні слуги. В домі пароха кс. Хризостома Янецкого забрано між иньшим богату біблїотеку (ex multis et variis authoribus concinnatam), образи й т. ин., наробивши шкоди на 10.000 зл. Вкінцї зруйновали бровар, що належав до того кляштора, — взагалї не зосталось цїлого кутка по них[3]).

В походах по околицї лучили ся рогатинські міщане з иньшими громадами, мали вони також участь у находї на маєтність Стамєровского в Середнїх Сернках[4]). Вони ходили також у Підкамінь і там при помочи тамошнїх міщан пограбували замок[5]).

---

[1]) У скаргах зоветь ся він звичайно: pro tunc aduocatus per Kozakos institutus.

[2]) graui odio contra fidem catholicam romanam conspirantes.

[3]) ne vnum quidem integrum angulum, qui inhabitari possit, reliquerunt (Жерела IV, N. LX, p. 186—8: скарги кс. Янецкого)

[4]) Жерела IV, N. CLVII, ст. 336.

[5]) Ind. rel. castr. Zydaczou. a. 1648—9, t. 40, p. 466—7, 519—21.

Підкаменчане звичайно самі не виступають, лише в товаристві рогатинських міщан, при них грають важну ролю також міщане з Кнігинич. Ми знаємо, що вони ще 23 серпня напали цілою громадою на трох шляхтичів, що тудою переходили до Львова, побили їх тяжко, грошей забрали і при тім погрожувались „не живити тепер ані одного Ляха на сьвіті“[1]). Розуміє ся, що енерґія їх після серпня цілком не ослабила ся, тож бачимо їх помежи першими бунтівниками на лівім боці Дністра.

Над ними запановує якийсь час двох руських шляхтичів з Новоселець: Андрій Струтинський і Федор Мединський, що зовуть ся моторами бунтів[2]). Вони оба—навели громаду, зложену з Кнігиничан і селян з Новоселець і богатьох иньших бунтівників на своїх сусїдів, новоселецьку польську шляхту. Числом доходили до 200 чоловіка, тож можливо, що помежи ними були може й рогатинські або підкаменські міщане. Було два походи сеї громади на Новосельцї. Наперед пограбували шляхотські двори, межи ними й двір Софії Ґрушецкої, і її самої мало що не вбили[3]). Не вдовзї опісля в ночи з неділї на понеділок, майже о півночи, вдарили на двір Себестіяна Новосельского в тому самому селї. Він мабуть почував себе безпечним, думаючи що по одноразовім находї вже другий раз не наважить ся нїхто на нього, тож спокійно спав у тій хвилї. Вийняли його з постелї і почали сильно бити. Коли думали, що вже не живий, покинули його. Тодї Андрій Струтинський, побачивши, що побитий міг би ще віджити, крикнув: „Панове атамани! ви тільки подразнили того чоловіка на свою голову! Се Лях і був жовніром, богато він вашої і нашої Руси позабивав!“[4]). На сей поклик позбігались назад бунтівники і не як люде, а як psi wsciekli iacy впали до хати, виволокли на подвірє і тут йому відтяли голову. Тодї ще Струтинський і Мединський почав намовляти товаришів (biegał, iak szalony), аби тїла не ховати, кажучи, що нехай се тїло їдять пси і свинї. Опісля ще виволокли жінку Новосельского Зузанну Жулїньску, збили сильно і потім почали грабувати двір[5]).

---

1) Жерела IV, N. XIV, ст. 60.
2) ...iako nawodzicielom tych buntow...
3) Ind. relat. castr. Zydaczou a. 1649—50, t. 40, p. 95—6.
4) На иньшому місцї переповіджено сї слова: благочестивої Руси...
5) Жерела IV, N. CXXXI, ст. 280—2 (скарга Новосельскої 19/V 1649).

Иньшим разом ходили кнїгиницькі міщане разом із селянами з Загіря на Ходоростав (Ходорів). Вдарили наперед на костел, обложили його[1]) і здобувши пограбували до чиста. Вкінцї пустили цїле місто з димом. Коли після того ходили ще по околицї, знищили став у Добровлянах вартости 5000 зл., збіже забрали, навіть напастували спокійнїйших селян з Дубровлян, Демидова, Молотова[2]).

З тим походом на Ходоростав (Ходорів) вяжеть ся й одна траґічна доля Жида Носана, Йоськового сина, з Ходоростава. Він був арендаром в Кнїгиничах від Александра Цетнера, подільського хорунжого, що був власником сього місточка. В часї находу на Ходоростав утїк він з рук бунтівників і пересидїв цїлий критичний час на сплавах озера. Коли вже розмірно втихомирилось і козаки покинули Галичину, він хотїв довідатись, що дїєть ся з його арендою і прийшов до Кнїгинич. Міщане Побачивши його, заспокоювали його, говорили, що йому нїщо злого не стане ся, і завели його немов би то в безпечне місце до кнїгиницького сьвященника Федора, що старшував тодї над ними. Головним керманичем сеї справи був зять війта Остаф. У попівській хатї перебув він кілька день. Одного дня зібрала ся громада міщан коло хати сьвященника, просячи о. Федора, аби їм показав їх арендатора. Сей робить то з почестю для Жида (fauor oswiadcza), випроваджує до сїней, але одночасно ймили його міщанські руки і таки без почести завели на цминтар коло католицького костела[3]). Тут розстрілили його, одїнє здерли та заборонили під суворою карою не ховати його тїла. Було се 15 н. ст. грудня. Родич того Жида Носана, Файдиш з Ходоростава, підносячи скаргу на такий злочин, подав також деякі мотиви сього кроку кнїгиницьких міщан. Вони се вчинили, оповідає він, „вчасти для того, щоб забрати гроші, що були при ньому, вчасти аби увільнити ся від довгів на його користь і щоб більше не витягав від них аренду, вкінцї щоб забрати для себе сей його маєток, що був у Кнїгиничах“. Треба вкінцї додати, що здерте Носанове одїнє забрав для себе піп Федір і ходив у ньому довго, бо ще в осени 1649 р.[4]).

---

[1]) tormentis bellicis cinxerunt.

[2]) Ind. rel castr. Zydaczou. a. 1650—51, t. 41, p. 630—3.

[3]) Нема сумнїву, що сей костел був одним з перших предметів ненависти Кнїгиничан.

[4]) Ind. rel. castr. Zydaczou. a. 1649—50, t. 40, p. 551—2 (Скарга Жида Файдиша з Ходоростава).

Взагалї відхід козаків з Галичини не спинив від разу руських бунтів. Міщане й селяне боронились ще проти повороту шляхти, що скоро почала стягати ся до своїх спустошених дібр. Тут і там мусїв зазнати пан не меньшого лиха, як при втецї, денеде прийшлось не зажити цїлком поворотного щастя, розлючені селяне вбивали його. Подібно стало ся в Бориничах. Арендатором сеї маєтности Цетнера був Адам Ржечицкий. Він повертав з иньшою шляхтою 6 грудня. Коли прийшов до Бориничь, тамошнї селяне показували веселе обличє, удавали велику радість з повороту і витали пана[1]). Але в душах їх був гадинний їд, як казав пізнїйше брат Адама Ржечицкого Александер. Як лише запала ніч, з'явила ся велика громада бунтівників. Були там кнїгиницькі міщане під проводом свойого сьвященника Федора, селяне з Острова зі сьвященником, так само з Городища, селяне з Ляшок і Молодиньча. До них прилучили ся натурально всї бориницькі селяне з попом. Взагалї скарга приписує цїлу інїциятиву сього нападу попам[2]). Опівночи вдарили всї на двір. Ржечицкий, побачивши, як його заскочили, утїк з двора і піхотою почав утїкати в напрямі до Берездовець. Бунтівники пігнали за ним, він цїлу дорогу обороняв ся шаблею. В Берездівцях був давнїйше замок, розвалений тепер бунтівниками і в развалинах того замку схоронив ся він. Але його тут відшукали і вбили, забравши від нього 1.500 зл., а опісля повернувши ще раз до Боринич, докінчили спустошіня[3]).

Тиждень пізнїйше себто 13 грудня подібно сталось у Роздолї, при тім мали участь окрім згаданих міщан і селян ще й міщане з Рогатина й Підкаменя. Тодї повертала шляхта й польське духовенство зі Львова в свої околицї, також розділь-ські міщане-католики і Жиди з Комарна, де видержали козацькі напасти. Поможи шляхтою була також Софія Чернєйовска, вдова по львівськім підкоморию, Янї Чернєйовскім. Прийшовши до Роздола, позносили весь свій маєток до католицького костела Кармелїтів, що був обведений муром разом із замком, бо ще не були цїлком певні внутрішнього спокою. Тимчасом несподїваний напад

[1]) ktorego pięknemi y łagodnemi, wewnątrz prawie iak gadziny iakie iad maiąc, witali.

[2]) vczyniwszy między sobą spolną radę y zwoławszy się, tak popi iako y sąsiedzi ich...

[3]) Жерела IV, N. CXIX, ст. 266—8.

бунтівників збавив утікачів і того добра, що везено до Львова й Комарна[1]).

Покривджені так описували цілу справу: Коли розійшла ся звістка про поворот Поляків до Роздола, оголошено публично в Підкаменю: „Оце католики з Жидами й ксьондзами прийшли до Роздола, як поспішимо ся, то будемо мати велику добичу!“ Коли вже зібрала ся велика громада, вибрано проводирем сього походу підкаменського міщанина Станїслава Каминського, Рутькового сина. В ночи напали на роздільський замок і кляштор, споганили „нечестними словами“ Чернейовску, її добра забрали на 20.000 зл., забили двох шляхтичів, слуг Станїслава Ржевуского і богато Жидів, межи ними його арендатора Авраама, забравши при ньому 900 зл., патра Урбана, Кармелїта, дігнали аж коло тростинецького млина і там убили, тіло його не знать куди сховали. Врештою порозбивано всї двері, загарбано усе зложене добро, обдерто навіть костел[2]). 30 н. ст. червня приведено до Роздола двох із тих бунтівників: згаданого Каминського і Федька Полатайка з Підкаменя. Зложено специяльний суд із шляхти і міщан під проводом Самуеля Зянковского і піддано їх розпитови. Каминський так описував справу[3]):

Рогатинські міщане, особливо Гаврило, що був вибраний сотником в часї бунтів, Тарнопольський і Попович, з иньшими міщанами, котрих не знаю з імени, одні піхотою, иньші на конях приїхали в недїлю до нас кілька тижнїв перед Різдвом о самім полудни. Було всїх до 30 може й більше і велїли нам іти на охотника. Але що нас не богато збирало ся, післали звідси до містечка Кнїгинич, бо вони здаєть ся, знали перед тим про се. Приїхало Кнїгиничан зараз до Підкаменя на 40 конях. Гаврило вернув ся до Рогатина, а ми йшли до Роздолу на добичу, знаючи про Ляхів і Жидів. До нас прибували люде з Острова, Руди і иньших сел. Коли ми прийшли на гостинець, що йде від Ходоростава, зійшли ся ми з Кнїгиничанами, що йшли просто піхотою, і раховано їх на 124, а над ними старшими були Кручкові, що завідують пасїками у п. Цетнера. Як ми були в Берездівцях, приходило ще більше, бо йшли

[1]) Жерела IV, N. LXXXVII, ст. 232—4. Додаток N. III, ст. 248—50. Inducta relationum castrensium Zydaczouiensium a. 1650—1, t. 141, p. 9-16

[2]) Жерела IV, ст. 234, 349—50.

[3]) Ind. rel. castr. Zydaczou. t. 41, p. 12—16.

і зо сел. До Роздолу прийшли розсвитом в понеділок і зараз кинули ся до кляштору з селянами з Берездовець Олексятами й Бриндзаком; застали ми там підкоморину львівську, але ми її самій нічого не чинили, бо нас розділські міщане упросили. Пана Козяровского забили з Іванкової намови, я сам його наперед втяв, куди не знаю, бо нас було богато, річи хто міг, то брав і я узяв був бодню з ріжними річами, але мінї відобрали Рогатинцї і Кнїгиничане, а 6 стрільб взяв п. Касїновский, підкаменський підстароста, бо він мене був всадив до арешту і знов випустив. Конї п. підкоморної взяли Кнїгиничане, ділячи ся. Рогатинцї і Кнїгиничане вийшовши з Берездовець в Острові забили п. Ржечицкого в домі ксьондза (?).

Федько Полатайко оповідав подібно, межи иньшим, що Рогатинцї одного з Підкаменчан, Гаврилка, послали до Кнїгинич. З Острова були Бігаґа, Побережник, иньших не знає. Він з ними не хотів їхати, але Каминський грозив йому: „як з нами не пійдеш, то сами тебе забємо“ і втїкаючи смерти з їх рук він пійшов з ними. Забрані річи дав переховати шваґрови Хедькови Яловому в Підкаменю. Гнали також худобу й конї. Коли прийшли до Підкаменя, Рогатинцї і Кнїгиничане пили у підкаменського війта. Не знаю чи дїлили ся в Підкаменю, бо богато Кнїгиничан в Берездівцях розійшло ся зараз і Островяне лишились дома, так що мало їх прийшло до Підкаменя.

Після сих признань засуджено обох на смерть і стято публично на містї.

Як бачимо з наведених вище зізнань, то виходить деяка ріжниця помежи представленєм покривджених і обвинених. Там обвинувачують в першій мірі підкаменських міщан, специяльно самого Каминського, тут складаєть ся вина на Рогатинців. Се сама по собі справа маловажна, хоч Каминський міг у власнім інтересї звалювати вину на иньших. Хибний тут також натяк на забитє Ржечицкого, що сталось тижнем скорше і не в Острові, а в Бориничах чи властиве в Берездівцях.

Що до самого Роздолу, то маємо ще одну звістку, що кидає сьвітло на русько-польські відносини в самому містї. 10 мая 1649 вийшов позов від Станїслава Ржевуского і розділських міщан проти Александра Конецпольского, аби він видав 17 розділських міщан, що втїкли до Лисця. Сї міщане, як Іван Исючок, Петро Сугай, Артим Ткач, Яким Возний, Мись Сачишин, Юрко Гринїв, Федько Солодовник, Ярема Кушнїр, Мартин Дубельчиків, Федір Ткач, Іван Кульчицький, мали підчас розру-

хів видати розділський замок (claustrum) з замкненими в нім католиками в руки Татарів, та й иньшим міщанам і Ржевускому наробити богато кривд і напастей, грабувати коні, корови й иньший добуток. Вчинивши се разом з богатьома иньшими утікли з Роздолу, згаданих одинайцятьох осіло в Лисцн, решта розбрила ся по иньших містах[1]). Тут доволі не ясно, з якою справою маємо діло, чи се окремий випадок від обговореного вище, і чи сї міщане ще перед тим дійсно Татарам видали замок, чи знов се той самий замок, що здобули рогатинські, підкаменські й кнігиницькі міщане, а згадані Розділівці були їм при тім помічними.

Таку саму полїтику, не допускати до повороту шляхти, провадили й селяне з Молодиньча й Голешова. Коли Мацей Личковский, що w zasługach у Цетнера держав Молодиньче, повернув при кінцї падолиста до свойого дому, тамошні селяне 29 падолиста, в ночи з неділї на понеділок, взявши в руки киї, коси й т. ин., вдарили на двір, вирубали двері, хотячи піймати ворога. Личковский утік на гору, деякі полїзли за ним, иньші обступили довкола хату, аби куди дахом не втїк, вкінцї скинено його з гори на сїни, сїчено ножами, стріляно до нього, аж Богу духа віддав. Матїр його жінки, Катерину Дмуховску, били, „переводячи її на руську віру“, так що в кілька день умерла. Так само вмерла дитина скалїчена косою в голову. Жінку Личковского Софію міцно побили, хотїли відрубати голову до порога, але серед замішаня вона спаслась, утїкла. При тім пограбували весь добуток Личковского[2]). Ті самі разом із Голешівцями й иньшими бунтівниками вже під зиму 14 грудня під проводом Івана Турчина, Михайла Лабяка (з Голешкова) і Савки Саликового (з Молодиньча) напали опівночи на двір львівського ловчого Гаспара Вельжиньского в Млиниска[х]. Найшли лише слугу Станїслава Васьньовского, що зрештою завідував маєтком. Вийняли його з ліжка, обдерли одїж, покалїчили, потім утяли сокирою голову. Жінку його Анну били також, обдерли й вели до ставу топити, одначе якимось щасливим способом вийшла цїло. При тім находї пограбовано цїлий маєток[3]).

Про иньші міста сеї середини Галичини знаємо лише тільо, що міста як Бібрка, Миколаїв і Щирець були дуже по-

[1]) Жерела IV, N. CXXI, p. 269–70.

[2]) Жерела IV, N. CLXI, ст. 339. Ind. rel. castr. Zydaczou. t. 40, p. 446—7.

[3]) Жерела IV, Додаток N. II, ст. 347 (скарга Анни Васьньовскої).

нищені в тім часї, одначе не стрічаємо ніяких звісток про те, в яких відносинах були тамошні Русини до козаків і бунтівників. Правдоподібно, що й вони ассімілювали ся загальним народнім рухом. Самуїл Кушевич пишучи про забираня козаками галицьких міст на захід від Львова та про тамошні міщанські революциї, каже лише загально: „Те саме дїєть ся в иньших містечках, по противнім боцї Львова“ [1]).

З пограничних сел у сих сторонах згадують ся лише: Вербіж, Гонятичі, Черкаси та Кагуїв.

Сї селяне, піддані. львівської латинської капітули, зараз після відходу козаків і Татарів пограбили й спалили двір в Вербіжи, при тім двірського слугу шляхтича Яна Копора живцем закопали у землю, міщанина якогось Яна Вахлевича забили, брата місцевого поссесора Александра Міцовского віддали козакам на туртури, віддавши до сеї операциї желїза з плугів, його-ж жінку, що з дитиною лежала в ліжку, викинено на мороз, з чого дитина зараз померла, мати перестудилась, що довго мусїла відлежати. Шкоду рахував собі посесор Петро Міцовский на 7000 зл.[2]).

Одно лише Комарно в сих сторонах видержало непорушно серед цїлого замішаня. Тут був доволї сильний замок і міські укріпленя, то-ж полковник Головацький. даремно його добував по відходї козаків з під Замостя[3]). До Комарна стягалась також околична шляхта, міщане-Поляки й Жиди з иньших міст, як ми се бачили — навіть із Роздолу, і тут безпечно перебули грізну хуртовину, хиба ще декому при поворотї до рідних місць прийшлось більше або меньше потерпіти від лютих бунтівників.

Для доповненя образа лївобічних наддністрянських рухів згадаємо хиба ще подальше на захід положене село Чайковичі. Се село переважно заняте дрібною ходачковою шляхтою. Вона також грабовала більших шляхотських маєтностей, як се сталось із двором Бялоскурских в тім самім селї. 11 грудня, коли вже козаків не було в Галичинї, але й сама дїдичка Дорота Бялоскурска не вернула ся, вони напали на її двір і пограбували його, забравши головно все збіже[4]).

---

[1]) Жерела IV, N. XXXII, ст. 128 (лист Кушевича в падолистї 1648 р.).
[2]) Жерела IV, N. CXII, ст. 258—60 (скарга Петра Міцовского).
[3]) Жерела IV, N. XXXII, ст. 127—8 (лист Кушевича).
[4]) Жерела IV, N. CVII, ст. 254-6.

7. Львів — Зборів — Струмилова Камінка.

Головна козацька акция в Галичині зцентралїзувала ся коло Львова і здобуте сього міста могло-б у руках лїпшого політика, як Хмельницький, статись епохальним моментом в історні Галицької Руси. Воно так завдяки ріжним причинам не вийшло, а помежи них треба вложити й сю, що коло сього центра не з'єднила ся також акция галицьких Русинів, як доконечне й сильне доповнене козацької дїяльности. Хмельницький може мав надію на львівських Русинів, тимчасом їх підчас облоги Львова мов би не було. Так само й околична селянська людність не станула на такому становищу, як по иньших сторонах. Причина сьому була така, що тут, у Львові та в околиці, було богато польського елементу, у містї Русини були неначе кольонїєю, цїлї села були осїлі Поляками. Дїйстно, помежи селами близько Львова не стрічаємо нї одного, щоб йому закинено участь в бунтах, навіть козаки нераз поводились з тутешнїми селами дуже суворо, не кажучи вже про Татарів. Пізнїйше побачимо що під львівські села були страшно спустошені, подекуди навіть зметені з лиця землї.

Околиці положені на схід від Львова, подібно й на північ, були також у обставинах відмінних від подільських й наддністрянських сторін. Туди була головна дорога козацького й татарського війська в походї до Львова та зпід нього, тож місцева акция селян і міщан губила ся в тім величезнім натовпі народу. Богато з того, що на Підгірю чинили самі бунтівники, входило в круг дїяльности козаків і Татар: вони добували міст, замків, нищили шляхотські двори, а місцева людність могла мати при тому лише дуже підрядну участь, як помічники. За тим пійшло, що звістки про сї сторони в пізнїйших судових переправах дуже бідні. Деяку загальну характеристику поводженя тутешнїх Русинів і їх спілки з козаками дають низше наведені судові призная зборівського міщанина Гриця Турчиняка[1]).

13 н. ст. червня 1649 приведено перед міський теребовельський суд неробочого Грицька Турчиняка і його оскаржував Ольбрих Людзїцкий за те, що він із своїми братами й иньшими помічниками напав на його вози межи Плавчею та Глинянами тодї, коли сей пан після посполитого рушеня „утїкав“, при тім

[1]) Жерела IV, N. CLVI, ст. 332—336.

вони забрали все зложене добро, межи тим і 20 коней. Окрім того мав п. Людзїцкий де-що з свойого майна сховане в зборівськім костелї, а стадо з 375 коней передав в опіку унївським руським чернцям. Сї бунтївники добули й костела, зробивши при тім Людзїцкому шкоди на кілька тисячів. Коли вже козаки й Татаре перейшли, забрали вони й стадо переховане в Унєві, що правда — вже зменьшене сема кіньми, котрих дали самі чернцї козакам. До того допоміг рідний брат Грицька, що був ватагом, доглядачом сих коней. Як corpus delicti подав ще Людзїцкий те, що чув, як батько того-ж Турчиняка ходив по Зборові в його соболиній ферезиї й говорив: „Нехай її тепер Людзїцкий візьме з мене!“

На сї закиди Турчиняк відповідав зразу запереченєм, кажучи, що не почуває себе до нїчого, що навіть потерпів від бунтівників в Поморянах, нїби за се, що він перебував у лядськім таборі. На се Людзїцкий подав судови лист золочївського лат. пароха, де сей вимагає виданя Гриця, бо він з иньшими „лотрами“ находив двори й костели, був пійманий, батько хотїв його викупити, дав 600 зл. за нього, потому оба втекли з вязницї.

Суд віддав Турчиняка на тортури, три рази, як велїло право, тягнено його, до того понад припис права печено його вогнем. Зібравши поодинокі його зізнаня, дістанемо такий образок[1]):

Зборівські міщане пограбували наперед тамошний костел. Опісля зробили з костельної коругви — воєнну і так ходили на дальші походи. Одно з найперших їх дїл було власне розбите згаданого Людзїцкого. На тому самому місцї розбили вони також зваричів зі сїллю. Головними провідниками їх були Іван Куклин, Василь Чорниш, Лукіян Берелко та лисий рудобородий Мельник із Сатанова. Були також межи ними міщане з Озерни. Вони пограбували також костели в Поморянах і Дунаєві. Головно були ласі на дороге одїнє та костельне золото й срібло. Один із них, Слїпаш, добував грошей так, що мучив людей в Поморянах і Глинянах, правдоподібно не самих лише Поляків. Межи иньшими забили якогось Сцїтнїцкого і провентового писаря Зембіцкого. Пограбоване добро приносили до дому й закопували в землю. В одного зборівського міщанина Матвія Андрушкового була закопана скриня на гумнї з одїнєм і костельним сріблом, иньші

[1]) Допитувались більш про те, де переховані пограбовані річи, як про те, куди вони ходили.

річи були сховані в стайні під помостом. У Турчинякового батька закопано під присьпою одінє, иньше в стайні. Ті річи, що забрали від Людзіцкого Грицько відослав братом до батька, „але їх козаки позабирали". Козакам дістались також усі коні Людзійкого, з під Плавчи і з Унева, коли вони переходили через Зборів з сином Хмельницького, Тимошем. Окрім того дали йому міщане поклону десять битих талярів. При тім усім заперечував Турчиняк рішучо, мов би то його батько мав також участь у сих грабованях.

По тих признанях суд присудив, „аби Грицька Турчиняка według prawa i wynalasku mądrych спалено на огні, одначе аби йому втято наперед праву руку, що нею брав сьвятощі і прибито на публичний вигляд". Остаточно змінено спосіб смерти, „за милосердєм суду і ставлїнєм богатьох чесних люде" стято його мечом і голову вбито на пали.

Одну звістку маємо про глинянських міщан. Підскарбій львівської землї Войцєх Мясковский обвинувачує їх, що через них женївський замок козаки здобули. Вони мали порозумітись з козаками, кінними й піхотними і напали на замок, куди поховалось богато шляхти. Замок здобули, пійманих — одних забили, иньших запродали „дуже дешево" (villissimo pretio) у неволю Татарам, усе иньше розграбували, замок сам спалили і зрівнали з землею. Помежи тамошнїми бунтівниками згадуєть ся сьвященник намістник і його дякон, найважнїйшу ролю грав мабуть міщанин Іван Коровайчик[1]). Окрім маленької згадки про се містечко в признанях Грицька Турчиняка не маємо зрештою иньших звісток.

Про Гологори знаємо лише те, що подав нам Кушевич, як тамошні міщане посилали до Хмельницького, аби приходив чим скорше увільнити їх від „тиранства" Поляків[2]).

З помежи сел визначились журавницькі селяне, що на їх чолї стояв тамтешнїй селянин Федір Волошин. Сї, як їх скарга називає, своєвільні люде, що грабували й пустошили та нищили добра і доми шляхти, підпалювали, не побоявшись прав, а радше хотячи їх знищити, вимовивши послух власти своїй, підчас походу козаків прилучали ся до них, зненавиділи чесну працю, забажавши жити з розбою. Особливо чомусь набрали ся великої ненависти до дідички одної части свого села Анни Ґостомскої,

[1]) Жерела IV, N. CIV, ст. 251.
[2]) Жерела IV, N. XXV, ст. 90.

тому знищили її красний рибний став і вибрали усї риби за дві неділї, їли і продавали. Опісля напали на бровар, тяжко покривдили її бідних (miseros) підданих, що були спокійні. Далї докінчили того знищеня на дворі, що до половини спаленний остав ся по козаках, підложили вогонь і спалили до ґрунту, забравши усе, що полишилось по козаках і Татарах, як прим. пасїку[1]).

Вижнянський польський ксьондз заховав від бунтівників деякі свої річи у став. Громада довідавши ся про се, спустила став, одначе великих скарбів не найшла, лише кілька котлів і дещо иньшого меньше вартного[2]).

Про Струмилову Камінку не знаємо також нічого більше як те, що оповідає Кушевич у листї з 8 вересня: „Не далеко Львова в Струмиловій Камінцї бунт вже бухнув на верх, побито католиків, помордовано сьвященників, здоптано сьвятощі“[3]). Про те саме пише він 17 вересня, що „вже галас успокоїв ся пострахом війська, що тудою переходило, проводирів бунту піймано, відослано до львівського каптурового суда, де їх вбито на палях для постраху иньшим“[4]). Ми вже на вступі говорили про сей бунт і про можливу заміну його з нападом сїлецьких селян на луцьких втікачів, що був 2 н. ст. вересня[5]). Зрештою не диво, що маємо такі скупі звістки про сї околицї. Як бачимо пізнїйше були вони страшно спустошені й обезлюднені, тож не було й проти кого виступати зі скаргами і позвами. Так само було з містом Буськом і цїлим повітом.

Одну звістку маємо про селян із Милятина. Вони, каже в поданю Ян Поповский, з ненависти до польського народу і шляхотського стану, думаючи, що через своєволю козаків і татарський нахід вже більше в сї руські краї не повернуть, коли побачили, що шляхта повертає з Жовкви в сторону Білого Каменя селом Милятином до своїх спустошених домів, почали в селї визивати їх, насьміхати ся, а коли сї вийшли за село, пігнали за ними і гнали їх аж до села Безбродів, за сим селом напали на них із стрільбами, з косами і иньшим оружєм, старого Поповского побили і думаючи, що не живий, покинули

[1]) Жерела IV, N. CVI, ст. 253—4.
[2]) Ind. rel. castr. Leopol. a. 1649, t. 399.
[3]) Тамже, N. XVIII, ст. 65.
[4]) Тамже, ст. 85.
[5]) Жерела IV, N. XX, ст. 67—82.

обдерши, сина його Станїслава кудись забрали, що й слїду по нїм не осталось, мабуть у Бузї втопили, як пізнїйше говорено, доньку Тересу Сохацку, що утїкала тростиною і хащами понад Бугом, дігнали й обдерли з одїня і усе добро забрали. Те саме зробили й з иньшою шляхтою.

Броди оборонялись, коли козаки, переходячи до Львова, обложили се місто і з тої причини було майже цїлком зруйноване. Близших звісток про нього та його околицю не маємо тому, що ся частина Галичини ходила в склад Волини і всї судові справи що до бунтів не підходили до нїякого суду, котрих акти нам тепер звістні.

Жовківщина не виступає також на ширший плян і се задля тих самих причин, що сказано передше. Всї спорадичні рухи сих околиць потонули серед козацько-татарського походу.

8. Сокаль — Белз — Руська Рава — Белзець.

Північно-східні околицї нинїшньої Галичини підлягали впливам народнїх рухів Волини, тож тут і найперше проявили ся громадні рухи в властивім своїм характері. Місяцї серпень і вересень пересунули антипольську акцию на Волинь і Білу Русь, тож зрозуміло, що вже 2 вересня розбивають Сїлецкі селяне втїкачів із Луцька, зрештою сей виступ їх не був перший, подібним промислом бавились вони ще перед тим, як признавав ся один із селян.

В тому самому часї бунтівники були під Сокалем. „Під Сокалем — пише 7 вересня С. Кушевич — збунтовалось селянство. Знайшла ся в тім містї зрада, але зараз покарано її мечем“[1]). Ся звістка Кушевича має правдиву основу і ми можемо дещо близшого про се сказати, хоч дуже не богато. Ті збунтовані селяне були зі Скоморохів, Чилеж, Ільковичів, Потуринї й Завишнї, мабуть до того ще й богато иньших. Вони дїйстно ввійшли в порозуміне з сокальськими міщанами, православними (в Сокалї були й унїяти) і разом вдарили на сокальський костел, пограбували його, доми де жило духовенство (вікарий і трох капелянів) школу й иньші будинки знищили[2]). Головним провідником сокальських міщан був Петро Вoрениця.

---

[1]) Жерела IV, N. XVIII, ст. 65.
[2]) Жерела IV, N. CXXXIX, ст. 291.

Він на суді опісля оправдував ся, що найдені в нього костельні річи не він забрав, лише козаки полишили в нього[1]). Згадка тут про козаків може також висунути догадку, що сей напад був аж з приходом головного козацького війська. З иньших жерел[2]) знаємо що тут Хмельницького витали радо, заразом попустошили костели і збиткували ся над гробами. Здаєть ся одначе, що тут маємо діло з двома подіями, бо зрештою в Сокалї було більше як один костел. Остаточно місто було дуже знищене.

З помежи сел сеї териториї згадують ся селяне зі Шпиклосів, що вони підчас походу козаків під Замость вдарили на двір Андрія Гермінського в Первятичах і пустошили його, певно не без помочи місцевих селян[3]). Маєтність Андрія Яловіцкого в Ляшках спустошили тамошнї люде та бунтівники з Тартакова, Тартаківця, Рогалина, Колпитова й ин.[4]) Селяне з Василовець (Василева) і Конотопів пограбували маєтність Яна Суходольского з Жухова[5]). У Шмиткові знов господарювали селяне з Мошкова, Савчина, Завишнї. Вони довідавши ся, що козаки приближають ся і що стоять не далеко три милї, вдарили на Шмитків, спустошили цїлу маєтність Самуеля Поляновского, гумно, став, дві саджавки, пасіку й т. ин. Тамошнї селяне ховали ся зі страху від козаків, одначе мабуть не всї, лише латинники, Русини-ж помагали в грабованю. Як козаки підійшли близше, вони наводили їх на перестрашених, похованих селян-Поляків, мучили їх, обдирали, майно їх забирали для себе[6]). Подібно ще перед приходом козаків селяне з Городилович і Ульгівка (Ульвівка?) поспішили ся забрати збіже і позавозити до себе, решта попала в руки козаків, так що лише купи попелу полишили ся на тому місцї[7]). В Сулимові така доля стрінула майно Андрія Щавіньского. Тамошнї селяне обчистили цїлковито двір, головно забираючи збіже, опісля домову й господарську обстанову. Межи тими селянами згадують ся дві жінки, вдові[8]). В околицях Угнова подибуємо селян із Річицї, що займають ся грабованєм і паленєм шляхотських дворів. Ра-

---

[1]) Жерела IV, N. CXXIX, ст. 277—8.
[2]) Тамже, N. XLVI, ст. 157—8.
[3]) Тамже, N. XLV, ст. 157.
[4]) Rel. Bełz. t. 236, p. 1121—3.
[5]) Тамже, N. CXXXIX, 291.
[6]) Тамже, N. CLX, ст. 328.
[7]) Obsidio Zamosciana a M. Iohanne Bytomski exhibita. A. D. 1649.
[8]) Жерела IV, N. CXV, ст. 262—3.

зом із Шлятинськими селянами знищили до нащаду маєтність і двір Александра Збагальского в Зерниках[1]).

Що до Белза, то ми вже говорили, що він видержав усї напасти козацько солянські, навіть поміж місцевими Русинами не проявились цїлком симпатиї до козаків, як се було по иньших містах, хоч се міщанство чисельно не було гірше від иньших. Про се захованє міщан висказуєть ся белзький соймик з дня 22 грудня 1648: „Міщане белзькі — говорить ся там — показали велику вірність і витреваліость, якої не було по иньших містах, додержавши підданства, сїм разів відпирали напади ворогів vnita virtute z cnotliwą Rusią". За се соймик просить для них свобідного вруба в белзькі і мостівські лїси. При облогах знищено кляштор Бенедиктинок на передмістю[2]).

З околиції Белза знаємо про селян Острова і Боратина. Вони ще перед приходом козаків забрали те, що дїдичка сих сел Пшепюркова полишила, втїкши в безпечні місця[3])

З околиції Стоянова знаємо, що стоянівські міщане та селяне з Радванець і Радванецької Волї, Корчина, Розджалова, Яструбич пограбували двір Юрія Сєравского у Гоголові[4]).

Добротворські міщане напали на тамошнїх Жидів, коли вони утїкали з міста до Белза. Дігнали їх коло Сїльця і позабивали[5]).

Міщане й селяне з Немилова, Щурович, Куликова, Хмільна й иньші напали на двір Петра Круша в Ператинї, спустошили його і спалили[6]). Хмільнянські селяне розбили в своїм селї 19 жовтня Адама Збиковского, при тім усмертили двоє його дїтей[7]).

Переходимо до околиції Руської Рави. Докладнїйших звісток про саме місто не маємо, хиба тільки, що богато міщан-Поляків покидало місто, коли козацтво з'явило ся в сих сторонах. Зрештою в самому містї був мабуть довший час спокій, бо аж по відходї козаків околичні селяне, особливо з Гребенного (Гребенова), вдарили на равський костел і спустошили його,

[1]) Жерела IV, N. LXX, ст. 203—4.
[2]) Жерела IV, N. XXXVI, ст. 146—7.
[3]) Ind. rel. Bełz. t. 236, p. 1017—8.
[4]) Ind. rel. castr. Bełz a. 1649, t. 236, p. 809 (Краєвий Архів).
[5]) Тамже, ст. 871—3.
[6]) Rel. Bełz. t. 236, p. 1020—1.
[7]) Жерела IV, N. XL V, ст. 156—7.

навіть позабирали орґанові труби[1]). Ті самі селяне з Гребенова лучили ся також нераз із селянами з Верхрати, Пруся, та міщанами з Потелича. До їх діяльности належав вируб ліса Флоріяна Мірецкого в Селисках[2]).

Взагалї такого способу, як вируб ліса, забранє сїна, збіжа в тих околицях північної Галичини подибуємо дуже богато. Ми їх всїх не наводимо, бо часто властиво не можна відділити, чи се було проявою селянського бунту, чи звичайна крадїж, тим більше, що перед осеню й після 1648 р. стрічаємо такі випадки.

Верхратські селяне насамперед показали свою бунтівничість на равських міщанах, що утїкали з міста в Польщу. Коли вони під вечір прийшли до Верхрати, селяне почали їм по приятельськи відраджувати, аби не пускались під ніч у небезпечну подорож, нехай радше заночують спокійно в їх селї. Міщане дали себе намовити й заночували в селянських хатах. Над раном кинули ся на них міщане з киями, шаблями, стрільбами, одних на смерть позабивали, иньших тяжко покалїчили і забрали все, що лише було на возах, трупи потопили й позакопували кудись. Здобич мали їм опісля позабирати козаки, як казали сї селяне[3]).

Подібно сталось в недалекім Потиличу. Тут одначе почин дали місцеві міщане під проводом двох своїх попів Ісася і Ілька Процика. Вони знищили костел і приналежні до нього парохіяльні будинки[4]). Сей напад на костел мабуть став ся тодї, коли козаки прийшли туди. Міщане мабуть получили ся з козаками в дальшім походї. Разом ходили вони на Руду, де був замок, що боронила околична шляхта. Здобувши його, вирізали богато шляхти й кинули ся грабувати. Козаки забирали що дорозші річи, золото, срібло й т. ин., місцеві бунтівники брали більш господарські річи, худобу, свинї, також і оружє. При тім находї на Руду бачимо місцевих людей і селян з Камінки під проводом Федька Шаркова і двох своїх сьвященників, Гаврила й Івана[5]).

Коли вже козаки відійшли до Замостя прийшли каменецькі селяне до Руди й разом з тамошніми селянами знищили двір Софії Ґлоґовскої і Юрія Крушиньского, забрали збіже, понищили стави й т. ин.[6]).

---

[1]) Тамже, N. CLIX, ст. 337.
[2]) Жерела IV, N. XLVII, ст. 158.
[3]) Жерела IV, N. XLIX, ст. 160—3.
[4]) Ind. rel. castr. Bełz. a. 1649, t. 236.
[5]) Жерела IV, N. LXI, ст. 188—9.
[6]) Тамже, ст. 189. N, CVIII, ст. 256.

Даніель Концкий скаржив ся також що його двір у Руді знищили селяне з Лукавця й Щуткова, одначе непевно, чи се було в тій самій Руді, де був замок, чи в сусідній[1]).

Головна акция бунтівників північної сторони Галичини зцентралізувалась в околиці Нароля, Белзця й Липська. Тут бачимо великі громади, напади їх не обмежують ся лише на панських дворах, вони добувають не тільки замків, але й міст. Найважнійшим моментом в сій околиці було здобутє міста Липська, переважно залюдненого Жидами й Поляками (власність Яна Ліпского). В громаді, що ходила на Липсько, бачимо села: Жиравці, Любичу, Верхрати, Тенетиска, Любелю, Брусно, Крупець, Преорско, Жухів — всїх разом в числи до 2000.

Вони ще перед приходом козаків, бо 2 жовтня зібравши ся, ударили на Липсько. Побіч мешканців там зібралось було також не мало иньших втїкачів від козаків. Вони хотїли боронитись, але бунтівники відступили трохи від міста, обступили його докола, так що коли який хотїв утекти, попадав в їх руки, тратив житє й майно. Так облягали вони місто, доки не наблизились козаки. Коли сї прийшли, сполучив ся один віддїл з згаданою селянською громадою, разом перейшли міський рів і вал і справили різню, не розбираючи нікого. Скарга говорить, що малих дїтей розривали або розтинали на кусні, дївчат вирывали огидним способом від матерей і насилували[2]). На останку цїле місто підпалили. Тут згоріло самих осад 235, винниць і броварів 50. Як показуєть ся з опису шкоди, то забито понад 1000 людей, значить, цїле місто вирізано. Імена забитих самі польські, тож зрозуміла жорстокість бунтівників.

Та сама громада спалила село Липє, заселену одначе самими Поляками, вистинавши значну їх часть. Тут був замок пана Ліпского, його взяли і вирізали кого тут лише найшли. Звідси пійшли на Белзець, спалили двір, навіть десять селянських хат, як показуєть ся з імен їх, то всї вони належали до мазурських переселенців. Поміж Жидами натурально не робили різницї, чи вони свої чи захожі[3]).

---

[1]) Жерела IV, N. CLII, ст. 311.

[2]) pueros paruulinos in partes alios lacerarunt, alios dissecarunt, nonnullas eximias puellas cum matribus complexu iunctas frustra tutantibus et lachrimantibus anxiis matribus indignissime rapuerunt et veneris ludibrio coegerunt.

[3]) Жерела IV, N. CLV, ст. 317—332 (скарга Яна Ліпского).

До тих селян, що ходили на Лійсько, додати треба, що серед них стрічаємо попів, як Старосельский з Брусна, Васько Черечан з Верхрати, Тенетиск. До характеристики сих рухів нехай послужить і ще ся замітка, що один селянин, Іван Філь з Любеллї, велів себе називати любачівським старостою[1]).

Хоч козаки покинули сї околиції, бунтівники таки не переставали ходити по дворах і нищити шляхотські маєтности, найбільше те, що полишилось по козаках. Так селяне з Верхрати, Брусна, Крупця, Лосинця, Жиравець (Журавець) і Мазилів перешукували ще знищені козаками міста й села, як Фльоріянів, Нароль, Кадовбища, Хиже й ин. маєтности небіщика Лаща, й там забирали полишену худобу, збіже й такі иньші господарські річи[2]). Верхратські, пруські й тенетинські селяне забрали в тому часї 120 коней Станїслава Росцїшевского з Гребенного[3]).

Маємо ще звістки про селян з Заміхова, Пшн, Пшанської Волї, Рожанця, Рожанецької Волї, Бабич, Луковоï. Вони напали, спустошили і спалили двір Александра Коморовского, при тім забили двох його слуг-шляхтичів[4]).

Слїди бунту подибуємо також у Тарнавцї, де селяне наробили шкоди Миколаєви Зернїцкому[5]).

Селяне із Жухова напали також на двір Максимілїяна Тржцїньского в Пискоровичах, подрабували й спалили з двома иньшими домами, забрали худобу і збіже, Жида орандара забили й забрали 500 зл. коло нього. Вартість самого двора цїнував собі Тржцїньский на 30 000 зл.[6]).

Річ проста, що околиції положені на схід і північний схід від Сокаля були обгорнені такими самими бунтами, бо, як знаємо, волинські бунти почались скорше як в Галичинї. Одначе й на захід в околицях, що виходять поза нинїшні границї Галичини подибуємо їх. Так прим. селяне зі Зволї і міщане з Ґорая під проводом шляхтича Симона Івашковича розбили Жидів, що втїкали з Липська[7]). Юрівські мешканцї під проводом свойого попа Василя з більшою громадою бунтівників пограбували й спалили костел у селї Городку (в Росиї)[8]).

---

[1]) Жерела IV, N. CLV, ст. 321.
[2]) Жерела IV, N. CLI, ст. 308—10.
[3]) Тамже, N. CLXIV, ст. 340.
[4]) Ind. rel. castr. Belz. a. 1649, t. 236, p. 909—10.
[5]) Жерела IV, N. CX, ст. 257—8.
[6]) Ind. rel. Premisl. t. 376. p 1473—7.
[7]) Жерела IV, N. LI, ст. 167—9.
[8]) Жерела IV, N. CXXIı, ст. 271.

9. Городок — Янів - Яворів — Мостиска — Перемишль.

Про сю околицю, на захід від Львова писав в падолисті 1648 р. Кушевич, що козаки взяли Городок, вирізали католиків, скинули польський уряд і завели руський, на замку молотили збіже й продавали; так само було в Янові і Яворові. Наші докладнїйші звістки де-що инакші, особливо про Городок[1]).

Після відходу з під Замостя прибув сюди полковник Капуста добувати Городка. Руські міщане почали з ним умовлятись, аби цїлком міста не добував і дали йому певну суму грошей, здираючи їх головно з Поляків. Місто полишилось неушкоджено, добуто лише замка і знищено усе, що там найшли[2]).

З рухів в околиці Городка згадати треба про селян з Дроздович, Мальчич, Каменобродів, що під проводом своїх сьвященників спустошили двір в Дроздовичах, полишений власником Любенецким під опіку попа Антона. Тимчасом сей піп перший попровадив селян на сю поживу[3]).

Янівські міщане не виступають самі, лише в товаристві селян. Так прим. 20 квітня 1649 р. вніс Космідер дідич певної части Ясниск скаргу на попа Івана з Ясниск, „схисматика“, що проводив ватазї зложеній з селян Ясниск, Лозини, міщан з Янова і Крехова. Вони „як схизматики, вороги народу шляхотського, польського і св. католицької віри“ після відступу козаків і Татар, маючи велику ненависть до дїдича забрали йому увесь добуток, як худобу, збіже. Худобу по части попродали, по части порізали[4]). Про запросини крехівським попом Хмельницького прибувати в гостї до Крехова ми вже говорили в першім роздїлї.

Русини в Яворові піднесли прапор бунту ще перед приходом козаків. В тім часї були в містї сильно роз'ярені національно-релїґійні антаґонізми, як се показуєть ся з ріжних судових процесів межи руською й польською громадою. Насамперед вони вдарили на тамошнїй польський костел, позабирали звідти всї річи, при тім знищили й дім місцевого пароха. Опісля пійшли на замок, де було зложено богато шляхотського добра, добули й пограбували[5]). Справивши ся в містї, перейшли яворівцї на

---

1) Жерела IV, N. XXX.
2) Ind. rel. castr. Leopol. t. 399, p. 581—2.
3) Жерела IV, N.
4) Жерела IV, N.
5) Rel. Zydaczou. t. 41, p. 209—12, 214—18.

околицю. Вони наперед вдарили на замок у Краківци і знищили його також. Подібно чинили з иньшими дворами Андрія Лагодовского, як у Коханівці, Гнилицях, Поруднї й ин. Всюди забирали воєнні прилади, знаки, поживу, збіже, самого сїна перевезено на 660 возах до Яворова. При тих походах на добра Лагодовского забили його підданого Станїслава Кока, що мав відтягати їх від такого дїла. Вкінцї вирубано лїси, так що перевезено дров на 20.000 возів[1]). Мабуть се все не було виключно на власний пожиток, вони певно тими річами торгували.

При тім нема сумнїву, що в тій діяльности яворівським міщанам були помічні також селяне сих місцевостей, куди був звернений їх напад. При них маємо иньші звістки, що вони дїйстно приставали до бунтів. Так прим. Анна Островска, дїдичка села Хотинця, скаржила ся на міщан із Краківця, межи тими й на молодого попа (poponem iuuenem); селян і попа з Передвіря, Морянець і Коханівки, Грушова, як також на селян із самого Хотинця, що вони напали на її двір, і там довший час перебуваючи й гуляючи (per non modicum temporis interuallum commorantes et luxuriantes), зруйновали двірські будинки, товар забрали, одно порізали й поїли, иньше забрали домів, в тому числї богато хатнього добра, золота, срібла, одїня й т. ин. Потім пійшли всї до села Рушович (Рушельчиць?) і там спалили двір тоїж Островскої[2]).

Ще кілька слів треба нам сказати про дальші західні сторони Галицької Руси. По сім боцї Сяна козацькі походи майже цїлком не діткнули околиць Ярославя, тож і не диво, що й бунти селян не були тут загальні, лише проявлялись де-не-де. Перемиська земля була зайнята і спустошена аж до Сяна, з виїмкою полуднево-західнього кута, коло Добромиля й Бірчі. Але про селянські бунти тут не знаємо богато, вони мусїли бути значно слабші, як в иньших околицях. Про саме місто Мостиска не знаємо нїчого, окрім того, що було дуже знищене. За те подибуємо серед бунтівників міщан із Судової Вишнї. Вони й селяне зі Стоянець, Волчищович, Дидятич, Дмитрович і богато иньших пограбували двір у Волосткові[3]). У Старяві

---

[1]) Жерела IV, N. CXXI, ст. 272—3.

[2]) Жерела IV, N. XLVIII, ст. 159—60. Ind. rel. castr. Premisl. a. 1649, t. 376, p. 1231—2.

[3]) Inducta decretorum castr. Premisliensium, a. 1651, t. 875, p. 1618—22.

напали селяне на двір тамошнього пана Якуба Сервецкого, самого забили, над його тїлом дуже збиткували ся, потім кинули в воду, що ледви опісля найдено, дім зрештою пограбили цїлком[1]). Мишлятицькі селяне під проводом свойого сьвященника спустошили посїлість тамошнього польського ксьондза[2]). Сьвященник Устрицький з Радинич напав з селянами на замочок у Кречовичах і пограбував його певно при помочи тамошнїх селян[3]).

З околиць близших Перемишля можемо навести лише один момент про селян із Хідкович та Храплич. Вони найшли на двір Валентина Фредра в Боратичах і там забрали конї, худобу й т. ин.[4]). Все таки з того можна виставити здогад, що таких прояв бунту мусїло бути більше, хоч не такі інтензивні, як у дальших східнїх околицях Галичини.

Сяніцька земля була цїлком вільна від козацьких ватаг, одначе селянські бунти там проявились. Ми лише маємо про се загальні звістки, специяльної — ніякої. Тут ще з початком жовтня поставлено військо з причини бунтів підданих і людей руської віри[5]). Причина, що більш конкретних звісток нема, лежить у тім, що шляхта нікуди не втїкала й готова була завсїди кождого часу чинити свою справедливість.

* *
*

Подавши найважнїйші моменти народних рухів на території Галицької Руси, кинемо тепер оком на них, аби обійняти в одну загальну картину. Зазначувана вже нами залежність бунтівничих прояв селянства та міщанства від зросту й напряму дїланя козаків, тут ясно виходить на яв. Передовсїм ті околицї Галицької Руси, що були близші териториї вже обійнятої козацько-селянським повстанєм — Волини й Поділя, найперше підпадали під сей вплив, бо туди була головна дорога походу Хмельницького. Що правда, ще лїтом бачимо поодинокі прояви певного руху поміж міщанством і селянством, тут кнїгиницькі міщане розбивають подорожних шляхтичів, там сїлецькі селяне коло Струмилової Камінки подібне чинять над волинськими втїкачами, певне заворушенє показуєть ся в Камінцї, Сокали, Гологорах,

1) Тамже, ст. 1760—1.
2) Тамже, ст. 1541—5.
3) Decr, castr. Premisl. t. 874, p. 657.
4) Decr. castr. Premisl. t. 875, p. 1802—3.
5) Жерела IV, ст. 92 (Універсал Лубєньского).

але усе те лише спорадичні рухи. Аж після пилявецької битви, коли Хмельницький ступив на галицьку територію і розпустив поодинокі відділи по цілій просторони межи Збручом і Сяном, від середнього Буга до Карпат, тоді підійнялась ціла тодїшня руська суспільність: селянство, міщанство, навіть і шляхта. Польська шляхта криєть ся по замках або й утїкає в Польщу. Народ ударяє на замки й двори, палить і нищить. Так в Теребовлї зараз з початком вересня, коли околична шляхта замкнулась в теребовельськім замку, міщане зібрались у купу, поділились козацьким звичаєм на сотнї, повибирали сотників і найвисшого зверхника, повибивали й повиганяли Поляків з міста, а коли шляхта покинула замок, вдарили на нього і розграбували усе наскладане там добро, між тим і костельне, потім знищили місцевий костел. Опісля переходять вони за місто нападають на шляхотські двори, лучать ся з иньшими міщанами й селянами і роблять спільні походи. Подібне зчинилось у Янові, Будзанові, Товстім, єсть слїди про Бучач і Чортків, а що до селян, то мабуть не було нї одного села в тій сторонї, щоб не брали участи в сїх міщанських походах. Серед них визначились головно селяне з Підгайчик. Бунтівники Галицького Поділя в міру потреби й догідности збирались в одну громаду, або розділювались на меньші відділи. Тут повстане могло бути загальне, бо тут був безпосередний контакт з дальшими подільськими й волинськими землями. Те саме було причиною, що тут ворожі рухи Русинів не обмежились лише осїню 1648 р., як се було по всїх иньших місцях. Така сама діяльність проявляєть ся й весною й лїтом 1649, ба навіть і пізнїйше. Шляхта довгі часи не чула себе безпечною в сих землях і бояла ся вертати ся у свої посїлости.

Як галицьке Поділє проявило доволї загальний та інтензивний рух у напрямі визволеня, то землї, що лежали по правім боцї Днїстра стали просто осередком полїтично-суспільної боротьби в 1648 р. Ми вже говорили про певний відрубний характер підгірської териториї, що дав тамошнїм рухам велику силу, інтензивність та тривкіщу нїж де небудь орґанїзацию. Коли кинемо тут оком вздовж галицького Підгіря, то побачимо три головні центри бунтівничого руху, а се: Покутє, Калущина, і далї на захід Дрогобиччина. У перших двох центрах проявились громадні рухи зараз з початком осени 1648 р., як під впливом прихожих козаків, так і власної енерґії. Коли ми назвемо усі галицькі народні рухи чимсь більше як селянськими, то до того нам послужить характер покутського бунту. Тут ба-

чимо усї тамошнї руські суспільні чинники в борбі: селянство, міщанство, духовенство і шляхту. Цїла околиця по правій стороні Бистрицї до Прута й Черемоша з'єднилась під рукою свого ватажка, незвістного походженєм, Семена Височана. До нього прилучуєть ся тамошня руська шляхта і зараз займає провідне становище, стаючи старшиною, себто сотниками й полковниками Височанового війська. Більшу ролю відгравають також товмацькі міщане. Окрім Коломиї, що устоялась проти всяких нападів козацьких і хлопських, усї покутські місцевости пристали до Височана, що резідував в Отинії. Його громада числила 15.000 люда, була уформована способом реґулярного війська, мала свої гармати, хоругви і т. ин.

Найважнїйшим дїлом сеї громади було добутє пнївського замку й вирізанє шляхти. Цїлком натурально, що шляхотські двори були скрізь попалені й пограбовані. Ще й після відходу козаків, коли польські війська переходили вдовш і поперек галицько-руські землї, покутські бунтівники держались відпорно проти Поляків обороняючи переходу через Днїстер. Вкінцї під напором реакциї ослабла енерґія бунтівників, тим більше, що вже не мали на кім опертись — і одні повернули у свої оселї, иньші перейшли Днїстер на дальше Поділє й у Волощину.

Меньша вже була громада, що ґруповалась коло Калуша, бо доходила лише 3—4000, за те маємо більше звісток про її діяльність. Ся територия обіймала цїлий пояс землї поміж Свичею, долину Ломницї аж по хребет чорно-лїсного хребта гір, що північною своєю кончиною доходять до Галича. Окрім околицї наддністрянської, про котру ми маємо дуже мало звісток, то цїла ся земля від Войнилова до самих верховин стояла в огнї бунту і майже нема села, щоб не лучило ся до так зв. калуської громади. Всї тамошні замки, шляхотські двори, костели лягли у звалинах або спопелїли. Попри сю одну велику громаду бачимо й другу, значно меньшу, що по всїй імовірности ходили осібно. Се громада грабовецького попа, що був над нею сотником. Бунтівники не ходили цїлий час одною громадою, вони лише у важнїйших хвилях лучились, а то й перебігали околицю окремими, малими відділами. Не лише шляхтї, латинникам і Жидам давались вони в знаки, вони також переслїдували й тих селян, що з якихось там причин не хотїли приставати до бунтівників. З їх добром чинили те саме, що й з панським.

Цїла ся околиця скорше заспокоїлась як Покутє, але ще в мартї 1648 р. подибуємо звістки, що повного спокою ще не було межи ними.

Про дальші західні околиці, Стрийщину, не маємо докладних звісток, мабуть тут бунт мало проявив ся, бо й сам Стрий видержав козацькі напасти, тут була військова залога, що й звичайно дїлала репресийно на цїлу околицю. Хиба у придністрянських околицях коло Журавна й Жидачева, вплив не остав ся без наслїдків, але тут селяне лиш де-не-де спорадично палять який панський двір, лучности й орґанїзациї майже цїлком не бачимо. Цїлком відрубно проявив ся рух поміж міщанством у Журавні та Жидачеві. Тут і там руські міщане приставали до козаків, грабили замки і двори.

Окремий, хоч і замкнений центр, становить Дрогобич. Тут цїлий рух має характер виключно міський. Ведеся кампанїя поміж польськими й руськими міщанами. Русини посилають по козаків, займають при їх помочи місто, нищать костел, гостять їх, а по їх відході, коли польське військо зі Стрия привернуло давний лад, переходять Русини околичні села, збирають 2000-ну селянську громаду, відбивають назад пановане у містї, счинивши різню межи Поляками. Зрештою понад се не маємо материялів до історії тамошньої околицї.

Переходячи на лївий беріг Днїстра, бачимо, що цїлий пояс землї від Стрипи по Верешицю аккомодуєть ся до правого боку. Тут головну ролю грають місцевости: Підгайцї, Рогатин, Підкамінь, Книгиничі й Бездївцї. Міщане лучать ся в більші громади разом з селянами, нищать двори й замки, як один з важнїйших випадків занотувати треба напад на Розділ. Вже Комарно не то що не взяло нїякої участи в повстаню, але дало безпечний захист шляхтї, польським міщанам і Жидам, що сховались у тамошнїй замок.

Далї на захід стрічаємо лише згадку про грабівничі напади на двори чайківської ходачкової шляхти, зрештою більш нїчого.

Коли перейдемо в сторону на схід від Львова, то бачимо тут мало звісток про якусь сильнїщу з'орґанїзовану бунтівничу акцію, але се ще не доказом, що її там не було. Цїла ся околиця була по дорозї Хмельницькому й усї ті місцевости як Зборів, Маркопіль, Золочів, Поморяни, Перемишляни, Глиняни, впали від разу в руки козаків, радше міщане добровільно пристали до них. Лише стрічаємо згадки про нищенє костелів у сих

місцевостях при помочи околичних селян. Зрештою похід козацький і татарський мало полишав поля, де-б можна було поживитись купам і вся шляхта полишила ще перед тим цілу околицю.

Більше звісток маємо про північну сторону Галичини. Тут міщане й селяне піднимались до бунту ще до приходу козаків, під впливом волинських рухів, а з їх приходом ще сильнійше виступили. Добутє Липська, Белзця, Руди — се діло властиво не самих селян та міщан, але й козаків. Правда майже кожде село подибуємо тут, що займалось грабованєм, але звичайно кожде з них виступає віддільно, терен їх — то шляхотські двори, де понайбільше забирали збіже, сїно, нищили ліси й т. ин. Остояв ся Белз при помочи тамошньої „cnotliwey Rusi“, хоча козаки сїм приступів пускали на місто.

На захід від Львова повстанє сконцентрувалось в сих трох місцевостях: в Яворові, Янові й Городку. Сї міста зайняли відразу козаки, міщане їх приймили, при їх помочи поскидували польські уряди й поставили руські і визначились більшим або меньшим переслїдуванєм Поляків. Діяльність їх поза містом, окрім Яворівців, не значна, а й селяне сих околиць мало виступають. Околиця Ярослава не була діткнена козаками і бунти були незначні. Ся сторона була безпечною дорогою для Поляків і тоді, коли Хмельницький стояв під Замостем і коли козацькі віддїли переходили скрізь Галичину.

Перемищину козаки спустошили аж по Сян, лише Добромиль і Бірча, себто кут у закруті Сяну полишив ся вільний. Сам Перемишль оборонив ся перед козацьким полковником Капустою, що тут наложив головою, Мостиска майже цїлком були зруйновані. Зрештою про селян тут докладних не маємо звісток, мабуть повстаня межи ними не було загального.

Вже про Сяніцьку землю маємо певні загальні слїди, що селянський бунт розвинув ся тут ліпше. Се мало певні лихі економічні наслїдки, але понад се більше нїчого не уміємо сказати.

Б. Способи для вгамованя народнїх рухів.

Хоч народні рухи в Галичинї були, як бачили ми, загальні, таки їх в історії подібних прояв треба поклaсти до ряду тих, що найбільше безслїдно проминули. З малими виїмками належали вони лише до трох місяців, і то не цїлих, в осени 1648 р.

Причини, що вплинули на скоре закінченє бунтів належали до трох катеґорий: 1) залежність від козацьких рухів і недостача внутрішньої сили, 2) репресия Поляків, 3) фізичні обставини.

Ми вже не раз акцентували залежність усіх галицько-руських проявів того часу від ходу козацької справи. Ми бачили, що доки ще козаки не прийшли на територию нинїшньої Галичини, то познаки бунтів були лише спорадичні і то в більшій части піддержані посередно, чи може навіть безпосередно, поводженєм Хмельницького. Рухи розгорілись загально аж по пилявецькій битві, коли головна армія козаків перейшла значну частину Галицької Руси, підо Львів і звідси до Замостя. Рівночасно, а найбільш опісля, розбрили ся козацькі відділи по цілій Галичинї до Сяна, добуваючи замків і міст і се ще більше впливало на розвиток бунтів, тим більше, що кождий, хто бачив для себе небезпечність у тодїшнїй ситуациї покидав рідне місце й утікав у Польщу. Тутешні люде витали радо козаків, хоч їм не-раз самим прийшлось потерпіти, як не від них, то від їх спільників — Татарів; вони були певні, що козаки воюють також у їх інтересї, як се певно проголошувано їм. Громова слава Хмельницького й сама близькість щасливих борцїв давала Русинам надію, що Поляки вже більше не повернуть ся на Русь. Тимчасом инакше сталось. Похід Хмельницького через Галицьку Русь був лише чистим маневром для застрашеня Поляків і може для накиненя їм своєї волї, що ілюзоричної вартости — хто має бути новим королем. Зрештою Галицькою Русю Хмельницький не інтересовав ся цїлком, він не ясно вийшов з круга козацьких інтересів і довго ще сьвітогляд політичний його не розширяв ся, а в Галичинї не бачив він нїякої подібної верстви суспільности, що могла-б у бажанях зблизитись до козацтва. Годї думати, мов би сї козацькі відділи, що розійшлись після облоги Замостя по цїлім сїм просторі, мали яку небудь иньшу місию, наприклад щоб орґанїзувати тутешню людність і дати її тривкіщу поміч проти реґресиї шляхти. Ледви чи була яка иньша цїль, як грабованє і то таким способом, аби самому Хмельницькому не можна було нїщо закинути, так, немов се дїялось проти його волї, подібно як було перед тим з Кривоносом. Сей перехід козацьких відділів не тревав довго, з початком грудня вже не було їх в Галичинї. На їх місце наступила міґрация противних елєментів із заходу, з укріплених міст, що почали привертати собі втрачені становища. Одже се цїлком зрозуміла річ, що народні рухи мали лише тодї нагоду для зросту, коли зійшли ся в одній дорозї

з Хмельницьким. Без його помочи наступає скорий упадок. Великої внутрішньої сили сих рухів ми властиве не бачили навіть у найгорячійших хвилях, з виїмкою Покутя й Калущини, решту можна цілком назвати анархічними бунтами, без тїсної орґанїзациї, без ніякої концентрациї, без доброго проводу й т. ин. Тим більше тепер, коли не стало такої сильної підпори як козацтво, що сїяло пострах на Поляків, рухи розлазять ся ще більше, внутрішня сила меньшає, що остаточно протягом кількох тижнїв Галичина повертає до полїтичного statum quo ante.

Аби докладно зрозуміти, як відзискала шляхта своє утрачене становище, мусимо кинути оком на попередній час, перед пилявецькою битвою, коли ще шляхта безпечно перебувала в своїх маєтностях. Вже було на вступі згадано, що вона надїяла ся загального селянського повстаня і про се говорено голосно на соймиках, бо анальоґія східних провінций разом із першими тутешнїми віщунами могла переконати й найбільшого оптиміста, що Галицькі Русини стануть по сторонї противників. Ми не будемо докладно розбирати ходу цїлої справи, всїх приготовань шляхти до оборони та репресиї, які укладались на соймиках в Галичи, Белзї та Судовій Вишнї, лише схарактеризуємо загально сю полїтику галицько-руської шляхти, а для докладного познакомленя з сею справою відсилаємо читачів до нашої статї про галицько-руські соймики в тому часї[1]).

Перші стараня шляхти в напрямі власної охорони від внутрішних небезпечностей зійшли ся разом із старанями для оборони галицько-руських воєводств від сподїваного нападу Хмельницького. Докладнї вісти про обі перші битви розійшли ся майже одночасно з унїверсалом прімаса Лубєньского про смерть короля та про визначенє конвокацийного сойму на день 6 н. ст. червня. В тому самому часї перебігали з города в город листи гетьманів, каштелянів та воєводів, щоб шляхта приготовувалась до оборони власних земель і для того складала соймики. Таким способом получено дві найважнїйші справи, вибір послів на конвокацию та обміркованя, як забезпечитись від близької хуртовини.

Найскорше зібрала ся на соймик шляхта Львівської землї, бо з самим початком червня. Тут взято під розвагу лише сю

---

[1]) „З житя галицько-руських соймиків 1648—9“ на вступі до IV т. Жерел до історії України-Руси й окремо.

другу потребу, оборони, полишаючи справу вибору послів і доданя їм інструкциї на пізнійший час, разом із Перемиською та Сяніцькою землею на соймику в Судовій Вишнї. Львівська земля уважала потрібним зложити земську армію, що мала боронити її границї й одночасно стерегти від внутрішнїх переворотів. Ся оборона складала ся зі 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти, а провідництво над сими силами поручено кн. Заславському, що мав також розпоряджати і тим військом, що визначать дві иньші землї, Перемиська й Сяніцька[1]).

Другою з ряду землею, що поспішила ся на соймик для обдуманя оборонних справ, було Белзьке воєводство. Тут зложено соймик 12 н. ст. червня, де окрім назначеня нового каптурового суда, постановлено військову оборону зложену зі 100 гусарів і 300 козаків — під проводом белзького підкомория, Януша Прусїновского[2]).

Галицька земля, разом із коломийським та теребовельським повітом постановила кілька день пізнїйше, себто 17 н. ст. червня, затягнути військо з 100 гусарів, 300 козаків і 100 піхоти[3]).

Найпізнїйше забрали ся до того дві останні землї Руського воєводства, Перемиська й Сяніцька. Вони, як найменьше загрожені, відложили цїлу нараду на соймик в Судовій Вишнї, що був 25 н. ст. червня. Тут окрім спільного вибору послів і уложеня інструкциї для них разом із Львівською землею, зійшла ся окремо шляхта сих двох земель і пійшла тою дорогою, що й решта гербовної братиї. Перемиська постановила затягнути 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти; Сяніцька земля визначила найменьше зі всїх бо лише 150 козаків. Всї сили обох сих земель віддано розказам кн. Заславского, як головному полковникови[4]).

Як бачимо, протягом одного місяця від пилявецької катастрофи приготовлялась галицько-руська шляхта проти евентуального зближеня Хмельницького. З кінцем червня стояли по ріжних місцях воєводські військові сили, що сполучно числили 4 коругви гусарських вояків, себто 400 чоловіка, одинайцять і пів хоругви (1150 чол.) козаків і пять хоругов піхоти (500 чол.). Беручи разом, то проти соток тисячів Хмельницького Галицьку Русь мало оборонити ледви дві тисячки оружних людей.

[1]) Жерела IV, N. IV, ст. 20.
[2]) Тамже, N. I, ст. 1—2.
[3]) Тамже, N. II, ст. 9.
[4]) Жерела IV, N. V, ст. 31—2.

Вже з того бачимо, що міркуванє шляхти на соймиках не богато здалось, ще тим більше, що сї сили не були сполучені, лише кожде воєводство орґанїзовалось окремо. Розмірно найлїпше приготовалась Перемиська земля, бо хоч була подальше від напасти, таки військовою силою зрівняла ся з Галицькою землею. Ся необережність шляхти Галицької землї показуєть ся найлїпше з того, що вона не вірила в велику небезпечність і призначила кошти удержаня свойого війська лише на три місяцї. Тож і незабаром по конвокациї, 20 н. ст. серпня, був новий соймик, де продовжено службу воякам на дальші три місяцї, евентуально ще дальше.

Такий був найперший крок галицько-руської шляхти для оборони своїх земель. Тут передовсїм головним мотивом сього зброєня був острах, що Хмельницький посунеть ся з ордою ще дальше на захід, одначе при тім мала шляхта звернену увагу на внутрішні небезпечности, що грозили від власних підданих, і ухвалені війська мали здержувати не лише зверхнього ворога, але й також вкорочувати заяви прихильности галицьких Русинів для славного побідника. Се виразно видно з тих соймикових ухвал, де визначувано військову оборону. В Белзї говорено вже 15 червня про своєвольні купи, що находять на шляхотські двори в горішнїх воєводствах, себто на Підгірю[1]). Подібно зазначено в ухвалї галицького соймика (17 черв.), що не лише постороннього ворога треба боятись, але і власних підданих, котрих козацькі бунтівники підбивають до ворохобнї[2]). Подібно говорять ухвали й иньших соймиків[3]). Бояли ся не лише бунтів селян, але взагалї добачувано поганий настрій межи загалом Русинів, тому галицький соймик поручає своїм ротникам затягати під хоругви „добру“ шляхту, а не брати нїякого чужосторонця, особливо не брати Русина. Небезпечним Русином є не так той, що визнає православну віру (religione), як сей, що почуває себе ним (fide)[4]). Таке саме застереженє чинить пізнїйший белзький соймик[5]). Тим неспокоєм межи селянством арґументовано також доконечну і пильну потребу вибору каптурових судів, що підчас безкоролївя мали-б карати за всї кримінальні вчинки[6]).

[1]) Тамже, N. I, ст. 5.
[2]) Тамже, N. II. ст. 9.
[3]) На соймику 20/VII (Жерела II, ст. 345).
[4]) Тамже, ст. 10.
[5]) Жерела IV, N. XXI, ст. 74.
[6]) Тамже, N. I, ст. 5, N. II, ст. 9.

Як бачимо, шляхта здавала собі ясно справу з цїлого положіня, серед якого прийшло ся її перебувати, з другого боку не розуміла його ваги. Цїлу козацьку хуртовину уважає вона за щось чуже, немов би ворог з якої иньшої держави вступав у границї їх посїлостей, а невдоволенє селян і взагалї Русинів — се rustica natura і russica fides. Тому шляхта стає на тому становищи, що звичайно задержують beati possidentes. Хоч можна було бачити, що внутрішнїй лад, чи нелад, у Польщі, безгранично виврешена одностороння свобода шляхти є причиною всьому тому нещастю, що валилось на Польщу і ще більші нещастя мало принести, вона думає, що досить меча на те, аби далї було, як бувало.

Rustica natura citius bello quam amore cohibetur, говорить шляхта на соймику в Белзї 12 вересня 1648 р.[1]) і виходило-б, що до того часу шляхта дїйстно старалась лагідністю та прихильністю заспокоювати розяреного духа широких мас україньско-руського народа. Що „любов“ не грала найменьшої ролї в відносинах до козацтва того часу, се-ж звістно добре, тепер приглянься ся, яких батьківських способів уживала шляхта для заспокоєня галицької руської людности по містах і селах. Як поступовано з першими бунтівниками знаємо вже. Одного з тих, що розбили кількох втїкачів під Струмиловою Камінкою, засуджено на смерть; кров поляла ся при перших проявах бунту в Сокалї. Ухвалювано військову оборону на соймиках з виразним зазначенєм, що вона окрім зверхньої оборони, має сторожити над полїтичним і суспільним ладом у власній хатї. З другого боку таке оборонне військо вимагало значних коштів, тож міг би хто думати, що шляхта понесе жертву зі своїх доходів на його удержанє. Тимчасом і тепер шляхта не думала анї хвилини зробити виїмку з дотеперішньої практики і для свого власного істнованя наложити податок на себе. На всїх соймиках ухвалено податковий спосіб покритя конечних видатків, але весь тягар скинено, як завсїди, на плечі селянства й міщанства. Сї верстви були в Галичинї руські, тож вийшло так, що невдоволені дотеперішнїм станом сї елементи мали кувати самі на себе ланцюхи, що мали-б сковати їх симпатиї до Хмельницького. Розуміє ся, що сей спосіб поступованя викликав лише цїлком противний ефект, як собі бажано. В Белзькім воєводстві кошти удержаня війська на одну четвертину (3 місяцї)

[1]) Жерела IV, N XXI, ст. 73.

доходили до суми 36.000 зл., в Галицькій землї близько 20.000 зр., в Перемиській до 40.000 зр., в Сяніцькій 10.000 зл., у Львівській певно більш як 20.000 зл. Таку одже суму, близько півтора сотки тисяч мали зложити селяне й міщане в формі подимного, чопового й шоса. В Белзькім воєводстві наложено на кождий селянський лан три подимні, себ то 45 гр. від одного дима, в Галичи ухвалено два подимні, так само в Перемиській, Львівській і Сяніцькій, окрім того мали вибиратись по містах чопове, маєтковий податок (шос) і жидівське поголовне[1]).

Сї всї податки стягнено в короткім часї, але се не причинилось цїлком до заспокоєня, лише ще більше загострило вороже становище низших суспільних верстов. В Галичи установлено ще 20 серпня одно подимне (15 гр.)[2]) і певно його ще вибрано. Тою самою дорогою пійшли ще Львівська й Перемиська земля на соймику в Судовій Вишнї 14 н. ст. вересня; для дальшого задержаня затягненого перед тим війська визначено ще по два подимні, що мали бути вибрані з кінцем вересня[3]). Одначе по всій імовірности до зібраня сих податків вже не прийшло: тим часом розбито польське військо під Пилявцями.

Инакше вже поступила собі шляхта Белзького воєводства на соймику 12 н. ст. вересня. Бачучи, що накладанє податку на селян може лише справі зашкодити, ухвалила дальшу військову оборону вже в иньшій формі, т. зв. ланове військо. Кождий шляхтич мав з десяти ланів (селянських) поставити одного кінного вояка, з шости — козака, від загородників — гайдука.

Ухвалювані на соймиках способи оборони мали ще й сю злу сторону, що окрім податкового обтяженя, побільшували загальне невдоволенє селянства задля т. зв. стаций. Ми знаємо, яку велику вагу мало вибиранє живности для війська на Україні в козацько-польських конфлїктах. Широкі королївщини на Галицькій Руси громадили в собі також богатий вибуховий материял. Сучасні судові книги переповнені скаргами на здирство військових хоругов, що переходили одна по однїй і до краю нищила бідних селян та міщан. Се зрештою хронїчна хороба довгих віків річи посполитої. Хоч воно-б дуже інтересно прослїдити вплив війська на економічний стан селян взагалї, ми тут обмежимо ся до загальної характеристики сеї сторони внутрішнїх

---

[1]) Жерела IV, N. I, II, IV, V.
[2]) Тамже, Додаток, N. I, ст. 344.
[3]) Жерела IV, N. XXII, ст. 79--80.

обставин словами сучасників. Так на соймику в Судовій Вишнї 25 н. ст. червня в інструкцию послам на конвокацийний сойм поставлено такий пункт: „Кождому звістно, що до воєнних вправ потрібна військова дісціпліна, і що, хоч богато написано про неї конституций, жовніри цілком про се не дбають і в вибираню стаций та в переходах чинять бідним людям кривди й насильства так, що стогін нещасних переходить майже небеса, і звідси то звичайно приходить божа кара на військо. Длятого пп. посли мають винайти спосіб на тих, що в переході розбігають ся від хоругов по селах і містечках, витягаючи грошеві стациї, хоч там стояти ніколи не думають; бо з того виходить велика шкода для шляхти й підданих: відкуплять ся від одних, приходять иньші; щоб в однїй маєтности не переходило більш як дві хоругви" й т. ин.[1]). Таким оком дивила ся сама шляхта на військо, цілком такий самий сумний був висказ сучасного міщанина Самуїла Кушевича що до надужить польського війська при переходах. „Полк волюнтариїв — пише він на одному місцї — тут ще забавляєть ся здирством коло Львова на велику кривду і плач бідних людей" [2]).

Таким способом, як бачимо, годї було шляхтї втихомирювати невдоволених селян і кожда іскорка могла легко принести з собою пожежу по межи ними. Се становище beatorum possidentium трудно довший час удержувати власне тими способами, що стались причиною його захитаня. Все таки в тому часї, коли збирались воєводські війська було в Галичинї розмірно тихо, навіть тодї, коли всї тутешнї воєнні сили, на розказ соймових станів з дня 29 липня 1648 р.[3]), почали стягатись до табору під Глинянами, аби рушити проти Хмельницького. Непевність приковувала ворохобників до землї, і він платив терпеливо податок і стацию.

В небезпечних хвилинах мала шляхта один остаточний спосіб — се загальний похід. На всїх соймиках говорено про се, одначе полишувано до волї прімаса, тільки на соймику в Галичи 20 серпня означено близше сю справу. „Будучи не лише найблизші, але вже серед самої небезпечности задля бунтів і своєволї по ріжних місцях заявляємо нашу приготованість..." [4]).

[1]) Жерела IV, N. IV, ст. 21.
[2]) Жерела IV. N. XXV.
[3]) С. Томашівський, Материяли до істориї Хмельнищини, N. 4. (Записки Н. Т. і. Ш. т. XIV).
[4]) Жерела IV, Додаток N. I, ст. 345.

Вибрано галицького підкомория, Яна Теодорика Потоцкого, щоб він в разї потреби універсалом скликав цїлу шляхту до загального походу, чи то проти козаків, чи то домашнїх бунтівників. Навіть з гори визначено ротників для свого війська. При тім пригадано також войским їх обовязок, аби не кидали своїх становищ, лише резідували в замках і обороняли їх в небезпечнім випадку[1]). Вже 28 н. ст. серпня розіслав Потоцкий універсал, де подає до відомости, „що на деяких місцях, в селах і містечках, почали ся бунти, також появляють ся своєвольні купи зза Днїстра та з Волощини", і просить сповнити соймикову ухвалу і за другим листом оружно зібрати ся[2]). Львівська земля ще перед тим приготовалась до загального походу і кн. Заславский ще 19 липня взивав універсалом шляхту до табору[3]).

З загальним походом не пощастилось иньшим землям Руського воєводства. Аж 14 н. ст. вересня зібрала ся шляхта Львівської, Перемиської та Сяніцької землї на соймик до Судової Вишнї[4]), де з огляду на козаків і внутрішнї розбишацтва розширено обовязок загального походу й на останнї дві землї. 28 вересня мала зібратись шляхта під Медикою і під Сяноком на попис, звідки мала-б рушити на зазив каштелянів, куди буде потрібно. Тимчасом ще 23 н. ст. вересня була битва під Пилявцями і загальний похід сієї шляхти став уже безпотрібнїм, хоч не мало шляхти приходило ще тепер в хоругви реґіментарів, особливо до Вишневецького, що збирав сили у Львові. Так само відпала виплата двоподимного (30 гр.) податку на дальше удержане воєводського війська, що на тім самім соймику ухвалено для всїх трьох земель[5]).

Таких то способів ужила галицько-руська шляхта, аби захоронитись від подвійного нещастя, приходу Хмельницького та внутрішнїх бунтів. В першім напрямі показались ті способи недостаточні, що до другого, то їх успішність залежала від щастя з козаками, а самі по собі вони викликали лише противний ефект серед селян та міщан: ненависть і завзяте.

Чи шляхта уживала виключно таких нещасливих способів для вгамованя бунтівничого руху руської суспільности, чи вона

---

1) Жерела IV, ст. 345—6.
2) Тамже, N. XVI, ст. 63.
3) Материяли, N. 2.
4) Жерела IV, N. XXII.
5) Жерела IV, N. XXII, ст. 79—80.

зважилась на щось таке, що де-що зменьшило-б контрасти поміж обома сторонами, що могло-б заспокоїти Русинів і хоч в части задоволити їх претенсиї? Можемо вперед вже сказати, що переміни обставин властиво не було ніякої, противно всї лихі сторони зазначувались у тому часї в повнім розцьвіту. Можемо, що правда, деякі стараня шляхти назвати пробою в тому напрямі, але дуже нужденною. Трудно уважати наведений вище пункт інструкциї послам проти надужить війська якоюсь проявою великої прихильности до селян. Се доволї стереотипова фраза, врештою тут не меньше був заанґажований інтерес самої шляхти, і в інструкциї виразно сказано, що „з того мають велику кривду шлята й їх піддані...“

При тім єсть ще деякі гадки про направу релїґійних відносин помежи Русинами й Поляками. На тому самому соймику (25 черв.) поставлено в інструкцию такий пункт: „Для внутрішнього спокою річи посполитої уважаємо потрібним, щоб усї незгоди, зачипки й ненависти межи горожанами, і ті що були за пок. короля й. м. і ті, що зайшли підчас безкоролївя, полагоджено та унормовано повагою сїєї конвокациї, бо, як коли, то тепер, серед небезпечности вітчина потребує згоди та обопільної любви від нас усїх, — тому бажаємо собі щиро, аби заховано як найлїпше згоду помежи ріжновірцями. З причини, що нам оскаржували ся пп. братя грецької віри, тепер подібно як на попереднїх соймиках і загальних соймах, що мають великі кривди в свободах і привілеях своїх, що їм відобрано деякі бенефіциї, — поручаємо пп. послам нашим знайти вже як найлїпший спосіб, аби вже грецька віра була заспокоєна в своїх правах і претенсиях“ [1]).

Про значінє сього жаданя говоримо на иньшому місцї [2]), тут скажемо лише, що ся загальна згадка про заспокоєнє релїґійних прав Русинів не може покластись у велику заслугу польській шляхтї, як щось дуже поступове, се лише легкий спосіб замилити очи останкам галицько-руської шляхти, аби вона евентуально не перейшла на сторону Хмельницького, що, як знаємо, вивісив також релїґійний прапор, і аби не давала себе потягнути голосним тодї покликам боронити прав православної віри.

1) Жерела IV, N. IV, ст. 18—19.
2) З житя галицько-руських соймиків 1648—9.

Таку саму ціль, утихомирити дотеперішнє невдоволенє, має податкова ухвала судово-вишенського соймика з того самого дня, де від платні двох подимних увільнено руське духовенство, чого звичайно досї не бувало[1]). Руське духовенство вело тодї перед в аґітациї проти Поляків і само давало почин до ворохобні. Тому шляхта хоче показати себе прихильною йому та придобрити його звільненєм від податку.

От і всї заходи польської шляхти коло переміни дотеперішнього стану. З того видно цїлком ясно, що такі способи не могли нї крихітки зменьшити полїтичних, національно-релїґійних та суспільних антаґонїзмів поміж обома сторонами. Що вони дїйстно нїчим не вплинули на таку переміну, ми могли вже бачити з докладного образа всїх осїнних народнїх рухів, де всї ті елєменти не то не злагоджують ся, а ще більше загострюють ся і доходять до кульмінацийного пункту — пристрастної, подекуди жорстокої боротьби. Навіть тодї, коли цїла Галичина по Сян стояла в огнї повстаня, коли переслїдувано всьо, що шляхотське, католицьке й польське, Поляки не бачили иньшого способу на ту „селянську натуру“, як тільки меч. 14 н. ст. жовтня видає ще прімас Мацей Лубеньский унїверсал до шляхти Сяніцької землї з зазивом до загального походу до Сянока, арґументуючи тим, що „підчас наглої хуртовини на річ посполиту, себто бунтів у Сяніцькій землї від посniльства та людей грецької віри, що повстають проти права р. п., коли своєвольні громади, розбійники зза Бескида, наступають на костели, житє, доми, двори й добра шляхти, входять у порозумінє з деякими своєвольними підданими і разом находять шляхотські двори, нищать, проливають кров і мордують...“ [2]). Ще перед тим було постановлено, що своєвільника можна буде безкарно забити[3]). Але такі історичні прояви, як народнї бунти виходять завсїди з природних причин і обставин, тому силова репресия не усуває цїлком фактичного стану річей, лише ще гіршим його чинить. Знищенє противника в тому разї веде за собою цїлий ряд материяльних і моральних шкід, для обох сторін.

Русини по розбитю польського війська кинули ся з цїлою пристрастю на замки, костели й двори, не жалуючи людського житя й добра, що зрештою є наслїдком кождої такої боротьби.

---

[1]) Жерела IV, N. V, ст. 30.
[2]) Жерела IV, N. XXVI, ст. 92.
[3]) Тамже, N. V, ст. 33.

Зразу шляхта старасть ся знайти охорону в укріплених замках, як у Теробовлї, Будзанові, Чорткові, Бучачи, Львові, Рудї, Пнївю, Рожнїтові, Болехові, Стрию, Комарнї й т. ин., одначе не богатьом пощастилось перестояти страшну осїнь, з одних сама шляхта утїкала, иньші впали під напором бунтівників, самих або получених з козаками.

Аж коли козаки покинули Галичину, шляхта, взагалї Поляки, й Жиди зважували ся до повороту, думаючи, що льокальні бунти буде можна лекше переломати. Такий поворот відбувавсь звичайно в товаристві військової сили, що заховалась по нездобутих замках. Не одному шляхтичеви прийшлось при тім, як ми бачили, зажити смерти з рук бунтівників, але остаточно протягом грудня переміна прийшла в тім напрямі, що будь-що-будь Галичина з полїтичного боку була майже така сама, як передше, перед осеню. Не помогли всї заходи покутської руської шляхти непускати Поляків за Днїстер і перед силою мусїли податись. Загал селян і міщан повертав до свойого звичайного житя, вдоволяючись поки що назбираною здобичею; хто бояв ся кари, той утїкав на Україну, у Волощину, на Угорщину або таки крив ся по лїсах.

Одначе иньша річ заспокоїти ся, иньша повернути ся до попереднього незносного стану. Русини взагалї, селяне специяльно, підчас найгорячійшого свойого руху снували запевне рожеві думки на кращі дни, що ось-то настане иньший лад: не буде панщини, буде суспільна та релїґійна свобода, запанує козацький лад. Се вже треба перенестись думкою в становище їх самих, щоб зрозуміти й відчути сей траґічний момент, де рожевий образ надїй затирасть ся чим раз більше і поневолї виринає рефлексия, що мабуть і на далї мусить бути так само, як перед тим було. Сей перехід був тому спокійнїйший, що тимчасом зайшла зима, панщизняна робота відкладала ся на пізнїйше, а тимчасом ще могла блискати іскорка надїї, що прийде весна, козацтво заворушить ся знова, і прийде визволяти галицький народ. Певно й шляхта поводилась із ними дуже не гостро, бо суворість зрештою на нїщо-б не здалась, вона могла, що найбільше, відобрати від бунтівників останки свойого забраного добра. Тимчасом удалась вона за помічю до короля і почала радити ся на соймиках, як би здушити до кінця „селянську натуру“.

Розмірно скоренько почали функціоновати соймики на Галицькій Руси, вже 15 н. ст. грудня з'їхала ся шляхта Львівської, Перемиської і Сяніцької землї на соймик до Перемишля. Звичайно сї землї з'їздили ся до Судової Вишнї, одначе тепер

ще йти туди було небезпечно, козацькі відділи переходили тут і там, народ ще не заспокоїв ся, в самій Судовій Вишні, як знаємо, міщане приставали до бунтівників. В інструкцию послам на коронацийний сойм заложено бажанє, аби посли винайшли спосіб, яким би своєволю й домові бунти можна було успокоїти. Просить ся також, аби всї покривджені тими бунтами могли доходити правди сумаричним процесом без відклику[1]). Подібне жаданє висловив також соймик в Белзї 22 грудня, аби справи про кривди від бунтівничих підданих трактовано без відклику в ґродах, не на трибуналї[2]). Галицький соймик годї було скорше зложити як 4 н. ст. сїчня 1649, бо в тих землях неспокій найдовше удержав ся[3]).

В тому самому часї порозсилано по всїх руських землях листи, що завзивали народ до спокою. Король Ян Казимир, хоч ще не коронований, розіслав такий унїверсал ще 12 грудня, де говорить ся, що він бажаючи цїлому народови спокою та згоди, обіцює „се своєвільне поступованє даровати і пробачити". Велить отже, аби всї, що перейшли границю послуху своїм панам, не будили його гніву і повернули до своїх домів та до звичайного свойого підданства, як хочуть зазнати королївської ласки. Сю свою волю поручає король до відомости коронному підчашому (кн. Заславскому), „а хто-б нею погорджав, того має він карати, аби вже ся замішанина успокоїла ся"[4]).

Коронний підчаший послухав ся королївської волї і взяв ся переводити спокій. Він видав 25 н. ст. грудня лист до „підданих з міст, місточок, сел і всяких осад", в нїм проголошує згадану королївську волю і напоминає міські та сїльські уряди, щоб не дозволяли більш розбишацьких бунтів, „бо як би денебудь показали ся які бунти, по дорогах і гостинцях небезпечні переїзди та ґвалти на перехожих, то цїла вина буде лежати на тій околицї і тамтешнї горожане відповідати муть за неї". Коли-б згадані уряди самі не могли перевести ладу, можуть давати знати до старостів. „А хто-б у своїй завзятости — кінчить кн. Заславский — не хотів покинути ворохобнї, насильств і пустошеня та начальствам і панам своїм, що під ними здавна

---

1) Жерела N. IV, XXXIV, ст. 133.

2) Тамже, N. XXXVI, ст. 144.

3) Сїєї соймикової ухвали маємо лише уривок (Жерела IV, N. XXXIX, ст. 150—1).

4) Жерела IV, N. XXXIII, ст. 128—9.

був, не чинив послуху й підданости, лише переховував бунтівників і сам у ворохобні мішав ся, такого маю розказ суворо карати і задля того-то йду в сї краї з частиною війська р. п. і королївської милости...“[1]).

Подібний лист розіслав Андрей Фірлей, белзький каштелян і польний коронний гетьман. Він велить, аби драґонія теребовельського старости рушили з коронним підчашим на знищене до кореня своєвольних куп, що ще по ріжних місцях ходять“: хто-б був непослушний, сього треба покарати остро, як наказують військові приписи[2]).

30 н. ст. січня 1649 видав король розказ Миколаю Зацьвіліховскому, ротмистру козацької хоругви, і Броньовскому, ротмистру гусарської, аби покинули Перемишль, де досї перебували та пійшли на схід, на Волинь і Поділє проти своєвільників[3]).

Ще раз відозвав ся Ян Казимир до „міст, містечок і сел“ по коронациї, 8 н. ст. лютого 1649 р. „Посилаємо — пише він — ур. Станїслава Лянцкороньского, каменецького каштеляна, щоб нашим вірним оголосив і оповів ласку, яку даємо, також щоб заспокоював усе замішане, що сталось по смерти й. м. короля, нашого брата, помежи народами, нам від Бога порученими, ...підносячи вірним нашим забутє всяких провин, коли побачимо наших вірних лояльність і послух, приналежні від підданих своїм панам-королям. А як би були такі бунтівники, що погордили-б нашою ласкою та кидали ся-б до дальшої ворохобнї і не покинули бунтів, — таким має він оповісти королївським нашим іменем нашу суворість і кару. Не бажаючи одначе, щоб на початку нашого щасливого панованя мали ми бути пострахом для вірних підданих, підносимо радше нашу ласку та обіцюємо помножити свободи й вольности. Вкінці візвано, аби каштелянови і його людям радо давати становища і хлїб[4]).

Таким способом получено моральний вплив королївської поваги з погрозою оружної репресиї. Се звістно, що серед простого народа маєстат монарха звичайно осяяний певною почестю й поважанєм, що його уважають щирим опікуном низших верстов, лише звязаним опікою „панів“. Такий погляд панував серед ко-

[1]) Жерела IV, N. XXXIX, ст. 149—50.
[2]) Тамже, N. XXXV, ст. 141—2.
[3]) Тамже, N. LII, ст. 171—2.
[4]) Жерела IV, N. LV, ст. 182—3.

зацтва, не меньше і серед простих людей у Галичинї. Сказати правду, то від сих унїверсалів сей блеск королївської поваги не міг зростати помежи ними, скорше противно — упадав. Коли його відзив порівняти з сучасними покликами до свободи, його грізний наказ з надїями вільного козацького ладу, виходило, що годї сподїватись полїпшеня долї серед нормальних обставин. Правда, есть там натяки на евентуальні користи для навернених грішників — збільшенє свободи, одначе мабуть ніякий тодїшнїй селянин не умів розібрати, яка то його свобода має помножити ся. Король буде увільнювати поодинокі міста, навіть цїлї округи від військових стаций, за те з другого боку се не буде цїлком на перешкодї, щоб ріжні воєводські „оборони“ не вели далї системи експлоатациї бідних людей. Усе те впливало депресивно, навіть з морального боку, на простий народ та хиба збільшувало тужливу надію, що з весною прийдуть козаки і боротьба почнеть ся на ново.

Яким способом переводило військо сї королївські розкази? Його поступованє стояло в суперечности з тими запевненями ласки, яку вичитувано в королївських листах. Безоглядною строгостю та утиском заводжено лад, карано смертю всїх, кого лише захотїло ся покарати з яких небудь причин. В сучасних актах маємо дуже богато селянських скарг на військо, як воно знущало ся над народом при переходах і виборі стаций. Ми-б далеко зайшли переповідуючи поодинокі факти сеї дїяльности польського війська. Ілюстрациєю нехай будуть ось які подїї.

До Заболотова прийшли в сїчни 1649 три хоругви під проводом Ґаспара Островского, Станїслава Новосєлецкого разом з иньшою шляхтою і адмінїстратором Потока, Жидом Вульфом. Сей прихід був властиво военним находом. Кинули ся на людей і вирізано від разу 96, межи тими до 30 малих дїтей. Самої рогатої худоби забрано їм 1500 штук. Потім кинули ся на замок і там наробили богато шкоди дїдичцї Єлисаветї Станїславскій[1]).

Ще один образок. Військо каменецького каштеляна, Станїслава Лянцкороньского, послано на Поділє проти бунтівників і решти козацтва. Хоч недалеко в Тимкові було повно сих і тих, воно не пійшло туди, лише вдарило на дуже мало винний Дунайгород. Хто чудом не спас ся яким, не втїк, той падав під ножем вояків, так що вони бродили улицями в крови. До

[1]) Жерела IV, N. LXXIX,, ст. 220. Ind. rel. castr. Halic. a. 1648—9, t. 141, p. 1297—1322.

того знищено все в місті, церков, замок, доми, двір і т. ин. Просто, Татаре не могли показатись більше грабіжним і нелюдським народом[1]).

По переході Татар і козаків Галичина була дуже спустошена, як побачимо, одначе польське військо лише збільшило се знищенє. При скаргах на селян-бунтівників і на військо прилучені звичайно докладні реєстри шкоди, забраних річей і т. ин. Коли одначе сї реєстри поставимо побіч себе, то побачимо, що революціонери — селяне мабуть не вели за собою більшої економічної руїни, як сї оборонцї ладу. Навіть коли-б ми порівняли звістки про вбитих з одної і другої сторони, то перевага смерти буде по сторонї селян. Зрештою де-що з сеї характеристики впливу польського війська на пізнійший стан Галичини подамо в останнім роздїлї.

Межи причинами, що спиняли народнї рухи в Галичинї ми сказали на вступі також про фізичні причини. Тут ми розуміємо фізичну трудність до дальшого веденя повстаня в зимовій порі. Всї галицько-руські рухи визначали ся недостачею одноцїльної орґанїзациї, тож зрозуміло, що великі морози та снїгові засипи покладали конець завзятости, остуджували горячу кров і спроваджували рефлексиї, страту відваги, вкінцї байдужність. До того з весною проявили ся тяжкі заразливі хороби, що не меньше війни нищили людське житє і обезлюднювали села. Усе те разом зовемо фізичними причинами, що може більш, як сама оружна репресия, впливали на вгамованє народнїх бунтів.

* * *

Тепер треба нам подати деякі звістки про останки народнїх рухів у Галичинї, що проявились протягом 1649 р.

Перші льокальні конфлїкти межи селянами і взагалї бунтівниками і шляхтою виходили задля реквізиций, що мали на метї відобранє пограбованого добра. Бунтівники добре ховали добичу, як знаємо — часто закопували в землю, тож при такім пошукуваню нераз приходило до конфлїктів. Так приміром коли Томаш Скоповский послав своїх слуг 5 мая до Юнашкова, щоб відобрати пограбовані річи в його дворі в Обельници, тамошні селяне разом із своїм сьвященником побили сих слуг, позабирали вози, воли, потім навіть самого Скоповского поранили[2]).

---

[1]) Ind. rel. castr. Tremboul. a. 1648—9, t. 441—48.
[2]) Жерела IV, N. CXVII, ст. 264.

Иньші знову заховували добичу, або вже проминувши її, складали вину на козаків, що їм забрали. Так говорив Гриць Турчиняк на судовім допиті в Теребовлї, подібне теж казали селяне з Верхрати, коли до них прийшов судовий возний з двома шляхтичами для реквізициї в справі равських міщан. „У нас нема всього, — казали вони — козаки нам позабивали, а що маємо то собі беріть, ось є кілька волів та порожнїх возів“. Равські міщане не хотїли сього брати й просили арештувати сих селян[1]). Подібно знаємо, що велдїжські, рахимські і лодинські селяне віддавали долинським міщанам лише що меньше, дорожших річей не хотїли дати[2]).

Які були конфлїкти в сих справах межи панами і їх власними підданими, про се не знаємо і знати мабуть не будемо, бо дідич взагалї нїколи не скаржив ся перед судом на своїх людей — він судив їх сам, як умів і хотїв.

Ми вже говорили, що ворохобники, прощаючись з козаками, мали надію, що незабаром з весною вони прийдуть знову їм з помічю. Тимчасом весна настала, а про козаків і Хмельницького не було чути. Галичина сама не могла власними силами піднестись до нового повстаня, тож лише де-не-де бачимо слїди рухів, особливо на Підгірю, де зрештою селянські розбишацтва не були нїчим виїмковим, се, як ми вже говорили на вступі, повсечасна проява.

Загального спокою ще не було в мартї 1649 р. На соймику в Галичи 14 н. ст. марта постановлено зложити військо „для забезпеченя границь від постороннього ворога, внутрішнього спокою від домових, досї не вгамованих, бунтівників і для вложеня підданських серць у давний послух“[3]). Дійстно подибуємо тут і там певні, хоч не численні прояви, що можуть бути продовженєм осїнних рухів, одначе подекуди вироджують ся в прості розбишацтва. Прим. деякі міщане з Тлустого напали на Лошнїв і селянам наробили богато шкоди[4]). В тому самому часї селяне з Городницї попустошили маєтність Верцїньского в Ракові, службу порозганяли, одну шляхтянку Аґнїшку Кульчицьку мучили, аби сказала, де сховані гроші, не дізнавши ся, забили її[5]).

---

[1]) Жерела IV, N. XLIX, ст. 163.
[2]) Жерела IV, N. CLXIII, ст. 339, 340.
[3]) Жерела IV, N. LXXII, ст. 205.
[4]) Ind. rel. castr. Tremboul. t. 132, p. 24—5.
[5]) Тамже, ст. 119—123.

Иньший вже характер мала подія, що стала ся в Гошові (Дол.). 13 квітня 1649 р. Лукаш Тромбчиньский, товариш з хоругви Станїслава Потоцкого, поділь. воєводи, виїздив з Гошова ві второк по провідній неділї до хоругви, наперед послав челядь і колясу, а сам задержав ся якийсь час, виїхав на поле до селян, що орали там, і почав їм наказовати, аби підчас його неприсутности були послушні його жінцї, аби робили панщину... Замісць покаяня і потакуваня стало ся щось иньше. Селяне кинули ся на нього і побили його міцно. При тім були не лише самі піддані, але й також тамошня дрібна руська шляхта, як Білинські, Гошовські, Березовські, навіть із жінками[1]).

Зрештою на цїлім Підгірю подибуємо доволї прояв руху, всї вони одначе досить дрібні і нїчим не виріжняють ся від подібних рухів перед 1648 р. і пізнїйше; особливо часто подибуємо села в самих горах, що нападають на подорожних, на двори, забирають збіже і т. ин. Про напад тюдівських селян на двір у Кутах ми вже говорили давнїйше, подібне подибуємо й далї на захід аж до жерел Днїстра, одначе докладне їх представленє вимагало-б доволї місця, тому проминаємо їх, маючи надію пояснити їх колись иньшим разом, при історії галицько-руського опришківства.

Коли Хмельницький рушив лїтом 1649 р. знова на захід під Збараж, тодї на ново вступив дух межи Русинів в Галичинї. Міщанство й селянство лише чекало, коли він возьме сю твердиню і посунеть ся далї на захід. В тому часї виступають на ширший плян тернопільські міщане. В Тернополї лежав хорий Павло Стржешовский, але як довідав ся, що Хмельницький обложив Вишневецького в недалекім Збаражи думав перенестись куди в безпечнїйше місце. Він забрав свої богаті річи (in magna quantitate et pretio) і виїхав з Тернополя. Не далеко таки відїхав, бо вже на міських валах напали його міщане під проводом якогось запрошеного козака, відобрали всьо добро і велїли повертати назад до міста. Тут держали його три днї під опікою, а тим часом довідувались, як стоїть справа на місци боротьби, в Збаражи. Коли думали, що вже по польськім війську, відважили ся забити Стржешовского[2]).

В тому самому часї над Днїстром, селяне з Букавини і Дубровлян „не вдоволені ще попереднїми бунтами і розби-

[1]) Rel. Zydaczou. t. 40, p. 70—71.
[2]) Ind. rel. castr. Tremboul. t. 131, p. 19—22.

шацтвом, хотячи викликати межи підданими ворохобню й замішаня", напали в ночи на село Бортники, але їх селяне відогнали. Вдоволили ся тим, що забрали з поля збіже[1]).

Коло Жовкви був 2 липня такий випадок. В тих околицях проявили ся в тім часї розрухи, тож зі Львова переходив до Жовкви відділ наемного війська, зложеного з Нїмців під проводом Адама Бальцера, що мав заспокоювати сих бунтівників. Коли прийшли до Мацошина, зустрінули перепону. Тамошні селяне „як бунтівничі Русини і прихильники Хмельницького, наваживши ся на жите католиків і польських військ", скликали до церкви цїлу громаду, скинули міст, вдарили на вояків, Бальцера тяжко поранили, иньших поубивали, покидали в болото і багно, конї, оруже, річи позабирали[2]).

Дня 20 серпня 1649 привезено, як оповідае Кушевич, черняця від Буська, що йому козаки вибрали очи, повтинали руки та тяжко поранили, хоч він був православний. Причина сьому була така, що сей чернець був на послугах Вишневецького і носив його листи, за те тамошні Русини піймали його і віддали козакам[3]).

Інтересна подія була в Дїдошицях (коло Стрия) ще 14 жовтня 1649 р. Власник того села і сусїднїх Балич послав туди свойого слугу Павла Сьвідерського щоб там наглядав осїнну господарку. Сей, приїхавши, наказав селянам роботу, аби приготовали стацию для війська, що мало туда переходити. Такий зворот не подобав ся селянам. Коли Сьвідерський їхав на кони коло коршми, побачив цїлу громаду людей, межи ними селянина Калина. Сей приступив до оконома та й каже: „От і я жовнїр, козак, як тебе перед тим не забив, то тепер убю!" Сказавши те прискочив, почав бити окованим кием і скинув на землю з коня. Оконом кликав на поміч громаду, одначе нїхто й не думав йому помагати. Ледви якось пощастилось Сьвідерському втекти з рук напасника. Оповідаючи про се в суді додае ще Сьвідерский поясненя до того, що вчинив Калин. Він се робив „обаламучений знова якимись непевними новинами про бунтоване козаків і хлопів та на них покладав надію"[4]).

---

[1]) Ind. rel. castr. Zydaczou. t. 40, p. 461—2.
[2]) Ind. rel. castr. Leopol. a. 1649, t. 399, L. 683—5.
[3]) Рукопись бібл. Оссолїньских N. 2346 p. 50—51.
[4]) Rel. Zydaczou. t. 40, p. 506—7.

Ось і ті важнійші моменти, що проявились в Галичині в 1649 р., викликані головно надіями на Хмельницького. Сей тимчасом тратив час і сили під Збаражем, вкінці увійшов в прикру згоду з Поляками і покинув Галичину раз на все, бо хоч переходив він туди ще 1655 р., одначе тоді вже не витягло до нього руки анї одно село.

В. Про орґанїзацию і характер народнїх рухів.

З попереднього огляду поодиноких проязв народнього руху могли ми переконатись, що про якусь одноцїльну, систематично ведену орґанїзацию цїлого повстаня і мови нема. Сей, так скажемо, фраґментарний характер їх мав певні наслїдки, що мусїли наступити конечною силою конклюзиї, без огляду навіть на полїтичні обставини, чи вони були користні для сих рухів, чи їм противні. Зрештою про се буде мова пізнійше. Говорячи про орґанїзацию, мусимо згори зазначити, ба й положити певний натиск на недостачу орґанїзациї сих рухів.

Коли під концепциєю орґанїзациї будемо розуміти ті елементи, що дали безпосередний імпульс до вибуху і сї, що народжене житє вели, або старали ся повести в однім, витиченім напрямі, — то з порядку річи мусимо ще кілька слів докинути до поясненя відносин козацької справи в загалї, а Хмельницького специяльно, до селянського повстаня у Галичині.

Хмельницькому справа селянська в теоретичній концепциї була цїлком чужа. В його ряди зараз з самого початку безперечно вступали сьміливіщі селянські елементи, він і сам їх закликав першим зазивним листом, бо вони були йому на руку. Зрештою перший контінґент запевно рекрутовав ся з тих саме чинників, про котрих ішла від довшого часу боротьба, сих, що леґально не були козаками, а хотїли ними бути і такими себе почували. Се та переходова верства, що ще не увійшла цїлком в ярмо домінїяльної власти, як се було на заходї, а з другої сторони правно козаками називати себе не могла, бо виходила поза реєстр. Загал селянства якийсь час не ставав рішучо по козацькій сторонї.

Такий стан був від початку підчас перших двох битв. Зворот наступив після корсунської битви. Хмельницький ще стояв на місци і не знав, куди властиво йому іти, несподївані побіди

над польськими військами приневолили його призадуматись, так як се буває з чоловіком, що більше зробив, як мав на думцї, і не з'орієнтував ся у новій сфері обставин. Коли так Хмельницький ориентував ся і почав дипльоматичні переговори з Татарами та Турками — розвинулась ненадійно широка аґітация посеред селянства, аби помагати Хмельницькому.

Сей факт від разу запримітили сучасні. Інспіратором селянського повстаня загальний голос признавав не самого Хмельницького, але Кривоноса. Чи Кровонос робив се з порученя Хмельницького, чи на власну руку, про те ми знати не можемо, але хоч би й окремо, то Хмельницький не мав нї найменьшої причини противитись тому, бо се лише помагало йому.

Що така аґітация була, годї заперечити. Розуміє ть ся, що в аґітациї, аби вона дійшла своєї цїли, мусять бути певні оклики, мусять бути кинені певні ідеї, в добрій чи злій вірі. Так мусїло бути й тут. Що ж могло промовити до серця невільному селянинови, як не обіцянка волї, скасоване панщини? Чень же змальованем козацьких плянів, які здійснились опісля, порвати селянства не було б можна. Одначе доброї віри тим козацьким елементам відмовити не можна.

Галицька Русь підійняла ся слїдом за Поділем і Волиню, по части ідучи за ними, по части рушена тою самою аґітациєю. Що певна аґітация була поміж Русинами в Галичинї, про се ми вже говорили на вступі. З кількох попереду згаданих прояв видно, що весною і лїтом 1648 селяне приготовувались до якоїсь розправи, в каждім разї надїялись користних собі випадків.

Але інтереси козацтва в границї Галичини не входили цїлком, одже й аґітация не могла бути з того боку інтензивна. Коли на Поділю і Волинї селянське повстанє розрослось на добре, то в Галичинї його так як би ще не було. Доперва пилявецька битва порушила широкі маси. Селянство в розбитю польського війська бачило дуже вигідну пору, щоб користати з перестраху і утечі шляхти та Жидів перед ворогом та приготовити їм наперед не меньше страшну катастрофу.

Сей рух поміж селянством, не вважаючи на деякі спорадичні прояви, йшов від північного сходу, з рога волинсько-подільського і як водна филя обіймав чим раз ширші круги, аж в кінцї розпросторонив ся майже по цїлій Галичинї. В околицях близших Вишнї переважає селянський елемент і ініцияторами тамошнїх рухів були селяне. Як знаємо Белз, Броди удержа-

лись посеред хуртовини; противно, в рядах сих, що добули Липська, Белзця, Потилича бачимо майже самих селян. Се треба пояснити тим, що контакт з дальшою Волиню переніс туди й головний характер рухів.

У всїх иньших околицях рух сей не виключно-селянський. Хоч масу бунтівників складають селяне, то ініцията ва й провід виходить більш від міщанських та шляхотських елементів. Все таки сеї прояви не мож назвати сущою відмінностю від рухів на півночи, се виплив льокального характеру, себ то того, що тут був доволї сильний руський міщанський елємент і не хибувало й шляхотського.

Коли кинемо оком на всї головнїщі центри народнїх рухів на Галицькім Подїлю і по обох сторонах Днїстра побачимо що всюди проводять міщане, денеде шляхта. Специфічно галицький рух починають на Подїлю теребовельські міщане, янівські, далї рогатинські, підкаменські і кнїгиницькі. Коли перейдемо на правий бік Днїстра то у всїх центрах бачимо на чолї рухів міщан або шляхту, лиш денеде подибуємо ґрупу селян окремо.

Околицю Товмача так сказати-б завоював Семен Височан, коло нього ґрупуєть ся руська шляхта і товмацькі міщане.

В Калущинї на верху бачимо калуських міщан разом з грабовецьким попом Іваном. В Дрогобиччинї цїлий рух концентруєть ся коло самого міста, має характер вельми полїтичний і селяне в тім напрямі підпомагають міщан. Городок, Янів, Яворів характером своїм зближують ся до сего-ж.

В усїх важнїйших місцевостях безпосередний імпульс до тїснїйшої орґанїзациї дають козаки, що в осени були залили своїми ватагами Галицьку Русь. Дуже часто подибуємо в скаргах слово, що ті або сї получились з козаками. Єсть що правда околицї, де бачимо громадний рух ще до приходу козаків, прим. коло Липська, але інтензивність прийшла туди, аж коли вони получились з козаками. Що найбільше, бунт починав ся аж тодї, коли козаки були десь в околицї, а польська шляхта в утечі шукала спасїня. Деякі міщане, як прим. з Гологір самі боять ся починати акциї проти Поляків і запрашають козаків, аби їх увільнили від неволї й тиранства Поляків.

Деякі міщане вступають під безпосередним впливом козацтва. В Рогатинї бачимо, що козаки іменували навіть зверхника усїм міщанам в особі Гаврила Кучаровича. В Калуші довгий час вони

перебули в місті. Туди приводили бунтівники пійманих шляхтичів на допити й екзекуцию. Клясичний приклад Дрогобич. Тут міщане потайки запрошують козаків до приходу, покидають міську оборону, приймають козаків радо у себе, старшина гостить ся у найповажнійших руських міщан і під козацьким впливом і захороною свитає Дрогобичанам думка пованя у місті. А коли козацької підпори не стало — звернулись міщане до селян. В Сулятичах також один селянин гостить у себе козаків. Подібно можна сказати про Городок і Яворів. Зборівські міщане виходять до Тимоша Хмельницького з поклоном, дають йому дарунки.

Зібравши усе те можемо сказати, що козацтво — се найперший мотив у міщанських рухах.

Перейдім тепер до обговореня тіснійшої орґанізациї народніх рухів.

Затрата традицийної єдности, низький культурний стан Галицької Руси були причинами, що цілий тодішній рух — то рух поодиноких ватаг — відділів. Тут велика ріжниця поміж Галичиною і Україною, де величезні маси уміли згорнути ся в одну громаду-армію.

На невеликім розмірно простори Галичини бачимо до десятка значнійших центрів бунту, тай то ще можна дуже добре сказати, що ледви не друге село було осібно орґанізоване. Тому то про тіснїщу орґанізацию трудно властиво говорити. Все ж таки деякі моменти кинуть деяке сьвітло туди і буде його можна розширити на більші розміри.

Кожда воєнна акция вимагає певної більш або меньш широкої індівідуальної власти. Вона мусїла бути всюди, де народ самостійно підіймав ся і дїлав. Коли громади прилучались просто до козаків, то зрозуміло, що й піддавав ся цїлком його проводови. Але не всюди так було.

До кождого проводу, до кождої власти доходять двоякою дорогою, або дорогою узурпації або порученя. Оба сї способи стрічаємо в обговорюваних подїях.

Один з бунтівників, мабуть старших, Василь Амброжик каже на судовім допиті: „Тоді, коли були бунти в покутськім краю, не мало обібралось старщих, як Крокіс з Кунашова, Литусь з Обертина, Олекса Чевадка з Олеша, Яремко Попович з Товмача“. Тут виразно ґоворить ся що сї люде „самі себе обібрали ватажками“. Звали ся вони сотниками. Кождий з них збирав коло

себе громаду людей, певно більш-меньш сотку — і так ставали відділи. Згадані сотники поміж першими своїми ділами мали добутє палагицького замку і вирізанє там шляхти. Очевидно, що не звязані поодинокі відділи, хоч би й кождий з них мав сотника, без ще тіснійшого сполученя не здатні добувати замку, де була якась залога. Тут треба ще висшої власти, щоб кермувала усіми рухами. Згадане признанє Василя Амброжика не говорить про се, хто був головним отаманом, але ми можемо на певно сказати, що се був Семен Височан, бо він саме сей терен обрав собі полем діяльности. Що на сотниках не кінчилось, маємо й ще иньші сліди, подибуємо инколи назви — полковник або отаман.

Семен Височан резідував в Отинії і проводив громаді з 15 тисяч народу. Тут одже самих сотників мусіло бути понад 100, тож мусіли бути й иньші старші. Дійстно подибуємо ще полковників, отаманів, хорунжих, добошів і т. ин. Вже найзагальнійша фраза судових скарг — principales і comprincipales — каже догадуватись певного степенованя в значіню.

Такою старшиною ставали звичайно люде більшого досьвіду, впливу і значіня. Ми дійсно поміж ними бачимо майже самих міщан, шляхтичів і сьвященників. В громаді Семена Височана шляхта мала важну ролю і вплив. Повернувши від палагицького замку, каже згадуваний Амброжик, почали нападати на шляхотські двори. До них прилучила ся і санівська шляхта, як Матій Кнїгиницький, Богдан Грабовецький, Петро Березовський, Дмитро Татомір і разом нищили шляхотські двори. Попустошивши Покутє пійшли в дальші сторони, а по всіх перевозах наказали, аби повиволікано пороми з води, щоб польське військо не перейшло. Коло сих поромів стояла день і ніч сторожа, і ся шляхта що день майже підїздила до Днїстра наказуючи під карою смерти не пускати війська, а Поляка де лише найти, казали забивати.

Те оповіданє надає велике значінє шляхті, що пристала до бунтівників. Очевидно усе те могла вона робити як старшина, спеціяльно як старшина Височанової громади. Сей Семен Височан мабуть сам був або шляхтичом або козаком, коли він приймав до себе шляхту і давав їм начальні становища.

Взагалї певний узурпацийний спосіб проводу подибуємо на Покутю. Скарга на тамошню руську шляхту закидує, що вони „стягнули Волохів, сторонніх розбишаків, домових бунтівників-селян з ріжних околиць, зібрали в відділи (cohortes), упоряд-

кували, наділили ріжною збруєю“ і так ходили з місця на місце.

Яким способом повставали великі громади в Калуськім і Долинськім повіті, того докладно не знаємо, мабуть простою асоцияциєю. Сих бунтівників ми бачимо також зложених військовим способом, вони мають хоругви, стрільби й гармати, одначе про докладнійший склад не маємо звісток. Там де виступає на перший плян сьвященник із Грабівки, Іван, то він зоветь ся звичайно сотником, також полковником, часто просто проводирем. Про якісь низші уряди від нього не знаємо таки цілком нічого.

В Кнїгиничах бачимо провідником, мабуть вибраним, сьвященника Федора, одначе в дальших походах кнїгиницька громада прилучаєть ся до двох новоселецьких шляхтичів Струтинського і Мединського. Вони були головними проводирями, певно полковниками, бо Струтинський відзиваєть ся до иньших: „панове атамани!“ Скарга за забитє Ржечицкого в Бориничах велику ініцияну в походах надає попам. Бориницькі селяне приймають радо пана з поворотом, а тим часом околичні сьвященники скликали нараду й умовили ся йти на двір Ржечицкого. Подібне бачимо в Дроздовичах, Каменобродах і ин., де сьвященники дають головну ініцияну до грабованя шляхотського добра.

В околицях коло Липська бачимо інтересний випадок, що один із бунтівників зоветь ся любачівським старостою.

Не всюди одначе старшованє виходило з узурпациї. У всіх міських рухах орґанїзация складалась трохи инакше. За приклад возьмемо хоч би Теребовлю. Міщане збирають ся, розділяють ся на сотнї, визначають сотників, а понад всїми ставлять ще одного з поміж себе. Се більше демократичний спосіб складаня орґанїзациї. Теребовельські міщане скликують навіть в разї потреби загальний збір усїх міщан і тут відбувають наради й суди під проводом голови. З того боку інтересний засуд смерти Конєцкого.

Такий спосіб орґанїзациї бачимо й по иньших подільських містах: у Янові, Хоросткові, Товстім і т. ин. В иньших же містах як Рогатинї, Городку, Яворові старшина складалась головно під впливом козацьким і мала міський, громадський характер.

Політичний спосіб орґанізациї бачимо також у Дрогобичи, де руське міщанство уміє поза плечима Поляків порозумівати ся між собою, висилати послів до козаків, а опісля послати аґітаторів по околичних селаах для приєднаня їх. Сї міщане стають там самі провідниками тамошнього міщансько-селянського руху.

Деякий образ орґанізациї подає нам справа находу рогатинських і підкаменецьких міщан на Розділ. Рогатинський старшина, поставлений козаками, йде з 30 людьми до Підкаменя і тут оголошує публично на місті, що ось то Поляки зібрались у Роздолї. Тодї посилають кількох до Кнїгинич по тамошнїх міщан, потім голова Рогатинців, Гаврило Кучорович, повертає назад до себе, а бунтівники вибирають собі старшиною Камінського, що й їх веде в означенім напрямі.

Зрештою воно не мусїло бути, щоб межи бунтівниками була всюди якась старшина, військова орґанізация. Се лише було потрібне при більших громадах, як на Покутю в Калущинї, поодинокі села могли обходити ся і без того. Тож і звичайно подибуємо лише назву principales, comprincipales et complices, себто певну частину, що давала ініцияtиву до нападів і иньших, що лише прилучали ся до походу.

Самі способи находів дуже були ріжнородні. Передовсїм бачимо в одних военний характер, в иньших розбишацький. До военних належать усї міські революциї, напади на костели, замки. В дальших походах якихось ґруп сей спосіб бачимо лише там, де повстанє розгоріло ся найсильнїйше, себто на Покутю, в Калущинї, почасти в Дрогобиччинї, дещо коло Руської Рави. Тут пора дня малу вагу мала, громада йшла здобуваючи один двір по однім, один замок по однім. В меньших громадах переважає розбишацький спосіб походів. Вибирають звичайно нічну пору і вдаряють звичайно лише на один пункт, де доглянено, що можна поживити ся здобичею.

Зайнявши якесь місце, замок, костел, двір, місто, бунтівники передовсїм пустошили його до чиста, шукаючи головно грошей, далї брали всю хатню обстанову, найрадше дорогі річи, одежу, вкінцї худобу, збіже, часто навіть сїно. В околицях північної Галичини, де лїси далеко рідші, як на Підгірю, предметом здобутку бачимо часто лїсне дерево. Яворівцї, як знаємо, перевезли дерева Лагодовского на тисячах возів.

Пограблене місце звичайно руйновали, підкладали огонь і палили, одначе не завсїди, часом полишали цїле, хоч порожне.

Загарбавши здобичу, наперед ділили ся і при тім певно мусїли бути не-аби які сварки й задирки. Потім живили ся і повертали до дому. Дуже часто маємо згадку, що бунтівники, здобувши якесь місце, розпалювали огонь, пекли, варили та в гостї просили козаків. Деколи заношено здобичу просто до козаків, як се знаємо про голинських шляхтичів. Туди ведено також піймапих Поляків, щоб на муках довідати ся про гроші або щось иньше. Так було з Рожнятовским, що його ведено до Калуша, подібно запровадили товмацькі міщане Корчиньского до Отинії перед Височана. На суд завели Теребовельські міщане Конецкого з Коровинки до Теребовлї. Иньші бунтівники провадять пійманого шляхтича до козаків і віддають желїзо з його власних плугів на тортури для нього.

Доконавши одного дїла, громада йшла або далї, або розходила ся до дому і при тім поодинокі громади нападали ще окремо на двори й т. ин. За якийсь час сходили ся знова бунтівники до купи і вибирались на иньше місце.

* * *

На революцийні змаганя українсько-руського народу в серединї XVII ст. виробив ся доволї загальний, особливо в польській історіоґрафії, погляд, що вони нїщо иньше, як лише простий селянський социяльний рух, що звертав ся на маючі верстви. Так характеризують не то що самий селянський рух, але й цїлу козаччину. Думаю, що доволї єсть на те доказів, що Хмельнищина не була виключно социяльним рухом, а була й чимось більшим. Повстанє галицько-руського народу, що самим по собі, своїм єством, був цїлком відрубним явищем від козаччини стягне ще скорше таку характеристику — социяльного руху. Ми одначе мусимо заявитись проти такого погляду. З цїлого огляду ми бачимо, що окрім социяльних (найважнїйших) мотивів бунту, є ще полїтичні, національні й релїґійні. Коли-б у сих рухах брали участь виключно селяне, то се тяжче було-б твердити, але коли ми бачимо попри них, а властиве на їх чолї шляхту, міщанство й духовенство, то хоч би ми сим останнїм підсували також социяльні мотиви, що дїйсно до певної міри треба робити, то все таки годї нам буде ними самими пояснити докладне се явище всенародного руху. Тим-то боротьба руського народу в XVII ст. ріжнить ся від всїх т. зв. селянських війн на заходї, як французької нпр. Jacque-рий, анґлїйських селянських рухів за Віклєфа, нїмецьких

селянських війн в часї реформациї, подібних чеських і т. ин. В тих дійсно грали ролю виключно социяльні та релїґійні мотиви. Українсько-руські-ж боротьби в загалї, а галицькі специяльно були народнїми рухами в повнім значіню того слова.

Саме приписуванє социяльних мотивів усїм тим рухам ще не відповідне ось чим. В тій самій державі, Польщі, були селяне і на Руси і в корінній Польщі, ба навіть селянські відносини в Малій і Великій Польщі були мабуть тяжчі як на Руси, а там подібних прояв не бачимо майже цілком, видно що були ще й иньші причини, що зворушили міліонові маси до боротьби, як небудь вона випала.

Найліпшим одначе доказом нашого твердженя будуть голоси сучасників, не з руської а з польської сторони. Ось що написав ще літом 1648 р. львівський міщанин Самуїл Кушевич: „Се-ж певно що поміж визнавцями грецької віри нема чести, від них то приходить певна наша згуба!“ На иньшім місци говорячи про бунти, каже, що Русини визначають ся implacabili odio contra catholicos et Polonos; Rus nam obsequium wypowiada[1])!

В тих кількох словах вже замкнене й ціле наше твердженє. Кушевич до того цілком відріжняє в вище наведених словах релїґійні мотиви від національних і полїтичних. Останні слова, що Русь виходить з послуху Польщі належать до Галичини і се найліпше марковане полїтичного руху. Так говорить міщанин, а як каже шляхта, що її найблизше усї події дотикали? Ми собі пригадуємо ухвалу галицького і белзького соймиків, де вони постановляючи затягнути військо на оборону своїх земель, додають, щоб не брати ніякого Русина. Ухвала галицького соймика з 17 червня 1648 р. виразно розріжняє Русинів religione та Русинів fide. Перших можна було брати в ряди військової оборони, других нї.

Безперечно всїм тодїшнїм верствам, що мали участь у повстаню, треба приложити до певної міри социяльні мотиви. Селянство, само по собі, найскорше взагалї йде під покликом социяльних змагань до боротьби: се головна основа всїх селянських війн усїх часів. Вже галицько-руському міщанству не можна надавати самих социяльних мотивів, бо се був стан будь-щобудь більше свобідний, як селянський. Тут тїсно злучила ся

[1]) Жерела IV, N. XVIII, ст. 66.

справа релїґійна. Задля своєї православної віри міщане були покривджені навіть в автономічнім устрою маґдебурського права, що в своїм вже характері було виключно католицьке. Хтось міг би висловити закид, що збунтовані тепер міста належали до тих, що тїшили ся меньшими привілеями іммунїтету, як иньші більші. Воно правда й тому припускаємо богато социяльного мотиву. Що одначе були також релїґійні, показуєть ся найперше з того, що у всїх тих містах головна акция бунту була звернена проти костелів, значить ся проти головної основи католицтва. В тих самих підрядних містах, у Теребовлї, Янові, Товмачи, Роздолї, Городку й т. ин. терпять від збунтованих Русинів окрім латинського духовенства ще й міщане-Поляки, не дуже далекі социяльним становищем від Русинів.

Руське духовенство своїм економічним і юридичним положінєм властиво нїчим не ріжнило ся від селян і міщан, серед котрих жило. Тож і не дивно, що їх так часто подибуємо серед бунтівничих громад руських сьвященників. При тім вони висовують ся на перший плян, значить мали вони значний вплив на селян, а се не могло инакше бути як під релїґійним покликом. Руському духовенству приписувано в значній мірі вину розбудженя простого народа. В одному місци бунтівники зовуть ся colluvia rusticorum ad arma et ad tumultus per schismaticos popones concitatorum[1]). Те слово „схизматик" прикладаєть ся часто до руських попів і взагалї до селян. Така загальна характеристика, як що pomienieni sami będąc religij greckiey, a piekielnym ogniem przeciw ludziom ritus romani zaiątrzeni y zapaleni[2]) і т. ин. цїлком вимовно говорять про сю сторону причин народнїх рухів. При тім релїґія часто, розуміеть ся, зливала ся з національною ідеєю.

Які причини порушили численну руську шляхту до того, що вони не то що прилучили ся до селян і міщан, але стають на їх чолї, взагалї визначують ся великою енерґією в переслїдованю Поляків? Правда, уся та шляхта се властиво бідна шляхотська верства, скинена до того ряду ще від початку 15 ст. під напором польського елементу, але саме то здеґрадоване протягом довгих лїт галицької Руси є тут не маловажним політичним чинником в поступованю 1648 р. Тій шляхтї тепер заблисла надія, що ось то приходить нагода при козацькій помочи

[1]) Rel. Leopol. t. 399.
[2]) Жерела IV, N. LXXXIII, ст. 226.

наново здобути верховне становище своїх давних батьків. Скарги перепевнені висказами, що руські шляхтичі виступали dubia spe dominandi ducti або ruską zdradliwą skłonnoscią vwiedzeni[1]). Не раз говорить ся в них, що вони надіяли ся, що Поляки вже більше не повернуть ся в сї краї. Натурально, що в поступованю руської шляхти не малу ролю грали релїґійні мотиви. Навіть ся обставина, як помежи переслїдованими бачимо й руських деяких шляхтичів, цїлком не виключає полїтичного характера участи руської шляхти, радше ще сю думку зміцнювала-б. Кривджено тих, що яким небудь способом заявляли свою симпатию Полякам і неохоту до бунтівників. Також не можна пояснити сього виключно розбишацькими інстинктами, бо серед тих, що дали себе в знаки декому з Русинів, бачимо як раз вівнорядних економічно шляхтичів. Противно більшість руської шляхти на Підгірю не боялась бунтів і спокійно ждала їх. Ось що говорить одна судова скарга на руського шляхтича, Данила Баранецького: „Він не вважаючи на свій шляхотський стан підчас козацьких бунтів, особливо в часї своєволї в Покутськім краю і хлопських бунтів, коли протестант, охороняючи своє житє і дорогої своєї рідні, утік, разом із иньшими обивателями до Польщі він нікуди, як иньша шляхта, до ніякої твердинї, де иньші замикали ся і боронили ся, не хоронив ся, але видно прихильний тим своєвольникам і бунтівникам, получив ся з ними“ й т. ин.[2]).

В зимі були на Покутю якимись приватними ротмістрами руські шляхтичі Загвойський і Голинський і тодї ще вони проявляли свою прихильність до Русинів, бо їх увільнювали від стаций, коли тимчасом Поляків немилосердно здирали[3]).

Натуральна річ, що ми приписуємо сї ідеальнїйші мотиви не всїм руським гербовцям, були й такі, що їм окрім социяльних мотивів і розбишацьких інстинктів годї щось більш придати. Такими були ріжні Вітвицькі, Гошовські, Чайківські й ин. Головну одначе ролю грає таки історична руська шляхта, хоч тепер збіднїла: Голинські, Березовські, Драгомирецькі, Грабовецькі й ин. Тут мусимо зачислити навіть двох проводирів з лївого боку Днїстра Федора Струтинського й Андрія Мединського. Інтересні слова першого при вбиваню Новосельского: „Се Лях —

[1]) Жерела IV, N. LXXXIII, ст. 226.
[2]) Rel. Hal. t. 141, p. 1873—4.
[3]) Тамже, t. 142, p. 1190—4.

каже він — був жовніром і богато благочестивих Русинів побивав!"

Хоч би се поступоване руської шляхти хто пояснюв виключно з релігійного боку, се таки не зменьшає наших поглядів, бо тоді на Руси справа релігійна була тісно злучена з національною і політичною, а що се були відмінні в дійстности почуваня, се показуєть ся хоч би з історії XVIII ст., де ворогуванє обох народностей не переводить ся, хоч релігійний антаґонізм повинен був цілком уступити. Зрештою Кисіль був православний, одначе про нього говорено, що його руські кости поросли лядським мнясом. Для тих, що хочуть всіма силами заперечити иньших мотивів у польсько-руській боротьбі, окрім социяльних, подекуди хиба релігійних, скажемо хиба се, що се було, й є, привілеєм сильнїщої сторони, що вона ніколи не хоче признати правдивих причин боротьби у другої сторони, лише висовує такі, що оправдують власне поступованє.

Вкінці треба застановитись над самим фактичним характером народнїх рухів 1648 р. Треба признати, що характер сей дуже суворий, грізний. Грабованє, паленє, забиваня, катованя, подекуди чистий вандалїзм і крайне здичінє — усе те подибуємо в сім часї. Всім, що хотїли-б з того висказувати доказ противний попереднїм нашим поглядам, треба пригадати, що се право й завданє війни (яке-б воно не було з морального боку) нищити противника, не дозволяти, щоб дальше займав те саме становище, — одже й руйнуєть ся його основно. Се воєнний звичай кождого часу, до того знаємо, що в тодїшнїх часах такий спосіб веденя війни був прийнятий у цїлім цивілїзованім сьвітї, прикладом того хочби німецька трийцять-лїтня війна. Тим більше не вийде на некористь народнїх рухів 1648 р. порівнанє з всякими иньшими західнїми селянськими війнами, в Анґлії, Франциї, хочби й найблизшої що до часу великої німецької селянської війни, не кажучи вже про московські подібні рухи прим. про бунт Разина з того самого віку. Зрештою ми вже говорили, що те польське військо, котре мало бути заборолом спокою й ладу, цілком без причини чинило мало що меньші кривди й ґвалти, хиба що не шляхтї, лише селянам. Се дуже дивно виглядає, коли прикладаємо до оцїнки історичних фактів не сучасну міру, лише теперішню. Польська шляхта взагалї, а в Галичинї специяльно могла давати лише як раз такий приклад в боротьбі, як ми бачили в сих рухах. Галичина була від найдавнїйших часів збірним місцем всяких

заїздів, ґвалтів, розбоїв, як се видно з найдавнїйших тутешнїх судових книг[1]).

Приходить ся нам хиба закінчити сю частину словами звістного історика селянських війн: „История народів має свої бурі і громи, як ціла природа. Як трясенє землї і морська буря грають народні тучі містами й людським житєм і часто привикли дивитись на них лише як на криваву недолю. Инакші вони в очах історика. Його веде наука і серце піднесене понад острах часу; він придивляєть ся сьвітовим подїям, рухам народнього житя спокійним зором, міряючи та зважуючи, як астроном ходи зьвізд. Він пізнає в руйнованю знова житєвий елємент, пізнає там духа, де, здаєть ся, лише грають дикі фізичні сили“[2]).

Г. Наслїдки війни 1648 р. для Галичини.

Кожда історична прoява може бути добре оцїнована, коли ми її приглянемо ся з боку загального історичного поступу. Тому треба поставити побіч себе стан житя перед рішучим моментом зі станом, що настав по нїм, силою натуральної потреби та наслїдків. З порівнаня сього вийде що, певна історична епохаль на хвилина, певний момент або користний з боку поступу, або йому противний, шкідний. З тою самою мірою мусимо приступити до оцїнки стану Галицької Руси, що спровадили на неї події 1648 р.

Хотячи подати якийсь суцїльний образ наслїдків козацько-польської війни для Галичини, оглянемо пізнїйше житє сього краю з трьох боків: 1) з боку юридичного, 2) економічного, 3) полїтичного — і тоді скажемо свою думку про значінє й вагу сих подій в історії галицько-руського народа.

Найлїпшим жерелом для пізнаня загального ходу житя в тих часах польської історії є безперечно судові книги. Перше місце займають з того боку т. зв. книги реляций (inducta relationum), себто вписи ріжних публичних і приватних документів, полїтичних і судових заяв, скарг і т. ин. Коли ми возьмемо такі реляциї з років по 1648 р. то передовсїм вдарить нас величезна

1) Akta grodzkie i ziemskie t. XIV, диви Передмову.

2) Dr. Zimmermann, Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges.

сила ріжних скарг і позвів на бунтівників. З них властиве ми витягнули всї наші близші звістки про народні рухи, иньшого жерела над се цілком не маємо. Виникає одже питанє, які правні наслідки чекали галицько-руську людність за таке вороже становище супроти Поляків, специяльно супроти шляхти. Аби на се як так відповісти мусимо наперед зазначити, що в таких справах судове поступованє вело ся трома дорогами, в трох катеґориях судів.

Найпершою інстанциєю суда і то такою, що від неї не було ніякого відклика, се домініяльні, двірські суди. Вже можна з гори сказати, що найбільше справ про бунти трактовано саме в таких судах, де одною стороною виступав покривджений пан-дідич, другою селяне, його власні піддані, що наробили йому шкоди.

Тут хід процеса бтв дуже легонький, бо одна сторона, покривджена, єсть заразом і судєю, одначе понад се подати близші звістки, як слїдство переводжено, як карано тих, що завинили, сказати не вміємо. В таких судах не завсїди уживано паперу, тож і слїдів не богато полишило ся, до того ми не були в тому щасливому положіню, щоб користуватись подібними документами, окрім одного, що по части туди належить[1]). Кінець справи в таких судах мусїв бути ріжний, відповідно до забаганок пана, бо, як знаємо, двірська процедура не знала ніяких обмежень у своїй власти над підданими, можна їх було карати навіть смертю.

Другим з ряду судом був міський суд, де вже процедура і карна основувались звичайно на маґдебурськім праві. Туди часто відсилано для розпиту людей із ґродських судів, бо тут були тортурові прибори, при таких розпитах потрібні доконче для селян. Такі міські розпити вельми цікаві, бо подають докладні признаня (конфесати), одначе й тих ми майже цілком не могли уживати, не маючи під рукою таких актів[1]).

Всї справи, де виступають дві сторони від себе не залежні, селянин і шляхтич або міщанин, такі справи вже належали до висших судів, ґродських і земських, та до коронного трибуналу. Тут оскаржував покривджений не своїх підданих,

---

[1]) Жерела IV, N. XL, ст. 152—3, признанє Василя Амброжика з Живачова.

[2]) З теребовельського міського суда диви акт в Жерелах IV, N. CLVI.

лише людей иньшого пана, що йому начинили як-небудь шкоди, а властиве подавав лише їх пана, як веліло тодїшнє право. Від ґродського суду був звичайно відклик (апеляция) до коронного трибунала. Тому, аби справ про покаранє бунтівників не проволікати, шляхта на соймиках постановляє, щоб у ґроді пересправа кінчила ся до-разу (terminus peremptorius) і щоб не було ніякого відклику[1]). Лише в Белзї і Жидачеві ведено так справи, в иньших землях справу віддавано від разу трибуналови. З трибунальських справ знаємо лише про ті, що їх акти вписувано в ґродські книги, понад то ми не могли користуватись рішенями трибуналу, не маючи тих актів під рукою; більше ми могли користати з ґродських.

Як ті численні процеси кінчили ся? Для того питаня найліпша відповідь така, що вони властиво не кінчили ся, а проволікали ся в безконечність. За оскаржених селян відповідав їх власник, дідич, сьому одначе богато залежало на тому, щоб не карано його людей, бо тим убувало йому, і так уже не численних, рук до праці, тому всїма силами старав ся убивати справу. Найліпшим доказом є справа равських міщан з верхратськими селянами. Белзький ґродський суд засудив селян на кару смерти; зразу їх пан, Ян Замойский, не ставив їх до суду, опісля віддав лише кількох до вязниції, а й тих незабаром його повномочник, Райский, випустив на власну руку[2]).

Тих шляхтичів, що мали участь в бунтах, засуджовано на прогнанє (баніцию) і неславу (інфамію), одначе й їх справа проволікала ся і вони полишились на місци спокійно.

Таким одже способом про загальну якусь кару на бунтівників не можна говорити, терпіли лише поодинокі, иньші виходили ціло. Що найбільше дідич позволяв чинити пошукуванє (реквізицию) пограбованого добра межи своїми підданими, хоч були й такі випадки, що він сам збирав здобичу для себе, як се було прим. в Губинї[3]).

Шляхта сама мабуть не старалась прикладати дуже суворих мір до селян, боячись, щоб з новою появою козаків бунт не повторив ся, і щоб не змушувати здесяткованих і так підданих шукати спасїня в утечі на Україну.

---

1) Жерела IV, N. LXVI.
2) Жерела IV, N. XLIX, ст. 166.
3) Жерела IV, N. XLI.

Найважнїйші безперечно були економічні наслїдки 1648 р. Вже з самого огляду народнїх рухів можна було собі уявити, до якого стану спустошіня зійшли всї шляхотські маєтности: двори попалені, худоба, збіже й добуток перейшли в руки селян, козаків і Татар. Цїла осїнна робота на поли станула, бо забракло робучих рук до працї: поля лежали облогом, лїси понищено значно, особливо в північних околицях, так само стави, панські млини, коршми й т. ин. Одначе не лише самі селяне руйнували таким способом, вони лише звертались виключно на панів, Жидів та Поляків-міщан, а дуже рідко напаствували селян, хиба богатих, панських прислужників (прим. у Суходолї), або тих, що з якихось причин ставали по сторонї панів (у Креховичах, Тужилові), або вкінцї як вони були Поляками (Шмитків, Липсько й ин.). Попри них господарювали козаки й Татаре, особливо сї останні вже не розбирали нїчого, не водились нїякими релїґійно-національними та суспільними мотивами, лише грабували, палили та брали ясир, де лише можна було, одже й по селах. Як побачимо низше, то й руські села стояли в 1649 р. страшно спустошені і обезлюднені. Навіть ті селяне, що їх минув татарський ясир і меч польських вояків, покидали в значнім числї свої хати, побачивши свої надїї визволеня порожнїми й даремними. Вони утїкали на схід, де під козацькою охороною думали найти лїпшу долю, богато також утїкало (з Покутя) у Волощину. Таким одже способом запанувала в Галичинї страшна руїна і треба було довгого часу, щоб край двигнув ся до лїпшого стану.

Докладне змальованє сїєї економічної руїни було-б дуже інтересне і материялів для нього маємо не мало, одначе се заняло-б дуже широке місце в нашій розвідцї, тож ми зредукуємо його до можливо найменьших розмірів, маючи надію колись иньшим часом повернути до нього.

Про велике знищенє на Галицькій Руси говорено на соймиках у груднї 1648 р. На соймику в Судовій Вишнї (15 груд.) велить шляхта своїм послам на коронацию постаратись, щоб Руське воєводство, „як дуже знищене (zdesolowane)“ звільнено від військових стаций і зимованя[1]). Подібно й у Белзї зазначено на соймику (22 груд.), що „піддані в Белзькім воєводстві своїми бунтами наробили не малих кривд шляхтї“[2]). Та сама шляхта на соймику 8 марта 1649 зазначує, що „в часї татар-

[1]) Жерела IV, N. XXXIV, ст. 133.
[2]) Тамже, N. XXXVI, ст. 144.

ського і козацького находу зухвальні бунтівники-піддані великої шкоди начинили, більшої, як сам коронний неприятель"[1]). Як представляно справу на першім соймику в Галичи, не знаємо[2]), але ще 15 н. ст. марта 1649 на реляцийнім соймику говорено, що „в тій так загальній ребелії не лише стороння сила воювала, а й домова своєволя так розгнуздала ся, що ледви де-що фортуни шляхотських дібр полишила"[3]). Подібно реферували посли на коронацийнім соймі, заявляючи, що ціла Галичина аж по Сян дуже спустошена[4]).

Пригляньмо ся тепер, як нам оповідають про сей нещасний стан сучасники в приватних і урядових документів.

Вже наперед можна сказати, що найбільше знищені були ті околиці, куда переходив Хмельницький, бо в його товаристві були Татаре, чинили що найбільше загальної шкоди. На тій дорозї стояла також столиця Галичини, Львів. Який був стан його після облоги, нехай нан говорить цитований уже нами нераз райця Кушевич. Ось що він пише 3 н. ст падолиста в листі до свойого батька у Кракові[5]): „Нужда у нас велика. Всї гумна і стирти, від Запорожа до Люблина попалені. Хлїба, не знаю, звідки маємо взяти.. Людей множество вмирає з голоду... Що далї буде? Sat sapienti! Останка листови поручати не можу і жаль сердечний мінї не дає..." А згадавши про свої діти в Кракові, пише: „Жаль не дає писати, що в нас того (дітей) погинуло, то від огня, то від голоду й зимна, і по нинїшний день гине по улицях по ринку, по кладовищах, межи крамами й по иньших місцях... Скажіть ваша милість і се, що як з божої волї до нас поверне (жінка Кушевича), то не лише Львова, але й своєї хати не пізнає... Аж до самої сорочки зійшли ми в нїна-що, бо й сорочки наші пропадати мусїли, що аж страх згадувати... Річи нехай шанує і ходить як найпростїйше, се не до річи, щоб Львовянки мали строїти ся в Кракові, коли ми тут ледви не голо й босо ходимо, потративши всьо, і ремісника дістати не можемо..." В тому листї є й характеристика дальших околиць, поза Львовом: „Курсор з Кракова попав під самим Львовом у руки ворога, з котрих потім утїк і до Кракова повер-

[1]) Тамже, N. LXVI, ст. 198.
[2]) Документ знищений.
[3]) Жерела IV, N. LXXII, ст. 210.
[4]) Конституция коронацийного сойму 1649 (деклярациї воєводств).
[5]) Жерела IV, N. XXX, ст. 122—4.

нув ся: він там може оповісти, яке тут у нас спустошінє міст, містечок, сел і всього і як усе в нівець обернено. Nunc campus, ubi Troia fuit!"

Про близшу околицю Львова згадує сей міщанин і при описї облоги Львова: „Не наступав сеї ночи неприятель (Татаре), лише Брюховичу, міське село, милю відо Львова, спалив, мущин вистинав, жінок забрав у неволю, так що лише де-хто втік"[1]). Про стан двох иньших міських сел Зубрі та Сихова здавав 16 падолиста 1648 радник Ян Убальдінї реляцию на міськім урядї: „Відомо вашим милостям добре, що з приходом ворогів підо Львів усї околичні села й маєтности знищено огнем, межи ними й село Зубря спалене до нащаду зі всїма гумнами й будинками. Всїх підданих, без ріжницї пола й віку, почасти помордовано, почасти в поганську неволю забрано". Подібно було й у Сихові[2]).

До околиць, найбільше спустошених, належав безперечно округ Струмилової Камінки і про нього маємо найдокладнїйші відомости, тож подаємо їх докладнїйше і з них можна буде вироби̂ти собі осуд про иньші сторони Галичини.

28 квітня 1649 жалїв ся Рафал Оржеховский, що він маючи державу староства Струмилової Камінки від Гієронїма Радзєйовского не може додержати контракту задля великих шкід від коронного ворога, „збунтованого без найменьшої причини хлопства", морової заразп, своєвільного війська, задля знищеня ставів, гребель, порваня водою млинів, спустошіня коршем, руди, попаленя двірських будинків — так що весь дохід пропав. При тім скаржив ся, що староста Радзєйовский не хоче признати сього нещастя[3]).

На се жалїнє надійшла 22 мая немов би реплїка підстарости, Яна Волькера, сама собою дуже характеристична. „Дійшло до мене — говорить він — що хтось там удає, нїби то я не сповняв свойого обовязку і не мав стараня про шкоди в порученім мінї старостві, себто в греблях, ставах і млинах. Тому заявляю, що як яка стала ся в тім шкода, і досї є, то вона стала ся не через мене й не через мою недбалість: я всїма силами не хотів допустити до того. Але се, що стало ся, то було наперед з тієї причини:

---

[1]) Жерела IV, N. XXVIII, ст. 96-7.
[2]) Жерела IV, N. XXXI, ст. 124 5.
[3]) Rel. Leopol. t. 399, p. 158 - 60.

„По відході ворожих військ від Львова і Замостя, приїхав я на підстароство до Камінки, застав місто, замок, гумна страшно спустошені, попалені... В селах не було людей і десятої частини, одних козаки постинали, иньших Татаре загнали в поганську неволю, гумна, доми попалили, худобу, конї позаймали... По греблях переходили всї козацькі і татарські своєвольні війська та кінськими копитами з'орали і з водою зрівняли. Що найліпші млини й руди попалили... Люде зі страху одні розійшли ся по ріжних сторонах, иньші пійшли на своєволю — покозачіли. Будучи довгий час без панів, почали по трохи вертати ся до дому зі здобичею, що „шарпали" при козаках: одні знужденїли, иньших, що їм засмаковало бути без панів, привести до послуху коштовало богато працї й труду. Зрештою одних і других лишило ся мале тільки число і не було ким направляти гребель, тим більше, що з зимою надійшла гусарська хоругов п. воєводи руського з 80 чоловіка під проводом п. Барановского. Вона так дала себе в знаки недобиткам-селянам, бідним і нечисленним, своїми стациями та послугами, аж до тепер, що богато їх розійшло ся під иньших панів і розбрило ся по лїсах, так що з них нема найменьшого послуху замкови. Тому то годї було знищені в осени греблї ратувати на весну, коли не було кому відперти напрасної води, що з горішнїх порваних ставів нагло вдарила з великою силою... Тим то поясняю мою неповинність"[1]).

20 мая 1649 Войцєх Фрицович, війт із Струмилової Камінки, і тамошнїй Жид Мандусь Кельманович говорили подібно перед белзьким ґродським судом: Боячись, щоб не впасти невинно в який клопот заявляють, що не з недбальства або якої незичливости не зібрали нїяких доходів із коршем і млинів, але причина сьому лежить в великім знищіню від коронного ворога. Наперед з людей у цїлім містї не полишилось і четвертої частини, і то дуже бідні, бо з убозства й недостачі майже нїчого не сїють по селах. Друга причина ся, що напрасні хороби забрали богато з полишених людей. Третя така, що військо брало дві стациї і то такі, яких перед тим квитуче староство нїколи не платило, з того богато людей поутїкало. Млини одні понищили вороги, иньші вода понищика, полишив ся один млинок і той опанували вояки Вишневецького. Четверта причина така, що місто спалене і прохожі гостї не мають де ставати, тож годї вибирати мита й торгове...[2])

[1]) Rel. Leopol. t. 399, p. 326—7.
[2]) Rel. Bełz. t. 236, p. 487—93.

Подібно описували й селяне сього повіта поганий стан землї. 5 мая прийшли до львівського ґродського уряду війти та присяжні з сел: Батятич, Дернова, Руди, Желдця, Сільця, Купича, Ланів і заявили, що через коронного ворога і морову пошість знищились селяне й їх добуток: в одних селах людей ледви третина, в иньших, прим. в Ланах не полишилось анї одного господаря. Далї великі кривди терплять від військ Вишневецького: „вимагають від нас стациї, неволять нас, тих, що ховають ся перед бідою, імають, вяжуть, замикають, бють, комори силою відбивають, не дарують навіть церквам, як се вчинили в Сільци, воли з ралами з поля забирають... Тим то не можемо анї собі що робити, анї засївати, анї пану належної панщини відробляти, бо велика частина людей розбігла ся, решта не має чим робити...“ [1])

Підчас Збаражської кампанії Татаре знищили місто ще раз, що ледви руська церква й чотори доми оцїлїли[2]).

Для прикладу наведемо кілька з дуже численних звісток про села Львівської землї: В Якимові „задля поганського спустошіня, вимертя людей і забраня в неволю“ лишило ся лише 3 підданих і 4 дворища; в Глїбовичах лише 6 дворищ; в Стоках подібно; в Воловім тілько 6 хат; в Новосільцях 5; у Вільшаниці 2 хати; в Лядськім також 2; в Кнїгиничах лише 30 хат; в Басївцї три хати; в Сернках три четверинні хати; в Пятничанах 4 хати; в Прусах знищено всьо, так що в маю 1649 р. знайдено лише двох підданих, що просили хлїба у Львові; містечко Щирець було зруйноване цілком, люде одні погинули від меча, иньші з пошести, богато пійшло в татарську неволю[3]). Так само було з Миколаєвом[4]).

Не инакше виглядала Буська земля. Прикладом нехай буде заява буського підстарости Яна Карлїньского: „Коли бунтівники йшли через Бусько, страшно й нечувано пустошили: в селї Краснім спалили 12 селянських хат і коршму, до того двір зі всїма будинками, броваром, винницею, з гумнами, при дворі і в гаю... забрали худобу двірську, підданим воли, конї й т. ин., трох під-

---

[1]) Rel. Leopol. t. 399, p. 173—4.
[2]) Rel. Bełz. t. 237, p. 34.
[3]) Protocolli castr. Leopol. a. 1649—50, t. 230, p. 501—581. Rel. Leopol. t. 399, p. 186—7.
[4]) Rel. Leop. 399, p. 371.

даних, двох чвертників і одного загородника, забили, двірської челяди, селянських жінок більш як 90 чоловіка почасти стяли, почасти забрали в неволю. Тому то селяне порозбігали ся, роботи не робили, не дали навіть досіяти. Навіть гаї й ліси де-що вирубали козаки, де-що висікли піддані на ні-на-що..."[1]).

Подібно було й далї на схід. В Золочеві спалено 50 домів, окрім того було 160 домів цілком пустих, бо люде з них одні пійшли в татарську неволю, иньші повмирали від зарази. В Зборові було спалених 109 домів, в Озернї 60, до того також богато не стало людей задля неволї й зарази. Містечко Маркопіль знищіло майже до нащаду[2]).

В Брухналю козаки стояли цїлий місяць і натурально добре його зруйнували, в Бережанах було спалених 50 домів, богато людей попало в неволю та померло на заразу[3]).

Адмініcтратор мостівського староства, Петро Ловенецкий, так описував 1 червня 1649 стан аренди: Місцевість Мости, Волиця Чехова, Бутини, Двірці, Домашів, Хлївчани, Хоронів цілком знищені, в містї Мостах полишилась ледви половина людей і хати стоять порожнї; у Волиці двір, будинки, гумно, коршма, селянські хати, збіже — спалено, худобу, вівцї, свинї, гуси, кури — забрано; в Хоронові спалено фільварок з гумном, збіжем, коршмами, броварями, солодовнями й т. ин. селян кількасот забрали Татаре з козаками і вистинали; в Бутинах спопеліла коршма, бровар, винниця, селян стято й забрано в неволю — шістьдесять; в Дворах спалено коршму, селян пропало пятьдесять; в Домашові коршма, бровар і винниця попалені, селян забрано і поубивано — пятьдесять[4]).

Ось як описував свою шкоду Александер Белзецкий, белзький староста: Держави всї знищені, доходів нема ніяких. Двір у Сїльцю, коршма, винниця й иньші будинки попалені спопеліли, половина підданих із жінками та дїтьми дістала ся Татарам у неволю, половина селянських хат порожнїх, — одже про заплату кварти не може бути й мови[5]).

Белзький судовий возний оглядав стан держави в Новім дворі 22 марта 1649 і так його описував: „Бачив я там ве-

[1]) Rel. Leopol. t. 399, p. 417—20.
[2]) Rel. Leopol. t. 399, b. 352—3: заява міщан з д. 28 мая 1649.
[3]) Тамже, ст. 279—80, 285.
[4]) Rel. Bełz. t. 286, p. 599—600.
[5]) Rel. Bełz. 236, p. 379—80.

лике спустошінє, двір цілком спалений, окрім одної злої стодоли, на гумнї зосталось лише два стіжки жита, третїй вимолочений, так само спалено винницю і коршму, дві селянські хати й одну загородничу, з котрих господинї, челядь і дїти взяли Татаре з козаками, разом 23 душі, до того 19 селянських волів, 27 коней і т. ин.[1]).

В деяких селах не лишилось нї одного селянина, як прим. в Сторонибабах, Гунищах і богато иньших[2]).

Не лїпший був стан в Теребовельщинї, лише найбільше звісток про сї околицї належить уже до 1650 р., себто вже по другім походї козаків. В часї збаражської і зборівської кампанії значна часть Галичини попала знова в дальше знищінє від Татар, особливо від зборівської умови, коли Татари дістали від Яна Казимира дозвіл брати ясир. Навіть міста: Бусько, Золочів, Камінка, Зборів зруйнували вони до решти[3]). Все таки для прикладу наведемо кілька дат з Теребовельщини: В Хоростковї спалено 304 хат, в Янові 148, в Струсові 138, в Кобиловолоках 195, в Варваринцях 107, в Чорткові 345, в Білім 199, в Білім потоцї 51, в Бичківцях 63, в Будзанові 179, в Тернополї 270, в Козлові 118, в Сухоставі 113, в Грималові 80, в Оріховичах 87, а в селах: Малові, Борчівцї, Турівцї, Пацівцї, Білківцях, Кокошинцях і ин. не полишилась анї одна цїла хата й т. ин.

Як Теребовельщина зазнала лиха ще в 1649 р. від Татарів, так само і лївий бік Днїстра, Покутє, бачило татарські відвідини в 1652 р. і то ще тяжші як були в 1648 р. Для першого спустошіня нехай послужить на тепер кілька прикладів.

На універсал коронного скарбника платити податки від торговлї відповіли коломийські міщане 21 марта 1661 р., що „в них нема анї одного купця, щоб торгував яким небудь товаром, і нїяких податків як за минулий рік, так теж і сей вибрати не можуть“[4]). Подібно говорили і снятинські міщане[5]). Станїслав Потоцкий заявляв ще 6 падол. 1649 р., що держані ним королївщини, як Устечко з околичними селами, Якуниця, Вихто-

---

[1]) Rel. Bełz. t. 236, p. 259—60.
[2]) Rel. Bełz. t. 237, p. 216.
[3]) Рукопись бібл. Оссолїньских N. 2346.
[4]) Rel. Hal. t. 143, 1527—8. Про знищінє Коломиї знаємо з соймикової ухвали в Галичи 3 сїчня 1649 р.
[5]) Тамже, ст. 1531—2.

рів, Ціжва (?) й ин. дуже знищені: піддані одні в неволї, иньші повмирали, иньші побунтовялись (rebelles facti)[1]). Подібно говорив Миколай Потоцкий про місцевости: Манастирчани, Кричка, Пороги й ин.[2]).

З відприсяганя селян від податків 1650 р. можна мати докладні звістки про кожде село Галицької землї[3]). Виймаємо деякі приклади: в Потоцї не стало 60 хат, в Бурштинї також 60, в Городенцї 38, в Калуши 80, в Воскресинцях 18, Добрневі 30, в Надвірній 37, в Берлогах 50, в Угринові 40, в Копанках 30, в Палагичах лише 3 й т. ин. Долина дістала за знищінє дволїтнє увільненє від податків грамотою короля з д. 26 січня 1650 р.[4]). Раків і Надїїв у тім повітї були знищені цїлком, так само деякі й иньші.

Вже не так сильно були знищені дальші західні околицї до Жидачова, Стрия й Дрогобича, одначе слїди полишились значні не лише на шляхтї, але й на селянах. Більше були знищені лївоберіжні місцевости Жидачівщини: Новосельцї майже цїлком були спалені, так само й Бориничі, Дроговичі[5]). Инакше вже на на правім боцї Днїстра: в Сваричові знищили селяне лише млин і два двори, в Рожнїтові лише півтора лана осталось пустих, в Рівнї млин, Креховичі за те були цїлі спалені, у всіх инших розмірно мало було шкоди, головно тому, що тут були діяльні в більшій части самі селяне, тож нищили лише панські двори, селянам мало кому пакостили.

Ще-б кілька слів сказати про Перемищину. Знаємо, що місто Перемишль мусїло оборонятись від козаків і не мало потерпіло від ворогів. Так само майже зруйновані були Мостиска, і перемиський соймик просить для нього дозволу брати собі мито[6]). Зрештою й села були більш або меньш понищені аж по Сян, як се зазначали посли на коронацийнім соймі. Для прикладу наведемо заяву Прокопа Шорнеля про шкоди в Тарнівци: Задля спаленя дворів і гумнів, забраня і позабиваня підданих, худоби, вимолоченя збіжа мав він шкоду на меньш-більш

[1]) Rel. Leop. t. 399, p. 456.
[2]) Тамже, p. 262—3.
[3]) Protocolli castr. Halic. a. 1602—1751, 78.
[4]) Rel. Zydaczou. t. 40, p. 144—5.
[5]) Rel. Zydaczou. t. 40, p. 273.
[6]) Жерела IV, N. XXXIV, ст. 141.

20 зл.[1]). В королївській грамоті для села Пникулт, що увільняє се село, власність лат. перем. капітули, від податків, згадує ся, що богато селян козаки забили, забрали їм конї, воли й т. ин.

Про Сяніччину властиве не можна говорити, бо там лише селяне розвивали свою діяльність і то тільки на панських дворах.

Не буде від річи, як ще вкінці подамо деякі звістки про вартість гроша і продуктів до їди. В початках жовтня 1649 р. уставлено у Львові таку урядову цїну: за $^{5}/_{4}$ фунт. хлїба — 1 гр., білого хлїба за 1 гр. лише 12 лутів; горнець пива — 4 гр.; четвертина вола — 4 зл.; цїлий баран — 1 зл. 10 гр. і т. ин.[2]).

Подані вище приклади чень доволї ясно ілюструють економічний стан Галичини після 1648 р. Був він дуже тяжкий, не лише саму шляхту стрінула маєткова руїна, не лише богато шляхотських родин не видобуло ся з тої крізи, але також і низші суспільні верстви потерпіли дуже, то від Татар, то козаків, селян або й таки від війська. Особливо татарське знищінє було страшне. З прикладів ми бачили, що деякі місцевости просто були зметені з лиця землї, в богатьох полишились ледви сліди і там де розкидались розлогі села, були лише купи попелу і згарищ, виднїло ся кілька недопалених хат, або як було більше, то половина з них стояла порожня. Найбільшу руїну потерпіла ся частина Галичини, що розтягаєть ся від Львова на схід та від Днїстра по Буг. Зі статистичних дат сієї териториї можна на певно сказати, що людність її зменьшила ся до третини, або й ще більше. Куди поділи ся сї люде? Наведені в горі приклади відповідають на се питанє. Передовсїм найбільше дісталось у неволю Татарам, богато їх загинуло від меча, морова зараза дуже понищила їх ряди, богато вкінці утїкало, то боячись кари за бунтівничість, то не хотячи повертати ся наново у панську неволю, то вкінці примушені до того нечуваними утисками польського війська.

Трохи лїпше вийшли полудневі та західні околиції Галичини, де Татаре мало вже заходили. На Підгірю лягли лише в развалинах панські двори й замки, села були доволї мало знищені, і то найбільше задля втеки бунтівників на Україну та в Волощину. Перемищину діткнуло одно й друге нещастє, одначе да-

[1]) Rel. Premisl. t. 376, p. 648.
[2]) Rel. Leopol. t. 399, p. 1149—57.

леко не так як східню частину Галичини. Сяніччина потерпіла лише від селян бунтівників і гірських опришків, себто лише шляхта, селяне хиба стільки, що від військових переходів і стаций.

Якіж тепер були політичні наслїдки війни і повстаня 1648 р.? На се питанє не можна відповісти на основі одного-двох документів, тут треба витягнути синтезу з цїлого дальшого ходу полїтичного житя в Галичинї.

Передовсїм велика економічна руїна і величезний убуток робучих рук провадив за собою велику міґрацию польських селянських і міщанських елєментів, що почали кольонїзувати Галичину. Мабуть найбільше тих сел і міст, що в них досї переховалась людність латинського обряда, походить з часів по 1648 р. Таке переселенє хоч нераз спроваджувало затрату національної індівідуальности серед міґрантів, то таки заразом абсорбовало богато ассіміляцийної здібности Русинів, з другого боку зменьшила ся їх відпорність у міру чисельного змалїня. Зрештою для самих руських селян иньших полїтичних наслїдків не було, як лише той, що вже не спромогли ся другий раз до проби скинути з себе суспільне ярмо. Так само було і з низшим руським міщанством.

Найбільшу переміну спровадив 1648 р. на руську шляхту і вище міщанство. Тут мова не про сю шляхту, що ще досї живе по селах під назвою ходачкової шляхти, говоримо тут про останки історичної руської шляхти, що жила головно в Галицькій землї, про Голинських, Березовських, Драгомирецьких, Грабовецьких, Струтинських і ин. Упадок і невдача повстаня, поворот до давнїйшого стану, навели на сю шляхту зневіру у власні сили, надія запанованя Русинів у Галичинї зникла цїлком. Зрештою така надія була получена з иньшим сьвітоглядом, як у селян. Руська шляхта думала не меньше, не більше лише зайняти становище польської шляхти і певно не гадала уводити на разї якісь суспільні переміни. Тож розгар галицького повстаня, так само й на цїлій Українї-Руси, міг лише їх переконати, що її не йти в парі з тим великим суспільним рухом. Як на Українї лише мала частина шляхти зливала ся з козацтвом, більша перекидалась на противну сторону, так само в Галичинї останки історичної руської шляхти пійшла подібною дорогою — дорогою польонїзациї.. Що дальше, руські імена сієї шляхти все зникають, виступають польські, антаґонїзми затирають ся, наступає

національна єдність з Поляками. Так само було й із вищим руським міщанством.

1648 р. був також критичним для православної церкви. Ціла боротьба мала дуже богато релїґійного характера, руськэ духовенство вело перед у народнїх рухах, переслїдовалось все, що лише мало тїнь католицтва з собою. Чи зміцнено собі тим позицию проти поступу католицтва? — Нї. Діяльність унії датовалась від 1596 р., одначе перед 1648 р. дуже незначна частина Галичини прийняла унїю, лише подекуди в перемиській епархії, зрештою не було майже слїду її в иньших землях. Від того часу не перейшло й 50 літ, а відносини перемінились просто у противнім напрямі: сама лише львівська Ставропігія дотягла початку XVIII ст. Руське духовенство, яке воно не було-б із культурного боку, все таки було сильним елементом посеред Русинів, а від того часу починає мякнути, з завзятих гайдамаків переходить на спокійних, байдужних унїятських ксьондзів, замість дикої оборони своєї віри й нациї заводить польську мову в урядовану, словом — духовенство польонїзуєть ся.

Такі переміни спровадив 1648 р., особливо задля інстінктивности народнїх рухів, недостачі тїсної орґанїзациї та якої небудь яснїйшої полїтичної та суспільної цїли. Саме собою житє з таким характером не може в нормальних обставинах витворити якихось дійстних полїтичних здобутків. Воно таке, що коли-б мінї хто хотїв кількома словами схарактеризувати народнї рухи самої Галичини, то не міг би добрати иньших слів до того, як слова Шіллера:

Wo rohe Kräfte sinnlos walten,
da kann sich kein Gebild gestallten.

Такий був би осуд сих рухів, коли-б його розслїджувати цїлком окремо, віддїльно від решти України-Руси. Одначе сей нещасний вихід усїх народнїх змагань не можна покласти в вину самої Галичини та її людности. Єсть краї, навіть народи, що своєю власною силою но можуть нїяким способом увільнити ся з полїтичної та национальної залежности, вони потрібують конечно якоїсь, принаймнї моральної підмоги з боку. Се ще більше можна приложити до одної малої частини українсько-руського народа — вона могла добиватись лїпшого становища лише вкупі з широкими масами цїлої України. Будь-що-будь Україна йшла далї дорогою боротьби за лїпшу долю, одначе з ріжних причин

ся дальша боротьба полишала Галичину на боцї. Найважнїйша причина сьому — то відмінні суспільні обставини, недостача сієї нової верстви, що боротьбою росте в силу, якою було на Українї козацтво, також недостача ясної национально-полїтичної ідеї при народнїх змаганях, хоч треба признати, що в теориї зарисовуєть ся ся ідея поволї значно в тих часах. Тілько позитивного результату для Галичини, що перша проява одної загальної української национальної ідеї.

Хмельнищина 1648—1649 років

у сучасних віршах.

Написав *Др. Іван Франко.*

I.

Історик Хмельнищини не може жалувати ся на недостачу жерел. Величезна сила мемуарів, дневників, записок, документів, приватних листів і урядових реляций з того памятного часу залягає архіви і бібліотеки. Чимало того материялу вже опублїковано, богато дожидає ще публїкациї, хоч і без того було більш або менше використано істориками.

В числї материялів доси не тілько не опублїкованих, але також найменше визискуваних, є значне число віршів зложених рівночасно з подіями. Певна річ, перворядної історичної ваги, такої як документи та урядові реляциї, ті твори не мають, але вони мають свою вагу як характеристика відносин, поглядів, настрою і уподобань того часу, позволяють нам, так сказавши, заглянути в душу тої суспільности, що бачила на власні очі, перетерпіла на власній шкурі кроваву драму Хмельнищини.

Найлїпше ще пощастило ся руським віршам, тим що зберегли ся в записках Єрлича і в „Істориї о презїльной брани". Пок. Костомаров не тілько зібрав їх і видав в додатку до своєї знаменитої моноґрафії „Богданъ Хмельницкій", але і в текстї частенько користував ся ними на рівні з думами, як сьвідоцтвами сучасних людей і очевидців. Але ті руські вірші — се тілько частина тої великої маси віршів, яку сплодила Хмельнищина. В Польщі був тодї час загальної віршоманії, от тим то й не диво, що майже в кождій рукописній польській збірцї з того часу разом

з прозовими звістками про криваві битви та небезпечні походи на Україну, про соймові промови, соймикові свари і шумно-риторичні промови при всяких домашнїх оказиях, весїлях, хрестинах, похоронах, ми стрічаємо довші або коротші вірші, піснї, памфлєти, сатири, епіґрами, ущипливі епітафії, що відносять ся до Хмельнищини та її героїв. Певна річ, поетичної вартости вся ота лїтература має дуже мало, хоча є й виємки; та за те для характеристики часу і настрою суспільности се материял богатий і дуже цїкавий.

Бажаючи звернути увагу ширшої громади на сей ряд памяток, я публїкую отсю збірочку віршів, що відносять ся тілько до першої фази Хмельнищини — від початку до зборівського замиреня. Та вже й для сего часу материялу так богато, що приходило ся зробити вибір.—Річ в тому, що власне про ті часи є в польській лїтературі значне число с у ч а с н и х   в і р ш і в   д р у к о в а н и х. Історики Хмельнищини користують ся по троха тими польськими віршованими творами, а головно книгою Самуіла Твардовского „Woyna domowa z Kozaki y Tatary“, що вийшла аж 1681 р. Та на жаль майже зовсїм не використано старших друків. Чимало Поляків друкувало віршовані оповіданя про поодинокі епізоди Хмельнищини ще в 1648, 1649, 1650, 1651 роках і ті твори певно повинні би звертати на себе більше уваги істориків. Та що ті старші друки звичайно досить довгі а надто держать ся в сухім тонї реляциї або дневника, то я надумав не передруковувати їх тут, а тілько приводити з них цїкавійші місця в розвідцї. При тім мушу додати, що велика часть тих друків — біблїоґрафічні рідкости, так що я й не міг користувати ся всїми, не знаходячи їх у львівських публичних біблїотеках. Так само я не передруковую тут і руських віршів, які вже були друковані у Костомарова і в додатку до другого тому „Історичних пісень“ Антоновича і Драгоманова. Дещо з них я також цитую в відповідних місцях отсеї працї.

Подаю тут реєстр тих друкованих сучасних віршів, які зазначені в біблїоґрафії Естрайхера. Не всїми тими творами я міг користувати ся, бо значної частини їх нема в львівських біблїотеках. Титули тих творів, які мав я в руках, подаю докладнїйше, нїж подано у Естрайхера.

Białobocki Jan. P o c h o d n i a   s ł a w y Xięcia Jeremiasza Wiśniowieckiego, Kraków 1649 (докладнїйше цитує титул сеї книжечки Костомаров в біліоґрафічнім покажчику жерел

своеї монографії „Богданъ Хмельницкій“: „Pochodnia wojennej sławy J. O. Xiążęcia Jeremia Michała Wiśniowieckiego ze czterech części złożona y w roku 1649 wystawiona“, та на жаль знаменитий історик ніде зрештою в своїм творі не користуєть ся сею книжочкою. Я не мав її в руках.)

Białobocki Jan. Pogoda iasna oyczyzny, w którą okazały się y nagrodę biorą wszytkie zasługi a niezaćmiona sława JO. Książęcia Jeremia Michała Korybota na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego.... W roku 1650 w Krakowie. В бібл. Оссол. у Львові ч. 1060. Є се пустий і бомбастичний панеґірик Вишневецькому з нагоди наданя йому гетьманської булави. Екземпляр Оссол. має лиш 4 картки ненум., кінця не стає.

„ Klar męstwa na obiaśnienie pochodni w dalszą drogę ku nieugasłey sławie JO. Xiążęcia Jeremia Michała Korybuta na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego... Aż do wyprawy woienney pod Zborów samego Naiaśnieyszego Monarchy króla Jego Mości Jana Kazimierza nam szęśliwie panuiącego, we czterech także częściach wydany przez tegoż authora w miesiącu wrześniu roku Pańskiego 1649. Без місця друку, в Кракові, 4^0, 24 картки ненум. В Оссол. ч. 1058.

„ Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey z wzruszeniem pokoiu od miesiąca Stycznia 1650 aż do Września 1651 widziana, y z dokończeniem wieku nieodmienney pamięci Jaśnie Oświeconego niegdy Książęcia Jeremiego Michała Korybota Wisniowieckiego.... przez urodzonego Jana Białobockiego, sekretarza Króla Jego Mci wydana w Krakowie... 1653. 4^0, стор. 64. Оссол. ч. 1059. Сю книжечку цитує також Костомаров у реєстрі своїх жерел, та ми не видимо ніде, щоби він користував ся нею.

Иньші праці Бялобоцкого, особливо его брошура „Brat Tatar albo Liga wilcza z psem na gospodarza“ з р. 1651, лежать по за рамами отсеї статї.

S. D. Wąchocki. Planctus Poloniae super ingenti suorum clade a Kozacis rebellibus illata, quem Religio, Mars, Bellona, Fortuna et Fama lyricis carminibus leniunt,

per Simeonem Dominicum Wąchocki conscriptus a. D. 1649. Cracoviae. 4⁰, 12 карт. ненум. Оссол. ч. 41352.

У Костомарова подано титул сеї книжечки не повно і з помилками. І прозова передмова (посьвята скарбникови польському Миколаєви Даниловичу) і вірші — пустїсїнька риторика і бомбаст.

Kuczwarewicz Marcin. Relacia Expedyciey Zbaraskiey w roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu. Rythmem polskim przez M. K-cza, roku Pańskiego 1650 przełożona. W Lublinie w drukarni Jana Wieczorkowicza, без року, 4⁰, 22 ненум. карт. друку.

Radwan. Expedycya Zbaraska. Warszawa 1649.

Satyr nowy z chorey głowy, 4⁰, 9 стор. без місця друку, див. Bentkowski, Historya literatury polskiej I, 417 (про втеку з під Пілявець).

Prywat Polską kieruie, po nim stateczny sługa Rzpltey następuie, 1649, 4⁰, 2 аркуші друку, див. Bentkowski I, 418, а також виписку у Юшинського II, 447. Естрайхер подає, що друковано в Кракові.

Dachnowski. Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom, 1648. Початковий і кінцевий вірш наводить Юшинський II, 457.

„ Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bemben z pod chorągwi nowego pana. 1648.

Frykac. Zabawy rycerstwa polskiego, 1650. Повний титул див. у Юшинського II, 465. Залуский і Юшинський догадують ся, що автором був Кучваревич. Описано тут подїї від вибору Яна Казимира до зборівського замиреня.

Twardowski Sam. Pobudka wychodzącemu woisku 1649.

„ Woyna kozacka poznieysza, przez Naiasnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego y szwedzkiego poparta y skończona szczęśliwie w r. 1651. W Lesznie drukował Daniel Vetterus. Оссол. 52.362. Опис битви під Берестечком; війшла яко друга часть у пізнїйшу, по смерти автора видану книгу „Woyna domowa z kozaki i Tatary“, видану в Калїші 1681 р. (Оссол. 17.582).

Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego, 4⁰, без місця і року друку, див.

Ks. Hieronim Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich II, 397 399. В бібл. Оссол. друкованого екземпляра нема, а є тілько рукописна копія, з котрої тут подано виписки.

Obryński Kazimierz Godfryd, Magnanimitatis Polonae specimen per aliquot brevia poemata illustratum, a. 1652.

„ Berestecensis Bellona, poema heroicum libri II, 1652 — див. Юшинський II, 14.

Katafalk rycerski Mikołaiowi Firleiowi, без року і місця друку, вірша про погром під Пілявцями, див. Juszyński II, 427.

Lech wzbudzony i lament iego żałośny widząc tak utrapione państwo, roku 1649, 4⁰, без місця друку, виривок див. Juszyński II, 430—431.

Nowy satyr, do którego przydana perspektywa po klęsce pod Konstantynowem, 4⁰, без року і місця друку, див. Juszyński II, 439.

Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony, w którym iako w zwierciedle wieku teraźnieyszego sprawy, woien zaś dzisieyszych wnętrzne y zwierzchne przyczyny obaczyć możesz. Не знаю, чи був сей твір друкований, я користував ся рукописом з XVII в. Оссол. 680.

B. Zimorowicz. Kozaczyzna i Burda ruska, дві поеми, що творять одну цілість, війшли в склад книжечки пз. Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona (властиво Bartłomieja) Zimorowicza 1663. Я користував ся новим виданєм Туровского, що вийшло в Перемишлї 1857 р.

Иньші друки, давнїйші і новійші, якими я користував ся для сеї працї, цитовано в відповідних місцях під текстом.

Що торкаєть ся недрукованих доси віршів польських, латинських і руських про Хмельнищину і сучасних з нею, які вдало ся мінї зібрати, то я друкую їх в повнї в додатку до сеї розвідки. Вони взяті переважно з рукописів біблїотеки Оссолїнських у Львові, а тілько три винято з рукописів музея кн. Чарторийських у Кракові; відписи був ласкав порівняти з оригіналами проф. Бодуен де Куртене, котрому за се висказую тут прилюдну подяку.

Деякі з тих рукописних віршів були вже друковані в виданю Jakóba Michałowskiego Księga pamiętnicza, Kraków 1864, стор. 471—476; ними користували ся нераз польські і наші історики (Кубаля, Костомаров, Куліш). Я друкую й ті звісні вже вірші, маючи під рукою їх давні де в чому відмінні відписи в рукописах бібліотеки Оссолїнських; тілько одну віршу — латинський пасквіль на Адама Кисїля (N. 8) я передруковую з книги Міхаловского (op. cit. 612—613) задля її важности для характеристики того часу.

Зібрані мною вірші — дуже ріжнородні і формою і змістом і тенденциєю і мовою. В 30 нумерах нашої збірки маємо загалом 42 осібних творів, а з них 13 написано латинською, 28 польською, а один українсько-руською мовою; 8 має форму лїрично-описову, 4 промовляють тоном сатири та упіменя, оповідань і описів є 6, в тім числї одно сатиричне, 7 має форму епітафій та написів, 1 форму анаґрами, тоб то загадки з переставлених букв, в кінцї є тут 6 пасквілів (ущипливих віршів обернених до поодинокої особи) і 10 епіґрам. Не однакове й становище авторів. Декотрі, як от автори реляций N. 28 і 30 — прості вояки, що не думають про полїтику, бачуть перед собою тілько воєнні труди і невигоди і реферують сухо те що бачили; у иньших більше рефлєксиї, хоча й тут бачимо таких, що дивлять ся на сьвіт очима вбогого шляхтича-селюха, що знає своє село, свій повіт, привик бачити в королях земних богів, вірити в їх мудрість і не вдавати ся в критику того, що роблять високі полїтики (див. N. 9, IV; N. 20). Але більшість авторів дивить ся критично на описувані події, шукає їх причин, думає над зарадою злому. Правда, в поглядах на причини Хмельниччини у Поляків-віршописів нема згоди. Одні бачуть причину лиха в нарушеню шляхетської вільности і рівности (див. N. 4), иньші власне в тій надмірній вільности, в шляхетськім veto, в браку почутя власної гідности і горожанських обовязків (N. 3, 17), а особливо в утисках підданих (N. 1, 2). Були, розумієть ся, й такі, що замісць дошукувати ся власних хиб і провин волїли звалювати вину на інтриґи, приватні заходи або злу волю впливових одиниць а то й самого короля (N. 4, 8, 10, 11, 12, 23 III). Коротко мовлячи, в отсих віршах встає перед нами мов жива і промовляє безпосередно польська суспільність половини XVII віку, промовляє про справи, що ще й нинї не зійшли з денного порядку прилюдної діскусиї.

II.

В початку 1648 року Польща належала до найсильнїйших держав у Европі. Єї сусїда з заходу — Німеччина лежала спустошена страшною трицятилїтньою війною, безсильна, шарпана на всї боки, без одностайного національного почутя. Угорщина після страшного погрому під Могачем стогнала в турецькім ярмі. Туреччина здобувши перший рішучий погром під Хотином 1622 р. почала хилити ся з зеніту своєї величі і сили. Іспанія відчула вже в повні фатальні наслїдки релїґійної нетолеранциї і тиранського правлїня, втративши Нідерлянди і Портуґалїю. Франция переживала важку внутрішню крізу — перебудову феодальної держави на абсолютно-монархічну, закінчила власне кроваві війни з маґнатською фрондою і клала підвалини того шляхетсько-бюрократичного ладу, що за півтораста лїт мав її довести до великої революциї. Швеция заплутана в 30-лїтню війну була й без того вбога та вичерпана, а Московщина також іще не зовсїм вигоїла ся з ран завданих їй в часї самозванцїв. Польські володїня розтягали ся тодї від Балтийського моря до Чорного, від устя Висли до устя Німана на півночи, від жерел Висли геть по за Днїпро на півднї. В першій половинї XVII в Польща отримала блискучі побіди над Турками і над Московщиною. На неї обертали свої очи всї европейські держави, у неї шукали підмоги Венециянцї і Французи; Московщина бережливо заховувала з нею „вічний мир“, а кримські Татари, котрим Польща довгі роки оплачувала ся, щоби не шарпали її південних окраін, не мали відваги підняти ся проти неї, коли вона в 1646 і 1647 роках не дала їм звичайних дарунків. Навіть той неспокійний елемент, що ворушив ся у неї на південних окраінах і причиняв їй нераз чимало клопоту, — українське козацтво від 1638 р. було так прикорочене і взяте в шори, що здавало ся, не здужає вже двигнути ся більше. „Upadła bez pochyby zemsta skuteczna Boża na bystre one rebellizanty — писав 1646 р. польський шляхтич у Білій Криницї, Ян Бялобоцкий[1]) — kark buntów tak wiele razy y od tak wiele czasow ludu niezbożnego przeciw Bogu

---

[1]) В передмові до книжечки: Hymny y prozy polskie w zwyczaynym używaniu y nabożeństwie kościoła świętego katholickiego, z Brewiarza Rzymskiego w iednę xiąszkę zebrane, z łacińskich hymnów na polskie wedle poprawy Nayw. Pasterza Vrbana VII, przez urodzonego Jana Białobockiego, K. Im. Sekretarza przełożone. W Krakowie, w druk. Fr. Cezarego, r. P. 1648. Передмова датована 1646 р. в Білій Криницї.

samemu tudziesz przeciwko maiestatowi królów, panów swoich y Rzpltey powstaiący ostatnie z pobłogosławieniem woysku polskiemu a wykorzenieniem tey sweywoli iest przełomiony“. При тім польська шляхта поставляла до війни знамениту кінноту в тяжкій зелїзній зброї, так названу уссарию, а козаки як пішї вояки мали також европейську славу і були пожаданими наємниками навіть для французького короля.

І з економічного погляду стояла тодї Польща — так бодай могло здавати ся — знаменито. Щасливі війни принесли їй немалі користи, а обширні українські землї, густо засїяні селами і місточками, повними підданого, робучого люду, були правдивим золотим дном для панів. Богацтва польських маґнатів дивували чужих послів. Правда, в Польщі не було богатих, укріплених і сильних міст, промисл і торговля не могли розвивати ся в суспільно-економічних обставинах польської републїки, міщанство упадало, та все таки при панських дворах і під панською опікою були деякі завязки ремесел і промислу. Між містами визначали ся головно Львів, Краків і Варшава — перше як центр промислу і торговлї з далеким сходом, два другі як центри полїтичного і духового житя держави. В усякім разї і тут в половинї XVII в. видно було значний рух, жваву працю і заходи, особливо значну вивозову торговлю збіжем і значний зріст фабрикацїї горівки.

В кінцї могла тодїшня Польща поверховому оку заімпонувати ще одним, а власне неограниченою свободою і рівністю свого шляхетського, пануючого стану, шумним, рухливим і загальним полїтичним житєм, що шуміло і кипіло не тілько по столицях, але по всїх дворах, по всїх закутках обширної держави. Кождий шляхтич за молоду привчав ся думати про загальні, державні справи, навикав до парляментарних форм, до „полїтичного“ способу вислову, тоб то до штуки — висказувати свої думки як найменше по просту, як найбільше риторично, неособисто, необразливо нї для кого та при тім нещиро.

Та не минуло кілька лїт — і вся ота пишнота, вся слава, все богацтво, вся сила — розвіялись мов дим. „Золоті Сатурнові часи перемінили ся на зелїзнї“, плаче автор одної латинської вірші (див. N. 12 нашої збірки). Польща стратила лївий беріг Днїпра, не могла вже нїколи відзискати тривко й правобічної України, зрештою страшенно спустошеної, і немов виточивши нараз найлїпшу кров із своїх жил почала хоріти та марнїти всїм тїлом. Раз іще, 1683 р. вона з Яном Собєским здобула ся на геройський подвиг під Віднем, та се була остатня її побіда. Швидко

потім пішли часи „Сасів“, а за ними, не сповна 100 літ по віденьській вікториї, польська самостійна держава почала рішучо конати. Сей страшний удар, що зіпхнув її з висоти, се була Хмельнищина, була пожежа, що розгоріла ся з малої іскри, але знайшла собі богато запального материялу.

Можна як собі хто хоче дивити ся на найблизші причини вибуху Хмельнищини і на самого Хмельницького, та нам здаєть ся, що коли-б не був повстав Хмельницький, рік чи кілька літ пізнійше була би вибухла пожежа з якоїсь иньшої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.

Я не буду вдавати ся в вичислюванє всїх тих хороб, які нівечили польський державний орґанїзм — вони занадто звісні. Найголовнїйші з них — повна безправність простого люду і необмежена власть над ним панів, повна безсильність короля і державної адмінїстрациї, релїґійна нетоляранция та духова темнота, якої набирала ся нїби осьвічена шляхта з єзуїтських шкіл, цїлковитий брак дбаня про просвіту і піднесенє низших верстов, полїтична коррупция і моральне зіпсутє шляхти. Італїянський духовний Пачікеллї, що коло половини XVII в. був у Польщі, схарактеризував її внутрішній стан ось яким їдким віршем:

Clarum regum Polonorum
Est coelum nobiliorum,
Est infernus rusticorum,
Paradisus Judaeorum,
Aurifodina advenarum,
Causa luxus foeminarum.
Multo quidem dives lanis,
Semper tamen egens pannis;
Copiam in lino serit,
Sed externam telam querit,
Merces externas diligit,
Caro emptis gloriatur,
Empta parvo aspernatur.[1])

Не можна сказати, щоб і самі тодїшні Поляки, особливо по тій кровавій лекциї, яку їм дала Хмельнищина, не зрозуміли

[1]) Pacichelli, abbate G. B., Memorie de' viaggi fatti per l'Europa cristiana. Neapoli 1685, т. I, 242. Цитовано у Sebastiano Ciampi, Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell' Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali. Firenze 1839, т. II, 192.

своїх хиб. Те, про що до недавна говорили хиба найсьвітлїйші одиниці, такі як Фрич Моджевский, Остророг, Старовольский, тепер почало робити ся загальною думкою шляхти, а бодай тої її частини, що ще не була цїлком зіпсована. І так автор сатиричної поеми „Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony“, хоч сам великий прихильник шляхетської вольности і рівности, бачить ясно, що одною з головних причин лиха була шляхетська захланність.

Wprawdzie iuż one bankiety ustały,
Z których znienagła fakcye wzrastały,
Gdyście po stayniach stoły rozstawiali
I prawie iako bydło zbytkowali.
Ale łakomstwo taką górę wzięło,
Że prawie Polskę w niwecz obróciało.
Nie nasycą go ni powołowszczyzny,
Czopowe, rosy, pobory, darcizny.
Teć to sprawiły, gdy się naprzykrzyły,
Do nienawiści ludzi pobudziły,
Że się pokoiu związki potargały,
Niezgody, zatym straszne bunty wstały.[1])

Той сам автор, хоч в полїтичних питанях досить наївний (приклад сеї наївности побачимо далї), вміє знайти різкі і гіркі слова осуду на утиски підданих в Польщі. Вже сам початок поеми вельми характерний. Селянин у сьвято рубає дрова в лїсї і здибає Сатира. Сей сїдає на єго віз і переляканий чоловік везе його з собою. В селї дїдич побачив селянина з дровами і гукає: „А, се ти так шануєш сьвято?“ Селянин відповідає: „Як би я поїхав у ліс в будний день, від мене взяли би сокиру, а сьогоднї гайові в церкві“. Побачивши Сатира пан заходить з ним у розмову, розуміє ся, про біжучі полїтичні справи, про війну з козаками. Сатир пустивши селянина береть ся, як то кажуть, вичитувати панови паремеї. Головна причина бунту козацтва і слабости Поляків — безсовісні утиски підданих і приязнь панів з Жидами (див. у нашій збірцї N. 2). Сатир так договорив панови до сумлїня, що сей в кінцї з насьміхом питає, чи се не той селянин підмовив його на таку проповідь, з котрим він приїхав у лїса? Та Сатир на доказ правди своїх слів береть ся роздивляти події кровавої війни і хиби всїх верстов у Польщі. Правда, він про те стоїть на чисто шляхетськім становищі. Шля-

[1]) Оссол. рукоп. 680.

хетська свобода є для него головна підвалина державного ладу; про якісь леґальні полекші селянству, про поліпшенє державної адміністрациї нема анї мови.

Навіть львівський міщанин Зїморович, що вельми ворожо дивить ся на Хмельнищину і видумує на неї всякі нісенїтниції, не може проминути мовчки панського знущаня над підданими.

Nie tylko nam dojadły ukraińskie muchy,
Ale i wielkim panom, aż musieli stadem
Na rączych (себ то конях) przed tym umknąć za Wisłę owadem.
Przecie powołoszczyzny i tam im dobodły,
Ledwie na ostatni hak Polskiej nie przywiodły.[1])

Утисканє підданих зробило ся було у панів якимсь правилом; хто не дусить своїх підданих, той лихий ґосподар. Rustica gens optima flens, pessima ridens — така приповідка зложилась була між осьвіченими „культурниками“ того часу. Та ба, українські селяне також були майстри вигадувати приповідки, і невдовзї скарбниця українських приповідок збогатила ся ще одною: „Шляхтич і Жид тілько печений добрий“.

Далеко глубше в хиби польського державного орґанїзму входить автор талановито написаного памфлєту, зложеного з віршів переплїтаних прозою пз. „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.[2]) В уступі приведенім в нашій збірцї (N. 3) він в формі розмови двох шляхтичів, виходячи від пилявецької битви і тих, що провинуватили ся в нїй, та за се не були зовсїм покарані, розбирає дразливе питанє, щож властиво вільно в Польщі робити безкарно — розумієть ся, шляхтичеви, а чого не вільно? І він без ваганя кладе золоте польське „veto“ на рівнї з дозволом — сповнювати в леґальній формі державну зраду, ганьбить хиби польської податкової системи, брак адміністрациї, брак почутя публичних обовязків у тих, що користують ся найвисшими публичними правами і прівілеями. Одним словом, висновки такі, що один із персонажів розмови доходить просто до розпуки.

Як бачимо, у автора стало на стілько відваги, щоби назвати річ по імю і сказати явно, що та перла шляхетської свободи, те

---

[1]) Zimorowicze, Sielanki 73—74.

[2]) Ся поемка була друкована (див. Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich II, 397), та друковані екземпляри — велика рідкість. Я користував ся рукописною копією сего замітного твору в списку з XVII в., робленім мабуть з рукопису, а не з друку (Оссол. рукоп. 648, к. 1—28).

„nie pozwalam“, яким можна було знівечити здобутки кождої соймової наради і навіть розірвати сойм, є не що иньше, як свобода — в кождій порі зраджувати і погубляти край. Мав він відвагу вказати пальцем на такі вискоки шляхетської рівности, як неслуханє законів ухвалених самоюж шляхтою, неплаченє податків, особливо маґнатами, ошукуванє публичного скарбу при наймі вояків і т. и. Та він не мав відваги признати ся до авторства сего твору і виступити явно до боротьби з злом, анї навіть вказати, де був друкований єго твір.

Drukowano w koziey głowie,
Kiedy miesiąc był na nowie,
Kosztem zaś pana iednego
Z bractwa Piławieckiego,
A drukarnią zaś zakryto,
Bo by drukarza zabito —

ось які характерні слова виставлено в титулї друку[1]) — знак, що висказана в поемі правда була для многих у ту пору дуже ще гірка і нестерпна.

Ми маємо сьвідоцтво, що й серед латинського духовенства були люде, котрі бачили і горячим словом висказували кривди простого люду, самоволю та розпусту шляхти. Є се інтересна латинська вірша, написана десь в початку Хмельнищини, котрої автором дехто з Поляків уважав самого Хмельницького, хоча зі змісту явно виходить, що її зложив католик і то хтось із низшого духовенства, що міг на одну дошку покласти miserum populum et clerum як жертви панських утисків. Автор уважає Хмельницького даним від Бога бичем „на роскіш і захланність маґнатів, на утиски, кривди та силуваня підданих“. „Гей, який же то плач чути аж до неба! Він благає війни, проходить у небо; такого ніколи ще не бачено, ніякий народ крім Поляків його не зносив. Тут зневага і наруга Богови, котрий бачить плач і крик люду, бачить пяні празники і не дасть себе перепросити. Всї шляхетські верстви майже одним духом дусять нещасний люд і клир своїми свободами, надужитями, безправями. Навіть східні Турки не такі люті і злосливі на невольників, як Поляки, барони і дуки, запопадливі на роскіш“.[2])

[1]) X. M. Hieronim Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich, II, 397. В рукописї, яким користував ся я, отсих віршів нема.

[2]) Див. далї N. 1 нашої збірки: Wiersze przypisane kozakowi Chmielnickiemu.

Ще на один вельми важний прояв внутрішньої гнилизни в тодїшній Польщі вказує автор вірші „Lament oyczyzny strapioney“ що була написана також в перших роках Хмельниччини.[1]) Автор сумує по тих часах, коли Поляки разом з Українцями били Турків і бажав би, щоб і тепер, замісць різати одні одних,

Byż grali ukrainne dumy, iak przed laty
Turków bili Polacy y mężne Horwaty.

Та далї він іменем вітчини обертаєть ся до Поляків:

Wyssawszy przez te czasy ze mnie, swoiey matki,
Mleko pociech wszelakich, samę krew z dostatki
Przez tak wiele poborów, przez constitucye,
Przez accisy, nie wiedzieć iakie condycie
Pact różnych, przecie żołnierz, który cierpi rany,
Śmierć odnosi, nie bierze żołdu sprawowany.
Dla czego znadź ubogich ludzi uciskaią,
Których łzy krwawe nieba przebiiaią.
A zatym woyny w domu, Bóg mię odstępuie,
Że mię ieno pogaństwo kiedy chce woiuie.
Każda rzeczpospolita na niemylney zgubie,
W którey mocny słabszego bez przyczyny skubie,
Gdzie pod praetextem dobra swawola woiuie,
Własny syn bez respektu oyczyznę plondruie,
Kędy prawa besprawne, wolny przystęp złości,
Cnota za nic, animusz pełen surowości,
Godność kupna, urzędy za pieniędzmi idą.

Хто тямить ті кроваво-гумористичні рядки, якими тогочасні козацькі думи малюють притиски і кривди, що наносили Українцям жовнірські постої, той побачить і в отсїй вірші, зложеній польським шляхтичем і патріотом, повне оправдане скарг нашого люду. Польський автор кличе далї до своїх земляків:

Hey dla Boga, zbytnia was niech wolność nie wznosi!
Ten wolny, co się cnotą zdobi, zawsze nosi
Sumnienie od extensiey wolne, od zdobyczy,
Swoy stan kocha, nie butę, dóbr cudzych nie liczy.

Та се були марні слова в суспільности, де „godność kupna, urzędy za pieniądzmi idą“, де воєнні начальники ховали гроші призначені на виплату воякам і доводили тих вояків перед війною до того, що було по сьвідоцтву автора „Coś nowego pisa-

---

[1]) Оссол. рукоп. 723, к. 107—109. Ся вірша не торкаєть ся безпосередно до Хмельниччини, то ми й не помістили її в нашій збірцї, а подаємо тут із неї цікавійші уступи.

nego“ перед пиляведькою битвою, „kiedy wolno było to sam to tam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas wynalezionym) rabować“, або як було по сьвідоцтву М. Кучваревича перед самою збаразькою облогою, коли то польське військо

Stanąwszy nie daleko miasta Zbarawskiego,
Zarobiło na niechęć woysko nie iednego,
Iż ni siadło ni padło (iako mówią), ali
Bliskie wsi łupiąc każdy na swą stronę gali,
Miasta ogniem pustoszą, w niwecz obracaią,
Lud chwytaiąc na męki nieuważnie daią.[1])

Що уряди в Польщі йшли за грішми і маєтками, на се не треба аж особливого доказу, та в часї Хмельнищини ся практика помстила ся на Польщі страшенно. Аджеж тілько задля маєтку і протекциї зроблений був гетьманом нездатний кн. Домінїк Заславский, котрому признавано перший почин до пилявецької втеки. „Prius imperator quam miles — говорить про него автор сатиричної епітафії, — stula favoris factus“. Польський віршопис перекладаючи сю епітафію на польські вірші, говорить, що й титулу сандомирського воєводи Заславский

nie z postępków ani mądrey rady
Dostąpił, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
Ktorzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.[2])

А в вірші „Sedes triumphalis“ по просту закидаєть ся Заславскому, що підкупив послів, аби голосували на него:

Ciebie, prześwietne xiążę, za zdaniem, ktoremu
Dałeś sto y drugiemu tysiąc, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi.[3])

Автор поеми „Coś nowego pisanego“ відкриває нам ще одну таємну рану польської суспільности тих часів. Під величньою фумою шляхетської гордости і рівности крила ся цілковита недостача почутя людської гідности, і то не чужої, а своєї власної. Двір королївський і двори маґнатів були гнїздами зопсутя і то

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey під днем 1 липця.
[2]) Див. в нашій збірцї N. 24, Nagrobek xiążeciu Dominikowi.
[3]) Муз. Чартор. рукоп. 143, див. у нашій збірцї N. 21.

не тайного, цинїчного. Біднїйші шляхтичі або такі, що потребували протекциї, привозили сюди своїх жінок — на торг....

Ale są y tacy,
Co się im żonki łupią, a nie gniewaią się
Panowie małżonkowie; choć rogi na głowie
Prawie widomo noszą, przecie ich nie czuią.
Practicuią komu, a nie wiedzą co w domu.
Ba, wiedzą, lec bynamniey ich to nie obchodzi.
„Dla łaski panów (pry)[1]) pozwolić się godzi".
Drugi mówi: „Cosz na tym, kiedy się mam dobrze
Przy tym moim kurwięciu".[2])

Певна річ, польська шляхта не вся була вже на тім низькім моральнім рівні, а її военна хоробрість не була пустою фразою; се показала найлїпше важка збаразька проба. Та про те довгий супокій, який мала Польща за нанованя Владислава, привчив шляхту до вигідного, безтурботного і гулящого житя, відзвичаїв від військової невигоди і дісципліни.

Tak iakoś w Polsce przychodzi do tego,
Że biegły, chytry potłoczy mądrego,
A kto iest dzielny lub w boiu mężnieyszy,
To będzie z niego kaleka pewnieyszy, —

жалуєть ся Бялобоцкий,[3]) а Твардовский і автор „Coś nowego pisanego" згідно бачуть одну з причин перших военних невдач Поляків супроти Хмельницького в тім, що Поляки відвикли від війни. Сей остатнїй автор дуже гризко говорить про тих „лицарів",

Co woyny nie umieią, tylko miąższą (ротом) gadać,
A po krymsku się stroić, za zasługi krwawe
Leżeć aż od Cecory, to ich rzecz, to grzeczność!
Słusznie się od Cecory rachuią, bo odtąd
Jak poczęli uciekać, tak przestać nie mogą.

Такі самі нарікання ми бачимо і в вірші пз. Narzekanie na teraźnieysze Polaki, написаній в перших роках Хмельниччини:[4])

Gdyby przodkowie nasi tych czasów dożyli,
Bardzo by się potomków swych spraw zawstydzili,
Widząc: ano jich zwyczay stary wyszpecono,
A prawie go nogami wzgórę obrócono.

---

[1]) По нашому: мовляв.
[2]) Оссол. рукоп. 648.
[3]) J. Białobocki, Klar męstwa, część druga.
[4]) Оссол. рукоп. 3568, з домашнього архіву ґр. Мнїшків, стор. 154–156.

Onych trąby, nas gląby siekać obudzaią,
Onym rury, nam kury znak wstawania daią.
Oni swoich obozów, my wozów strzeżemy,
Oni męstwa, my skępstwa odpłatę bierzemy.
Onym szańce, nam tańce dobrą myśl dawaią,
Onych łanie, nas panie w zabawki wprawiaią.
Oni swą dzielność w wieczney fundowali sławie,
A my w epikureyskiey kochamy się sprawie.

Не без підстави дорікає автор „Coś nowego pisanego“ польській шляхтї також тим, що держить ся застарілого, середньовічного способу войованя. Звїсно, що польська шляхта вважала собі за честь і прівілей — служити кінно, в панцирі, воювати мечем і списом. Се були ті знамениті польські „уссари“, що вже тодї, навіть супроти козацьких самопалів, були анахронїзмом. „Więc te nam nazbyt ukochane kopie y szable życzył bym ia, aby też czasem dały mieysce pułakowi (карабінам?), których się bardzo boi ten, co, iako Niemcy mówią, drewnem strzela (себ то Татарин). U nas tak dalece nullus usus tey straszney y śmiertelney broni, że śmiele rzekę, woynę o iednym nabiciu odprawiemy“. Далї автор критикує так само застарілу тактику і брак обдуманих стратеґічних плянів. „Iako dalszą woynę prowadzić per obsidiones, oppugnationes, przez wytrzymanie y wytrwanie długiego obozu, do tego wszytkiego nic nie umiemy“ (Оссол. рукоп. 648).

Отсї всї причини, ся внутрішня хороба більше нїж „антікультурні“ замахи Хмельнищини і її „загонів“ зложили ся на те, що пожар 1648 і дальших років завдав Польщі таку важку, невилїчиму рану. Особливо утерпів економічний стан не тілько через знївечене великих нагромаджених богацтв, але через підкопане самої основи економічного розвою краю.

Dostatni
Panowie przyszli prawie do zguby ostatniey.
Kędy zbytnia wyniosłość, co się tak świeciła?
W krótkim czasie w chudą się nędzę obróciła.
Zginęło oraz wszytko y we cztery lata
(Kto by był rzekł!) tak wielka iest polskiego świata
Odmiana, iaką wszyscy iawnie uznawamy,
Gdy fortun tak wysokich ledwie że cień mamy.

Так характеризує економічні наслїдки Хмельнищини автор поеми „Coś nowego pisanego“, і ми сьогоднї можемо сказати, що лихо було далеко гірше. Рана була важка, та найгірше те, що

орґанїзм і без неї був ослаблений, безвідпорний. Що при иньшім державнім орґанїзмі могло-б було стати ся імпульсом для реорґанїзациї і поступу держави, тут зробило тілько рану, що ятрила ся, гнила і жерла чим раз глубше, поки не довела до смерти. Немов прочуваючи се автор поемки „Coś nowego pisanego“ кінчить свої уваги про пилявецьку втеку важкими словами:

Śmiele rzekę, że skrzydła rozpięte
Orła polskiego jednym zamachem obcięte.

III.

Ми привикли від польських істориків слухати запевнень, що Хмельнищина була виключно социяльним бунтом, повстанєм хлопів проти панів, або, як говорить лїрик Кулїш, руїнників проти культурників. Усякі національні і релїґійні мотиви — мовляв — не мали в тім темнім руху нїякої ваги, були прищіплені до него пізнїйше православними духовними, сліпими кобзарями та нетямущими українськими публїцистами і істориками-патріотами.

Сучасні вірші про Хмельнищину, зложені самими Поляками, докидають дещо цїкавого материялу до відповіди на се питанє. Як дивили ся самі тодїшні Поляки на Хмельнищину? Що бачили вони в тих збунтованих купах? Здаєть ся, їм лїпше було знати характер і значінє бунту, нїж нам, котрі можемо про нього догадувати ся зводячи до купи та провірюючи одні одними їх же сучасні сьвідоцтва.

Отже перечитуючи польські сучасні вірші про Хмельнищину ми анї на хвилю не лишаємо ся в сумнїві. Тодїшні Поляки в один голос і одними устами сьвідчать, що се було повстанє руського люду. Русь підняла ся проти Поляків, Русь хоче вигнати Ляхів із своїх границь — те самісїньке, що в противнім таборі голосять „слїпі кобзарі“ в думах і піснях. І коли пок. Кулїш не знаходив доволї різких слів лайки на тих кобзарів за ненависть, яка в їх піснях проявляєть ся супроти польської нациї, то дивно тільки, що він (хоч знав і цитував деякі тогочасні польські вірші далеко не миролюбного характеру), не мав анї словечка сумнїву про ті чутя супроти Руси, які виднїють ся з тих віршів.

Подамо тут невеличкий вибір цитатів, зазначуючи з гори, що їх число можна би значно збільшити. Ось Бялобоцкий бачучи,

як усе руське селянство стало по стороні Хмельницького, жалкує, чому польські пани не поклпкали проти руських хлопів — польських, Мазурів, бо ті певно не зрадять:

Aza kto słyszał w Polszcze rebellią?
Poddanych polskich iest taka natura:
Panom dochować wiary, ieśli która.
Nigdy się Mazur z Rusinem nie zgodzi,
Daleko ta rzecz iedna drugiey chodzi.
Niechay kto spuści Rusina z Mazurem,
Uyrzy, co umie chłop polski z koszturem.
Łatwiey by drugim o różne oręża, —
Naydzie y między Matyskami męża.
Ba, iedno tylko trochę ich rozkwilić,
I z samopałem nie da się wychylić.
Z tych ci to oni bywali drabowie,
Co przed ich męstwem drżeli Rusinowie,
Mylili szyki y bitnym ianczarom,
Dawali się znać szalonym Tatarom.
Byśmy z trzeciego chłopa wyprawili,
Kiymi by Kobuś wszytkę zarzucili.
Nierazem widział, że nieporównaną
Chłop polski miewał z Rusinem wygraną.[1])

В очах Бялобоцкого і иньших тодїшнїх польських віршописцїв Русини, се „kobuź“, „kobuźnicy“.

У Зїморовича читаємо:

Lada szuja, by śmierdział kobuźnikiem tylko,
Mógł zamordować ludzi na każdy dzień kilko
Bez karania — i owszem, tem się więcej chlubił,
Że swą ręką tak wiele dusz niewinnych zgubił.
Żaden się nie obawiał za to boskiej kary,
Trzymając to, że milszej natenczas ofiary
Nie mógł Bogu uczynić, jako lackie plemię
Wybiwszy oswobodzić z niego ruską ziemię.[2])

Той сам поет зїтхає важко:

Nie było i nie będzie (prawdę wyznać muszę)
Okrutniejszych tyranów nad ruskie katusze.

Польсько-руський національний антаґонїзм він малює вельми пластично ось яким оповіданем, в котрому треба бачити не певний факт, а поетичне втїлене змагань, поглядів і почутя бодай

---

[1]) Jan Białobocki, Klar męstwa, część czwarta.
[2]) J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemyśl 1857, str. 80.

тої верстви польської суспільности, до якої належав Зіморович. Один із персонажів єго поеми „Kozaczyzna“, Остафій, оповідає, як козак зловив його на вежі підчас облоги і бив по голім тїлї, допитуючи ся, де сховав гроші.

Gdym go prosił, żeby mi jak swemu folgował,
Rzekł na to, żeś ty Rusin, kotiuho, niedoszły,
Bo mięsem lackiem ruskie kości twe obrosły.
Przeto jeśli się dostać chcesz z nami do nieba,
Obić ci mięso lackie z kości ruskich trzeba.[1])

А далї доказуючи, що бунт самій Руси вийшов на шкоду, говорить:

Już to Rusi zginęła niemal połowica,
Po większej części pustką stoi ich ziemica
Nie tak od szabli polskiej, jako swoich zbójców:
Bilić to bracia bracią a synowie ojców.
Więcej ich niż milion zabrali Tatarzy,
Więcej Rusi niż bydła w Turczech na bazarze.
Wszystkie hordy pohańskie, Tehinie, Stambuły,
Azye obie śmierdzą już od ruskiej smoły.

Ми побачимо далї, що Зїморовичеві „Селянки“ як історичні сьвідоцтва дуже підозреної вартости, та вже й у отсих віршах видно величезну пересаду. Мабуть почував се і сам автор, коли в уста персонажів своєї вірші вложив ось яку розмову, котра дуже добре характеризує єго настрій:

Ostafi: Co za dziw, chociaż by się Dorosz z prawdą minął,
Ponieważ się do Lachów z bojaźni przekinął,
Teraz Ruś jako może podaje w ohydę.
Dorosz: Bóg mi świadkiem, że prawdą a nie fałszem idę
I najmniej nie przyczyniam, anim się do Lachów
Zaprzedał dla przegróżek abo próżnych strachów;
Ale widząc postępki takie naszej Rusi
I o wierze swej człowiek powątpiewać musi.[2])

Очевидно сам Зїморович почував, що навіть єго читачам видадуть ся неправдоподібними такі слова в устах Русина, а самі Русини такому ораторови бризнуть у очи „перекиньчиком“. Для нас се мимовільне сьвідоцтво подвійно цїнне. Перекиньчиком можна зробити ся тільки там, де є два виразно зазначені табори а в обох почутє окремішности. І польські вірші дають нам не мало доказів, що таке почутє було у обох ворожих сторін.

---

[1]) Zimorowicze op. cit. 80.
[2]) Тамже стор. 84.

Бялобоцкий обурюєть ся на Хмельницького, що пісьля зборівського замиреня

Linią sobie kędy chce zamierza,
Nie chce mieć w Rusi polskiego żołnierza,[1])

що бажає в кількох воєводствах довести до того,

wszytkie urzędy
Aby w nich tylko Ruś trzymała wszędy,
Metropolita między biskupami
Żeby zasiadał w senat z władykami.

Він не находить слів обуреня на те, що Хмельницький піддав ся турецькому султанови:

Onego sobie przyznaiąc za pana,
Prawi, żeby mu pomoc była dana,
Poddaństwo wszytkiey obiecuie Rusi.

Так само й Кучваревич підчеркує руський характер Хмельнищини.

Nie wspomnię pod Korsuniem iako krwawe znoie
Sączył z cnego rycerza, gdy ruskie podwoie
Iako szarłatem iakim krwią skropione były,
Gdy ukraińskie pola krwawą rosę piły.[2])

Для автора поеми „Satyr Podgórski“

główni Lachom Ruś nieprzyiaciele.

Він підносить, що по корсуньській битві

Tak gdy się zdraycom zrazu poszczęścieło,
Co żywo zaraz na woynę krzyknęło:
Wszytka prawie Ruś z korzenia powstała.

Мета повстаня по єго думці була одна:

Prawie się na to zdraycy zasadzili,
By Lachów z Rusi do szczętu wybili.

І для Вонхоцкого, автора бомбастичних латиньских віршів пз. Planctus Poloniae, не було нїякого сумнїву, що Хмельнищина — руський народнїй рух, ворожий Полякам, і він так само підчеркує, що „plebs russica, satius ursica, infensa semper polono nomini“.[3])

---

[1]) Jan Białobocki, Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey, cz. I.

[2]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey.

[3]) Sim. Dom. Wąchocki, Planctus Poloniae super ingenti suorum clade.

Та автори віршів не тілько відчували национальний антаґонїзм свій до козаків і до українсько-руського народа; вони не криють ся анї на хвилю зі своєю глибокою ненавистю, погордою, обридженєм до сего народа. Козаки для них — „nieprzyiaciel sprosny", „zła czerń", „kozak brzytki", „śmiecie wzgardzone". Бялобоцкий відзиваєть ся про них образово:

Nuż w inszych mieyscach żaby ożywaią
Kozackie, które z iezior Dniepru wstaią.[1])

а нарікаючи на польську нерішучість в початку 1649 року він кличе траґічним голосом:

Tośmy tak żmiie ruskie ugłaskali,
Żeśmy się ledwie nad Wisłą zostali!

Для него, завзятого прихильника і панеґіриста кн. Яреми Вишневецького, козаки, се „plugawa chanaia", „pieskie syny", „łotrostwo", „złodzieystwo od dyabła uczone", „chamy" і „zdraycy"; вони нерозумні і захланні, з ними не може бути згоди.

Lecz trudne z głupim y chciwym iednanie,
Którego wszytka myśl na zamieszanie.
Wrodzone są to kozackie przymioty:
Niestatek, zdrada, pogardzenie cnoty,
W pokoiu nie być, nie przyimować pana,
Dobrego sługę nie cierpieć hetmana.
Uwaga w głowie iak u niemych, osłów;
Nic to zabiiać y królewskich posłów.
To po ich myśli, gdy maią starszego,
Który im da plac do wszytkiego złego
I rozpasze się na wszelakie zbrodnie, —
Z takim się zgodzą y żyią łagodnie,
Im więcey przeciw panu ich buntuie,
Im więcey praktyk, zdrady, woien knuie.[2])

Тілько раз у вірші „Na uciekaiących z pod Pilawiec" сказано про козаків „cni kozacy" (див. N. 17 нашої збірки), тай то, розумієть ся, іронїчно.

Не менше виразно як национальний, Поляки відчували й релїґійний антаґонїзм свій до козацької маси, а козаків до себе. Зїморович вкладає в уста нїби православного Дороша ось які слова:

Matka nasza jest cerkiew powszechna, tej matki
Widząc tysiąckroć gorsze niż pogany dziatki,

---

[1]) J. Białobocki, Klar męstwa, cz. I.
[2]) Białobocki, Odmiana postanowienia, cz. pierwsza.

Musiałem sobie bractwo tych wyrodków zbrzydzić,
Muszę się matki takiey (odpuśćcie mi!) wstydzić.[1])

Та той сам Зїморович виразно, хоч з гіркою наругою, говорить:

Więc o wiarę wojują! Coż będzie po wierze,
Kiedy się pokolenia ruskiego przebierze?
Pewnie wróblom, nie ludziom wschodnia cerkiew święta
Przyda się, kiedy ludzie wyginą do szczęta.[2])

Релїґійні змаганя і пляни Хмельницького по зборівськім замиреню характеризує Бялобоцкий ось якими словами:

Kościoły z kilku woiewodztw wypiera,
Na wyniszczenie Uniey naciera,
Ukraińskie chce swoie schizmatyki
W senat osadzić, wygnać katoliki
Z woiewództw kilku.[3])

Латинська вірша (N. 1 нашої збірки) називає весь рух „схизматицьким“:

En schismatici, cohors Tartarici,
Necant, rebelles, clerum et fideles.

Та правда, ми маємо сьвідоцтва, що козаки вбивали й православних! Певна річ, убивали, коли ті стояли в рядах їх ворогів. Пригадаю для прикладу оповіданє Кушевича про того черця з Буська, що йому, хоч православному, козаки повиймали очи і пообтинали руки за те, що сповнював шпіонську службу на користь Вишневецького. (С. Томашівський, С. К. Кушевич, Записки наук. тов. ім. Шевч. XV, 10).

Козаки руйнували маєтки православних панів таких як київський воєвода Кисіль, що сам себе величав „gente Ruthenus, natione Polonus“. Та не досить того, — говорять польські історики, — козаки для зиску, для грошей убивали, мучили, плїндрували православний люд, православне духовенство, грабували православні церкви, безчестили православні сьвятощі, — найлїпший доказ, що Хмельнищина не була нїяким народно-релїґійним рухом, а тілько простим розбоєм, гайдамаччиною. Та на се є один, але то, здаєть ся, лиш один доказ — вірші Б. Зїморовича „Kozaczyzna“ і „Burda kozacka“. Ми лишаємо собі докладний розбір деяких уступів сих віршів на пізнїйше, а тут наведемо лиш пару характерних місць. Коли вірити Зїморовичеви, то козаки

---

[1]) Zimorowicze, op. cit. 84. [2]) Тамже 81.
[3]) Białobocki, Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey, część pierwsza.

Należli i na ziemi, jako z Bogiem mieli
Walczyć, kiedy czartowskie ręce podnieść śmieli
Na kapłany i służby Bogu poświęcone,
Na budynki imieniu jego wystawione;
Gdy świaszczenników, chociaż do cerkwi uciekli,
Przy ołtarzach jak bydło na ofiarę siekli,
Że krew, która z tułowów ściętych wypryskała,
Nieraz oczy Przeczystej w obrazie zalała,
Gdy malowanym świętym gęby wycinali,
Oczy kłuli, jak żywe z janczarek strzelali;
Kiedy piekielnym ogniem i pańskie przybytki
I trupy w nich pobite zapaliwszy wszytki
Jako całopalone przed dawnemi laty
Z dymem prosto ku niebu puszczali obiaty.[1])

Не тілько духовні, але й сьвіцкі православні гинули з рук козацьких:

Do tego prawosławnych chrześcian tak wiele
Pomordowali oraz na duszy i ciele.

Загалом

Ktokolwiek się nagodził, z tej samej przyczyny,
Że był człowiekiem, a nie chłopem z Ukrainy,
Zabijali bez braku.

От тим то й уся православна церков підупала.

Starzy hospodynowie, cerkiewni spiewacy
I nie wiedzieć kędy się rozbieżeli diacy.[2])

Ми навели ті місця як сьвідоцтво — не історичної правди, а партийної фантазії Зіморовича. Єго слова суперечать аж надто ясним і численним історичним сьвідоцтвам. Правда, козаки руйнували і безчестили костели, але латинські (див. нашу збірку N. 26). Натомісць ми маємо у многих істориків сьвідоцтва, що православне духовенство на Україні і в Червоній Руси сприяло Хмельницині. Львівський райця Кушевич наводить приклад, як симпатично віднесли ся 1648 р. до Хмельницького православні черці з Крехова,[3]) а й сам Зіморович пише:

A takiej im roboty i nieznośnych zbrodni
Duchowni pomagali wspomnienia niegodni.

Певна річ, дехто вперши ся може сказати, що всі оті звістки і натяки — односторонні. Могли собі Поляки сяк і так розуміти

[1]) Zimorowicze, Sielanki 74.
[2]) Тамже 75 73.
[3]) С. Томашівський, С. К. Кушевич (Записки наук. тов. ім. Шевченка XV, 10).

рух Хмельницького, бачити в ньому і національно-руську і релїґійно-православну закраску, та де є виразні сьвідоцтва, що власне козаки розуміли се так само? На се можемо відповісти, що зовсїм анальоґічні сьвідоцтва з козацького боку маємо в тогочасних козацьких думах і віршах. Не тілько в тих думах, що мають виразно козацький характер, але і в тих, що, як вірно завважали редактори „Историческихъ пѣсень Малор. нар.“ (т. II, стор. III), мають сильну закраску селянського елементу, чути гомін національного антаґонїзму, хоча він і не виступає на перший плян і певно не є такий ясний, як національне почутє людей XIX віку. В думі про Хмельницького і Барабаша Хмельницький кличе до козаків:

Ей козаки, дїти, друзї-молодцї,
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руський отчинаш читайте,
На лядські табури наїжджайте,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте![1])

Те, що вчинив Хмельницький, називають автори дум старим звичаєм, продовжуючи термінольоґію давнїйших дум про боротьбу козаків з Турками і Татарами, „ставанєм за християнську віру“ (див. op. cit. 3, ряд 4, ст. 4 р. 24, ст. 8, р. 4, ст. 10, р. 3, 16, ст. 11 р. 23, ст. 12 р. 55, 75, ст. 14 р. 105, 109, 115, ст. 15 р. 137), та майже у всїх тих місцях обік сего терміна є й другий, новий — „козакам козацькі порядки подавати“ (ст. 4 р. 23, 29, ст. 5 р. 64, ст. 6 р. 115, ст. 7 р. 141, ст. 10 р. 15, ст. 11 р. 22, ст. 12 р. 54, 74, ст. 14 р. 114). Правда, в думах декуди називаєть ся Україна „землею польською“ (op. cit. 25), то-б то частиною польської держави, та по при те ми бачимо у авторів дум досить ясну сьвідомість того, що Україна, то не Польща, що Польща над Вислою, що Ляхи і Українцї — два ріжні народи.

Ой не чорна хмара над Польщою встала,
Тож то не одна Ляшка удовою стала (op. cit. 37).

Ще виразнїйше бачимо се почутє в піснї записаній в Галичинї і віднесеній редакторами „Ист. пѣсень“ до часу Жовтоводської битви:

Ой годї вам, вражі Ляхи, руську кровцю пити,
Не єден Лях молоденький посиротив дїти (op. cit. 20).

[1]) Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни Малорусскаго народа, т. II, вып. 1. Кіевъ 1875, ст. 7, подібне ст. 13, 14, 23.

А в дуже популярній пісни про Перебийноса читаємо:

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислї!
Ляцкую славу
Загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє (op. cit. 40).

В думі про похід Хмельницького на Молдавію сказано:

То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив,
Гетьманщину звеселив (op. cit. 104).

І в вірші про корсуньську битву, зложеній якимсь письменним козаком і занесеній у „Историю о презѣльной брани", підчеркнено обік иньших також национальний русько-польський антаґонїзм:

Богъ вознесъ нинѣ смиренныхъ Русаковъ,
Гордыхъ же съ престоловъ низложи Поляковъ (op. cit. 138).

А в вірші занесеній у лїтопись Єрлича читаємо:

Честь Богу хвала! На віки слава війську Днїпровому,
Що з божої ласки загнали Ляшки к порту Висляному.
А род проклятий жидівський стятий, чиста Україна,
А віра сьвятая в цїлї зостала — добрая новина (op. cit. 140).

Здаєть ся, сї сьвідоцтва сучасних людей, письменних і неписьменних, Поляків і Українцїв повинні вистарчити для тих, хто хоче в Хмельнищинї бачити тілько социяльно-економічний рух, тілько повстанє хлопів проти панів. Особливо цінні тут сьвідоцтва Поляків, що мали загалом нахил признавати козакам далеко менше знаня, сьвідомости і ясних полїтичних думок, ніж у них було справдї. В очах польських шляхтичів — козаки се сьмітє, хлопи, дикі звірі.

Chmiel z Krzywonosem — holacy,
Chłopi prości, grotownicy

говорить побожний автор пісні про козацьку війну (N. 27 нашої збірки). У Бялобоцкого козак — то хам; Хмельницький — то хлоп, що сьміє сягнути по корону.

Że chlop iuż sięga korony z chłopami,
My swoich kryiem, a giniemy sami.

Він радить узброювати проти козаків — польське селянство; аджеж в хлопстві — вся сила Хмельницького.

Skąd że ma siłę ten herszt tak wsławiony?
Musi iść za łeb każdy przywiedziony...

Patrzcie, za ieden rok oni Hryczowie (Грицї!)
Jakowi teraz indzienigerowie!

Полїтичні пляни Хмельницького — очистити Україну від Поляків і здобути для православія рівноправність — наповняють Бялобоцкого сьвятим обуренем.

Owo co na myśl napadnie głupiemu!
Chce dokazować y zdołać wszytkiemu.
Iako rzecz straszna, prawie opłakana,
Patrzcie, kiedy chłop wzbiia się na pana.[1])

Для автора вірші „Na pogrom Hetmanów pod Korsuniem" (N. 16 нашої збірки) се найгірший встид, що шляхтичів побили — хлопи!

Snadź by snadnieysza od nieprzyiaciela
Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
Smieci wzgardzoncy! Co naywięcey boli,
To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.

Не хоробрість козаків, а тільки власні гріхи Поляків, по думцї сего автора, були причиною,

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
Na pośmiewisko dał przed światem wszytkim.

Сю саму думку висловлює при нагодї й Бялобоцкий і з радістю підносить ті жорстокі кари, якими Поляки карали українські села і міста

na przykład potomny,
Żeby to pomniał naród wiarołomny,
Że panom trzeba przystęp wolny dawać,
Ich czcić y słuchać, przy buntach nie stawać.[2])

Тим самим мінорним тоном падькає й Зїморович вкладаючи в уста одного зі своїх персонажів — нїби то селян і нїби то Русинів — ось які слова:

Czegośmy nieszczęśliwi ludzie doczekali!
Słudzy nam, hej niestetyż, słudzy panowali,
Nasi właśni najmyci, smrodliwi gnojkowie,
Nam panom swym dziedzicznym usiedli na głowie.
Ono chłopstwo nikczemne, bezecni hultaje
Szczęśliwe niegdy ruskie splondrowali kraje.[3])

---

[1]) Białobocki, Odmiana postanowienia, część pierwsza.
[2]) Białobocki, Odmiana, część wtóra.
[3]) Zimorowicze, Sielanki 73.

А Кучваревич аж волосє рве на собі згадуючи про те, як ті хлопи під Збаражем молотили вельможних панів ціпами та рубали косами.

Jaka tam bitwa była, wspomnieć, mocny Boże!
Strach biie na człowieka! Gdy iuż czym kto może
Z kozaków, iedni z kiymi, a drudzy z kosami,
Z osmalonym ożogiem, z siekierą, z cepami
Ku naszym oślep prawie walą się. O wstydzie!
Czym więc chłop snopy biiał, z tym do boiu idzie.
Tak się ona gromada nawałem sypała
Wrzeszcząc po rusku „bite!“ po tatarsku „hała!“[1])

Боротьба з такими противниками — безславна, побіда над ними не приносить чести; нема потреби додержувати їм даного слова. По зборівськім договорі Єзуїт Цецїшевский ось як потїшає сумлїнє панів, котрі в тім договорі бачили сором для Польщі: „Rebellizantów, wszytkich panów torem idąc, grzech condonowano, a cokolwiek nad to postąpiono, sianem potrząśniono, które siano na seymie wymłóciwszy, a do miary zawoławszy by y nayzazdrościwsi narodowi naszemu się zbiegli, y ziarna iednego nie znaydą, którym by sławie naszey y wspaniałości transakctiey tey oko zaprószyć mogli“.[2]) Г в очах кс. Одимальського козаки — „przewrotni poddani i chlebojedzce“, „na panów swoich szalenie powstali“, „bestyje przeklęte“, „zabójcy“, „chłopstwo zuchwałe“, „bezecna czerń“, „hydry srogie“, „dzika chanaja“, „hultajstwo mierzione“.[3]) Такий настрій у суспільности і навіть серед тих, що мали бути пастирями її сумлїня і вчителями молодїжи, очевидно мусїв досипати соли до ран і замісць поєднаня доводити до чим раз більшого роздвоєня і роздїлу, мусїв родити такі дикі думки як та, що найлїпше буде зовсїм вирізати „козацький народ“ і такі дикі постанови, як Андрусївський трактат, котрим постановлено, що Україна між Богом і Днїпром має лишити ся вічною пустинею.

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey під днем 18 серпня.

[2]) X. W. Cieciszewski Soc. Jesu, Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego y zbaraskiego we Lwowie w niedzielę piętnastą po świątkach na kazaniu zalecona. W Warszawie 1649.

[3]) X. W. Odymalski, Żałośna postać korony Polskiey, див. S. Przyłęcki, Pamiętnik o Koniecpolskich, Lwów 1841.

IV.

До роз'ясненя близших причин Хмельнищини і характерів її головних героїв сучасні вірші дають мало цінного материялу. Як витвори тодішньої загальної опінії, яка панувала серед тих верств, що складали ті вірші, вони повторяють утерті думки, шептані обмови або кидані явно калюмнії. І так вірша, що ми друкуємо далї під N. 2, повторяє закиди роблені канцлєрови Оссолїньскому в звіснім памфлєті „Compendyum rad kanclerskich",[1] буцїм то він головно підбунтував козаків проти Речипосполитої з пімсти за те, що йому не позволено носити чужоземні титули. Він був ворогом шляхетської рівности, він по думцї тодїшнїх памфлєтистів і сторонників Яреми Вишневецького, колотив соймами, юдив короля Владислава, працював над загубою Польщі. В латинській епіґрамі на єго смерть сказано:

Comitatibus erat pestis dum viveret ipse;
Morbus, quo periit, comitialis erat.
Res augere suas cupiebat jure caduco;
Morbus, vera necis causa, caducus erat.[2]

Якийсь польський ритмач переклав се на польське:

Głowa jego gorąca sejmami mieszała;
Choroba też „sejmowa" z świata go porwała.

Звісно, що Оссолїньский умер нагло від епілептичного нападу, вибіраючи ся в дорогу до Італії. В иньшім пасквілї на єго смерть автор запитує Польщу, чому не жалує такого знатного сина, а вона відповідає:

Nie żałuję, bo on mnie także nie żałował,
Gdy na równość mych własnych synów następował
Gdy na żałość na Turki buntując kozaki
Rad chytro nieszczęśliwych pozostawił znaki.
Niespokojna ta głowa zawsze nowych chciała
Rzeczy, jam tego znacznie a często doznała.
Tego mi żal, że go wprzód Parka nie porwała,
Niż chłopska wichrowaty łeb zdrada poznała.[3]

---

[1] Про сей памфлет див. L Kubala, Jerzy Ossoliński, t. II, passim.
[2] J. Michałowski, Księga pamiętnicza, 557.
[3] Také 558—559.

Оссолїнського проклинає також автор вірші „Lament korony polskiey“ (N. 29 нашої збірки) говорячи про заздрісних людей, що хотїли відібрати Полякам їх свободу і лементуючи:

O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był nigdy na świecie nie słynął,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka niewinnie wylała!

Оссолїнському робили закиди ще й за иньшу річ, а власне за єго посередництво в справі слюбу Яна Казиміра з Марією Люїзою, вдовою по єго братї Владиславі; з сеї причини кпить собі з него автор епіґрами, що надрукована у нас під N. 9, I.

Що до самого Хмельницького, то ми наперед можемо надїяти ся, що у польських віршописів того часу не здиблемо для него великих комплїментів. Для них він поперед усего „zdrayca“, „łotr“, кровожаднай тиран, „хлоп“ і голяк. Автор єго епітафії (в нашій збірцї N. 3) жалкує тілько одного — що він умер на ліжку, а не на шибеници, як мазурський людовий ватажок Маслав. Спокійнїйше судить його Карль Віцфій, автор епітафії уміщеної в італїянській книзї Льоренца Красса „Elogii di capitani illustri“ в додатку до портрета і прозової характеристики Хмельницького (у нас N. 4). „Знаменитий силою тїла і хитрістю ума, — пише Віцфій про Хмельницького. „Щоби побороти шляхту, він узброїв селян. Здобувши посеред них шляхецтво руйнував міста, примушував війська тїкати, здобував провінциї; раз побитий знов побивав, змушений до втеки змушував до втеки, немов той Антей сам себе попихав наперед. Збунтувавши ся проти короля просив у короля прощі, а одержавши її бунтував ся знов. Хоча в союзї з Татарами, Москалями, Турками, — часто ломав їм віру, в тім однім не ломаючи свойого слова. Хоча невдячний вітчинї, бо прискорив обіцяну їй загибіль, зруйнував її до основи. Непостійний, покидав замки і йшов під шатра. Чоловік без нїякої релїґії, умер без неї неспокійний, бо єго бунтівливого духа одна тільки смерть могла втихомирити“. А прозова характеристика написана мабуть самим Льоренцом Крассом, кінчить ся ось якими реченями: „Мав велике лице, був чорнявий, сильного тїла, бистрого ума, палкий до зрозуміня важних справ (ardito nell' intraprendere cose grandi), розважний в пригодах, відданий пянству і жорстокости, пророчистий і повний хитрощів. Крізь сутїнок многих злочинів проблисла раз у него й чеснота, а то: коли мав у себе в неволї одного шляхтича, обійшов ся з ним благородно і пустив

його на волю продержавши якийсь час у себе в заперті і показуючи себе вельми людяним. Признавав ся до всяких релїґій, аби приєднати собі їх прихильників, та не числив ся анї з одною, ошукуючи не тілько народи, але й князїв фальшивою правовірністю".[1]) Лишаючи на боцї все иньше в тій характеристицї ми пригадаємо тілько, що в часї битви при Жовтих Водах Степан Чарнецкий був якийсь час невольником Хмельницького, що сей поводив ся з ним дуже добре і по якімсь часї випустив його на волю.[2]) Ось чому можна думати, що ся звістка і то ще піднесена з таким притиском у характеристицї Хмельницького, вийшла від когось близького до Чарнецкого або й від него самого.

Для повноти варто ще згадати тут про ту характеристику Хмельницького, яка містить ся в титулї данім йому „Анґлїйцями" чи, як догадуєть ся проф. В. Б. Антонович, Кромвелем. В Оссол. рукоп. 113, стор. 831 занотовано ось який „Tytuł Chmielnickiemu od Angielczyków dany: Theodatus Chmielnicki, Dei gratia generalissimus ecclesiae Graecorum, imperator omnium cosacorum Zaporoviensium, terror et exstirpator nobilitatis Poloniae, fortalitiorumque expugnator, exterminator sacerdotum Romanorum, persecutor ethnicorum, Antechristi et Judaeorum". Лишаючи на боцї питанє, чи справдї сей титул походить з автентичного листа Кромвеля до Хмельницького і коли та з якої нагоди міг бути написаний той лист,[3]) ми завважимо, що він справдї відповідає анґлїйським церковно-полїтичним понятям, називаючи Хмельницького між иньшим також „головним ґенералом грецької церкви".

Польські автори не завдають собі стілько працї з характеристикою Хмельницького. Для Зїморовича він „haniebnego urodzenia, przewrotnego umysłu" (Historya miasta Lwowa, 391); для автора віршї „Na pogrom pod Korsuniem" (N. 15) він „śmiecie wzgardzone", „śmiecie brzydkie"; для автора „Pieśni o kozackiey woynie 1648" (N. 27) „Chmiel z Krzywonosem — holacy, chłopi prości, grotownicy"; для автора віршї „Żałośny

---

[1]) Lorenzo Crasso, Elogii di capitani illustri. Venezia 1683, стор. 338.

[2]) Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, 4-е изд. т. I, стор. 280, 283.

[3]) Див. Кіевская Старина т. I, 1882 г., стор. 212.

lament" (N. 19) він — „gruby Rusnak". Для Бялобоцкого він — крокодиль. По зборівській згоді

Przysiągł Chmielnicki na wierność swą panu,
Lecz do wielkiego bardzo przyszedł stanu,
Co chciał sprawiwszy. Sam króla przeprasza,
Płacze, krokodyl![1])

Автор жартує собі з назви старого Хмеля:

Dobrze Chmielowi, gdy się trzyma tyki.
Nie tego ziółka rzecz czynić praktyki!
Rośnie chmiel prędko, gorze zrówna snadnie,
Ale bez tyki zaraz na dół padnie.[2])

Ще й геть пізнійше панеґірист кн. Конєцпольского, ксьондз Валєнтий Одимальский не може без скреготу зубів згадати Хмельницького, того „Chmiela (mianować żal zdrajcę) Bohdana", „Chmiela niecnotę", „niezbożnika".[3])

В Польщі не знали гаразд, хто такий Хмельницький. Ми не знаємо, коли і де він родив ся, де і чому вчив ся. Одні говорять, що ходив до шкіл у Львові, другі, що в Яворові, иньші, що в Києві. Автор вірші „Coś nowego pisanego" глузує собі з епископа луцкого, котрий у сенаті твердив, що Хмельницький слухав фільозофії. „A podobno z nim wespół — додає ущипливо автор, — bo tak bardzo twierdził, że znać dowodnie, że to wiedział". Неназваний автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego" пише про него: „rodowity kozak Chmielnicki, człowiek uczony i żołnierz dobry" (стор. 3), а другий неназваний автор „Opisania woyny kozackiey to iest buntów Chmielnickiego" подає ось які звістки: „Bohdan nieiaki Chmielnicki, urodzeniem z Ukrainy, podłey kondycyi, z młodych lat trochę nauki liznowszy, po dworach szlacheckich, potym pańskich, daley w woysku polskim służący, z natury dowścipny, silny, mężny, serca śmiałego, w Polszcze się przećwiczywszy znowu na Ukrainę wrócił się y tam u kozaków regestrowych pułkownikiem został".[4])

[1]) Białobocki, Klar męstwa, конець.

[2]) Białobocki, Odmiana, cz. I.

[3]) X. Walenty Odymalski, Żałośna postać korony polskiey wojennemi rosterkami utrapioney z utracenia synów bohaterskich, a osobliwie śp. JO. i W. Pana Alexandra Koniecpolskiego. W Krakowie 1659. Не маючи під руками сего рідкого друку користую ся его передруком в книзї St. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, Lwów 1842, стор. 316—357.

[4]) Оссол. рукоп. 2098, к. 24.

Навіть про процес Хмельницького з Чаплиньским були тілько глухі вісти, так що й Твардовский уже геть пізнійше в своїй „Wojnie domowej“ оповідає про него зовсім недокладно, а автор „Satyra Podgórskiego“, що знав так добре всї замисли Оссолїньского, сам вибух Хмельнищини представив зовсїм баламутно:

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód regestrowe Chmiel kozaki burzy,
Potym zdobyczy chciwą ordę durzy,
A tak te rzeczy skrycie praktykuie,
Że się w obozie wprzód ten bunt zaymuie.

Автор сатиричної вірші „Anagrammata quatuor regum“ (у нас N. 6) виводить Хмельницького під фіґурою жолудного хлопця, сина жолудного короля — турецького султана. В картяній грі званій „кремпа“ сей хлопець бє королїв иньших мастей і автор остерігає Ляхів перед сею грою. Переставляючи букви, що складають назву Chmielnicius він одержує слова Hic mel succini (се є мід бурштиновий і додає, що се гіркий мід, здатний тілько на поживу для ведмедя, тоб то для Русина (після анаґрами: Russus — ursus).

Без глузуваня, але з виразом великого горя говорить про Хмельницького тілько один польський віршописець, автор латинської вірші (у нас N. 1). Для него він „Богом даний, Хмельницьким названий, бич божий, пагубна війна за бунти і зради Поляків“. Не диво, що Поляки присуджували авторство сеї вірші самому Хмельницькому, хоча автор далї з обридженєм говорить про схізматиків і просить Бога, аби знївечив тих, що хочуть панувати над народом, себ то Хмельницького і Татар.

Певна річ, Поляки не радо згадували про Хмельницького. Вони вже й тодї привикли були мірити все подвійною мірою: те, що у себе вважали чеснотою, геройством, у других уважати божевільством, гордощами та жорстокістю. В такім дусї Кучваревич розігнавши ся оповідати про козацькі штурми на польські шанцї під Збаражем, сам себе зупиняє словами:

Lecz mniey po tym o chłopskim szaleństwie co prawić,
Raczey rythmów boginie chcieycie mężnych sławić.

Із тих польських героїв перший і найбільший — князь Ярема Вишневецький. Єго прославленю посьвячені головно віршовані хронїки Бялобоцкого, його величає Кучваревич, величають автори деяких безіменних віршів нашої збірки, величає за ними й Твар-

довский. Нема сумнїву, що Ярема Вишневецкий відіграв справдї важну роль у подїях 1648—1651 років, що головно він підняв духа польської шляхти по перших погромах, що йому належить ся перше місце в збаразькій арістеї. Та з другого боку не все, що подали нам про него єго панеґіристи, можна брати за чисту монету. Єго поводжене в часї пилявецької панїки було далеко не геройське; той драматичний монольоґ, який вкладає йому в уста Костомаров (Богданъ Хмельницкій II, 8), треба причислити до панеґіричних видумок, а радше повірити авторови брошури „Coś nowego pisanego", котрий виразно говорить, що Вишневецкий, злий за те, що не був гетьманом, утїкав з під Пилявець так само як иньші. Кулїш, що підносить вартість Вишневецкого мало що не висше від польських панеґіристів половини XVII в., десь загубив його при описї пилявецької панїки. Так само не надто по геройськи поступив він собі у Львові повернувши з під Пилявець; тут він належав також до тих, що обчистили місто з значної суми грошей, а потім покинули його без захисту на ласку Божу; автор вірші „Coś nowego pisanego" (N. 18 нашої збірки) показує сю негарну справу досить згідно з реляциєю сучасного Львовянина Чеховича, надрукованою Зубрицьким у єго „Kronice miasta Lwowa".

Та про те для польських тогочасних панеґіристів князь Ярема — герой, польський Сціпіон (вірша N. 6). Кучваревич співає:

Teraz będziesz, sarmacki orle, w sławę żyzny!
Oto Herkules polski y Atlas, oyczyzny
Całość chcąc wesprzeć iedzie Wiśniowiecki książę
Pod Zbaraż.[1])

Бялобоцкий в поемі „Klar męstwa" описує детально єго побут у Білім Камени в червнї 1649 р., єго подорож відси до Залозець, гостину у кн. Чарториського в Андреєві, відси їзду до Вишневця і приготованя до війни і кличе:

By takich wielu oyczyzna snadź miała,
Nigdy by była tych szwanków nie znała.
Ale my wolim słowy diszkurować,
O woynie mówić, a pieniądze chować.
Przetośmy iuż tak wydiszkurowali,
Żeśmy w niesławie u swoich zostali.

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacya Expedytiey Zbaraskiey, під д. 9 липня.

Єго хоробрість признавали й вороги. Бялобоцкий пише:

Sami wołali Tatarowie w strażey:
„Hde iunak dobra Wiśniowiecki każe".
I daley co mu pogaństwo przyznało,
Woysko słyszało.[1])

Козаки бачили в нїм свойого найнебезпечнїйшого ворога і всякими способами силкували ся подати його в неласку у короля:

Nic nie wspominam kozackiey chytrości,
Jak wymyślali przyczyny ze złości,
Żeby go byli koronie zmierzili,
Nań się skarżyli.

Вирушаючи з Білого Каменя він заохочує своє малочисленне товариство ось якими словами:

A komu nudno lub się czego boi,
Niechay we Lwowie przed szpitalem stoi.
Mniemam o każdym szlachcicu poczciwym,
Że woli umrzeć, niż być sprośnie żywym.

А коли дехто з шляхтичів завважував, що велика спека і просив підождати до ночи, він відповів:

„Kto dla wiatru, niechay tu zostanie.
Ja zdrowie z chęcią przy oyczyznie niosę,
Kto masz to serce, tego z sobą proszę".[2])

Ще вісїм лїт по єго смерти величає його кс. Одимальский:

Ciebie, przesławny Michale Hieremi,
Ozdobo xiążąt Wiśniowieckich onych,
Cnych Korybutów w męstwie doświadczonych,
Roxolańskich ziem wojewodo możny!..
Lecz ty najwięcej męstwoś jego znała,
Bezecna czerni kozacka, gdyś z twemi
Hersztami w własnej posoce pływała,
Gdy pola twemi trupami brzydkiemi
Wielkie okrywał, gdyś przed nim pierzchała..
I insze bitwy fortunnie sprawione
Pod Pohrebiszczem i Konstantynowem
Z temi hydrami, nuż i drugie one
Tak pod Przyłuką jak i Niemirowem,
I pale ichże wodzami natknione,

---

[1]) Białobocki, Pogoda iasna oyczyzny, cz. II.
[2]) Białobocki, Klar męstwa, cz. II.

Gdy one brzydkie potwory surowym
Tym śmierci karał sposobem: Puljana,
Przedniego ruskiej czerni atamana
I pod Machnówką Gandzę.[1])

А автор полїтичного памфлєта „Rozmowy zmarłych Polaków y cudzoziemców“ в уста Яна Собєского вкладає звістку, що 1648 р. козаки, висьміваючи иньших польських гетьманів, про Вишневецкого, зложили приповідку: „А Єремій козаків як бє, так бє“.[2])

Зовсїм инакше дивили ся тодїшні Поляки на иньшого польського патріота з руського роду, київського воєводу Адама Кисїля. Панеґіристи Вишневецкого зовсїм не згадують про нещасливі змаганя сего пана — поєднати Польщу з козацтвом, а латиньска вірша з 1651 р., надрукована у Міхаловского, просто називає його гадюкою в траві: „Стережіть ся, Поляки, щоб не було в траві гадюки, щоби вас не звів Кисїль масними словами!“ Автор сеї вірші закидає йому, що при помочи козаків хоче добити ся руського князївства і в тім напрямі між Поляками і козаками веде дволичну полїтику (див. N. 8 нашої збірки), а в кінцї кидає пляму й на рід Кисїля.

Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
Nunc habeat monacham, sed incantatricem.[3])

Та нї про кого не висказувано в тогочасних віршах таких ріжнородних та суперечних поглядів, як про короля Яна Казиміра. Для одних він „знаменитий“ король, поратівник Річипосполитої, спаситель із безоднї, великий полководець, для других чоловік без характеру, Єзуіт, що покинув духовний стан для корони, що здобув корону не власною заслугою, а мало що не з волї Хмельницького, інтриґант, що готовий шкодити Полякам а протеґувати чужинцїв, в кінцї тяжкий грішник, що не шануючи памяти брата оженив ся з єго вдовою.

І так Бялобоцкий в поемі „Klar męstwa“ оспівує перший похід нового короля під Зборів як велике геройство.

Bo Pan — nadzieia ostatniey zasłony,
Jako bezoar, który zwątpionemu

---

[1]) X. Wal. Odymalski, Żałośna postać korony Polskiej, див. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, 325—326.

[2]) Оссол. рукоп. 2098 к. 100.

[3]) Michałowski, Księga pamiętnicza, 612—613, див. N. 8 нашої збірки.

Człeku w chorobie iuż odstąpionemu
Natenczas daią, gdy lekarstw nie stanie,
Ze lubo zdrowie prędsze lub skonanie.

Небезпека, в яку попав король під Зборовом, проймає його трівогою.

Dziwney to Boskiey przyczytać opiece,
Ze tam nie poległ lub nie przyszedł w ręce
Nieprzyiacielskie w woysku zamięszanym
I w pół obozu niemal iuż wegnanym.
Z płochości oni, którzy ustąpili,
Bóg dał, że marnie Pana nie stracili,
Bo hordy ieno co go nie zagarną, —
Mało nie było gorzey iak pod Warną.[1])

Прихильно про короля висловляють ся автори віршів, друкованих у нашій збірці N. 9, III і 27, що називає його „król znamienity“. Та є тут кілька й таких віршів, що обкидають його всякими зневагами і насьміхами. Латинська вірша під N. 10 називає його королем з причини козаків і без ваганя твердить, буцїм то єго прихильники грозили, що коли його не виберуть на короля, то він піде до козаків. Іронїчний панеґірик N. 11 кинувши на него цїлу купу зневаг грозить йому, що Поляки зіпхнуть його з престола і виберуть собі иньшого, хороброго короля. Повна гірких насьміхів є також епітафія, зложена по єго абдікациї 1668 р. (N. 14), де безпощадно і навіть переборщено вичислені єго помилки, навіть такі, котрих він не міг направити або в котрих був зовсїм невинуватий. І так закинено йому, що кілько разів закінчував яку війну, все викликував нову, що крайнї землї українські „коли не стратив, то певно не вдержав у своїх руках“, що кликав Татар проти Поляків, що вигнав із краю Любомірского і т. д. В сатиричнім, розуміє ся, а posteriori писанім пророцтві, знайденім нїби то десь у якімсь старім рукописї, його названо „manipulus sterilis“.[2]) Епіґрам N. 9, IV закидає йому хиткий характер і надмірне підляганя впливам Французів (єго жінки Мариї Люїзи), епіґрам 9, V, ганьбить єго надмірну захланність на гроші і роскішне житє, а епіґрам N. 9, I, цинїчно висьміває єго шлюб з братовою. Та з особливою злобою і ненавистю накидаєть ся на нещасного короля автор латинської вірші „Sermo gementis Poloniae“ (N. 12), написаної правдопо-

[1]) Białobocki, Klar męstwa, cz. IV.
[2]) Оссол. рукоп. 1767.

дібно в часї „рокошу“ Любомірского. Тут Ян Казимір поставлений на рівні з кровавими тиранами; він — руіна польської держави, прихильник усякого злочину, несправедливий судия, завидющий на славу польських маґнатів, протектор блазнів, недоумків та акторів, попихач в руках жінки, сам підбунтував козаків і Русинів против шляхти, обдер Польщу з золота і скарбів і загалом ненавидить польське імя. Нема що мовити, що й королева була предметом ненависти польської шляхти за її „французьке серце“ і інтриґи, в котрих добачали жерело клопотів, які мала Польща через справу Радзєйовского і Любомірского. Вірші зложені швидко по смерти королевої, 1667 року (N. 9, VI і N. 13) показують дуже добре, яка ненависна була Полякам жінка Яна Казиміра. Так само й єго двір повний „французьких мух“ (див. N. 9, VII) був предметом загальної ненависти. Коли один із персонажів поеми „Coś nowego pisanego“ говорить до другого, що про поправу державних порядків

przynaymniey o tem mówić by u dworu, —

то другий відповідає:

Taka rozmowa nie iest dworskiego humoru
Nie o tym tam gadaią, lec o vacantiach,
Jakoby kogo odrwić, a wprzód samo państwo.

Не диво після сего, що автор памфлєту на смерть королеви міг ще за житя короля закинути їй, що польське золото і срібло вивозила до Франциї, значить, при помочи короля висисала край, щоби збогатити свою рідню. Та ми знаючи тодїшні польські порядки і фінансові відносини можемо сказати, що в чім як в чім, а в тій точці король певно був менше винуватий від першого ліпшого маґната, от хоч би й від того прославленого „Геркулеса і Атласа вітчини“ — князя Яреми Вишневецкого.

V.

Нам лишаєть ся ще обговорити коротко головні події 1648 і 1649 років, про які говорить ся в зібраних нами віршах, а властиво піднести деякі характерні признаки тих подій власне за приводом віршів.

Коли вірити авторам тогочасних польських літописів і віршів, Хмельнищину віщували наперед ріжні страшні знаки. Про них говорить Твардовский (Wojna domowa, стор. 2—3), до-

кладнійше і поетичнійше Зіморович (Sielanki, 76) і автор „Satyra Podgórskiego“ (див. наша збірка N. 15). Та й крім сего ми стрічаємо на кождім кроці віру в чуда, віщуваня і чари. Кисілева мати — чарівниця (N. 8). Козаки чарами вивідували ся про закопані скарби:

Już to przez zabobony, gusła rozmaite,
To przeż próby i pytki nader wyśmienite
Zbadano utajone po jamach chudoby.[1])

Сам Хмельницький слухав рад ворожок і відьом (Кулишъ, Отпаденіе Малороссіи III, 6), — так бодай говорили козаки і жінки взяті Поляками на тортури. І так Ґрондзкий оповідає про ворожбу, якої уживав Хмельницький підчас обологи Замостя (Grondzki, Historia belli cozacco-polonici 90), а канонік Ян Битомский у своїм дневнику сеї облоги подає навіть назву чарівниці, що ворожила козакам невдачу: її звали Марусею. (I. Bytomski, Obsidio Zamosciana, див. Костомаровъ, op. cit. II, 41). Чарами виясняє львівський підкоморий Войцех Мясковский пострах пущений Хмельницьким на Поляків під Пилявцями („Czary niesłychane z wielkiey koniektury z widomych znaków posłużyły“, див. Кулишъ, op. cit. II, 267). У Твардовского і запозичене від него у неназваного автора „Pamiętnika o wojnie Chmielnickiego“ находить ся ще одно оповіданє, де козацька чарівниця грає зовсім анальоґічну ролю; є се оповіданє про те, як Фірлей відбив Заслав у козацького ватажка Донця (Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій II, 87—88). Далї ми роздивимо ся, на кілько те оповіданє заслугує віри, а тут приведемо тілько рефлексиї, які з єго приводу висловлює Твардовський на адрес Хмельницького:

Nie dość ludzka siła,
Co ligi, co praktyki, fortele i zdrady
Robić mogły, ale co Kocytowe jady
Żółci z siebie wypienić i w warkoczach brzydkich
Wylać wężów Gorgony, ruszał na nas wszytkich.[2])

Ворожбою вважали Поляки також удар грому, що д. 5 липня 1649 р. в таборі під Збаражем знївечив держално гетьманської хоругви,[3]) хоча очевидець сего факту Кучваревич нотує його без ніякої уваги:

---

[1]) Zimorowicze, Sielanki 73.
[2]) S. Twardowski, Wojna domowa, 49.
[3]) Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, II, 103.

Dżdżysty obłok nastąpił z grzmotem dnia onego;
Z tych chmur piorun w chorągiew trzasł pana Bełzkiego.
Drzewce się na kawałki drobne zgruchotało,
Szmat niedopalonego proporca zostało.[1])

Та той сам Кучваревич уважає доброю ворожбою факт, що коли польське військо 22 мая 1649 тягло до Межиріча, під ним три рази ломав ся міст, а про те воно не зазнало шкоди:

Most się łamał po trzykroć, lecz bez żadney szkody,
Woysko gdy przebywało na przeprawie wody.
Tym samym szczęście wróżyć o sobie kazało,
Że mężnemu wodzowi szczęście hołdowało.

Певна річ, більшість тогочасних Поляків вірила тим віщуваням і чарам, та були й такі, що сьміяли ся з них. І так автор поеми „Coś nowego pisanego" дуже їдко сьмієть ся з усяких астрольоґічних віщовань, що (нераз уже по доконаних фактах!) віщували страховища Хмельнищини. Вказавши одну нїби причину програної під Пилявцями, що Хмельницький, мовляв, слухав фільозофії, він вкладає в уста своїх персонажів ось яку розмову.

A. Jest y druga (przyczyna).
B. Którasz?
A. Żórawski y Furman (мабуть професори краківської академії) wyczytali coś w niebie y powiedzieli, że to tak koniecznie bydź musiało. Constellaciey nie pomnę doskonale, iaką tam per dioptram upatrzyli, atoli dwa czy trzy errantia sydera rząd miały, y ztąd że y w radzie y w executiey rady [błędy] bydź musiały zawsze; mianowicie wymowny Merkuriusz coś rzkomo upatrował.
B. Ale insza rzecz wymowa, insze dzieło rycerskie.
A. To tesz przydawano, że Mars z Strzelcem w companiey ustawicznie chodził. Zaczym y Tatarowie, co z łuków. y kozacy, co z samopałów tak dobrze strzelaią, musieli praevalere przeciwko naszym niestrzelaiącym nigdy.
B. Ey miły panie bracie, dayże tym mathematyckim wróżkom pokoy, bo ia nigdy temu kiepstwu nie wierzę.
A. Cosz chcesz, kiedy nasi mądrzy tylko ewangeliey bardziey (wierzą)!
B. Ta by się y nich słusznie śmiać, iako owa baba z astrologa, co w niebo patrzył, w dół wpadł.

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey під днем 5 липня.

Перші криваві події Хмельнищини в 1648 році набігли так нагло а надто видавали ся такими звичайними епізодами тої пограничної вічної польсько-козацько-татарської війни, що про них не маємо сучасних польських віршів, а є тільки пізнійші віршовані оповіданя, зложені холодно, без того лїричного розмаху, який характеризує козацько-руські вірші про Жовті Води та Корсунь і польські вірші про Корсунь, Пилявцї, руїну 1648 р., Зборів. Козацькі грамотії вже в жовтоводській побідї бачили початок свойого ґенерального обрахунку з Поляками і над могилою гетьманського сина Степана Потоцького гукали:

Гетьманчику, небоже,
Не туди на Запороже!
Не найдеш гаразд шляху
В Сидоровім байраку.
Чи не ти, Степанку, сараче,
Од козаків брав гарячі?
Не ти-сь брав їм хутори?
Єсть инші тепер пори!

Корсуньську битву вони величали як Божий суд між гордими Ляхами і пригнобленим козацтвом. (Див. Костомаровъ, op. cit. III, 346—352; Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни Малор. народа, II, 135—140). Тимчасом польської вірші про Жовті води ми не найшли анї одної, а про Корсунь тілько одну (N. 16). Корсуньська битва була фактом нечуваним доси в польській історії: військо побите і два гетьмани взяті до неволї. Польська вірша малює страшенний переполох, який пішов по цїлій Українї при вісти про се нещастє, кидає гіркі докори шляхтї за її роскіш, пишноту і брак почутя обовязків для держави і кінчить ся висловом надії на Вишневецького, що, мовляв, іде з за Днїпра ратувати вітчину. Як бачимо з сего, вірша мусіла бути зложена в червцї або липцї 1648 р., швидко по корсуньській битві (вона була 15 мая), та ще перед тою страшною руїною, яка розвернула ся по Українї лїтом і в осени 1648 року і яку описують дальші вірші, кладучи її час аж по пилявецькім погромі (NN. 20, 26, 27).

Ще більшою несподіванкою для польської суспільности було те, що стало ся при Пилявцях. Велика польська армія з трьома гетьманами і 26 комісарями тїкає майже без бою, лишає ворогови свою артилєрію і весь табор з величезними богацтвами, — се вже був справдї нечуваний скандал, була незмита ганьба для польської воєнної слави. Саму материяльну страту корсуньської

битви автор „Satyra Podgórskiego“ обчислює на 8 міліонів і 8 тисяч забитих вояків крім слуг (див. далї N. 29), а під Пилявцями польський табор складав ся зі 100.000 (по Твардовскому), або, як твердить близший правди автор поеми „Coś nowego pisanego“, з 2200 возів наладованих усякими скарбами (див. далї N. 18). Сї дві нещасливі битви віддали Хмельницькому в руки всю Україну аж по Горинь і зробили її ареною страшенного спустошеня і народньої пімсти над панами і Жидами. Вірші NN. 20, 25, 26, 29 нашої збірки малюють загально, але дуже вірно те нещасне положенє панства, шляхти і латинського духовенства на Україні в другій половині 1648 року. Що до самої пилявецької битви, то, як бачимо, про неї зложено віршів досить богато, і патетичних і їдко сатиричних. Особливож дістало ся нещасному князеви Домінікови Заславскому, правдивій bête noire сего нещасного походу. На него польські віршописцї звалили майже всю вину невдачі, перебрали і виволїкли на прилюдну наругу его приватне житє, его вихованє, его привички, обсипали його наругою і проклятями і тілько один-однїсїнький голос підняв ся несьміло в его обороні зазначуючи, що не він один був тодї гетьманом, а не мавши всеї власти над військом не може нести й усеї одвічальности (див. NN. 21, 22, 23, I—V, 24).

Нам не вдало ся відшукати нї одної русько-козацької вірші про Пилявцї. Надрукована у нас русько-польська „Scomma na księcia Dominika“ є очевидно твір якогось Поляка, котрий за пізно рад би був звернути козацьку силу проти Турків, так як про се також за пізно міркував Твардовский пишучи:

Zkąd wam ta złość, o chłopi! i rankor zażarty
Ku swym panom? Nie byłże inszy świat otwarty
I morze poruszone, gdziebyście te byli
Tak cięszko zamierzone razy wytoczyli?
Nie podobniey na Turki i brzytkie pohańce
Wywrzeć było tych jadów? nie mizerne brańce
W turmach przepadaiące y cięszkich robotach
Po rodysach y morskich różno galeotach,
Bracią swoią wyzwolić, albo iedney wiary
Z sobą spół i narodu, Serby i Bułgary
I cokolwiek około Dniestru i Dunaju
Sobie tak przyległego oswobodzić kraiu?[1])

Як бачимо, тепер шляхта готова була й до словянофільства, забуваючи, що перед 1648 роком польський уряд під найтяжшими

[1]) Twardowski, Wojna domowa, 2.

карами забороняв козакам рушати на море і шарпати Туреччину. Та вертаючи до пилявецької втеки ми нотуємо тут відомість про ущипливі козацькі вірші зложені про сю битву. Сю відомість знаходимо в памфлеті „Rozmowy zmarłych Polaków y cudzoziemców, w których różne ile sekretnieysze za żywota ich dzieie y okoliczności są zebrane“.[1]) Сей памфлєт зложений в початку XVIII в., та автор єго, мабуть той сам, що зладив уміщене в тім самім рукописї „Opisanie woyny kozackiey“, мав під рукою досить добрі жерела. Він виводить в розмові короля Яна Собєского і кн. Ярему Вишневецкого і вкладає в уста короля ось які слова: „Pamiętam 1648 r., że podczas interregnum Władysława Rzplta [miała] czterech regimentarzów, a oni pod Pilawcami sromotnie nie biwszy się uciekli. Jakie o nich paszkwile spiewali kozacy, a ciebie wychwalali!“ Далї він цитує звісну козацьку поговірку: „Durni Lachy wyprawyły pierynu, dytynu, łatynu“ і дві иньші доси не звісні, одну на воєводу белзького Фірлея („A ty didu Firleiu proday nam oleiu“), а другу на кс. Ярему Вишневецького („A Jeremij kozakiw iak bie, tak bie“).

Від Пилявець Хмельницький подав ся до Збаража і заняв се укріплене місце без бою. Тут козаки викинули з домовини тіло конюшого Збаразького. Костомаров (op. cit. II, 13) пише при тій нагоді: „Сам Хмельницкий, коли вѣрити польским лїтописцям, не боронив їм того і особливо вчинив наругу над тїлом конюшого і його жінки. „І мертвому львови треба вискубти бороду“, говорив він“. Нема що й казати, що для Кулїша се оповіданє було цїнною перлою і він не проминув його як важного доказа на антікультурність Хмельницького. „По словам Збаразького віршописа — говорить Кулїш — сам Хмельницкий збиткував ся над тїлом князя Криштофа і єго княгинї говорячи, що й мертвому львови треба вирвати бороду“ (П. Кулишъ op. cit. II, 269). Оба наші історики як жерело сего оповіданя цитують Твардовского віршу „Wojna domowa“, а Костомаров надто скомпонований на підставі Твардовского безіменний „Pamiętnik o wojnie kozackiej za Chmielnickiego“. Послухаймож, що пише про сю пригоду Твардовский. Описавши здобутє Збаража козаками і спрофанованє латинського костела козацтвом і не згадавши при тім анї про дозвіл Хмельницького анї тим менше про єго участь в тій подїї, польський поет важко зітхає:

[1]) Оссол. рукоп. 2098, к. 99–125.

Aż i ciebie ruszy
Bezbożność ta pod ziemią, drogi moy koniuszy
Z xiężną twoią pospołu! Tobie umarłemu
Ważyli się wyrządzić! A, i lwu zdechłemu
Brodę snadno wytargać!"[1])

Як бачимо, з оповіданя Твардовского зовсїм не видно, щоби Хмельницький чим небудь причинив ся до спрофанованя костей небіжчика Збаразького, а слова, котрі наші історики вкладають йому в уста, згідно перекрутивши їх, належать не йому, а самому Твардовскому. Польський поет дивуєть ся, як посьміли козаки зневажити тїло такого пана, а потім додає: „А, та мертвому львови легко виторгати бороду!" Костомаров по просту не зрозумів Твардовского, а Кулїш, поправляючи його, не заглянув до жерела і ще пересолив помилку Костомарова.

Із Збаража Хмельницький пішов до Львова.

Про облогу Львова в осени 1648 р. я не знайшов нї одної сучасної вірші. Аж геть пізнїйше були написані два вірші польського поета Львовянина Бартоломея Зїмоने Зїморовича, де дуже плястично і яскравими фарбами змальовано сей характерний епізод козако-польської боротьби. В книжцї пз. „Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona Zimorowicza" 1663 р. виданій братом Симеона (тодї вже давно покійника) Бартоломеєм Зїморовичем, в числї 17 „sielanek" сего остатнього є дві поемки „Kozaczyzna" і „Burda ruska", присьвячені описови нападу козаків на Львів. Автор виводить трьох нїби селян і нїби Русинів і кождий оповідає свої пригоди в часї тих памятних подій. Один був у Львові і перед приходом козаків схоронив ся до св. Юра і оповідає сцену здобутя сеї церкви козаками і різнї, яку заподіяли вони тут; другий був у якімсь неназванім замку (чи в Високім замку коло Львова?) також здобутім козаками, а третїй в самім Львові, де перебув облогу і бачив відхід козаків. Із тих трьох оповідань особливо першому пощастило ся у польських і руських істориків; ним покористували ся і Кубаля і Лозїньский і Костомаров і Кулїш як історичним жерелом, як сьвідоцтвом самовидця, та разом з оповіданєм самого факту взяли й фільозофію Зїморовичеву, єго тенденцию, про яку ми вже говорили висше. От тим то ми вважаємо конечним подати

[1]) Twardowski, Wojna domowa, 36.

тут сей уступ in extenso і приложити до него мірку історичної критики, щоби дійти, чи і на кілько він заслугує на віру.

Один із персонажів сеї вірші, Войдилло оповідає, як при вістях про близький напад козаків він з жінкою і достатками схоронив ся до Львова, та тут проскурниця кротошинської церкви радить йому не йти до міста, а схоронити ся в сьвятім Юрі.

„Raczej iż są kozacy jednej z nami wiary,
Jednegoż zażywamy chrzestu i ofiary,
Do katedry władyczej świętojurskiej radzę
Uchodzić wam i sama tam się wyprowadzę.
Przecież i na krew swoją i mitrę władyczą
I na świątnicę będą mieć wzgląd męczeniczą“.

Спровадивши ся до св. Юра Войдилло ось як описує напад:

Tatarowie z kozaki jako gęsta chmura
Najprzód na cmentarz wpadłszy do świętego Jura,
Kilka tysięcy ludzi, którzy tam uciekli,
W oczemgnieniu pobili i na śmierć posiekli.
Niektórych powiązali Tatarzy w surowce...
. . . .
Tak tu najmniejsza dusza śmierci abo łyków
Nie oszła suchą nogą jawnych rozbójników.
Bałuch okropny z wrzasku, lamentów i pisku
Umierających, jako na pobojowisku.
Tu dzieci, tu niewiasty, tu leżą tułowy,
Tu pomięszane w kupę walają się głowy.
Wozów liczba bezmierna już pozakowanych,
Tamże niemało widać skrzyń porabowanych.
Bacząc my to (a było nad tysiąc nas więcej)
W cerkwi drzwi zamknęliśmy drągami coprędzej
Rozumiejąc, że nas dom Boży z onej toni
Swojem poszanowaniem od szwanku obroni.
Lecz prędko nas otucha oszukała błaha,
Bowiem do cerkwi wszystka przypadłszy wataha,
Ze czterech stron poczęła łamać oraz mury.
Jedni z nich lud gromadny strzelali przez dziury,
Drudzy tłukli ciężkiemi fórtę taranami,
Niektórzy dziurawili ściany kilofami;
Insi przebiwszy zwierzchne młotami sklepienie,
Spuszczali na gęsty lud orklowe kamienie,
Aż niektórzy od strachu na poły pomarli.
Aż kiedy się oprawcy drzwiami do nich wdarli,
Przesiecze siekierkami przez nacisk on srogi
I przez ciała czynili martwe sobie drogi.
Tamże jeden drugiego dusił w tym hałasie,
Jeden drugiego krwią swą napawał w tej prasie,

Że niezadługo cerkiew pospołu z przytworem
Krwawą sadzawką, ciepłem stała się jeziorem.
Dopiero jako snopy biorąc z wiejskiej kupy
Przerzucali na stronę obnażone trupy
I tak gołe za nogi na podwórze wlekli;
Jeśli duszę zataił który, znowu siekli.
Jako w tym żona z dziećmi zginęła nierządzie,
Nie będę wiedział pewnie aż na Bożym sądzie.
Ja przez ten czas w maclochu nieznacznie zakryty
Siedziałem za obrazem świętego Mikity.
Z razu widząc te mordy serce we mnie drzało,
A potem jako kamień od żalu strętwiało,
Żem dalej nie mógł patrzyć. Dopiero pojźrałem,
Kiedy ihumen głosem zawołał niemałym:
„Hej, proboh, chrestyjane!“ Temu horylicą
Polawszy plesz na głowie przepalali świecą,
Żeby wyśpiewał, kędy stare ryzy schował
Albo srebro, — on z niemi o wierze rokował.
Lecz mu jeden powiedział: „Bateńku choroszyj,
Ne choczem twojij wiry, łysze ditczych hroszyj!“
Insi ustawnie „Hałaj! Bre gaur!“ wołali,
Żeby się Tatarami, nie Rusią bydź zdali.
Takowe wyprawiwszy do południa sztuki
Ci odjechali, graty powiązawszy w juki.
Po nich zaraz nadeszli z rydlami kopacze
I nad pierwszych trzy razy ciekawsi badacze,
Ci już kruszcu szukając otworzyli groby,
Ruszyli wszystkie trumny i zgniłe osoby,
Z których zdzierali ropą obewrzałe szmaty
I zaraz się dzielili zbutwiałemi płaty.
Na ostatek wołając: „Proszczaj, światyj Juru“
Oberwali na ziemię obraz jego z muru,
Większe tablice rąbiąc jako drwa łupali,
Aż mię też w skałubinie onej wymacali.
Natychmiast żegnając się krzykną: „Bohme, mara!“
Ja na to: „Ej, czołowik, ta i wasza wiara“.
„Ale masz deńhy lackie!“ Skoro to wyrzekli,
Jako mysz z onej jamy za łeb mię wywlekli
I obrali do naga: jedni za kaletę,
Drudzy za trzos, aże w nim znaleźli monetę.
„Ho, ho, ho!“ krzyknęli. „Ty mużyku kozackie
Nieprzyjaciele nosisz z sobą, zdrajce lackie!
Gardłowa to jest sprawa i nie ladajaka!
Ale żeś chrześcianin, a nie Lach sobaka,
Czynią ci atamani łaskę (dziękuj Bogu!)
Abyć trochę czupryny przycięto na progu“.
Już mię jeden z siekierą do progu przywodził,
Aż się we drzwiach Tatarzyn z trafunku nagodził,

Ten opończę kilijską z kostrubatych sierci
Dawszy im wybawił mię od zabitej śmierci.[1])

Вже говорячи про національні і релїґійні антаґонїзми козацько-польські ми бачили, що Зїморович очевидно кермуєть ся тенденциєю — замазати національні і релїґійні мотиви Хмельнищини і суперечно з множеством иньших сучасних сьвідоцтв малює козаків як простих розбишак, що не шанували й своїх братів Русинів, руського духовенства, руських церков. Ми переконаємо ся про се конфронтуючи Зїморовичеву віршу з иньшими сучасними сьвідоцтвами про облогу Львова 1648. Отже ж цікава річ: найголовнїйші сьвідки тих подїй, що писали зараз по сьвіжих фактах, Чехович і Кушевич, не знають нїчогісїнько про різню і рабунки в св. Юрі. Чехович оповідає про різню, але на Високім замку, взятім штурмом. Там по втецї бурґрафа Братковского „kozacy z kijakami (т. є. селянами уоруженими киями) wpadłszy jako wilcy drapieżni do owczarni bez respektu i braku żadnego młodych i podeszłych w leciech, dorosłych i małych płci obojej ludzi, nie borgując ani starcom sędziwym ani dziatkom niewinnym w pień do jednego mordersko wysiekli i wytrawili“.[2]) Вже се оповіданє, здаєть ся, троха пересолене, бо що там мали робити в невеличкій фортецї на горі в часї облоги старі, жінки і дїти, а коли й були, то в усякім разї було їх там дуже мало, бо ж усїх людей підчас облоги Львова загибло несповна 200 (див. Zubrzycki op. cit. 307). В реляциї писаній Кушевичем і висланій з підписом бурмістра Ґрозваєра до Варшави, також нема анї слова про різню в св. Юрі, хоча тут відвагу, жертви і страти міста в часї облоги виставлено в прибільшенім сьвітлї. Занотовано тут тілько факт, що не дохочи Львова Татари „Brzuchowice wieś mieyską spalili, lud męski powyścinawszy a płeć białogłowską w niewolę zabrawszy, paucis fortuna dilapsis“ (Zubrzycki op. cit. 312). Та занотовано й ще один факт, котрий найлїпше показує вартість видумок Зїморовича: Хмельницький писав до міщан „po rusku, ostatnim szturmem grożąc, Ruś aby się w cerkwiach zawarła upominaiąc“ (тамже 314), очевидно на те, щоби там були безпечні в часї катастрофи. Не знають про різню в св. Юрі анї Твардовский,

---

[1]) J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemyśl 1857.

[2]) Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, 305—306.

анї Коховский. Сей остатнїй повторяє тілько балаканє про те, що Львовяне бояли ся зради Русинів і через комічне непорозумінє називає одного зрадника — Юра, буцїм то купця-Русина, що достарчував ворогам зелїза, олова і військових потреб, був зловлений і покараний смертю. „Inerat — пише він — aliquis a municipibus metus, qui graeco-Russis sacris hosti obstricti tentata secreto aut convulsa fide proni in turbas timebantur. Siquidem et wladyca loci, datis nuper ac interceptis ad rebelles litteris non extra suspicionem inclinati in partes animi arguebatur. Et Georgius quidam e civibus mercator opulentus sub specie venumdandi ferri plumbique multo apparatu bellico hostem instruebat, qui tamen deprehensus eius facinoris exemplari supplicio poenas luisset".[1]) Очевидно Коховскому трафило ся таке саме, як нашому Костомарову; пишучи кільканацять лїт по фактах і чувши щось про львівського Юра він скомпонував собі зрадника львівського Русина Юра і видумав для него „exemplare supplicium", про котре нїчогісїнько не знають сучасні Львовяне.

Та що далеко ходити! Сам Зїморович, що, як звісно, написав по латинї історию Львова аж до 1672 р., говорячи про облогу міста в 1648 р., анї словечком не згадує про різню в св. Юрі і загалом про сю облогу згадує тілько кількома словами. З сего можемо догадувати ся, що він, хоч і був 1648 р. вибраний „райцею міським", в часї козацької облоги не був у Львові і фактів, про які пізнїйше скомпонував свою віршу, не бачив на власні очи тай не чув про них нїчого автентичного, такого, що вважав би можливим занести в свою лїтопись. Чи не належав він до тих радних, проти котрих по облозї Львова знялась була буча на радї і запала ухвала, „żeby na potym żaden obywatel, a tem mniej urząd sprawujący, pod ciężkiemi winami nie oddalał się z miasta w czasie wojny z obawy oblężenia"? (Zubrzycki, op. cit. 320). Супроти сего ми мусимо признати Зїморовичів опис різнї в св. Юрі простою, тенденцийною видумкою, склеєною зі звісток про спаленє Бруҳович, про різню на Високім замку, про козацьку наругу над кістьми кн. Збаразького в Збаражі і про те, що Хмельницький під Пилявцями велїв козакам передягати ся за Татар і кричати

[1]) Kochowski, Annalium Poloniae Climacter primus, Cracoviae 1683, стор. 84.

„Галла!“ щоби наполохати Поляків. Про напад козаків на св. Юр згадує перший канонїк Юзефович у своїх „Annalium urbis Leopoliensis tomus extravagans“ (Оссол. рукоп. 124, стор. 465—466), алеж він писав уже в XVIII віцї і специяльно сей опис зладив на основі вірші Зїморовича, хоч і з деякими відмінами, котрі мають такуж саму, тоб то нїяку історичну вартість.

Так само невелику історичну вартість має й та частина вірші, де описано облогу і штурм Високого замку. Та є тут деякі вірні уваги. Ось опис замкового безладя перед облогою:

A już pełno w kurniku ludzi było onym,
Ni strzelbą ni żywnością słusznie opatrzonym:
Byłoć w czapkach baranich drabów niemal dwieście,
Których około jatek nazbierano w mieście.
Umieli z kobył strzelać, tylko z kapitanem
Porucznik ich już dawno dyszeli za Sanem (тоб то втекли),
Przez co nierząd mógł być, jak bez pasterzów w trzodzie;
Zbiegło też tam Podzamcze i wszystko Podgrodzie!
Stało i parę działek bez kul i bez prochu,
Inszego było ze trzy tysięcy motłochu.
Wszyscy piiacy głodni, którzy miasto walki
Wytrząsali biesagi babom i kobiałki.
Miasto warty hajducy wodę szynkowali,
A drożej ją niźli miód pity przedawali.[1])

Зїморович навмисно громадить до замку таку велику юрбу народа, щоби потім показати страшну картину різнї; на дїлї ми знаємо, що крім невеличкої залоги в замку було дуже не богато людей, та вже нї в якім разї не було там жінок, дїтей і хорих старцїв.

Ще менше історичної вірности має оповідане про облогу Львова в вірші пз. „Burda ruska“. І тут автор тенденцийно згустив фарби описуючи козацьку різню та спустошене; ми знаємо з сучасних документів, що нїякої такої різнї під Львовом 1648 р. не було. Та про те є тут деякі вірні спостереженя на пр. у отсих віршах:

Nakoniec skoro trąby pokój wykrzyknęły,
Handlować oblężeńcy z kozakami jęli.
Ci im bydła, legumin dodawali, jarzyn,
(Że i jeńców przywodził na okup Tatarzyn),
A mieszczanie ich za to to dymem to parą
Częstowali, — gorzałką i tabaką szarą.
Zwłaszcza kto miał tabakę, i prędko i tanie
Wszystkiegò od nich dostał nad własne mniemanie.

---

[1]) Zimorowicze, op. cit. 79.

Tabakę zwali duszą kozacką, a zgoła
Nie wstydał o nią prosić żaden assawoła.
Bo lubo wszystkie miało kozactwo niecnoty,
Nie miało jednak w sobie buty i pieszczoty.
Wodą a spleśniałemi żyli sucharami,
Koczowali nie w domach, lecz pod kotarami;
Ani przeli, że w mażach łubianych z Kaniowa
Wozili pszono, połcie, małdrzyki do Lwowa.
Jakoż najwięcej u nich było ochotników
Z skoromosów, leśniczych, powozan, budników.
Nawet dziegciarze brzydcy i którzy z prasołki
Żyli, mieli swe czaty i włościańskie pułki.
Dlategoż tak komonni bojarowie w te dni
Najmniej się nie wstydzili handlować, gdy jedni
Głowy kapusłne w worach do wałów nosili,
Drudzy świnie stadami na przedaż pędzili.
Kto się też ułakomił, a z niemi daleko
Szedł od miasta, wrócił się bez odzienia lekko;
Insi szyją śmiałości zbytnie przepłacili,
Niektórzy perekopskie pola nawiedzili.
Tak to był nieprzyjaciel srogi i obleśny:
Gadał tak jako człowiek, kąsał jak źwierz leśny.[1])

Досить вірний і поетичний опис пожару передмість, зроблений мабуть на підставі дневника Чеховича і реляциї Кушевича-Ґрозваєра. Тенденцийність опису видно найліпше з того, що Зїморович говорить про окуп даний Львовянами козакам. Сей окуп виносив усего 200.000 злотих, тай то дано його переважно товарами, коли тимчасом Ярема Вишневецкий і пилявецькі втїкачі забрали з міста 1,300.000 зл. (Zubrzycki, op. cit. 295).

Про облогу Замостя ми не маємо ніяких віршів. За те з кінця 1648 р. походять ті вірші (NN. 25 і 26), де описуєть ся руїну шляхетчини і католицтва на Українї. І нинї, по 200 лїтах, важко читати описи тих жорстокостей, при яких батьки наші „впивали ся кровю“, та не треба забувати, що війна має все і всюди свої права, а цивілїзована Німеччина в часї 30-лїтньої війни показує образ трохи чи не більших жорстокостей і страшнїйшої руїни. Не забуваймо, що жорстокостями визначували ся не самі тілько козаки, що й цивілїзовані Поляки вміли відмірювати своїм противникам такою самою мірою і ще й з наддатком. Пригадаємо, з якою кровожадністю князь Ярема мучив козаків, саджав на палї післанців Хмельницького, кричав катам: „Мучте їх так, аби чули, що вмирають“. Приведу приклад із Кучваревича, як уміли

---

[1]) Zimorowicze, op. cit. 87.

Поляки поводити ся з тими, кого зловили на втеці в ворожий табор. В часї збаразької облоги кн. Ярема мав 9 серпня їхати на під'їзд,

ale mu przynosi
Rusin ieden przeszkodę: dla tego nie iedzie,
Iż się był w poniedziałek przedał po obiedzie
Wzwysz przerzeczony Rusin, a drugi zaś rano;
Trzeciego gdy uciekał, od naszych poimano,
A obciąwszy mu ręce, obciąwszy y nogi
Przed bramę wyrzucono. Złych spraw koniec srogi.[1])

Тортуроване бранцїв, щоби висказували все, що знають про своє військо (їх для того й звали „язиками", „dostać języka") було тодї загальним военним звичаєм, а польські історики раз у раз жалують ся на те тільки, що козацькі бранцї на тортурах брешуть і „хоч ти його й спали, він тобі не скаже правди". Ми знаємо, що Хмельницький частенько підсилав Полякам таких „язиків", що мали на муках визнавати те, чого їх навчено і вони все сповнювали свою місию, ішли на муки і на смерть і не міняли свойого слова. Певна річ, Поляки, міряючи все своєю подвійною етичною мірою, бачили в тім тілько „chłopskie szaleństwo". Кучваревич нотує під д. 5 липня:

Jegomość pan Podczaszy z podjazdu przychodzi,
Z którego trzech kozaków hadziackich przywodzi.
Książę Jegomość Ruski wojewoda parę
Niżyńskich przysłał tegoż dnia kozaków. Stare
I ci prawią nowiny, gdy ich w kluby wzięto,
Zmęczonym zaś nazaiutrz obom łby ucięto.

Ми вже навели висше те місце з Кучваревича, де він з доганою говорить про те, які прудкі були польські вояки мучити і брати на тортури зовсім невинних людей, котрі нїчогісїнько не знали про козаків. Вони тортурували й жінок, се побачимо далї, коли говорити мемо про заславський епізод.

Загалом подїї 1648 р. викликали серед польської шляхти великий упадок духа. Правда, єзуїтське виховане не допускало до того, щоби суспільність добре застановила ся над собою і своїми хибами і подумала про їх поправу. Єзуїти гриміли на казальницях, що отся війна — кара Божа за гріхи, але квапили ся зараз додавати, що Бог покаравши грішних зараз змилуєть ся і знївечить поганий знаряд своєї кари — збунтоване хлопство. Типова з сего

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacia Expedyciey Zbaraskiey, під д. 9 серпня.

погляду була проповідь Єзуїта Цецїшевського, виголошена у Львові перед королем і вояками по заключеню зборівського замиреня. „Nie ieden magnificius, gdy co dziecię własne, syn własny wykroczy, karząc występek iego, aby lepiey karanie uczuł, nie sam go karze ani poważnieyszemu komu karanie poleca, ale zawoła iakiego Staśka abo Maćka, poddanego swego, aby przy nim syna iego przechwostał. Nic to iednak u świata na aestimatiey owemu synowi pokaranemu nie szkodzi, bo Stasiek lubo bił, po staremu chłopem y Staśkiem, a syn pański lubo go bito y wybito, po staremu panem y synem pańskim“.[1]) Ось як будили сумлїнє польське Єзуїти! Правда, були голоси, і ми чуємо їх у віршах, що жадали направи приватної моралї — лагідности для підданих, чистоти семейного житя, тверезости і простоти, але думка про поправу суспільних і державних інституций або зовсїм дрімала, або ледво відважувала ся проявляти себе шептом (Coś nowego pisanego), а страшенна лютість на „хлопство“, жорстокість і погорда до всего, що не шляхетське, не давали надії навіть на поправу приватної моральности. Упадок духа видно було в чім иньшім. Серед шляхти, особливо мазовецької і великопольської, пішли розмови про те, чи не лїпше би зовсїм віддати Україну козакам. „Jakosz iuż poczynaią mówić, że z tey okaziey z Ukrainy mały był in publicum provent, prywatny tylko pożytek mieli, a my ciężar w obronie ich swobód, które na gruntach Rzeczypospolitey sadzili. Bo y poborów nawet nie dawali, ale ich sobie brali. Więc y to szepcą, że przecie kozaków lepiey mieć sąmsiadami, niż Tatarów; tylko ich umieć traktować, mielibyśmy z nich od pogan zasłonę. Boć ta ich societas z Tatarami tylko dla metus nostri. Jak by się nas bać przestali. pewnieby porzucili tę ligę, z którey multa incommoda cierpią. Przynoszą y insze rationes dla których życzą tę woynę pokoiem y bez szable skończyć y iusz p. Ossolińskiego żałuią, któryby tego był dokazał. Zaczym ia tak rozumiem, że albo wiecznie utraciemy Ukrainę y przy niey siła ruskiego kraiu, albo będziemy musieli skończyć traktatami tę woynę“.[2]) Хоча се писано було в 1652 р., по смерти канцлера

---

[1]) Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego y zbaraskiego, we Lwowie w niedzielę piętnastą po świątkach na kazaniu zalecona przez X. W. Cieciszewskiego Soc. Jesu. W Warszawie 1649.

[2]) Coś nowego pisanego, Оссол. рукоп. 648.

Оссолінського, то автор не без причини приточив сю розмову безпосередно до вірші про пилявецьку втеку; в 1849 році настрій був уже піднятий зборівським замиренєм.

Війна 1649 року в значній части затерла те перше гнетюче вражінє. За приводом князя Яреми Поляки ставили чоло козакам, зміряли ся з ними у всїх родах бою і побачили, що можуть устояти ся. Міняєть ся характер віршів. Замісць плачу, наріканя, докорів та проклять бачимо спокійне оповіданє подій, віршовані дневники і реляциї. Чимало їх надруковано зараз по скінчених подїях, — з ними не сором уже було показати ся перед ширшою громадою. Та певна річ, що чимало таких віршів лишило ся й недрукованих. В нашій збірцї є одна така віршована реляция збаразької облоги, котру ми друкуємо не для її поетичної стійности, якої вона не має, анї для історичної вартости, котра також невелика, але як записки сучасника, як видно з усего, якогось простого шляхтича, що брав участь в тій війнї і мало вдаючи ся в полїтичні питаня і висші воєнні пляни, нотував те, що бачив — число війська, назви комендантів, розміри окопів і т. и. Із друкованої реляциї про сю саму облогу М. Кучваревича ми подали вже досить уступів і подамо ще дещо в примітках до нашої реляциї. Третє приступне мінї оповіданє про збаразьку облогу, Бялобоцкого, досить поверхове. Бялобоцкий під Збаражем не був, а правдоподібно був разом з королем під Зборовом; от тим то із збаразької облоги він оповідає тілько важнїйші епізоди, особливо ті, що причинюють ся до прославленя любого йому Яреми Вишневецкого.

Тут ми кинемо оком тілько на один епізод тої війни, що попередила збаразьку облогу, епізод досить характерний для того часу і для трактованя, якого він дізнав у наших істориків. Ось як оповідає сей епізод Костомаров: „Із многих тодїшнїх загонів вартий уваги загін Донця, що в кінцї мая захопив був Заслав. Говорили, що у него була сестра чарівниця, котра вміла проповідувати будуще і чародійними примовами помагала козакам до успіхів: коли козакам грозила небезпека, вона радила не вдавати ся в битву; коли-ж їм було суджено побідити, вона сьміло гарцювала верхом поперед війська. Вороже оружє довго її не брало. Та коли Фірлей почув, що Заслав захоплено і поспішив виручати місто, Донець вийшов йому на зустріч, не вважаючи на осторогу сестри. Чарівниця кричала: „Уходи, уходи! Не здержиш, брате!“ Козаки не послухали її і їх розбито. Чарівницю зловлено і покарано смертю разом з иньшою чарівницею на імя Солохою. Ся остатня готова була служити

Полякам своєю штукою і впевняла, що при її помочи вони будуть одержувати побіди. Та Поляки не послухали її і посадили на кіл. „Видно, — говорили вони, — що її чари приносять шкоду тим, кому вона захоче помагати, бо пошкодили козакам" (Костомаровъ, op. cit. II, 87—88). Як жерела сего епізоду Костомаров цитує „Pamiętnik o wojnach Chmielnickiego" і Твардовского „Wojna domowa". Загляньмо до тих жерел. Ось оповіданє Твардовского:

Firley się z Ołyki
Ku Zasławiu pomykał, a maiąc ięzyki
W drodze zaraz o Duńcu, że z pułkiem gromadnym
Przeciw mu występuie, podeiściem chcąc zdradnym
Miasto ubiedz i tamte obwarować brzegi
Zastąpioney Horyny, prętkiemi noclegi
Zemknie Kossakowskiego wprzód nań z Suchodolskim
I lekkich pięć chorągwi z wodzem Wielopolskim.
Toż sam poydzie w te tropy. Tamże w drodze urokiem
Nie dochodząc Szubryniec, gdy coś nienarokiem
Siostra mu czarownica wprzód kredensowała,
Na bachmacie harcuiąc „A uchodź!" wołała,
„Uchodź, brate, ne zderżysz!" serce tak skaziła
Jako niespodziewanie w naszych naprawiła,
Że na tabor uderzą, który rozerwawszy
I stąd herszta samego w miasto wparowawszy
Korzyść wielką osięgą. Wieszczka owa wzięta
I z drugą swą Sołochą towarzyszką ścięta,
Która znać Chmielnickiemu od nasłania była
I szkodliwych uroków.[1])

Автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego" оповідає сей епізод ось як: „Firlej ze swoją dywizyą przybył pod Zasław, gdzie usłyszał, że Duniec kozak pułkiem swoim ku niemu następuje, któremu chociaż siostra jego czarownica naradziła i posetnie wołaiąc perswadowała: „Uchody, uchody, ne zderżysz, bratie!" jednak on lekce jej ważąc perswazyą wyszedł obces ku naszym, ale nasi mężnie nastąpiwszy w tabory uderzyli, zdobyczy wiele nabrali, reszta (зам. herszta) samego w miasto wpędzili i onę wieszczkę złapali i katu ściąć kazali" (стор. 30—31). Порівнюючи сї дві реляциї з оповіданєм Костомарова ми поперед усего мусимо запитати себе, відки взяв пок. історик ті деталї, котрих нема в єго жерелах, отже кінцеві слова Поляків, готовість Солохи служити Полякам і посадженє чарівниції на кіл? Нїчого сего нема в цитованих

[1]) S. Twardowski, Wojna domowa 48—49.

ним жерелах, иньших він не подає, а в додатку оба подані жерела виразно говорять, що чарівницю стято а не посаджено на паль. Так само початок оповіданя Костомарова — єго власна поетична прикраса, а не істория. Та придивляючи ся далї обом жерелам, з яких Костомаров узяв сей епізод ми бачимо, що „Pamiętniki" — недокладно зреферовані прозою вірші Твардовського (автор їх раз навіть виразно цитує Твардовского, значить, писав по р. 1681). Він недокладно реферує Твардовского, бо говорить тілько про одну чарівницю і зовсїм баламутно малює початкову ситуацию: Фірлей іде під Заслав і тільки тут довідуєть ся, що Донець іде проти него; у Твардовского Фірлей ще в Олиції довідав ся, що Донець хоче захопити Заслав і вирушає на відсїч. Та й у самого Твардовского ся ситуация не ясна. Фірлей іде ратувати Заслав, щоби його не захопили козаки, побиває козаків у полї і наслїдком того — впирає їх у місто!

Гляньмо до иньших жерел. В рукописнім творі „Opisanie woyny kozackiey, to iest buntów Chmielnickiego z namienieniem różnych woien z postronnymi monarchami iak podczas, tak z okazyi tych buntów pochodzących",[1]) що хоч був зложений в початку 18 віку, але котрого автор користував ся очевидно добрими жерелами, читаємо про сей епізод ось що: „Firley ku Zasławiu się zbliżał. Gdy pod miasto przychodzi, spotyka go Duniec pułkownik w kilkanaście tysięcy kozaków y czerny (чернї). Daie mu Firley pole, potem gdy go mocno poprze, cofa się do obozu swego przed miastem będącego. Lecz gdy y tam nasi mocno natrą, opuściwszy oboz do miasta uciekł y tam się zamknął. Nasi nie maiąc sposobności szturmować do miasta oboz zrabowali y dwie czarownice w nim znaleźli, których Duniec gusłów używał. Firley im łby poucinać kazał" (op. cit. 32). Тут, як бачимо, ситуация зовсїм відмінна: козаки мають у своїх руках Заслав, тілько їх табор стоїть перед містом. Вибиті з табора вони тїкають до міста і Поляки не мають змоги штурмувати до них. Та будь що будь, і се сьвідоцтво пізне; вірші сучасні з самими подіями говорять про сей епізод далеко докладнїйше. Ось що оповідає про сю подію Кучваревич під днем 1 червня:

Naprzód pan Kossakowski na podiazd wychodzi,
Z którym pułk mężney idzie do utarczki młodzi

---

[1]) Оссол. рукоп. 2098, к. 22—78.

Pana Suchodolskiego, pułkownika cnego,
Z nimi kilka kornetów ludu dragańskiego
Pana Rozrażowskiego. Jeszcze się przybrało
Ochoczych na usługę oyczyzny nie mało.
Tym podiazdem wyciekać na Szubryńce mieli,
Lecz się z Duńcem na pierwszem spotkaniu spiknęli,
Który pułk y armatę pod Zasław prowadził,
Aby tam miasto nowe ludem swym osadził,
A osadziwszy naszym przez Horyń przeprawy
Bronił, lecz Bóg zamysły odmienił łaskawy.
Bo w pierwszym harcu siostra szczęścia próbowała
Duńcowa, która czarom wielce swym ufała.
Tey gdy się nie powiodło, krzyknęła na brata:
„Uchodź prędzey, bo cię tu pewna czeka strata".
W tym ią ścięto. Kozaków nabawiła trwogi,
Tak że zaraz skoczyli do taboru w nogi.
Za nimi wprzód ochotnik, potym się udała
Dragania i gdy gęstym ogniem okrywała
Tabor, kozakow z niego gwałtownie wyparto,
Zbito coś na przeprawie, lecz więcey odarto.
Iść dalszym męstwa torem myślili do sławy
Chcąc krwawey z kozakami mężnie poprzeć sprawy,
Lecz dla ścisłey przeprawy y ognia gęstego
Miasta się nie kusili dostawać onego,
W którym się nieprzyiaciel z taboru wyparty
Zamknąwszy bronił, aby do ostatka starty
Nie był. Nasi pobrawszy zdobycz rozmaitą,
Wozy wziąwszy żywnością ładowne obfitą,
Ledwie wzad do obozu ruszyli się trochę,
Kozacy z trzecią uszli z miasta, bo Sołochę,
Drugą ich czarownicę nasi załapili,
Którą potym zmęczoną na stosie spalili.
Tey gdy pytano, sama o sobie twierdziła,
Toż y inni prawili, że z Chmielnickim była
Pod Pilawcami, kędy na koniu samego
Chmiela iezdziła, będąc w kochaniu u niego.
Na mękach nie wołała, ale spała sobie;
Gdy ią palono, tylko rzekła: „Otoż tobie!"
Udaią, że w taborze było pięć tysięcy
Kozaków, inszy że sześć, inszy ieszcze więcey.
Jakożkolwiek atoli, Bóg to sam sprawował,
Że strach nieprzyiacielskie serca opanował,
Iż małą ludu garstką rozgromieni byli,
Z miasteczka obronnego w uciecz się puścili
Nam żywność zostawiwszy: iagły, słody, żyto.
W tey potyczce dziesiątek draganów zabito.[1])

---

[1]) M. Kuczwarewicz, Relacya Expedyciey Zbarazkiey.

Як бачимо, тут ситуация зовсїм ясна, та при тім маємо ключ для зрозуміня баламуцтва Твардовского і пізнїйших компіляторів. Фірлей з цїлою армією 21 мая вийшов з Рівного, 22 мая став під Межирічєм, де під військом три рази ломав ся міст. Тут перестоявши тиждень у таборі д. 29 рушив під Заслав, 30 перейшов через старий і новий Заслав і перебравши ся за Горинь на правий беріг сеї ріки вислав під'їзд далї наперед до Шубринець, нинїшнїх Шульжинець. Не доходячи до сего місточка, котре заняли були і укріпили козаки, польський під'їзд наскочив на Донця, що йшов на Заслав. Донцева сестра вийшла на герць з Поляками, але їй не повело ся; її вбито в герцї, а своїм криком вона наполошила козаків. Тї схоронили ся до свойого табору, та відси вигнали їх Поляки і вони мусїли тїкати до Шульжинець. В таборі крім усякої здобичі Поляки захопили стару бабу Солоху. На тортурах вона видала себе чарівницею. Що се була стара жінка, видно з того, що вона спала на муках; західно-европейські протоколи з тортурованими подають часто такі пригоди, що старі люде в тяжких і довгих муках засипали на тортурі — ослаблений, зівялий орґанїзм тратив чутливість. Зізнаня тої нещасливої Солохи, що мабуть збожеволїла від страшних мук, коли на кострі говорила тілько „Отсе-ж тобі!“ — се головне а може й одиноке жерело оповідань про сей чародїйський епізод.

На сьому я й кінчу свої уваги. Подані далї тексти говорять самі за себе; що було потрібно для поясненя поодиноких місць, я пододавав в увагах до поодиноких віршів. Свою збірку я вважаю тілько першою пробою систематичної коллекциї сего рода творів і надїюсь, що ся проба дасть доказ, що їх зібранє і опублїкованє не лишить ся без користи і для історії і по троха також для лїтератури того часу.

Львів д. 14 марта 1898.

ТЕКСТИ ВІРШІВ

(переважно з рукописів XVII в.).

N. I. Wiersze kozakowi Chmielnickiemu przypisane.[1])

A Deo datus, Chmielnicki vocatus,
Dei flagellum, exitiale bellum
Rebellionis,
Perduellionis,
Canite Polonis!

In luxuriam nec non desidiam
Magnificorum atque rusticorum
Oppressiones,
Aggravationes,
Exactiones.

Heu, qui gemitus auditi coelitus!
Optantes bellum, penetrantes coelum,
Qui nunquam visi
Gentibusque invisi,
Polonis nisi!

Laesus igitur Deus offenditur,
Cernens ploratus, plebis ululatus,
Festa bachari
Non datur placari,
Et quidem avari.

Omnes ordines ferme unanimes
Premunt miserum populum ac clerum
Libertatibus,
Abusionibus
Sine legibus.

---

[1]) Муз. Чартор. рукоп. 143, стор. 409.

Non tam austeri Turcae sunt severi
Et malitia contra mancipia,
Quantum Poloni,
Barones disconi (зам. dissoni),
Ad luxum proni.

Bene praedictum, quod omne delictum
In hoc punitur, in quo delinquitur.
Bello parati
En rustici nati,
Duces fugati!

Summe Rex regum, dator primus legum,
Da nobis regem, qui iniquam legem
Hanc libertatis
Tollat vendicatis
Ex mancipatis!

En Schizmatici, cohors Tartarici
Necant rebelles clerum ac fideles!
Templa cum aris
Prostituunt haris!
Miseriaris!

Regnare gentes tolle ambientes,
Remove bellum, cuius dirum telum
Sicuti sontes
Tollit et insontes —
Testantur fontes.

Coeli Regina, nostra Domina,
Nos praece dulci clientulos fulci,
Natum placare,
Veniam praestare,
Pacem dignare.

Vindica iam, iam Tuam iniuriam!
A servulorum Bellona tuorum
Interemptorum
Religiosorum,
Compeditorum!

N. 2. Утиски підданих у Польщі.

Із поеми „Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony".[1])

Byście się byli szczerze Boga bali,
Nigdybyście się byli tak nie chwiali,
Że tylko zginąć oyczyznie nie tuszy
Nikt dobry, choć się kto żyw bronić ruszy.

---

[1]) Оссол. рукоп. 680, к. 4—6.

W iakiey że u was były święta cenie!
W kościele gadki, obmowy, szczycenie
Z dostatków, w domu o iakie zabawy
Z kuflem, z gromadą! A z tą iakie sprawy!
Vcisnąć, zedrzeć, w gąsior chłopa wsadzić.
Day czynsz! day pobór! „Panie, iuż iak radzić,
Nie staie głowy! Racz Waszmość wziąć rolą!
Boć mię iuż na niey chleb ieść zęby bolą!"
Jakoż takeście poddanych wyssali,
Że ledwie nadzy przy duszy zostali.
Krzywdy czynicie, ich dni im bierzecie,
Nawet y w święto robić im każecie,
Albo na podróż. Jeśli chłopek czego
Dorobi się, więc wyzuć go z wszytkiego!
To wzdy bacznieyszy, a swawolnikowie
Biorą poddanym żony, córki, zdrowie.
A to słuszna li, gdy z lada przyczyny
Drzecie z ubogich chłopków wielkie winy?
Że w twoiey karczmie nędzniczek nie piie,
Niechay da winę! Coż ma pić? Pomyie!
Jeszczesz nie wolno z wyrobku cięszkiego
Zażyć mu iako chce czego dobrego?
Jako z pogany zgoła poczynacie;
Że chrześcianie, na to nic nie dbacie.
A pewnie tak iest drogo odkupiony
Jak y ty, prędzey może bydź zbawiony.
Wieciesz, że z ręku pracy ich żyiecie:
Ci na was robią, wy się wczasuiecie.
Czyli nie woła ten ucisk do Boga?
Czy nie dla tego ta was straszy trwoga,
Że lada chłopstwo pastwi się nad wami?
Bohaterowie, osądźcie się sami!
Co iest, że lada hultaystwo was gniecie,
A zgoła się im oprzeć nie możecie?
Poki ubodzy z stołów pańskich żyli,
Poty panowie bezpiecznemi byli;
Dziś, gdy panowie z zdzierstw żebraków żyią,
Poddani chleb im biorą, samych biią.
A wy, co Żydy za faktory macie
I przez nie wierne Boże uciążacie?
Już Żyd arendarz, sekretarz, dworzanin, —
Milszy bluźnierca wam niż chrześcianin!
Jako się tego, przebóg, nie wstydacie!
Znać, że wy w sercu Chrystusa nie macie.
Wiedźciesz, panowie, ktorzy to czynicie,
Sławę, intraty y duszę zgubicie.
Bowiem karania wzgarda takowego
Pomstę wyciąga. Patrzciesz czasu tego,

Gdy Cygan, hultay, Żyd będzie rabował
I broń od boków waszych odpasował.
Sprawi to pycha y myśli nadęte
I animusze te wasze przeklęte.

N. 3. Що в Польщі було вільно, а чого не вільно?

Із поеми „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.[1])

Tak długo (czego y pamięć iusz nie znosi) diskuruiąc o teyże Pilawieckiey woynie albo nie woynie rzekł ieden:

A. Insze rzeczy przebaczyć iak-tak, ale tego,
Wiem, [że] się nie godziła. Trzeba było skarać.[2])
B. Karać trudno tam, kędy powszechne przestępstwo.
A. Trudno, kiedyby wszytkich, sed poena ad paucos,
Metus vero ad omnes.
B. Cosz, kiedy ci pauci
Siła za sobą ciągną, a ich „niepozwalam“
Gdy wszytko może, łacno y prawo przemoże.
A. To iusz tak wolno będzie, iako mówią, wszytko
Susque deque vertere y nogami wzgórę,
Rządy, prawo y zwierzchność wywrócić?
B. Ey, wolno!
Prawie dobrze. Na przykład na seymie każdemu
Wolno zgubić oyczyznę.
A. Jakosz to?
B. Bo wolno
Nie pozwolić obrony, nie dać mówić o niey,
Nad dobrem pospolitem mścić się swey urazy,
Pretextem prawa swoiey dopinać prywaty,
Seym zamieszać, na koniec wolno y rozerwać,
Zwłaszcza gdy całość wszytka Rzeczypospolitey
W discretiey iednego iest posła z Vpity,
I dosyć na zgubę iey ieden albo głupi
Albo zły y przewrotny, gdy go kto przekupi.
A. A gdy co seym uchwali, czy wolno nie słuchać
Ani podlegać temu?
B. Nie tylko wolno, lec
Jest to rzecz iusz zwyczayna y prawie powszechna.
Gdy podatki uchwalą, wolno ich nie oddać.
Pytać by się Mazurów w Łomzie i Rożaney,
Gdzie nie bywało nigdy podatków na pany!

---

[1]) Оссол. рукоп. 648 к. 1—28.
[2]) Мова про вождів пилявецької втеки.

Ba bywało, bo co ich szlachta uchwalili,
To dwoie paniąteczka sobie więc zawzięli.
Nie wspominam gdzie indziey ichmościów szafarzów,
Ktorzy po woiewodztwach na to, aby było
Podskarbich więcej, to iest tym więcey — nie powiem.
A nie widzą, że złego im mniey, tem iest lepiey.
W Atenach prowadzili skarbowi złodzieia
Do sądu, co filozof obaczywszy rzecze:
„Videte, multi unum fures ducunt!“
A. Aleć
Ja znowu pytam przecie:
A wolnosz wziąć pieniądze na zaciąg, nie stawić
I trzeciey części?
B. Wolno, a zwłaszcza piechoty
Niemieckiey lub draganów albo y raytarów.
A. Ale zasług odsądzą?
B. Ey nie, iako żywo!
A. Pytam daley, czy wolno, kiedy hetman każe
Iść na podiazd, nie chodzić?
B. Nie wolno. Lec wolno
Poszedszy nic nie sprawić y nieprzyiaciela
Nie szukać tam kędy iest, ale albo w prawo
Obrócić, gdy on w lewo, albo kędy zapaść
Na dni kilka, a potym wróciwszy się mowić:
„Niemasz nieprzyiaciela, zmaiączyłem pole,
Żadnym tasy nie widział, tumanu koptuie“.
A. A gdy się nieprzyiaciel nazaiutrz pokaże,
To z tego nic?
B. Nie rzeką y przykrego słowa.
A. A gdy każą pod gardłem, aby ięzyk przywiódł?
B. Rzadko tak rozkazuią, a lubo przykażą,
Przecie choć nie przywiedziesz nic, to cię nie skarzą.
A. Ach, niestetyż, móy Boże, na taką niekarność,
Którą pewnie zginiemy, bo przez nią hetmani
Są właśnie malowani.
B. Cosz chcesz czynić?
A. To, że
Trzeba nie malowanych.
B. A kędysz ich szukać?
A. Tam, gdzie namniey pozoru. Wszak prosta łacina:
Quo minime speras gurgite, piscis erit.
B. Chyba ieżelibyś się ty chciał tego podiąć.
A. Jusz ty sobie drwiy iak chcesz! Nie ieden nim słynie,
Co [by] mu przystoynieysza pierdzieć przy kominie
Lub michałki rachować, niż regimentować.
B. Ey, day cię katu, nie mów!
A. Ba, y wołać będę,
Nie tylko mówić w takiem oyczyzny nieszczęściu,

N. 4. Про те, як канцлер Оссолїнський підбунтував козаків.[1])

Sławniście byli z tym panem (кор. Владиславом) Lachowie,
Drzeli przed wami możni monarchowie.
Dziś lada hultay gdzie chce, tam plondruie,
Państwa koronne bez oporu psuie.
Schizmatyk z ordą bez przestrachu leie
Krew katolicką. Przebóg, co się dzieie!
Jak było lepiey na Turka się ruszyć,
Niż taką woyną własne siły kruszyć.
Byście w tym byli pana posłuchali,
Tych szwanków byście byli nie uznali.
Przewrotni ludzie bardzo go psowali,
Którzy skrytych rad fabryki knowali:
Z nieznośney pychy o to się kusili,
Żeby oyczyste prawa odmienili.
Wolność ich kłóła y sądy zarówne
Panów y szlachty, — ztąd zawiści główne.
Patrz, co szaleństwo robi z ambicyey:
O pryncypat się starać w Germaniey,
Wiedząc, że cesarz w Polszczе nic nie rządzi.
„Mniesz to zarówno z szarkiem prawo sądzi!
Niech dawne prawa będą zagubione,
Albo tytuły książęce na stronę!“
Na co panięta gdy nie pozwoliły,
Które się w domach książęcych zrodziły,
Wnet kawallery iakieś wznowić chcieli, —
To gdy im nie szło, poniechać musieli.
Coż czynią? Zdraycom otuchy dodali,
Kozakom, by się na nas buntowali.[2])
A ci iuż byli dosyć zaiątrzeni
Dla commissarskich złych obchodów z niemi,
Których im było po Kumeyskiey dano
Tam y na Starcu gdy ich wytrzepano.
Ale by z xiążąt sobie nie wybrali
Kogo za herszta, snadź się tego bali.
Wnet z Wisniowieckim króla poróżnieli,
Za co też sami wiecznie poginęli,
Bo z tych początków cokolwiek się stało,
Tak wiele się krwie niewinney wylało.

---

1) Із поеми „Satyr Podgórski“, pars secunda. Оссол. рукоп. 680.

2) На марґ. дописано: Ossoliński Georgius regni cancellarius inflatus eloquentiae laude affectat ambitionem. Hic cum ducibus antiquis novo principatui studet aemulatione. Dein commissarius missus in disqui[si]tione Rumensi kosacos ad bellum seu rebellionem invitat.

Ach, ach, niestety! Trocha Rumieńskiego
Gruntu sprawiła wam tak wiele złego.
„Lecz żeby ta rzecz w sekrecie bydź mogła!
Ciebie, Chmielnicki, wielka krzywda zmogła.
Pokuś z chorążym wprzód koronnym zwady,
Co potym czynić, ściągay od nas rady.
Szwagraszkowie to nazbyt wykrzykaią
I bardzo w tey swey potędze ufaią,
Jak by nad sobą pana mieć nie chcieli, —
Skrócić ich trzeba, bo nazbyt zhardzieli.
Jeśli postrzeżesz, że zmódz nie możecie,
Sąsiad na pomoc Krymczuków wzowiecie".
Nie trzeba było zdrayc pobudzać wiele,
Bo główni Lachom Ruś nieprzyiaciele.[1])
Dokądże idziesz, przeklęta zazdrości!
Przybrałaś sobie pychy, nieszczerości.
Patrzcie, co czyni, czego dokazała,
Kogo ta brzydka wiedma opętała!
Bóg, prawo, słuszność, oyczyzna na stronę,
By wszytko piekło wzruszyć na obronę.
O marny tytuł iak się wszczęła zwada,
Widziciesz, na co wyszła ta zła rada?
Patrzcie, iakiego piwa narobili
I co za chmielu do niego zażyli!
I cosz wskórali? Bóg złych źle potracił
I wiecznym ogniem ich zdrady zapłacił.
Jeśli złą śmiercią z wyroku boskiego
Ów princeps nie miał pogrzebu słusznego,
Co o swey głowie tak wiele rozumiał,
Że światem targnąć tak iako chciał umiał.[2])
Darmopychowie! Gdzieście się podzieli,
Coście oyczyznę kiedyś mieszać chcieli!
Oni barones, oni comessowie,
Także principes y marchionowie
Zgaśli z domami; y tych Bóg wygładzi,
Bo się on pychą hardych ludzi zadzi.
Wiedzcież, co nowych tytułów szukacie,
Że się wy w Polszcze korzenić nie macie!

---

[1]) На марґ. Rutheni semper Polonis hostes infestissimi.

[2]) На марґ. Proditores patriae Georgius Ossolinscius et Cazanovius mareschalcus male pereunt. Ossolinscius repentina morte occubuit et funeris decore frustratus.

N. 5. Нагробний напис Хмельницькому.

Закінчене написаного прозою „Mnemosynon epitaphiale Bohdano Chmielniccio, Annibali, viris illustribus more Plutarchi insertum in re bellica per paragonem utriusque collationis virtutis et vitiorum“.[1]

Epigraphe secundum.

Spectas Chmielniccii, dolens viator,
Cyppum? Non obitum, ast modum doleto,
Quod thoro aut humili perit gravato.
Naturam lupuli et duci gerenti,
Altum semper amanti et appetenti,
Sors alta in trabe fata cur negavit?
Modo illius Mazosz, sive Maslai,[2]
Qui Casimiro primo rebellis,
Victus acie, altissimae arbori appensus,
In pectore suspensam tulit inscriptionem:
Altum appetisti, in alto habita.[3]

N. 6. Caroli Vitsfii.

Bogdani Cosacorum Ducis peripetia.[4]

Corporis robore, animi calliditate insignis,
Nobiles oppugnaturus, rusticos armavit.
Inter quos nobilitatem adeptus
Vrbes diruit, exercitus fugavit,
Provinciarum potitus,
Victus victor, fugatus fugator,
Anthaei instar se prae se tulit.
Regi rebellis a rege veniam petivit,
Vt hac obtenta iterum deficeret.
Tartaris, Moschis, Turcis quamvis foederatis,
Saepenumero infidus,
Hoc in uno verbis non fallens.
Etsi patriae ingratus,
Nam promissum illius excidium molitus,
Patriam funditus evertit.
Instabilis,
Castra linquens claustra petiit.
Religione nudus,
Qua sine inquietus obiit.
Perturbatum enim eius animum
Nonnisi mors sedare poterat.

---

1) Музей Чартор. рукоп. 150, стор. 398, а також рукоп. універс. крак. 93, CCVIII, 59, к. 46.

2) В скобках додано: a quo gens Mazurorum.

3) На краю додано: Cromerus.

4) Elogii di capitani illustri scritti da Lorenzo Crasso Napoletano Barone di Pianura. Venezia 1683 (Оссол. бібл. 66.391), стор. 339.

N. 7. Anagrammata quatuor regum diadema Lechiam ambitientium.[1])

Ad Lechitas.

Lusor chartarum quatuor vult cernere reges;
Tu totidem numeras Lechica turba duces:
Paniceum, rubeum, vinatum glandineumque.
Num vinces reges dum numeras quatuor?
O si non perdas! Lusum hunc anagrammata dicent.
Quae ponis ludo, tu sibi Leche cave!

1. Rex paniceus sive campanarius -- Moscus, anagr. cos — mus.

(віршу пропускаємо)

2. Vinarius Racocius, anagr. curas cio.

(віршу пропускаємо)

3. Glandineus Suecus, anagr. ceu sus.

(віршу пропускаємо)

4. Rubeus Joannes Casimirus Sarmata, anagr. o miri casus inanes, sat arma.

Casimirus quatuor de regibus esto Joannes
Sarmata, quem rubens Mars vocat esse suum.
O miri casus inanes, quos rector Olympi
Sedavit placide, quando sat arma feret!
Non miri casus, sed sors variabilis haec est,
Quae facit, ut radiant, quae ruitura forent.
Non miros Racoci dicens, non Suece superbe,
Nec tu Mosce canas, mox valitura ruent.
Casibus in variis fortuna volubilis errat:
Mox imum capiet, qui modo celsus erat.
Non miri casus vobis sint, namque duorum
Ipse nec Alcides vincere tela potest.
Nondum vicistis, nondum cantate triumphum!
Unita heri virtus fortior esse potest.
Unica non tolerat quatuor respublica reges:
Unus sit, cui Mars arma sat esse favet.
O cui casus inanes, quibus, ohe! sat arma!
Sarmata Casimirus rex Joannes erit.

5. Major regibus sive Induperator Turca, anagr. curat.

(віршу пропускаємо)

6. Filius glandinei Induperatoris Chmielnicius, anagr. hic mel succini.

Majori glandis socium dat lusor habendum,
Qui vulgo dici filius esse solet.

[1]) Оссол. рукоп. 3568, стор. 77—82.

Num quid non talis Turcae Chmielnicius haeros,
Hic mel succini cui anagramma placet?
Leche cave hunc ludum, quem lusor Krempa vocabit,
Induperatoris nam vice filius est.
Hic mel succini Chmielnicius, atque licet sit
Rusticus, ut vulgo prodere charta solet,
Multa tamen potis est, haeretque cuique colori
Praevalet atque ubi pars ipse valere, valet.
Hic mel succini Chmielnicius induperator
Filius est regis, rusticus ante fuit.
Ungendo hungit, pungendo rusticus ungit, —
Hoc quondam dictum nunc Leche vera probas,
Hic mel succini Chmielnicius, ast mel amarum,
Succinum flammis, urse mel esca tibi.

Ad Lechitas (Lechita, anagr. hic late).

Ludebas quondam ludos, certamina Martis
Tentavis et semper Sarmata victor eras.
Victor eras uno sub principe sceptra tenente,
Hostibus externis stridor. et horror eras.

(кінця не стає).

N. 8. Paszkwil łaciński na wojewodę Kisiela.[1])

Ne sit anguis cavete Poloni in herba,
Ne vos Kisiel seducat per mollia verba!
Chiioviensem adeptus est palatinatum,
Vult vafer adipisci Russiae ducatum.
Hic ad suam cosacos incudem retrudit
Et per illos dolosam regno famam cudit.
Esto, nolint cosaci amplius bellare,
Tamen ipsis indicit arma ostentare,
Ut illa perhorrescens Polonia tota
Ad ipsius scelesta inclinetur vota.
Tamen pater patriae, fidelis senator
Vult dici, cum sit plane Epheus machinator.
Mirum sane, ter mirum, quod tam sceleratae
Non discernuntur technae, et quo fabricatae
Sunt authore! Credendum, fermentum vetustum
Id causare, quod esse deberet combustum.
At non mirum: incerto est ille formatus
Patre: hinc uti nothus vivit fortunatus.
Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
Nunc habeat monacham, sed incantatricem.

---

[1]) Michałowski J. Księga pamiętnicza, Kraków, 1864, стор. 612—613.

Адам Кисїль, київський воєвода, походив із дрібної шляхти на Волинї. Його батько Григорий, підстолій владимирський, був дїдичем села Низкинич. Уже дослуживши ся гідности сенатора і київського воєводи Кисїль виводив свій рід від київського воєводи Сьвятольда чи там Свентольдича, що боронив Київа супроти Болеслава Хороброго і в часї тої оборони був забитий у київській брамі. Мати його була Федора Іваницька, про котру зрештою не знаємо нїчого близшого. Батько Адамів умер коло 1630 р.; з отсего пасквіля виходило би, що його мати по смерти мужа постригла ся в монахинї. Вона очевидно жила ще в пору, коли була писана отся вірша, отже 1649—1650 р. Сам Кисїль умер 3 мая 1653 р., проживши 53 лїт. Що його мати вмерла недавно перед тим, сьвідчить віршована епітафія, викована на мармуровій плитї в низкеницькій церкві заходом вдови Адамової. Вона починаєть ся словами:

Synowcu z bratem niedawnoś mogiły
I matce sypał ze mną, mężu miły.

Брат Адамів Микола вмер у Берестї Литовськім 1650 р, мабуть від ран одержаних в битві з Богуном під Винницею. Значить, мати вмерла троха пізнїйше, а в такім разї і отся вірша зложена правдоподібно 1649 або 1650 р. Для житєпису Кисїля див. Ив. Новицкій, Кіевскій воевода Адамъ Кисель) Кіевская Старина 1885, т. XIII і 1886, т. XIV, '826—830), Pułaski, Pierwsze lata publicznego zawodu A. Kisiela — Szkice historyczne т. I.

N. 9. Епіґрами на короля Яна Казиміра і королеву Марию Ґонцаґу.

I.[1])

Król nie umie królować, chce iednak miłować,
Ociec papierz pozwolił bratową przymować.
A kanclerz w marmurkowem szłyku dyspensuie,
Gran Duca z Ossolina buławą kieruie.
Król zawiedzie królową, bo mu urzekali
Jezuici pendenta, gdy go wyganiali.

II. Pod electią króla Jana Kazimierza.[2])

Vderzono, słyszę, w dzwony:
Dobry będzie król z Jabłony.[3])
A teraz mówią chłopięta:
Lepszy będzie z Nieporęta[4])

---

[1]) Оссол. рукоп. 230, к. 101 г.
[2]) Оссол. рукоп. 231, к. 219.
[3]) На марґ. Carolus, bo tam stał.
[4]) На марґ. Jan Kazimierz.

III. Владислав і Ян Казимір.[1])

Cny Władysławie, tyś po oycu swoim
Nastał z radosnym y złotym pokoiem.
Nawykłeś woyny przy trzecim Zygmuncie,
Którego nie miał świat w swym horyzuncie.
Nie zaczepiał nas poganin ogromny,
Za ciebie milczał Rusin wiarołomny.
Teraz, niestetysz, Rusin y z Tatary
Plondruią Polskę y niszczą przez miary.
Po Władysławie Kazimierz podaie
Oyczyznie rękę, spustoszone kraie
Znowu chce dźwignąć, do czego mu Boże
Niechay moc święta Twoia dopomoże!
Niech buntowniky y Tatary skraca,
A na swych miecza niechay nie obraca!

IV. Ad regem Poloniae Johannem Casimirum A. 1649.

Sive sis Jesuita, sive cardinalis,
Sive rex Poloniae, semper tu es talis:
Mancipium Gallorum, in aquis natabis,
Inconstantiae filius, semper statum commutabis.[2])

V. На втеку Яна Казиміра з Польщі 1655 р.[3])

Joannis, Casimiri captivi nepos,
Sigismundi in captivitate nati filius,
Ipse in Gallia captivus,
Deinceps post contemptum rerum et fortunae fit Jesuita,
Ex Jesuita cardinalis,
Ex cardinali neutrum,
Tandem rex Poloniae,
Ex qua propter pecuniae et vitae nimium amorem cessit,
An rediturus — sacramentum.

VI. Nagrobek królowey Jeymości.[4])

Już Maryą na mary Gonzagę zagnano,
Już królową przed króla wszech królów pozwano.
Francya wychowała, Mantua ią dała,
Nad dwadzieścia lat polskiem królestwem władała.

---

[1]) Із вірша „Od Lecha aż do Jana Kazimierza“ Оссол. рукоп. 221, стор. 83.

[2]) Оссол. рук. 3568, стор. 129. Третій рядок починаєть ся в оригіналї зайвим словом: scilicet, а остатні слова рядків 3 і 4 мають час минувший: natabas і commutabas.

[3]) Оссол. рукоп. 245, стор. 30.

[4]) Оссол. рук. 245, стор. 135—136.

Włoskie, francuskie rządy za niey tak płużeły,
Srebrne pasy w miedziane cale się zmieniełу.
Ludwika Newerneńska ieszcze iey tytuły,
Ladaiaką, niewierną (далї пропуск)...
Dwoch królów iako żoną tak będąc bratową
Umarła złotem rodząc electią nową.
Buławę, laskę temu co mir lubiał dała[1])
I temu co go kaził sceptrum odiąć chciała.[2])
Teraz iey samy z głowy śmierć koronę zdięła,
A złota nie żywota w połogu ucięła.

VII. Двірські інтриґи.[3])

Canclerz ślepy, hetman głuchy,[4])
A przy tym francuskie muchy
Wygnały marszałka cnego,
Narobiły w Polszcze złego.

N. 10. De vita et rebus gestis Joannis Casimiri Regis Poloniae, cardinalis, Jesuitae.[5])

Finivit bellum noster Casimirus,
Cuius progressus semper fuit mirus.
Adfuit ipsi antiqua fortuna,
Quae semper erit una atque una:
Namque scelestum eius initium,
Media mala trahunt exitium.
Tempore cladis in regnum invectus
Non potest diu libere electus;
Ex cosacorum rex promotione,
Eorum factus est irruptione.
Dixerunt quidam eius factionis,
Hunc esse talis resolutionis,
Quod nisi certo esset regnaturus,
Ad cosacorum castra est iturus.

N. 11. Panegiricon eiusdem Casimiri.[6])

Mutasti statum, sed non et fortunam,
Tulisti tecum cladem et non unam.

---

[1]) Любомірскому.
[2]) Казимирови, свойому мужеви.
[3]) Оссол. рукоп. 197 к. 44.
[4]) На марґ. дописано: Mikołay Prażmowski ślepy, Stanisław Potocki głuchy.
[5]) Оссол. рукоп. 197, к. 44.
[6]) Оссол. рукоп. 197, к. 44.

Patria sentit vices tuae sortis, —
En habes fructum fraternae consortis.
Lusum putabas reginam tangere,
Deum et manes fratris non timere.
Fecisti duram stulti actionem, —
Sentisne tandem maledictionem?
En exercitum prope perdidisti
Et carum corpus litro redemisti.
Quod nisi mentem sanam amisisses,
Equitum centum mille habuisses.
Natam ad arma si nobilitatem
Movisses iuxta belli qualitatem.
Sed consilia ista nefarii
Tibi dilecti sunt cancellarii!
Nam cur insane quaerebas regnare,
Cum nec bellare nec scis gubernare?
Maior haec res est, quam statum mutare,
Carcere claudi, in aquis natare.
Germanos foves et Suecos honoras,
A quibus pulsus, istos tu adoras;
Qui receperunt, contemnis Polonos, —
Id est, quod malus semper odit bonos.
Nonne debebas aciem ordinare
Et multa belli usui aptare
Notitiamque hostium tenere,
Primum minores duces eligere?
Nam semper ita fecit Vladislaus,
Cuius sacrata per saecula laus.
Sed tu, asine, nil horum fecisti
Et te et regnum in casum dedisti.
Quid nonne labem sibi innisisti,
Cum tuo mimmo Vrzędow dedisti?[1])
Idque in castris quia liram tangit,
Est uxor eius, quae reginam angit.
Nec viros nosti: Oszgam nos mendacem
Et levem scimus, tu putas bellacem.
Digitis tribus non solum pugnare,
Sed vix decreta potest connotare.
Sicne invitus ad fortia facta?
Sed bellum sordet tibi, placent pacta.
Sceleris tui poenas regum luit, —
Quam bene dixit, quisquis ille fuit:
Titulus tantum Casimirianus,
Animus vanus, vanus et profanus.

---

[1]) На марґ. Gremboszowskiemu.

Quid plura? Nos te sceptro detrudemus
Et nobis fortem regem eligemus;
Tu vero Jesu socius quid ita,
Ablato sceptro fies Jesuita.

N. 12. Sermo gementis Poloniae ad regem Casimirum.[1])

Infelix rex Casimire,
Cur Poloniam tam dire
Flagellas scorpionibus?

Illa te nudum, prostratum,
Jesuitam desperatum,
Mancipium Gallorum,

Exulem, vagum obiectum,
Nec habentem suum tectum
Evexit ad solium.

Illa rursus latitantem,
Prae timore vix spirantem
Extraxit e Silesia.

Magno conatu, sudore,
Effuso multo cruore
Certavit pro te cum Sueco.

Tu immemor, tu ingratus,
Tu eversor nostri status,
Strages boni publici,

Aurea nobis mutasti,
In ferrea transformasti
Saturni illa saecula.

Quae magni principes nostri,
Quorum vias tu non nosti,
Dilatarunt sanguine,

Imperium hoc auxerunt,
Templa Dei extruxerunt,
Tu evertis omnia.

Ukrainam, Livoniam,
Prussiam et Smolinsciam
Tuque successor perdis.

Te ad scelus connivente
Nec gemitus audiente
Tuorum subditorum,

---

[1]) Оссол. рукоп. 230, к. 38.

Sunt sublata multa bona,
Maiorum tuorum dona,
Regiones, ecclesiae.

Nunc mos et nervum bellorum
Futurum omnium regnorum
Commertiaeque tollis.

Magnos cives Poloniae,
Murum et scuta patriae
Proscribis, iniuste iudex.

Fastidis viros gloriae,
Mimos, viros stultitiae,
Scurras et moriones,

Hos adornas, hos evehis,
Cum his rempublicam geris,
Trudis in praecipitium.

Te regente christiani
Quantum sanguinis pagani
Effuderunt in terram!

Quot homines innocentes
Constrinxerunt ferae gentes,
Catervas competesque!

Quot castra et legiones,
Veterani et tirones
Scythico caesi ferro!

Redux ab exilio iurasti,
Res horrenda, peiorasti
Te defensurum pauperes;

At quam falsa tua vota,
Experitur fere tota
Miseranda patria,

Quam ut Nero inflammatam,
Divisam et devastatam
Semper cupis videre.

Castris tuis atque praedis
Promiscue omnes caedis,
Causa es morientium.

Sanam mentem amisisti,
Fratris uxorem duxisti
In nostram perniciem.

Haec te ducit, haec dat legem,
Creare nobis vult regem
In vita tua, miser.

Ad motum eius te geris,
Malos ornas, bonos feris,
Vxoris instrumentum.

Scythas, Cosacos armasti,
His sanguinem propinasti
Miserorum hominum.

Istis armis at non lege
Dare nobis vis pro rege
Condeum quem nolumus.

Aquilae nos sumus pulli,
Gallo serviemus nulli,
Nec execrandae Gallinae;

Liberas mentes habentes,
Regem nobis eligentes,
Quem Deus inspiraverit, —

Aurum licet ademisti
Et pauperes reddidisti,
At gladios reliquisti
Tuendae libertatis.

Hos stringemus, vibrabimus,
Fortiterque pugnabimus
Pro aris, Deo et foris.

Tu si abominas hunc thronum,
Fastidis nomen Polonum,
Vti pridem iactasti, —

Solvimus te iuramento,
Es enim magno tormento
Vniverso populo.

In Galliam te conferas
Et reginam tuam geras
Cum impuro Prasmovio
Reliquisque nebulonibus.

Deus Optime Maxime,
Procidimus humillime,
Audi planctus pauperorum!

Respice nostra vulnera,
Quae ex malitia mera
Regis nostri patimur!

Вірша написана очевидно перед смертю королеви Мариї, значить найпізнїйше 1666 р.

N. 13. Tryumph nieboskiey królowey Imości polskiey xiężney Mantuańskiey.[1])

Gdy iusz królowa polska z ciałem się rozstała
Maria Ludovica y do nieba chciała
W sam dzień wieczerzy Pańskiey, kiedy Chrystus hoynie
Bankietuiąc sługi swe częstował przystoynie,
Bramy strażą osadził przykazawszy srogo
Z tego swiata nie puszczać do nieba nikogo.
O którym interdikcie iże nie wiedziała,
Monarchyni tak wielka w bramę kołatała.
Natychmiast ozwie się straż. „Kto to?" zapytali,
Że sama iedna była, paniey nie poznali.
Drugi raz „Co za stanu iezdeście?" pytaią.
Odpowie: „Królewskiego". Wiary nie dawaią,
Bo przy niey nie widzą królewskiey grandece,
Apparentiey, dworu ni żadney splendece.
I tak ią zawstydziwszy iawnie powiedzieli,
Że my nigdy królowey paniey nie widzieli,
Zwłaszcza polskiey, bo ta iusz dawno tu króluie
I z królem Panem naszym dziś się bankietuie.
Rozgniewana królowa z takiey odpowiedzi
Rzecze: „Wnet się dowiecie, panowie sąsiedzi,
Kto ia iezdem y co zacz! Gotowam do boiu!
Wnet że mię tu uyrzycie we francuskim stroiu".
Pobieży wskok pod Mątwy na poboiowiska,
Gdzie pobitych ieszcze są świeże grobowiska.
Zawoła głosem wielkim: „Ey kawalerowie
Moi, wstańcie co prędzey y officerowie!
Wszakżeście na tym placu zdrowie swe łożyli
Za dostoieństwo nasze, ażebyśmy żyli.
Teraz się nam gwałt dzieie, nie chcą nas do nieba
Puścić po śmierci naszey, kędy nam potrzeba
Za dobre sprawy nasze pospołu y z wami,
Bośmy Polskę zniszczyli swemi fakciami,
Do Franciey wywieźli skarby, srebro, złoto,
Ale dla was poślemy podskarbiego po to;
Jeśli przy nas drugi raz odważnie staniecie,
Wszystko to y co więcey od nas osiągniecie.
Congratulamini mihi et congaudete mecum,
Quia hodie vobiscum lucidas sedes accipiam".
Czego officirowie z pilnością słuchaiąc
Et crimen maiestatis laesae uważaiąc,
Doboszom prędko w bębny uderzyć kazali
A sami się zarazem do rynsztunków brali.

---

[1]) Оссол. рукоп. 1338, к. 29—31.

Jedni z półgłową tylo, bez ręki, bez nogi,
Atoli po francusku stał się żołnierz srogi.
Drudzy iako kapusta posiekani w sztuki
Przybrali się w fawory a konie w munsztuki,
Na głowy swe laurowe wieńce powkładali,
Żeby się zwycięzcami niebu pokazali.
Królową panią swoię otoczyli w koło,
Prowadzą z tryumphami do nieba wesoło,
W kotły ogromne biią, w trąby głośne graią,
Owo o przyieździe swym zdaleka znać daią.
Usłyszy ten zgiełk w niebie straż, co u bram strzegła,
Wnet z tymi nowinami do Pana przybiegła.
Rzecze: „Królu niebieski, powiemyć rzecz nową,
Gadaliśmy u bramy dziś z polską królową,
Która się bydź mieniła boday nie dla tego,
Ażeby siedzieć mogła u stołu Twoiego.
Jednak królewskiey szaty nie miała na sobie, —
Trudno z Tobą na gody wniść takiey osobie.
Dopiero się przybrała, po królewsku iedzie
Z kawalkatą bogatą, woyska z sobą wiedzie".
Słysząc Pan uśmiechał się na tę relatią,
Takową straży swoiey dał deklaracią:
„Powiedzcie od nas gościom, że onych nie znamy,
Tylo ich wszystkie sprawy opisane mamy
W reiestrze, który nam tu z Polski przyniesiono,
Z czyiey przyczyny nasze świątnice gwałcono,
Jako siła krzywd ludziom ubogim czyniono,
Jako wiele excessów srogich popełniono.
Krew niewinnie rozlana od nas pomsty żąda,
Sprawiedliwość ostremi oczyma pogląda
Pokazuiąc nam palcem wszystko co się stało,
Kędy serce królowey francuskiem zostało,
A nic tam po nim było. Z sercem do nas trzeba
Każdemu, ktokolwiek chce prędko wniść do nieba.
Zaczym wieczerzy u nas tacy nie skosztuią,
Niechay nazad zkąd przyśli, a prędko wędruią.
Umieli światem, Rzecząpospolitą rządzić,
Za co nie godni teraz, iedno w piekło wtrącić.
Ale niech łaskę naszą, miłosierdzie znaią,
Niechay im na waletę angeli zagraią.
A wy sobą bynamniey, przestrzegam, nie trwożcie,
I owszem, bramę gościom szeroko otworzcie,
Żeby przecie z daleka do nieba zayrzeli,
Wieczerzaiących z nami u stołu widzieli".

Z wielką pompą Francuzi iuż u bramy stoiąc,
Czekali, a do góry wąsy sobie stroiąc,
Wołaią: „Monsieur, Monsieur, aperite nobis!
Ecce reginam vestram adducimus vobis,

Quae caenam Dominicam vult gustare vestram
Et regali solio sedere ad dextram".
Ale skoro od straży respons odnosili,
Pręciuchno na dół głowy z wąsy powiesili.
Angeli zatym wyszli, cieszący ich grali
I od nieba na mil sto precz odprowadzali.
Ten cud w zamku warszawskim straż nocna widziała
Wielki czwartek, co króla Pana pilnowała.

Королева Марія Люіза вмерла 16 мая 1667 р., несповна в рік після кровавої битви під Монтвами (13 липця 1666 р.), де сторонники збунтованого кн. Любомірского побили сторонників королївських. Сей погром змусив Яна Казиміра підписати з Москвою звісний Андрусівський договор 30 сїчня 1667 р. Рік по смерти королеви Ян Казимір зрік ся королївської корони (16 вересня 1668 р.). Вірша написана, як видно, швидко по смерти королеви.

N. 14. Proiekt po abdykaciey koronie króla Jana Kazimierza.[1])

D. O. M.

Lector, lege, non luge.
Hoc apostrophe, non catastrophe
Mirare, non moerere,
Serenissimi Joannis Casimiri Regis Poloniae,
Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, etc.
Successum, non decessum.
Qui
Ex serenissima invictissimaque Gustaviana familia ortus,
Serenissimae invictissimaeque Jagellonianae familiae occasum tulit,
Et multa pertulit:
In Gallia carcerem,
Inter Jesuitas languorem,
In cardinalatu odium.
Dein Rex Poloniae creatus,
Quem amor erga suos principes populi poloni,
Patris fratrisque merita coronarunt,
Fratris uxorem duxit
Et bella cruenta
Cum cosacis ante inchoata
Quoties conficit, toties excitat,
Moschum quoties infestat, toties irritat.
Vnde Russiae non postremas provincias
Si non amisit, certe non possidet.
A Carolo Gustavo rege Suecorum expulsus
Mox a civibus Polonis generosa nobilissimaque pectora gerentibus
Iterum gloriose introductus

[1]) Оссол. рукоп. 66, к. 68, варіант рукоп. 245.

Expulsis ab iisdem Suecorum copiis
Hungarorunque[1]) profligatis cohortibus,
Cosacis domitis, Moscho depresso in patriam intravit.
Dum
Robur regnorum, nimirum argenteam in aëream
Transmutat monetam,
In confoederatum exercitum e sanguine polono ortum
Tartaros advocat,
Civem bene meritum[2]) sibi et patriae
Lubomirscium injusto judicio e patria expellit.
In generosos cives[3]) libertatem vindicantes
Civile excitando bellum armis consurgit
Et ipse debellatur.
Scythis Russiam depopulare permisit,
Galliae faciendo.
Et cum quae arte et Marte impotens
Impressa perficere nequit,
Regno abdicat
Die 16 Septembris anno 1668, Varsaviae.
Recede, lector, pacem praecare.
Civiliter mortuus.

N. 15. Злі віщуваня в часї Хмельницини.[4])

Azaście przed tym nie mieli przestrogi,
Że wisiał Pański bicz nad wami srogi?
Już Matkiey Bożey obrazy się pocą
Krwawie y krwawe łzy z oczu swych toczą.
Miecz na powietrzu błyska się ognisty,[5])
Pała na niebie kometa siarczysty.[6])
W koronacyą pokoy Kurza Noga
Gore, w północy budzi króla trwoga.
Słońca, miesiąca niezwykłe zaćmienia,
Znaki na słońcu wiodą do zdumienia.
A cosz za znaki? Kto, co znaczą, zgadnie?
Kto na ich wykład prawdziwy napadnie?
Duch Twóy, o Boże, który gdzie chce wieie,
Może oznaymić dziwnych twych spraw dzieie.
Słońce przed zaściem ma krzyż wyrażony
Na nosie, miecz po pół serca wtopiony

---

1) Вар. Vagatorumque
2) Вар. meritissimum
3) Вар. exteros fines
4) Із поеми „Satyr Podgórski“, Оссол. рукоп. 680.
5) На марґ. дод. 1650.
6) На марґ. додано: 1652, 19 decem.

Po lewey stronie, z ręki wypuszczone
Po prawey iabłko w czworo rozdzielone.
Te znaki gdy się nad słońce wybiły,
Wnet się w straszliwą miotłę odmieniły.
Jak słońce światu to państwo świeciełο,
Ku zachodowi iuż się też skłoniełο.
Krzyż, który bywał szczytem tey korony,
Zniżył się na nos od was znieważony.
Przerazi serce mieczem z waszą szkodą,
O nędzni, wnętrzną trapiąc was niezgodą.
To iabłko, z ręki Boskiey wypuszczone,
Na czworo będzie nędznie rozdzielone,
Zaczym z tych kraiów brzydkich zbrodni śmiecie
Sprawiedliwości Bóg miotłą wymiecie.

N. 16. Na pogrom Ichmościow panow hetmanów pod Korsuniem r. 1648.[1])

Teraz, kiedybyś starożytney oney
Wieczney sromocie y nienagrodzoney
Mógł był zaśpiewać strapioney koronie,
Wstawszy z pod ziemie polskiey Amphionie,
Kiedy iey oraz wszytek kwiat przebrany
Z obiema zginął wielkiemi hetmany,
Oraz y ziemie ukrainne z polem
Żarliwym wszędy kurzą się popiołem!
Snadźby snadnieysza od nieprzyiaciela
Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
Śmieci wzgardzoney. Co naywięcey boli,
To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.
Komu tak lekki postępek przyczytać?
Nie trzeba się tu Apolina pytać,
Na niebo próżno y nieszczęście złożyć:
Nie u stołu się było na nich srożyć,
Nie od starostów ukrzywdzonych szukać,
Nie po Zadnieprzu y Łuhach[2]) ich szukać,
Skąd ięzyk tak zły! A co, o moy Boże,
Nagrodzić kiedy szkodę tę nam może!
Jusz że kiedy ten przedmur iest zniesiony,
Co straszyć może od biedney korony
Swawolę wszytką a grasuiącego
Pohańca, coraz odwràcaiącego!
Jeszcze gdy skorzy w takie krwawe znoie
Jakoby razem tak cięszkim oboie:

---

[1]) Оссол. рукоп. 493, к. 199—200. Пор. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 473—476.
[2]) В рукоп. Łukach.

W których pokoiach y szczęście płużyło,
Jusz to o ziemię wszytko uderzyło.
Zeszły z pol wszytkie co nad Bugiem pługi,
Nie obeyrzał się aż za Wisłą drugi.
Matki nieszczęsne — te się nie ukryły,
Tuląc przy piersiach dziatki swe zawyły.
Lada cień straszy, lada co się ruszy,
Nawet list z drzewa, gdy go wiatr ukruszy.
Panowie w zamkach się pozawierali
I ci, co nam tu te goście ziednali;
Drudzy w Chmieliku słysząc o poganiech
Gdzieś się tam na nich armuią w Glinianiech.
Przebóg, nisz się ta większa sieć uprzędzie,
To po harapie y po wszytkim będzie!
Ono iusz w Krymie oddawna hetmani,
Woiskowi wszyscy iako parowani,
Bydło nikczemne, a czego wstyd więcey:
Pięć set ich żenie naszych pięć tysięcy.
Szczęśliwi, ktorzy tam zaraz polegli,
Że się niezbytey hańby tey ustrzegli,
Anisz wróciwszy pieszo się do domu
Swey niewinności sprawuią się komu.
Czyli w tym iakie przedwieczne wyroki,
Czy grzech nasz sprawił y zbytek głęboki,
Kiedy buiaiąc myślą nieba bliską
Ledwie iusz patrzym na tę ziemię niską!
Doma nie możem o swey mocy chodzić,
Przeciesz w karocy chcemy bitwę zwodzić.
Wszytkośmy złoto na nici pobrali,
Wszytkie źwierzęta z skór poodzierali.
Aż y w obozie, wszytkiey nędzy szkole,
Nie inszych wetów uyrzy kto na stole,
Tylko od cukrów y faryny złotey,
A cynamonem iusz śmierdzą namioty.
Czym żołnierzowi, gdy żołdu nie stało,
Chlebem wetuią, a przeciesz mu mało.
Przy piwie, ludzkim krwawie pełni potem,
Jakosz mu się to ma nagrodzić złotem?
Nie w tych roskoszach ani w stroynym ciele
Polacy starzy dokazali wiele.
Król prócz za kopę win nie miał do stołu,
I to z podskarbim kiedy iadł pospołu.
Więc iako poszły na chude osoby
Teraz te pompy nasze y ozdoby!
Zdarto bławaty, a na żal im cięszki
Pilśniowe proste dano im siermięszki.
A tak cokolwiek y inne przyczyny
Daliśmy sami do takiey ruiny,

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
Na pośmiewisko dał przed światem wszytkim.
Hey, w tak szerokiey y pięknej koronie
Wzdy się dziś który obierz Scypionie!
Zdarz że to młodzi, co na imię twoie
Przysiąże zaraz y poydzie na boie.
Z tym co on gronem gdy podobna fala
Przypadła na Rzym, spadł na Annibala
I kiedy wszytkich iusz strach opanował,
On odbieżany oyczyzny ratował.
Zdrad swych uszedłszy iako Pollus drugi
On, Wiszniewiecki przez okrąg tak długi
Z Zadnieprza idzie y rozwiia znaki, —
Nie długo radzi, gdy w potrzebie takiey.
Do niegosz, komu nie ciężą rękawy,
Jako dziś wodza Polski wszytkiey sławy!
On, zdarzy niebo, chłopstwo to ukróci
I pierwsze imię oyczyznie swey wróci. Amen.

N. 17. Na uciekaiących z pod Pilawiec.[1])

Wesoło graycie, kozackie fuiary,
Rozpłoszyłyście bo polskie boiary
Nie wstępnem boiem, nie żadną dzielnością,
Dziesiątkiem kotow y ich ogromnością.
Ktorym Chmielnicki przyprawił pęcherze,
Aby wystraszył z obozu żołnierze.
Kopę zaiącöw Krzywonos do tego,
I szturm przypuścił z taboru swoiego.
Tak wielka sieła na nasze hetmany —
Koci, zaiące biorą wszytkie pany,
Tak commissarze, iako pułkowniki
I nąyprzednieysze usarskie setniki.
Pierwszy Dominik, przy którym buława
Koronna była, a z niego zła sprawa
Wprzod się poczęła, bo z commissarzami
Naypierwey uciekł podszyty tchorzami.
Ostrorog drugi, a trzeci chorąży
Prędko umyka, tusz za nimi dąży.
Nikt się nie oparł, bo radni panowie
Mądrze uciekli, nocni puhaczowie.
Pierwszy commissarz brzeski woiewoda,[2])
Statury dosyć y ogromna broda;
Geniusz iego regestra rachować,
Szlachtę odrwiwać a wioski kupować.

---

[1]) Оссол. рукоп. 231, к. 217—219.
[2]) На боцї дописано: Szczawiński.

I Wiśniewiecki cne xiążę Jeremi,
Drugi commissarz poszedł za druhemi,
Oparł się iednak sam ieden we Lwowie,
Wielką sromotę rozbieraiąc w głowie.
Podolski, kiiowski woiewodowie —
I tym się zmięszał dobry rozum w głowie.
Nie wspomnę pana tu sędomirskiego,
Ten się bił mężnie z ludem Chmielnickiego,
Nie miał posiłku y pogubił swoie,
Sam ledwie uszedł y to aż zdiął zbroię.
Rożański, warszawski y czerski starostowie
Scieraiąc się z Chmielnickim byli przy tym łowie.
Karchowski Wielgopolak y ten sobie mężnie
Poczynał z kozakami, skoczywszy odważnie;
Tam zginął nacieraiąc na białą piechotę,
Biiąc, siekąc kozakow y krymską hołotę.
Witowski y Tarnowski, zacni Łęczycanie
Scinali tesz kozaki w ich kozackiey branie.
Nacierał y Jurkowski iako dobry żołnierz,
Trzepał dobrze paluszkiem w Krzywonosa kołnierz.
Pomogli Sieradzanie tak dobrey roboty
Nad nieszczęsny ordinans z swey własney ochoty.
A starosta krakowski wtenczas się gotował
Perorować w Warszawie y mowę formował,
Mądrą mowę z Seneki, także z Pliniusza,
Bo czytał Kallimacha y [też] Justinusa,
Chcąc pięknie w Proszkowicach prawić przed kurwami
I mądrą oratią mieć z syllogizmami.
Bo to pan bardzo mądry, pełen polityki,
Vmie swoie factie y różny praktyki
I prywatę tesz swoię w niezłey ma pamięci
Sub specie publica, aby swoich rzeczy
Vdał glansownie zwykłą swoią rhetoryką,
W niwecz obraca stany, kieruie publiką.
Był tesz tam commissarzem y rodzony iego
Pan starosta sądecki,[1]) nowożen do tego,
Gach raczey a nie żołnierz, zażywa bielidła,
Kamphor, piżma, perfumów, także rumienidła.
Lepiey było, niebоże, zostawać w Łęczycy
Głaszcząc swoią dameczkę po czarney spodnicy!
Rogoziński, Koniński także starostowie
Byli commissarzami, pyszni raroszkowie.
W łańcuchy y manele konie postroili,
Czego tam do kozakow sromotnie pozbyli.
Postroili się pięknie w tygrysy, lamparty,
Wszytko to cni kozacy obrócili w żarty.

[1]) На марґ. дописано: Konstanty Lubomirski.

Wieluński y sokalski także starostowie
Byli commissarzami obay Dinoffowie.
Melancholik wieluński, verus Israelita,
Intrycator sokalski, chytry Liwonita.
Inszych zaś commissarzów — było ich tak wiele,
Że około trzydziestu, mogę mówić śmiele —
Zgromadzili swe woysko iako pod Jampolem,
Prędko chcąc bydź pod samym Constantynopolem.
Pod Pilawce stanęli wszyscy obozami,
Bez szancow y okopow, ani tesz wałami
Nic się nie taborzywszy, y owszem, na czele
Sto y kilka dział maiąc, przy ktorych tak wiele
Animuszu, z którym się rozprościerali,
Nie iak w obozie, lecz iak w giełdzie poczynali:
Hałas, krzyki, zaloty, zbytnie piiatyki,
Invidie, rancory y różne praktyki.
Do rady nie puszczali starego żołnierza,
Ktoryby nie wyłożył z soboli kołnierza.
Przyszło potym do tego, że directorowie
Wszyscy pouciekali, iak nocni puhaczowie;
Armaty y namiotow, rynsztunku różnego,
Wozów, karoc, rydwanów, zgoła od wszytkiego
Sprośnie pouciekali. Rusin z Tatarzynem
Dzielą się na maydanie z zdraycą Wołoszynem.
Nie szabla to kozacka, ale grzechy nasze
Tak ciebie rozpłoszyły, o mizerny Lasze!
Obacz się, szlachto polska, patrz na wszytkie pany,
Jako uciec chcą z Polski a zostać z Gdańszczany.

N. 18. Пилявецька втека.

Із поеми „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.[1])

Woynę głoszą rytmy moie,
W którey szable ani zbroie
Ledwie co potrzeba było.
Wszytko się tam odprawiło
Bez strzelby, bez arkabuzów
Bez wzaiemnych nawet guzów.

Aleć powiem, gdy zaczynam,
Tego wprzód nie przepominam,
Jak się długo wybierali,
Nim stroiów podostawali,
Nim szyszaki zgotowano,
Które z srebra znać kowano.
Zgoła to wszystko staranie
Przez tak długie wybieranie
Było, aby szumno, stroynie
Popisać się na tey woynie.
Było pono takich wiele,
Że mniemali, że wesele
Albo więc wiazd do Krakowa
Będą odprawować. Owa
Nie tak gach na gody swoie
Sposobi się w różne stroie,
Jako ci mili rycerze
Krawce, afciarze, szmuklerze
I złotniki zatrudnieli.

[1]) Оссол. рукоп. 648.

A gdy się tak wystroili,
To sobie wzaiem mówili:
„Jak się tylko pokażemy,
To kozaków ustraszemy“.
Ba, podobno przychęcicie
I na dostatki zwabicie.

Tu ściągnienie iście leniwe opiszę pełne wszelakiey sweywoli et licentiae, kiedy wolno było to tam to sam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas znalezionym) rabować. Potym opiszę, iako skupiwszy się pod Gliniany szli obozem — ty Boże wiesz, iako z porządnem — i z hukiem, całe nocy, gdy dla złych y niezgotowanych przepraw wozy, których było więcey niż dwadzieścia dwie ście, nie mogły wcześnie przechodzić, tak dalece, że by ich mógł wszędzie bić, wszędzie znosić. Opiszę y rady commissarzów, których było więcey niż dwadzieścia, a ledwie który z nich woynę służył. Pułkownikami się poczynili galeati lepores, którzy nieprzyiaciela nie widzieli. Służyło im owo, co owo ktoś napisał: In veste aliquid mutant et in sermone et acie milites. Owo znać było w nich longae pacis mala. Duma wielka, serce małe, słów siła, wątku skąpo. Contentio et aemulatio, to by się kształtnie opisać mogło, non sine aliquo morsu, bo dalibóg trzeba tego. Niech przynamniey żart prawdę powie y wyrzuci na oczy imbelliam, w którey w sobie wzaiemnie connivemus y ledwie szeptać o tym śmiemy. Aleć ia czytam, iako za przeprawą nasi pierzchnęli y iako nazaiutrz uciekli.

Zawołano: „Tatarowie!“
Asz moi w nogi panowie
I kopie porzuciwszy
I ledwie szabel dobywszy
Wszyscy prawie tył podali,
Zgoła brzydko uciekali.
Osiński z te strone błota
Woła: „Takasz to ochota?
Wróć się, bogday cię zabito!
Bo cię pewnie potka y to!“
„Gib fajer!“ w tym knechtom rzecze.
„Niech ten ginie, kto uciecze!“
Lec tym strachem nic nie sprawi.
Nie ieden się przez staw pławi,
Ci przez groblą spieszno myią,
Drudzy wodę błotną piią,
A ten zasię lepiey płynie, —
Rzadko który z szablą ginie.

Na to gdy woysko patrzało,
Prawie na poły zadrwiało.
Tchórz obleciał naprzód panów,
Commissarzów y hetmanów:
Już y znaki te zwiniono,
Które za nami noszono;
Już coś cicho postępuią,
Wzaiemnie się upatruią:
Jednąsz myślą, ale taią,
Pilne oko na się maią.
W nocy ieszcze wieść płonnego
Strachu przyszła z Połonnego,
Że są pewni Tatarowie,
Których liczbę ieden powie
Kiedy namniey sto tysięcy,
A drugi łże ieszcze więcey.
Trwoga rośnie, wtym hetmani,
Widząc, że ich każdy gani,
„Zwołać — rzeką — nie zawadzi
Commissarzów, niechay radzi
Kto lepiey nad nas rozumie,
Albo raczey tylko umie
Discurować! Obaczemy
Wnet, co w tym razie umiemy“.
Którą radę gdy zaczęli,
Wszyscy obóz naganieli
I w tym zgodne zdanie dali,
By żołnierze uciekali.
Bo, lub słowem pokrywali
I „odwodem“ nazywali,
Jednak właśnie w samey rzeczy
Wszech była myśl o ucieczy.
Mówią: „Pod Constantynowem
Obozem staniemy nowem,
I tam dopiero uznamy,
Co wzdy daley czynić mamy“.

*

Lec iak się z mieysca ruszyli,
Zaraz się mieszać poczęli.
A tak uznawszy to iawnie,
Że uchodzić trudno sprawnie,
Konie iuczyć poczynali,
A szepcąc na się patrzali.
Teschno paniąt narzekaią,
Myśl iuż wszyscy w drodze maią:
Radby drugi mknął nieznacznie,
Tylko czeka, że kto zacznie.
Aleć długo się widziało
Czekać wszytkich, gdyż zmierzchało.
Moy w drodze! Tu mi rzeką:
„Mianuy, dziecię, bo ucieką
Prędzey, potym tę sromotę
Nie wezmą za złą robotę".
Lubo bym chciał, trudno wiedzieć,
A wiedząc trudno powiedzieć.
Prawdę królowi mówiemy,
Sobie tylko przebaczemy.
Więc każdy plotł y powiadał,
Jeden: „Gdy zmrok twardy padał,
Jam dopiero". Drugi zasię
Mówi: „A ia w owym czasie,
Gdy iusz wodzowie pierzchnęli
I wszyscy się rozwinęli".
Trzeci prawi: „Jusz świtało",
Czwarty: „Jusz się rozedniało".

*

Petrzykowski, cny Mazurze,
Przy twey sławney cynozurze
Albo raczey gwiaździe ciemney
Zrodzony, ty potaiemney
Rzeczy nie chciey cierpieć daley,
Pozwiy tych, co uciekali!
Milczysz? Znać, że cię to boli,
Tylko panom twoim gwoli.

Wracaiąc się do zaczętey
Powieści, kiedy z panięty
Pierzchnęło ludzi nie mało,
Drugim się czekać nie chciało.
Twardym mrokiem się skupili,
Trzey wodzowie gdzie tesz byli,
Pułkownicy, commissarze,
Więc co przednieysi usarze,
Ba, y panowie, co chcieli
Dowodzić, wtenczas zekpieli.
Z tąd stanęła prędko rada,
A zaprawdę, że nielada.
Mówi ieden, że „Zginiemy,
Gdzie woyska nie uwiedziemy.
A tak y dnia nie czekaymy,
Kommunikiem uciekaymy!"
Milczą drudzy, a milczenie
Jest im zgodne zezwolenie.
Nic nie dbaią na sromotę,
Tylko ieden, że „Piechotę —
Powiedział — pewnie zgubiemy
I armatę utraciemy".
Ale drugi, co votować
Lepiey umiał, niż woiować,
Odpowiedział: „Mnieysza strata
Oyczyznie wszytka armata
I zguba woyska pieszego,
Niż krwie stanu szlacheckiego".
To tak Radzieiowski radził,
O co się zaś potym wadził,
I brodę targał iednemu,
A zaś powiedział drugiemu,
Że to iest adulterina
Powieść. Lec przecie przyczyna
Nie ztąd, bo nie trzeba było
Zgadzać się na tak złe dzieło.
I długi głos tylo mocy
Nie miał mieć, bo woysko w nocy
Z iego rady uciekało,
Znać, że się tak wszytkim zdało.
A także nasz pan Baybuza
Lękaiąc się y sam guza
Prowadzić ich obiecuie
I przed wszytkiemi przodkuie.
Wszytkim hałas daie puchu
Właśnie tak, iako gdy: hu-hu!
Zwykle na wilki wołaią,
Gdy przede psy uciekaią.
Za nowym regimentarze
Wodzem, z nimi commissarze
Jadą spieszno y panowie,
Waleczni bohaterowie.
Jedzie rycerstwo co żywo,
Niemcy, dragani — nie dziwo,
Gonią wodzów, pułkowników,
Rothmistrzów y poruczników.
Vchodząc siłę szeptali
Do siebie, bowiem mniemali,
Że za nami Tatarowie.
Jak się kto glosem ozowie,

Trwoga, boiaźń y strach srogi
Przyprawia skrzydła do nogi.
Kto by krzyknął: hała, hała!
Dusza by go odbieżała.

Nie cięży brzuch ani sadło,
Choć się cały dzień nie iadło,
Ani spało przez dwie nocy,
Dosyć iest sił, dosyć mocy.
I ten zasie panicz chudy,
Żenie, tak osędniał udy,
Pędzi skoczno albo leci.
A za niemi kłosąc-trzeci
Mówi: „Ręka nas dotknęła
Pańska y rozum odięła" —
Jak to więc zawsze mówiemy,
Kiedy co sami pokpiemy.
Więc za nimi tymże torem
Oraz z induperatorem
Icarus za factorem
Leci w kompaniey z onym,
Jako wiecie wszyscy, panem,
Co się gniewał, że hetmanem
Nie był. „Jam — przy — nie uciekał".
Ey, nie, tylkoś nie umykał
Spieszno! Ba, zgoła żadnego
Nie było tak odważnego.
Więc na zły rząd narzekali
Cisi, co wspólnie uciekali.
Stanąć było samym, ani
Vchodzić, chociasz hetmani
Vciekali, lecz chamować
Woysko y regimentować!
Alec woleli do Lwowa
Raczey niż do Constantinowa.
A tam prędko poiachawszy
I do koła się zwoławszy
Poczęli różnie wotować,
Jako oyczyznę ratować.
„Bo wszyscy (mówią) zginiemy,
Jeśli się nie zaciągniemy.
Ale trudno bez pieniędzy,
Kiedy żołnierz w takiey nędzy,
Zaczym trzeba gotowego
Żołdu dla woyska nowego".
To gdy rzekli — o móy Panie!
W iakim tam strachu Ormianie,
Xięża, mieszczanie z kupcami!
„Co się będzie dzialo z nami?"
Grabianka lub przestrzeżony
Przecie został pograbiony.
Szturm do sklepów uradzili
I tę odwagę zlecili
Łomzie cnemu. Więc potężnie
Uderzył y dobył mężnie
Kilka zamków y zdobyczy
Dostał, którą zaraz liczy
Między pany. Narzekali
Ci, którym wszytko pobrali,
Lec ich pewnie upewniaią,
Że wkrótce odebrać maią.
Tak tedy na zaciąg quidem
Wzięli ad publicam fidem,
Lec się in rem obróciło
Privatam, bowiem nie było
O czym iechać do Warszawy,
Gdzie pilne wabiły sprawy.
A co sobie gwałtem wzięli,
Myśmy wszytko popłacieli.
Instygator mowi: „A tus
(Mazurowi), peculatus!"
A ciebie wieża w Lublinie,
Vpewniam, wkrótce nie minie.

A. To masz moie fragmentum woyny Pilawieckiey.
Powiedz że, czyli każesz dokończyć?
B. Nie tylko
Radzę, ale y proszę, móy kochany bracie:
Dokończ, a dokończywszy poday między ludzi.
Niech się przynaymniey wstydzą, co nam wstyd y hańbę
W oczach wszytkiego świata bezecnie sprawili,
A podobno tymczasem wiecznie Ruś zgubili.
Bo ztąd początek złego, ztąd upadły siły
Wszytkie oraz, które w nas do ratunku były

Oyczyzny. Smiele rzekę, że skrzydła rozpięte
Orła polskiego iednym nieszczęściem obcięte.
Ztąd nieprzyiaciel serce wziął, myśmy stracili,
A Tatarów na włosy tym samym zwabili.

N. 19. Żałosny lament na rozproszone woyska pod Piławcami 1648 die 12 7-bris.[1])

We łzach oyczyzny umocniwszy pioro
Słucham, co powiesz helikońska córo.
Czyli cięszkiemu składaiąc żalowi
Dasz co napisać poznemu wiekowi.
Sarmacki orzeł przedtym niezwalczony
Oyczyste swoie gdziesz w dalekie strony
Gniazdo wyściela, a prożen nadzieie
Z orlęty w cudze wynosi się knieie.
Brzytką ucieczką co żywo uchodzi;
Pieni się Wisła od promow y łodzi;
Leda wiatr wionie na serca lękliwe,
Obumieraią z strachu ledwo żywe.
Polskie rycerstwo pomiotawszy broni
W rozsypkę idzie, choć go nikt nie goni,
Rzuca po drogach drzewca nieskruszone,
Rzuca y piki orężem nietknione.
Wstydzi się Wulkan daremny roboty:
Prożno w ognistey Etnie psował młoty
Z twardych bułatow na Piławskie boie
Odkowywaiąc szyszaki y zbroie.
Wstydzi się sława, chociay polskie dzieła
Przedtym wszytkiemu światu ogłosiła;
Vciekaiącym drogę zastępuie,
A tym żałosna słowem ich strofuie:
„To li wam waszy cnotliwi przodkowie
Męstwo podali, o zli potomkowie?
Tę li wam sławę oni zostawili,
Którąście teraz tak marnie stracili?
Przez nich nabyty mężnym boiem chwały
Blade tureckie łuny się lękały,
A rycerz nagi, świadom polskiey broni
Dodawał ostrog (sic!) pierzchliwey koniowi.
Oni swym męstwem szerokie granice
Polskie rozwiedły odtąd, gdzie krynice
Swe bystre toczą Dunaiowe wody
Aż po Bałtyckie nieprzebyte brody.
Wy zas od cnoty ich się wyrodzili,
Wiele prowincyi wkrótce utracili.

---

[1]) Оссол. рукоп. 221, стор 99—101.

Lecz y ostatka nie myślicie bronić,
Raczey pytaiąc, gdzie by się uchronić.
Dokąd że się wzdy boiaźliwi macie?
Czyli gdzie indziey oyczyzny szukacie?
Tey ieśli bronić, o nędzni, nie chcecie,
Inszey pod słoncem pewnie nie znaydziecie.
Sąsiedzi w koło, przyiacioł nie wiele,
Zewsząd się zdrada y nienawiść sciele,
Czekaią tylko kożdy swey pogody,
Zewsząd, gdzie poyrzysz, niechętne narody.
Ztąd rozbratany Niemiec w oczy zmierza,
Z owąd niewierny nie strzyma przymierza
Moskwicin, Tatry nieprzebyte z boku,
A z tyłu w krwawym Mars brodzi potoku.
Ey czy nie lepi tey oyczyzny bronić
I onę swemi piersiami zasłonić,
Nizli pod iarzmem, pozbywszy wolności,
Wiecznie narzekać na swe niedbałości?
Czyli nie lepi, poki na swobodzie,
Obronną ręką, Sarmacki narodzie,
Zawziąwszy serca znowu na koń siadać,
A ostrą bronią w mężnym boiu władać?
Nawracay prętkie, polski mężu, nogi,
A tak sromotney odrzekay się drogi!
Kto wie, że znowu przez odważne sprawy
Swey utraconey powetuiesz sławy.
Nie strzyma tego gruby Rusnak męstwa
I pierwszego cię nabawi zwycięstwa.
Chciey tylko z nieba żądaiąc pomocy
Nieprzyiacielskiey zastawić się mocy!“

N. 20. Pieśń żałośna

po rozproszeniu woyska pod Piławcami bendącego in anno 1648, die 12 septembris.[1])

Nieszczęsne czasy ku nam następuią,
Gniew Pański za grzech iawnie pokazuią:
W koronie Polski straszliwa nowina —
Czyiaż to wina?

Twoia, grzeszniku acz bezbożny, twoia!
Niema y dobry dla ciebie pokoia.
Kościoły Pańskie są opustoszone,
Ziemią wzruszone.

[1]) Оссол. рук. 221, стор. 49—51.

W trwodze kapłani y ludzie pobożni,
Szyrzą się codzień poganie bezbożni,
Rozlewów mamy krwie na wszytkie strony,
Niemasz obrony.

Cnych kawalerów potęga ustaie,
W niewolą wieczną każdy się poddaie;
Brzytki bisurman z tego triumfuie,
Pęta gotuie.

Krzyczą panienki, płaczą synaczkowie:
Przy piersiach matek postradały zdrowie,
Łzami y ze krwią zatopiły progi, —
Ach żalu srogi!

Pędzą do ordy stany rozmaite —
I też korzyści wielkie y obfite;
Niektóre w biegu tyrańskim ustały
I żyć przestały.

Czegosz się daley za grzechem spodziewać?
Drogość nastanie, od głodu umierać;
To woyna często za sobą przynosi,
Powietrze głosi.

Dokąd uciecze Polska utrapiona,
Znacznie od Boga za grzech nawiedzona?
Woły do Panny przeczystey pomocy
We dnie y w nocy!

Zorzo niebieska, przeczysta Panienko,
Zdrowia ludzkiego zaranna iutrzenko,
Racz gniew chamować Synaczka twoiego
Zagniewanego!

Doday ratunku polskiemu królowi!
Serce, potęgę day Kazimierzowi,
Aby poganie we wstydzie zostali,
Nas zaniechali.

Day senatorom pomoc, zdrową radę,
Nieprzyiacielską potłum chciwą zdradę!
Do ciebie, Panno, nabożnie wołamy,
Ciebie wzywamy.

Zemści się krzywdy kościoła Bożego,
Nieprzyiaciela pogrom zuchwałego,
Niech chwała Syna twego wiecznie słynie,
Niech nie zaginie.

N. 21. Sedes triumphalis.

Na przyiazd Jaśnie Oświeconego Xięcia Imci Dominika Zasławskiego, hetmana korony.[1])

Witay, zacny rycerzu, mężny boiowniku,
Straszny hetmanie, xiążę Dominiku!
Witay, znaczny zwycięzco y triumphatorze
Sławy pełen! Dzieła któż takie sławić może?
Niepodobna zamilczeć, by też w czem pomylić;
Ja stosuiąc dzieła twe muszę się tu silić.

Po mężnym Potockim w niewolę zabranym
Pytała się Korona, kogo by hetmanem
Tymczasem obrać. Walecznego xięcia, ruskiego
Woiewody, nie było, szukano inszego.
Ciębie, prześwietne xiążę, za zdaniem, któremu
Dałeś sto, i drugiemu tysiąć, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi, wrzkomo z tych respektów,
Abyś woyska przyczynił i inszych dostatków.
A tego, iżeś tchórzem, nie konsyderowano.
Żal się Boże, żeć tego kiedyś pozwolono!
Pokazałeś był wprawdzie animusz hetmański
W onym liście pisanym — znać, że był nie Pański;
Praktycy to pisali, oni hetmanili,
Ci tesz i twoią sławę w niwecz obrócili.

Lepiey było we Lwowie podużki pilnować,
A tak wielkiego dzieła się nie podeymować.
Zapłaciłeś tak drogo nie pienięzną sławę,
Ale zgubiłeś oraz wiecznie i buławę.
Nie dziw, boś Ormianki w obozie piastował
I ich bardziey niżeli buławę szanował.
W iedney była buława i twa żona cenie;
Wakowało oboie, a insze na łonie
Twym siadały dziewczęta, a woysko bez pana:
Ach, takiego kpa nigdy nie miało hetmana!
A byłoż to na świecie kiedy u Polaków,
Aby mieli uciekać? Ani to u żaków!
Ty naypierwszy w kronikach wstydem Polski będziesz;
Iżeś uciekł bez wstydu, iuż tego nie zbędziesz.
Poki domu na świecie twego odrobina,
Ta trwać będzie ucieczki sarmackiey nowina.

---

[1]) Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 143 (Teki Naruszewicza) стор. 115.

A żeś stracił Polakom niezdobytą sławę
Uciekaiąc, bez wstydu rzuciwszy buławę,
Za nagrodę godzieneś pala kończatego,
Pod plugawym złoczyńców tronem wkopanego.
Niechay kto chcè piastuie kiepską twoią sprawę,
Ja to mówię, żeś ty kiep, boś zgubił buławę.
Siedź drugi raz w kącie, bałamucie!

N. 22. Justifikacya xięcia Dominika Zasławskiego, hetmana koronnego.[1])

Hetmanem byłem tylko z imienia samego,
Nie rzeczą, z rozkazu obranym waszego.
Trzech nas równie buławą wrzekomo rządziło,
A pięćdziesiąt radami z nami hetmaniło.
Mnieyszą liczbą w rycerskim kole zasiadacie,
A zgoda, choć iednego directora macie.
Zkąd każdy uważ, ze mnie li przyczyna,
Że tak wielka polskiego żołnierza drużyna
W rozsypkę się udała? Nie ieden tam rządził,
Nie dziw się też, iż hetman w takim rządzie zbłądził.
Kto tu tedy winnieyszy, niechay się osądzi:
Czy który był bez władzy, czy ten który rządzi?
Kto mię zatym w kronikach opisywać będzie,
Niechay wszytkim oznaymi o spólnym wprzód błędzie,
Ani karteluszami niechay żaden sławy
Nie maże, by snadź ze psy nie szczekał pod ławy.

N. 23. Епіґрами на кн. Домініка Заславского.

I. Epigramma.[2])

Rozgniewał się na Polskę Mars pod Pilawcami,
Dał samopał y saidak Ordzie z kozakami.
Rzekł zatem: „Dotąd ia Polakom folgował,
Dotądem sam ich vfce w potrzebie szykował,
Dotąd przy mężnych sercach y dzielnych hetmanach
Polerowali bronie krwią w pogańskich ranach.
Ale skoro takiego obrali hetmana,
Co k p a w boiu zażyć chce miasto kałkana,
Z p....k buławę miasto koronney piastuie,
U Ormianki na ławie szyki sztafieruie,
Tak zaraz Mars na stronę, kiedy gach hetmani,
Tam prędzey nisz Tatarzyn . . . . dobywa broni".

---

1) Музей Чарторийських у Кракові, рукопис 143, стор. 117.
2) Оссол. рукоп. 230, к. 100 v.

II. Aliud.[1])

Miałeś Pogonią kleynot, przodkow twoich dzieło,
Lecz cię tego niewieście serce pozbawieło,
Boś nie gonił, uciekłes od samey buławy
Z Ormianką do wiewiorki, czasemeś tchórz prawy.
Dziw, że widać w zarazach teras sympatyie,
Że od kozakow tchorza wiewiorka zakryie.

III. Aliud.[2])

Nie chciałeś psować czerni dla swoiey prywaty,
Bałeś się ukrainney uszczerbić intraty.
Mówiłeś: „Folguię im! Jakbyśmy ich zbili,
Coż by nam za poddani włości zarobili?"
A kozacy: „Oto kniaź ne choczet nas byty,
Nusz my jeho! A taki ne budem robyty".

IV. Obmowa xięcia.[3])

Kiep Dominik uczynił obmowę takową,
Żem i a musiał uciekać, chociażem był głową.
Nie kpi, bracie, chodześ kiep! Jeszcze nie słychana,
Żeby mieli Polacy uciec od hetmana.
Byś był głową, wszyscy by za tobą chodzili,
Ale żeś kiep, dla tego wszyscy cię gonili.

V. Scomma na xiążęcia Dominika,

Woiewodę Sędomirskiego po przegrancy bitwie y straconym d. 23 Septem. 1648 obozie pod Pilawcami Bohdana Chmiela.[4])

Dominik skomką łeżyt,
Kozak do nioho bieżyt.
„Łeżyty tobi, kniaziu, ne woiowaty,
Ne budesz byty kozaki, moie braty, —
Hoi, ne budesz, panyszcze bez sercia, hołowy!
Werny sie do domu z Lachy, kolis zdorowy.
Poznaite sudy Boha swiatoho, Lachowie:
Hde sława wasza, dostatki y hetmanowie?
Kozak ubohy teper biżyt woiowaty.
Pokinte swą wolą, a mieite nas zą braty.
Teper budet harast, poidemo na pohany,
Wybiiemo wsze, sczo tylko iest bisurmany".

---

1) Оссол. рукоп. 230, к. 101 г.
2) Тамже.
3) Тамже.
4) Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 379, стор. 33.

N. 24. Nagrobek xiążeciu Dominikowi wierszem polskim opisany.[1])

Tu Dominik Zasławski, xiążę na Ostrogu
I hrabia na Tarnowie, a w oyczystym progu
Senator, woiewoda Sandomirskiey ziemie,
Także łucki starosta, między przednieyszemi
Człeka wielkiey godności, Jana Ostrowskiego,
Xiążęcia, kasztelana także krakowskiego
Wnuk, dziedzic nie tak cnoty albo przystoiności,
Jako iego fortuny y tesz maiętności.
Jakich by miał rodziców, domyślić się snadnie:
Nie daleko iabłoni y iabłko upadnie.
Jego żywot y młodość w dostatku, pieszczocie;
Niczem myśli nie bawił, tylko o niecnocie.
Pod tytułem przezacnych nauk wyzwolonych
W Krakowie brał ćwiczenie w roskoszach pieszczonych.
Skąd tesz stał się leniwy, gnuśny, niewstydliwy.
Więc nie będąc młodzieńcem począł małżonkować.
Nie chcąc nic dla oyczyzny prace podeymować;
A nawet odstąpiwszy swoiey Ligęzianki
W obcych kraiach smakował sobie kurtezanki.
Od których powróciwszy z tamtych obcych włości,
Nic z sobą stamtąd nie wziął krom pożądliwości,
Ktoremi cne małżestwo sromotnie oszpecił
I podciwą swą damę haniebnie zaszpecił.
Potem doszedszy wieku męża doyrzałego
Tam tytuł woiewody wziął Sandomirskiego,
Ktorego nie z postępkow ani mądrey rady
Dostąpił, lec z pochlepców swych obłudney źdrady,
Ktorzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.
W cięszkim razie oyczyzny z Chmielnickiem Bohdanem,
Kozaków Zaporoskich zdraycą y hetmanem,
Nię żołnierz, ale pieszczoch, do rządów pokwapił,
Przed kiem innem godnieyszem buławę ułapił.
I z rąk nieprzyiacielskich, z woyskiem postąpiwszy,
Wziął Konstantinow mężnie, z niskiem się nie biwszy.
A potem pod Pilawce przyszedłszy ochotnie,
Widząc nieprzyiaciela uciekał sromotnie.
Rotmistrzem do potrzeby u wszytkich się sławił,
Woysko nieprzyiaciołom przez rządu zostawił.
Rycerstwo opuszczone przywiodł do utraty,
Nieprzyiaciołom naszym przyczynił intraty:
Armatę iem kowaną wszytką zostawiwszy,
A oyczyznę z ozdoby wszelkiey obnażywszy

[1]) Оссол. рукоп. 230, к. 100.

Zgubieł ią. Ach, niestetysz! sromoty nabawił,
[I] narod wszytek polski we wstydzie zostawieł.
Tu leży na tem mieyscu z okrutną niesławą,
Bo uciekł z pod Pilawiec z hetmańską buławą —
Boday był nigdy nie żył z takową złą sprawą!

Є се вільний польський переклад латинської сатиричної епітафії, що знаходить ся в тім самім рукописї к. 102 і з котрої ми тут подаємо тільки кінцеві рядки, що доторкають ся пилявецької битви.

Epitaphium Ducis Dominici.[1])

(Початок пропускаємо).

Tandem penditante patria contra rebellum Chmielnicium
Cosacorum Zaporoviensium ducem
Prius imperator quam miles, stula favoris factus,
Cum splendido et numeroso exercitu progressus
Constantinovum oppidum ab hoste interceptum recepit,
Postea prosequens victoriam ad Pilavce venit,
Hostem vidit et fugit,
Primus fugentium imperator,
Exercitum sine duce reliquit,
Milites ad inopiam redegit,
Hostem praeda ditavit,
Eidem apparatum bellicum tradidit,
Poloniam omni decore spoliavit,
Rempublicam perdidit.
Quid amplius?
Hic quiescit.
Domine, Domine!
Vtinam non vixisset! Amen.

N. 25. Плач над зруйнованою Україною 1648 р.

Кінцевий уступ вірша „Głos sławy królów polskich".[2])

Nie tak są straszne Astreyskie płomienie,
Nie tak Wezuwiowe okrutne kamienie,
Jak te, które zaćmiły kozackich woysk chmury
Polskę nagle, którey się żyzne pola, mury
Krwią iako deżdżem zlały, gdy swe wszytkie siły
Zaiadłe ięgdze z piekła na nię wysadziły,
Pobudziwszy Bohdana na krew Chmielnickiego,
Krzywonosów, Pułtora-Kożucha cięszkiego,

---

[1]) Оссол. рукоп. 230, к. 102.
[2]) Оссол. рукоп. 723, к. 99—106.

Innych tak wiele z czernią, z rozpuszczonym gminem,
Z dzielnym y wiatronogim oraz Tatarzynem.
O czasy bolów pełne, w polskiey krwi splamione,
Z szczęśliwości na on czas lubych wyniszczone!
Straciliście hetmany z woyski, które ściany
Pilnowały kwarciane, iako niósł podany
Z dawna zwyczay, zkąd gdy się na boie zaprawił,
Pod Pilawcami zasię swą furyią sławił.
Odwagę maiąc w mnóstwie wielkim zasadzoną,
Gdzie ucisnął moc naszych, a potem strapioną
Oyczyznę srogi zalał krwawemi potopy,
Składaiąc cięte ludzie właśnie iako snopy.
Niemasz kąta żadnego, kędyby tyrańskie
Kopyto nie zapadło w niwy chrześciańskie.
Wszerz, w dłuż, w okrąg y w poprzeg złość swą zapuścili,
Zamki, włości budowne w niwecz spustoszyli.
Nie obaczysz wsi całey w państwie, okolicy,
Wszędzie okropne pustki, wielkie przy granicy
W popiół poszły kościoły, niemasz biedney szopy,
Zmęczony lud, a drudzy zabrani y z chłopy
Do więzienia, innych zaś wyciął szablą swoią
Nieprzyiaciel, że dwory iak straszydła stoią.
Stada nieprzeliczone, dostatki zabrane,
Szlachta, cne heroiny, panny powiązane,
Niesteytisz, obumarłe, cięszko narzekaią,
Gdy po sobie w nieszczęściu coraz poglądaią.
Które się za boginie kiedyś w domach miały,
Teraz w szaraczkach grubych nieiako zdrętwiały.
Rumiana twarz pobladła, iuż warkocz nie kręty,
Kształt subtelniuchny piersi nie kryie opięty,
Nie łekcą szyie perły ni z kruścu robiony
Łańcuch ów drogokupny, często zawierszony,
Ni kanak szmaragdowy sztucznie brukowany,
Ni manele, kleynoty często na przemiany
Zażywane, farbiczki ni-nac się nie godzą,
Kiedy lata więdnieią y marnie uchodzą.

N. 26. Pieśń o kozackiey woynie anno 1648,

ktora trwała od roku wzwyż mianowanego do teraznieyszego 1659 trwa. Ta pociągnęła Tatarów, Moskwę, Szwedów, Węgrów, co podobno narobiła kawaleria sive ordo equestris niżey opisany.[1])

Wszechmogący Panie miły,
Day, byśmy szczęśliwi byli
Po tak wielkiem zatrwożeniu
I po nieszczęsnym zburzeniu

[1]) Оссол. рукоп. 198, к. 325—327.

Vkrainy y Podola!
Niechay będzie twoia wola.
Po żałobie day radości,
Panie Boże z wysokości!
Po frasunkach, także smutku,
Day przyść do pierwszego skutku
Naszey rzeczypospolitey,
Gdyż iuż iest król znamienity
Kazimierz, polski królewic,
Szwedzki y Vandalski dziedzic.
O iak wiele Polska straciła,
Gdy króla pana pozbyła!
Nieprzyiaciel z każdy strony
Brał się do polskiey korony:
Tatarzy y też kozacy,
Chmiel z Krzywonosem holacy,
Chłopi prości, grotownicy,
Z miast, wsi — pies na głowę wszyscy,
Jak się srodze zbuntowali,
Zaraz swych panow ścinali,
Żony y córki gwałcili,
Zatym kościoły burzyli,
Miasta y wsi pustoszyli.
Zrobiwszy tak niecnot wiele
Postępuią daley śmiele,
Ogniem, szablą drogę ścielą,
W niewolą zadawszy wielu
Tak złemu Tatarzynowi
Jako też y Turczynowi.
Na krew swą nie pamiętali,
Gdy dzieci swoie dawali
Za tabak[1]) Tatarzynowi,
Za szostak zaś Turczynowi.
Jakoby to: „Dobrze wszędzie",
„Znowu — mówią — dobrze będzie
W cięszkiem tatarskiem więzieniu" —
Nie myśląc o wykupieniu.
A tak wiele narobiwszy,
Zamki y miasta zburzywszy
Aż ku Lwowu pospieszaią,
We krwi brodzić serce maią.
Chcą wywracać lwowskie mury,
Już swych fabryk kładą sznury
Za powodem Chmielnickiego
Hetmana b:... (слово нечитке) wszyt-
[kiego.
Pode Lwowem okup wzięli
Zatym daley pociągnęli,
Chcąc wszytkę Polskę zwoiować
I nam na wieki panować.
W tym y Zamość oblężony,
W tym lud strasznie uciśniony
Od Boga żada pomocy
Modląc się we dnie y w nocy.
Gdy hetmani w swoię stronę
Vdali się, swą obronę
Jeden zdawaiąc drugiemu
Na zgubę dobru ludzkiemu,
Jusz z Pilawiec uciekaią,
Jusz skarby swoie rzucaią
Panięta, można panowie.
Vcisk, strach, ach, ktoż wypowie!
Gdy ociec syny pożegnał,
Sam zaś mieysca sobie szukał,
Gdzieby zdrowie swoie zbawił,
A drugiego nie wyiawił.
Brat brata na zatracenie,
Matka córkę na zgubienie
Wyiawiali dla męczenia
I cięszkiego utrapienia.
Wtenczas zamożni panowie,
Xiążęta, woiewodowie,
Kasztelani, starostowie,
Podkomorzy y sędziowie,
Wszytkie urzędy sądowe,
Mieyskie, ziemskie y domowe
W niwecz się poobracały
Na nieszczęście. Ach, ktosz cały!
Dam pokoy tey polityce,
Lecz co się kościoła tycze:
Obrazy Panny nayświętszey
Na despekt matki naywyszszey
Tłuszczą, sadłem smarowali,
Psom szpetnym lizać kazali.
Na święte Chrystowe ciało,
Które dla nas ciałem stało,
Na wzgardę strasznie deptali,
W błoto na hańbę rzucali,
Poniżaiąc chrześciaństwo
Więcey niż iakie pogaństwo.
Zaś ołtarze chrześciańskie
Także y figury Pańskie

[1]) На марґ. za mąstok — тоб то munsztuk, кінське вудило.

Nie dosiągszy postrzelali,
Gdzie krew płynącą widali.
Krzyże, monstrancye złote
Siekli na większą niecnotę,
Roscinaiąc siekierami
Dzielili się kawalcami.
A dla większego naśmienia,
Wzgardy Pańskiego imienia,
Smrodne członki poodcierali
Ornatami gdy dostali.
W ornaty się ubieraiąc
A z kielichow wypiiaiąc
Za zdrowie lackiego Boga —
Ach, straszna y wielka trwoga!
W ornaty poubierani
Po kościele tancowali
Broiąc niezmierne sromoty
Z swey odszczepieńskiey ochoty.
Trupy z grobow dobywali,
Wzgórę nogami wieszali,
A chrześciany z żydami
W studniach topili mieyscami.
Co chrześcian wyścinano,
Nigdy nie porachowano.
A iak wielkie okrucieństwa,
Chrześcian różne męczeństwa!
Bo xięży w mazi smażyli,
Z drugich wyciągali żyły,
Pasy darli z katolików,
Z szlachty ich na okrutników,
Stroiąc niezmierne błazeństwa
Zadawali okrucieństwa.
Związawszy powrozem czoło
Kneblem kręcili wokoło,
Że oczy z głowy padały, —
Ach, ból iako iest niemały!
Krew po drogach wszędy płynie,
Jako gdy deszcz wielki linie.
Boże zmiłuy się nad nami,
Skaianymi chrześcianami!

N. 27. Zbaraska expedicia.*)

Co bym tu miał kozackie rowy exprimować,
Wolną expeditią wolę referować.
Przy tym wyrysowaniu okopów zbaraskich
Proszę bez naruszenia godnych uszu pańskich.
W Bogu mocno ufaiąc uszliśmy z Ołyki
W maiu, chcąc ludziom zmylić ukrainnym szyki.
Nawiedziwszy Międzyrzecz pod Zasław my zaśli,
Za Horyń, gdzieśmy czerń złą buntuiąc się naśli,
Na którey z woli Bożey przez nas wielki padł strach
W Sunryńcach (sic!) w Korczyku, w Zwichalu (sic!), [w miastach, wsiach,
Bośmy ich gwałt zgubili mieczem, ogniem, wodą,
W ludziach, w koniach, w dostatkach z ich niezmierną szkodą.
Andrzei Firlei kasztelan Bełzki nam hetmanił.
Wtenczas się hardodumny kozak bysurmanił.
Przytem w dziele rycerskim onych znosić skory
Stanisław Lanckoroński, regimentarz wtóry,
W Ostropolu ie gładzi mieczem, ogniem, wodą,
Chorągwie mu pod nogi kłaść przysięzców wiodą.[1])

Oba regimentarze w tym pod Konstantynów
Idą z swemi woyskami znosić Tatarzynów,

*) Оссол. рук. 401, стор. 248—252.

Gdzie wybawili Korfa z pułkiem z Międzyboża.[2])
Rozkwitnęła Marsowa purpurowa róża
Za takim krwie wylaniem z butnych ludzi szyie,
Ostatek żywo zbiegłych list pasieczny kryie.
Wtym się inszy zieżdżaią nasi cni synowie,
Prawowierni koronni tu w Konstantynowie;
Chcąc tego powetować, co inni stracili,
O progresie woiennym spólnie się radzili.
Cny Mikołay Ostrorog, podczaszy koronny,
I sławny Koniecpolski zdrowia nieuchronny,
Alexander, chorąży koronny, mąż śmiały,
Którego się chorągwie kwarciane trzymały.

W tym daią znać, że idzie czerń y z kozakami.
W radę weśli hetmani y z kawalerami:
Pod Konstantinowem stać iedni sposób daią,
Drudzy pod Czarny Ostrog (зам. Остров!) dobrze powiadaią,
Insi aż pod Kamieniec radzą iść Podolski,
Na ostatek pod Zbaraż dla posiłków z Polski
Prędszych się doczekania, niż gdzie w odległości,
Gwoli nieprzyiacielskiey pięć stokroć wielkości.
Rozesłali awizy tam gdzie należało,
By się do nas co prędzey żołnierstwo zieżdżało.
Przez Czułhańskiśmy Kamień ku Zbarażu pośli,
By nas, dość małey garstki, kozacy nie dośli,
Którzy lotem za nami kupą naieżdżali,
Lec my się iey bez hordy bynamniey nie bali.[3])

Aż trzydziestego czerwca w Zbarażuśmy byli,
Gdzie nam zaraz w posiłkach ci Ichmość przybyli:
Hieremiasz Korybut xiążę Wiśniowiecki,
Dimitr xiążę Zbaraski, Sieniawski, Sobieski,
Starosty kałuskiego ludzie, inszych panów
Przybyło piękne grono rozmaitych stanów.
W imię Pańskie, zostawszy pod sto kompaniey
Usarskiey y kozackiey, także draganiey
I arkabuzierow y różney piechoty,
Nie przestaiąc oświadczać wrodzoney ochoty
Przeciw miłey oyczyznie synowie iey mili
I z ludźmi zaciężnymi do rydlów skoczyli,
Lubo błędliwey miary stakiety kopali.
Pod Czułhańskim Kamieniem kozacy iuż stali.
Jeszcze nasi swych wałów mało wystawuią,
Już kozacy z Tatary bystro następuią
I harcownik odważny ku nam prędko leci.
„Eyna, do zbroi, panowie, cney korony dzieci!“[4])

Wypada pułk bełskiego y kamienieckiego
Woiewody ruskiego y Koniecpolskiego

Podczaszego, panięta różno na przemiany,
Żołnierz dobrze ćwiczony y dawny kwarciany,
Wspiraiąc tę potęgę nieprzyiacioł śmiałych.
Trafił wtenczas Chmielnicki na Połaków trwałych.
Z hańbą naprzód odchodzi decima Julii
Z tymi, co się znieść obóz polski zaiuszyli.
Bo tak sobie tuszyli iak pod Pilawcami,
Lec starłszy się pierzchnęli nazad przed Lachami.
Nasi wtenczas co prędzey wałów doprawiali,
Choć skarbnemi wozami, bić się gotowali.

Asz w niedzielę miasto mszy albo y nieszpora
Bili się o dwa szańca z nami do wieczora.
Od wody Rozrażowski napirwy się broni,
Przed wał w pole wypadłszy z dragany bez koni.
Zrozumiał kunszt w Sązińcach.*) gdzie im pobrał działa,
Których głowa w okopach tysiączna leżała.
Drugi sztuki Przyiemski w złey toni pilnuie,
Gdzie się czerń czołgaiąca wskoczyć w szańc gotuie.
W Zwialu się na nich wprawił, gdzie ie iak sodomę
Palił, topił y kosił iako lekką słomę.
W posiłkach im przydaią arkabuziery,
Że tak mężnie odparli chłopskie miniery.
Kasztelan bełski broni rogaty reduty,
Macaiąc z dział przez wały otomańskie buty,
Gdysz tu artileria pierwsze mieysce miała
Wprzód nisz przed podczaszego y zamek iechała
Kasztelan kamieniecki irregularnego
Belloardu pilnował zewsząd niebronnego.
A chorąży koronny kawelinu broni,
Posiłkuiąc pobocznych w polu we złey toni;
Podczaszy zaś koronny quadrat swóy ogania,
Na quarciane żołnierstwo Tatarów nagania.
Sieniawski tęż z Sobieskim iakoby z łąkoci
Biiąc wrzeszczących chłopów nie iednego skróci.
Hieremiasz z Dimitrem, oboie xiążęta,
Których krewności mocno skrępowały pęta,
Dolnych swych kawelinów zgoła niebezpiecznych
Bronią animuiąc y innych niewalecznych.
Tak mężny Menelaus, rycirz doświadczony,
Cny woiewoda ruski patrzy na wsze strony.
Miasta broni piechota „łanieccy" nazwana,
Przy nich różna drużyna w mieście nazbierana.
Wszyscy konni przed wały po polu woiuią,
A piechotni w kwaterach pewnie nie folguią,

---

*) В Шульжинцях.

Bo ciekawych kozaków iędza zwiodszy pod wał, —
Nie ieden piławiecki wet y korsuński oddał.[5])

Bez przestanku dniem, nocą tak nas aż do wtorka[6])
Mordowali rozwlokłych; zaczym przyszło kroka
Naszym trochę ustąpić za powtórne wały,
Tymczasem się dawnieysze z swą ziemią zrównały.
Przecie zaś Rozrażowski pilnuie od wody,
Nie dziw, bo potrzebował taki czas ochłody,
Gdysz nam było gorąco od srogiego Marsa,
I tak czynił, iak głowa rozkazała starsza.
Kawellinu y bramy Przyiemski pilnował,
Gdysz nią nieprzyiaciel wpaść w obóz usiłował.
Insi Ichmość panowie tak regimentarze
Jako różni panięta y mocni usarze
Konno zawsze przed wały, a zaś w szańcach pieszy
Na swych mieiscach pilniuią. Chmielnicki wtym cieszy
Swoie darmochwalniki mówiąc: „Nizli zgaśnie
Jasny w morzu Phaëton lub me oko zaśnie,
Pirwei woisko koronne hanowi w moc oddam.
Takowy wam, mołoicy, nowy sposób podam:
Ruszmy piechotny tabor za staw w tamtę stronę.
Alboć nam szkodliwego mieisca Lachów zionę“ (?).
I tak się stało. Zaraz za stawem zatoczył
Działa w tył nam szkodliwe. Wtym się Mars ubroczył
We krwi spólnego razu oboiego woiska.
Sprawiedliwość się kona nad grzesznymi boska,
Bo kozacy z ogrodu przez staw nam szkodzili, —
Nie iednego rycirza z placuśmy zwodzili.
Kozakom też wet nasi w polu oddawali,
Gdy ich z naszych kolubryn w kupach pozdrawiali.
Nie mniey szablą po karkach mężnie ich macano
I za stawem szkodliwie z szańców wystrzylano.
Czym kozak i Tatarzyn będąc przestraszony,
Że ich wiele poległo od złey Persephony,
Poniechał tych naiazdów, kopać usiłuie,
Różne mazy*) do szturmu z chróstu iść gotuie.
Nocą niespodziewanie pod wały podchodzi,
Uciekaniem zmyślonym nas słyszących zwodzi.
Woła: „Miiai! Uieżdżai! Jedź! Postępui dali!“
A tymczasem łotrowie wały pokopali
W koło naszego woyska. Tuśmy w radę weśli,
Aby przez nasze wały zdradliwie nie weśli,
(Maiąc srogą potęgę mogli by to sprawić) —
Wynaleźli ten sposób, by ich trudem bawić.

*) Mazy — мажі, великі ковані вози.

Iż onych przybywało prawie codzień znacznie,
Nam się szczęście stawiło we wszytkim opacznie,
By snadź miasta nie wzięli kozacy y wody,
Przez co by naczynili w naszym woysku szkody,
Pana kamienieckiego y z pułkiem Korfowym
Posłali do Zbaraża, a tu ludziom zdrowym
Wskok kazali trzeci wał abo abszint robić
Taki, za którym by się mógł obronnie pobić.
Aż Sobestian Aders a kapitan polny
Za Duboissa robił iak świadomszy woyny.
Które gdy zgotowano, nasi ustąpili;
Kozacy wtym dostać nas nieco powątpili.
Nieprowiantowane iednak woisko nasze
Jak to w tak nagłym razie zwykło bywać zawsze,
Nie mogąc też ratunku z niską̣d się doczekać,
Jako dobrzy żołnierze nie myśląc uciekać,
Trwało w niebezpieczeństwie. Co widząc hetmani,
Że iuż sposób wzięcia nas mogą mieć poganie,
Których lubo dość bito, przecię przybywało,
Nas zaś przez cięszkie smrody siła zachorzało,
Umyślili w mnieyszy plac woyska zaprowadzić,
Gdysz się codzień ruska czerń nie przestała wadzić.
Kazali geometrze y ziemianinowi
Nieodwłocznie wał robić czwarty ku zamkowi.
Maiąc takowy rozkaz surowy hetmański
Posłuszny oficier ten Woyciech Radwański,
Trzynaście w szerz, w głąb dziewięć te fosy stóp miały,
Tyleż per pendiculum wsypane wszersz były,
Które kędy gęstszą krwią cną były skropione,
Tak tu coraz rumieńszą farbą ozdobione.*)
A tymczasem abszynty podczaszy koronny
Zrobił w swoim kwadracie, iż był nieobronny,
Żeby blisko pod wały leząc źli kozacy
Nie wryli się w belloard iak rolni pędracy,
Ktorzy na koło naszych bardzo się zbliżyli
I tak wysokie wały mieli, że zliczyli
Pod wałami siedzących wszytkich czuino trwałych
Naszych, naśmiewaiąc się po dniach, nocach całych,
Obiecuiąc nas żywo do hordy prowadzić
A puste krymskie pola gromadno osadzić.
Jednak skoro zoczyli mocnieyszych stakietów,
Z których by ich sięgano y z leda muszkietów,
Wszytkę prawie nadzieię o zwycięstwie tracą,
Nie mniey też uważaiąc swoię przyszłą pracą.

Wtym trzydziestego lipca nasi ustąpili[7])
Do ostatnio kopanych wałów, gdzie chwalili

*) Очевидно до вірші доданий був рисунок — плян валів.

Boga, iże uchodząc za ten czas nie zginął.
Lecz obiecany wyrok niektórych nie minął,
Bo gdy świtać poczęło, kozacy postrzegli,
Iże nasi odesli, pod wały podbiegli
Wołaiąc: „Ey, nie strzelay! Nasi to nie wesli!“
Aby takim fortelem nas iako podesli.
Tym się naprzód porucznik armaty ozywa
Z regimentowych dział trzech, czym się plac odkrywa.
Puszkarze wtym do swych sztuk skoczą w batanie (sic!),
Na wycieczkę sypią się różne kompanie.
A chłopstwa się iuż zbieglo nie mała gromada;
W tym się stała z naszymi na wycieczce zwada.
Z obudwu stron Bellona pasie oczy swoie
Patrząc na krwawe [другої половини вірша не дописано]
Zmordowani wtym nasi nazad się wrócili,
A kozacy nowy wał w koło otoczyli,
Z którego im [певно мало бути: nam] muszkietną salwę [tak dawali,
Że się w doły iak mrówki wszyscy pochowali.
Aż tei nocy wszytkimi siłami robili,
By się od naszey strzelby nieco zasłonili.
Zawsze bowiem czterdzieście tysięcy robiło
Na przemiany, a tylo drugie się ich biło
Różnym z nami sposobem w mieście y w przygrodku,
W gołym polu, aż nawet razili w tym środku.
Gdy nam szkodzić nie mogli, takiego misternie
Chróstu co dzień włóczyli gęsto y niezmiernie.
Poczyniwszy drabiny iakoby szturmowe
Zrobili z nich strażnice, kawalery nowe,[8])
Wysze nad nasze wały we tróynasób prawie,
Z których do nas strzelali często niełaskawie.
Lecz im Lachy sowito dwadziestokroć razy
Oddawali z kolubryn tłukący ich mazy
I z różney ręczney strzelby! Tak gdzie ich tabory
Były pierwey, nim się tu pod zamek na góry
Kozak z ordą sprowadził, tam mogił sypanych
Trzy tysiące kilkaset iest pozabiianych.[9])
Chorągwie rozsadzone były z pany tymi,
Których czytai przezwiska słowami krótkiemi:

(Тут пропускаємо 60 рядків, де вичисляють ся хоругви і їх провідники).

Choć nadewszytkich srodze zniszczeni szfagrowie,
Lituiąc się strapioney oyczyzny synowie
I piersiami swoiemi i swym kosztem bronią,
Tych się panów naybarzi kozak z ordą chronią.
Godni wielkiey nagrody ci żołnierze mili, —
Dałbym ta im, lecz mi też kozacy spalili.
Czego za łaską Bożą wszyscy doczekamy.
Czuinego wtym pod ten czas króla pana mamy.

Ten iako pod Zborowem odważywszy zdrowie,
Pokoyny wiek o męstwie y szczerości powie;
Snadnie kozaków hardych skrócił zapalczywość,
Kilkakroć stotysięcy na ich że zelżywość,
A nas z siedmniedzielnego zbaraskiego smrodu
Wywiódł, gdzie psy ieść przyszło y zdychać od głodu.[10])
Tak da Pan Bóg, z senatem będzie o tem radził,
By w pokoiu cną Polskę długoletnie rządził.
Tego by błogosławił we wszem Bog naiwyszy,
Uprzeymie życzy iego podnóżek nainiższy.
Skończona ta potrzeba w sierpniu dwudziestym piątym,
W roku tysiąc sześćsetnym czterdziestym dziewiątym

Автор сеї вірші очевидно не поет і не майстер ясного вислову, та про те єго вірша подає чимало-цїнних звісток для історії збаразької облоги. Для її доповненя подаю тут деякі уступи з оповіданя Бялобоцкого і Кучваревича про сю саму подїю. Кучваревич пише своє оповіданє в формі дневника. Він так само, як і автор отсеї вірші, був у війську Фірлея, але розпочинає оповіданє від 21 мая, коли військо вийшло з Рівного. Бялобоцкий у другій части свойого „Klaru męstwa" подає ітінерар Вишневецького від єго виїзду з Білого Каменя аж до вступленя до табору під Збаражем, а в третій описує збаразьку облогу, але не день за днем, а тілько вибираючи важнїйші епізоди і то не як самовидець, а з наслуху, малюючи за надто різкими фарбами польське геройство.

1) Оповідані тут факти у Кучваревича розложені ось як: 21 мая виїзд з Рівного, 22 переправа під Межиріччем, 23–28 стоянка в таборі коло сего міста, 28 похід до Войтовець, 30 переправа через Горинь коло Заслава, 1 червня битва з Донцем при Шульжинцях, 2 червня відділ Чарнецкого палить Судилків і Шепетівку, 3 червня відвідини Лянцкороньского, 5 червня відділ Розражевского бє козацького ватажка Тишу під Хлапотином.

Pola, nieprzyiaciele naszym nie strzymali,
Jedni do miasta, w lasy drudzy uciekali.
Tych, którzy do miasteczka wpadli byli hurmem,
Ognistym przez gwałt nasi dostali ich szturmem.
Lecz iż naszym przez okna strzelaiąc szkodzili,
Przeto ze trzech stron miasto z niemi zapalili,
A wystąpiwszy w pole opadli dokoła
Miasto tak, że żadnemu kozakowi zgoła
Trudno było iak uciec, więc na staw co żywo!
Jedni w kadziach, co były w browarach na piwo,
Drudzy konno, na deszczkach insi się pławili,
Jeden drugiego pchaiąc sami się topili.
Drugich w stawie iak kaczki po wodzie strzelano,
Że też zrzadka któremu z wody wyleźć dano.
Teyże nocy spalono Korczyk z kozakami,
Chorągwi kilka wzięto, ale oni sami

Z Tyszą pospołu uszli z miasteczka onego.
Wtenczas iednak zabito Kaszka nieiakiego.
W kilka dni potem z stawu wyiętego trupa
Nieznierna brzeg nad wodą okrywała kupa,
A ieszcze zostawało niewyiętych wiele,
Nad dwa tysiące więcey, mogę to rzec śmiele.
Że też wody dla smrodu bydło pić nie chciało,
Bo się tam coś krwawego a nie woda zdało.

Д. 7, 8 і 9 Фірлей усе ще стоїть під Заславом, д. 10 Лянцкороньский висїк Остронољь, 13 Пшиємский іде під'їздом на Звягель, 15 присилає гонця сповіщаючи про зруйноване Звягля, 17 Поляки в таборі з сеї причини співають Te Deum, 18 червня

Z Zwiahla nasze chorągwie zwróciły się potym:
Iż kozakow y zdobycz upuścili, o tym
Sprawę tę dam, że zawsze gdy w nieswrorze nasi,
Chociay się w czym poszczęści, wszytko nierząd zgasi.

Докладного опису сеї побіди, що скінчила ся невдачею Поляків, здаєть ся, не маємо, — бодай у Костомарова про Звягельську пригоду згадано всего двома словами. Д. 21 військо рушило з під Заслава і зупинило ся коло Гривля, 22 військо Фірлея злучило ся з військом Лянцкоронського.

2) По Кучваревичу Лянцкороньский пішов на Межибож сам, а Фірлей 23 червня станув під Чайківцями, 24 вислав Пшиємского під Константинів, а Лянцкороньский вивів Поляків від Межибожа з Сєнявским. Д. 26 червня в польськім таборі сварка — рішають вертати під Збараж і йдуть до Росоловець

3) По Кучваревичу польське військо д. 27 було під Човганським Каменем, 28 під Озівцями, аж 1 липня єтануло коло Збаража. Там знов сварка між реґіментарями.

Towarzystwo na poły niektóre struchlało,
A drugie dla niesprawy precz pouciekało.
Wszytko zgoła pospólstwo wielce sobą trwoży,
Czeladź podbuntowana na panów się sroży,
Która regimentarza obrawszy iakiego
Albo z chłopstwem zwieść bitwę, lub do Chmielnickiego
Przystać zamysły miała. Tak się źle zdarzyło,
Trudności wiele potym, nim się utłumiło.
Wieści nowe przychodzą strasząc kozakami,
Jakoby złączywszy się wespół z Tatarami
Ku naszym ciągnąć mieli. Stąd wszytko trwożliwe
Widząc regimentarzów serca niezgodliwe.

Дня 3 липня Гулевич виходить на під'їзд та здибавши по дорозї Татар єго люде повтїкали. Д. 4 нова трівога в таборі, нові вісти, що козаки вже в Клебанівцї. Д. 5 мучено зловлених козаків; грім ударив у Фірлєєву хоругов. Д 6 липня

Generalnego scenę popisu sprawiono:
Dla podsłuchów ospałych w nocy zatrwożono.

Тілько д. 7 кн. Ярема в'їхав до Збаража, а 8 прислано Фірлеєви з Варшави декрет на воєводство. Д. 9 Сераковский і Пігловский виїжджають на під'їзд, побиті козаками. Ярема вступає в табор.

Z ięzyków zrozumiano, iż Chmielnicki swoie
Pułki posłał był na łup w wołyńskie podwoie,
Wziąwszy o tym wiadomość, iż strwożeni byli
Nasi, dla którey trwogi nazad ustąpili.
Ale gdy się dowiedział, iż zaś pod Zbaraże
Powrócili się nasi, wnet też swoim każe
Pułkom wracać się nazad, dla zdobyczy które
Posłał był zawiązawszy z Tatarami sworę.
Pod Czołhańskim Kamieniem stawszy k nam się maią
Ze dwiema carykami, trzeciego czekaią.

4) Кучваревич описує прихід Татар і козаків під Збараж д. 10 липня:

Wkrótce potym nasz oboz wprzod nad spodziewanie
Dokoła otoczywszy nieprzyiaciel stanie
Gotowym do potrzeby, chcąc po karkach deptać,
Rozlawszy krew szlachecką oney się nałeptać.
Czeladź aby dostała żywności posłana,
Od nieprzyiacioł w drodze iest pozabierana;
Tych część ku Tarnopolu, drudzy ku lasowi,
Niektórzy ku naszemu uszli obozowi.

5) Сей напад був 13 липня. Кучваревич подає, що він трівав без перерви 12 годин; козаки сїм разів уступали і знов вертали до бою. Бялобоцкий говорить, що козаки стріляли

Z dział, że się kule, co w obóz padały,
Jak iabłka w sadzie rodzaynym walały.

6) В понедїлок був спокій, у вівторок знов напад; козацтво

Ze wszytkich czterech stron sztakiety wiezie,
A chłopstwo oślep iako smoła lezie;
Orda iak chmara blisko podpadaiąc
Nawiasem strzały puszcza zaciemniaiąc
Od nieba prawie.

Козаків відбито; Бялобоцкий пише:

Zdraycy iako trzcia z wału uciekaią.
Padło ich wiele tam w górę nogami,
A w szczyrey wodzie gorzały maszyny,
Trzeba tam było wetkać pieskie syny.
Zapewne twierdzą, że kule y strzały
Wielu tykaiąc nic nie obrażały.
Pełniuchny oboz strzał y kul leżało,
Próżnego mieysca ledwie co zostało.

7) До нових шанців перейшли Поляки 30 липця; їх працю так описує Бялобоцкий — не без фантазиї:

W dzień rzeź okrutna, w nocy zaś grabarka,
Odmieniała się w hayduka husarka.
A zdraycy każdą noc się przybliżaią,
Wałami wałów ledwie nie tykaią.
Naszy tesz ziemią czynili wycieczki,
Nie składa chłopstwu animusz szlachecki!
Że iusz rowami chwytali za siebie.
Kto widał kiedy w ziemi bydź potrzebie?
Jusz tak po iamach brali się za głowy,
Drudzy zębami iedli się y słowy;
Nie tylko strzelbą, lecz y kamieniami
I samą ziemią tłukli się bryłami;
Jusz wręcz y bronią y kiymi z opału
Razili zdrayców goniąc ich od wału.
Przez dni dziesiątek prawie co godzina
Taka bywała z chłopy mataczyna.

Про напад 6 серпня Кучваревич пише ось як:

W piątek rano Chmielnicki szturmem do nas biie.
Chłopstwo pozakładawszy iarzma na swe szyie
Srogie ciągnąc drabiny nam na wały stawią,
A drudzy się iuż w rowach pod szańcami bawią.
Jeden drugiego kiymi, pociskami sięga;
Następuie ze wszech stron kozacka potęga.

Ширше говорить про сей напад Бялобоцкий:

W ten dzień nad insze nieprzyiaciel ziadły,
Znać, że mu z Polski nowiny przypadły,
Okrutnym szturmem puścił do obozu,
I iuż nowego zażywa powozu:
Trzy wielkie szturmy na kołach zrobiwszy
A po pietnastu człeka założywszy,
Szkapią naturę chłopską w nie sforuie,
Drugim drabiny wielkie przywięzuie,
Że pod czterystu chłopstwa ie ciągnęło
We szlach. Bogday to hultaystwo zginęło!
Jako dla chłopa chłop siła ponosi,
A kiedy panu robić, to się prosi!

8) Про ті козацькі шанції так пише Бялобоцкий:

aż iedno co dzień ma zaświtać,
Poczną „Jak spali?“ naszych strzelbą witać,
Gdzie tak gęstymi winszuią kulami,
Że tylko wrzało iak między kotłami.
Brat brata nie mógł z placu uprowadzić;
Gdzie padł, tam trudno było o nim radzić,

Aż chyba nocą, bo czuli łotrowie
Macali drugich y w nocy po mowie.
Piętnaście mieli tych blokauzów w koło, —
Trudno tam było wyglądać wesoło,
Bo mógł z nich wróbla, nie tylko człowieka
W obozie ubić, tak były z daleka.
Zastawiali się nasi y płachtami
Złym oczom na wał, drudzy namiotami,
Ale to przecie nic nie pomagało,
Bo zdraycy śrotem gdy nabili działo,
Nie wysiedział się nigdziey zasłoniony:
Gdzie zabit, tam też musiał być grzebiony.
To taka była po wszytkie dni wrzawa
Sześć niedziel niemal, iak w piekle kurzawa.

9) Про остатнї днї облоги подають докладнїйші відомости Бялобоцкий і Кучваревич. Бялобоцкий кінчить своє оповіданє описом нападу 15 серпня:

Toż y w ten święty dzień widzieć się dało,
Bo to łotrostwo iuż tak zagorzało,
Że z swoich wałów ziemią pod naszemi
Podkop czynili, mieyscy niektóremi
Już w spodku będąc podnosili wozy.
Kto się na taką rozpacz nie zatrwoży!
A w drugą stronę chorągwie wtykali,
Wycieczki nasze iuż opanowali.
Prawie nie było sposobu bronienia;
Nic iednak mężnych serca nie odmienia.
Choć wrzkomo zgodą chciał naszych próbować,
Nic nieprzyiaciel nie mógł wytargować.
Zbierał wymysły z złego serca prawie.
Tak się to chłopy obchodzą łaskawie,
Gdzie górę wezmą! Lub też iak psów biią,
Przecie oni w swą, choć się we krwi myią.
Podszedłszy iusz tak blisko okopami
Siągali wozów ku sobie hakami.
Naszy postrzegłszy fortel chłopski taki,
Łańcuchami im wyrywaią haki.
Złodzieystwo nadto od dyabła uczone
Maźnice rzuca ogniem zapalone
Na wozy, aby skoro pogorzały,
Łatwieyszy przystęp mnóstwu w oboz dały.
A kto wyliczy, co cierpieli głodu
Obrońcy naszy, co nędze y smrodu!
Ledwie nie wszytkich koni wystradali.
Wszytko za łaską Bożą wytrzymali.

В сьому оповіданю стягнено, здаєть ся, факти з кількох днїв, бо Кучваревич дещо подібного оповідає під днем 18 серпня:

Nazaiutrz dzień pogodny, ale wielka wrzawa,
Dla częstego strzelania iako mgła kurzawa
Powstała: bez przestanku gdy prawie dzień cały
Odpoczynku nie mieli chłopskie samopały.
Już kozacy pod obóz kopaiąc się sami
Ściągali tuż za sobą wozy osękami,
Już się ryła potężnie w dwór pana Trykaia
Chłopów rozpaczaiących niezliczona zgraia,
Kędy leżał Sieniawski chorobą struchlały,
Mąż niegdy w krwawym boiu odważny y smiały,
Który póki na zdrowiu ieszcze nie szwankował,
Męstwem swym y odwagą oyczyznę ratował.
Podeń gdy się, iakom rzekł, kozacy kopali,
Od strzelby porażeni namniey nie wskórali.

10) Про голоднечу в Збаражі і в таборі Кучваревич так пише під д. 22 серпня:

W niedzielę targowiska iawne bydź poczęły
I iusz trochę na strawę tańszy pokup wzięły,
Gdyż przedtym niesłychana prawie drogość była,
A Ceres naybardziey się wtenczas zbogaciła,
Kiedy ledwie iednemu na dzień za pięć złotych
Chleba było, a piwa garniec także o tych
Pieniądzach. A iusz nader wtenczas tanio było,
Gdy się piwa za taler garniec wziąć trafiło.
Za ćwierć owsa siedmdziesiąt złotych dać potrzeba
Albo ośmdziesiąt było. Nie ieden tam chleba
Pono y nie kosztował, nawet nie każdemu
Trafiło się y barszczu napić, a to temu,
Że za groszy czternaście skąpy garniec bywał, —
Takeś mężny żołnierzu w obozie używał!

Кучваревич додає, що 23 і 24 серпня також були торги, але Татари напали на Поляків несподївано, побили і побрали до неволї кілька тисяч народу.

N. 28. Podczas oblężenia woyska pod Zbarażem[1]) złożony

Lament korony polskiey

na nutę: „Jako słońce zapadło, ciemna noc nadchodzi", ktory tak się zaczyna.[2])

Jusz to rok minął, drugi koło toczy,
Jako się łzami moie pocą oczy

---

[1]) В рукоп. хибно Zborowem.

[2]) Оссол. рук. 493, стор. 197 - 199, див. також J. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 471—473.

Dla cięszkiey biedy y nędze okrutney,
Że zbyć nie mogę tey tak chwile smutney.
Jeziora błotne y rzeki głębokie,
Odnogi morskie y rzeki szerokie
Wysusza słońce ogniem swym gorące,
Albo zdeimuią wieki zimno drżące.
A me łzy gorzkie dotąd nie ustaią,
Lecie y zimie ustawnie spływaią.
Coraz to nowe cieką z serca żale,
Że iest wzruszona ma korona cale.
Zewsząd mię trapią, zewsząd mię szarpaią,
Domownicy mię obcym przedawaią;
Wolą pieniądze srebrne albo złote,
Niżeli dawną przodkow swoich cnotę.
Żem synom moiem wolności nadała,
Żem ich w pieszczotach wielkich wychowała,
Boleli nad tym ludzie zazdrościwi,
Chcąc im to odiąć krwie ich byli chciwi.
Kozak ochoczy, na skarby łakomy
Wnet do Korony wpadł w szlacheckie domy,
Wszytkie spustoszył y zniósł prawie z gruntu,
Zostawił wieczną pamięć swego buntu.
O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był wiecznie na świecie nie słynął,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka tak marnie rozlała!
Gdzie się obrócę, kędy poyrzę okiem,
Po wielgiey ziemi y niebie szerokiem,
Zniskąd nie słyszę pocieszney nowiny,
Wszędzie mizernie giną moie syny.
Z Zadnieprza kozak y Tatarzyn brzytki
Nakłada strzałę, wyciąga łuk szybki,
Bo to podobno chcą każdego ubić
I syny moie z Korony wygubić.
Przeklęty Korsuń y wy, Żołte wody,
Wyście mnie pierwsze narobiły szkody!
Tam z synow moich wprzod się krew sączyła,
Drugich tatarska ręka powięziła.
Dzień li na niebie świecił, noc li wstała,
Jam ku Korsuniu nędzna poglądała
Żądaiąc synów widzieć co przednieyszych,
Lecz nie widziałam iedno co podleyszych.
Gdym tak hetmanów dobrych postradała,
I więcey paniąt swych nie oglądała,
Aż zła fortuna y króla porwała,
A mnie sierotę na czatę podała.
W takim frasunku y w takowey trwodze
Widząc, iak wszyscy myślili o drodze,
Jak by się wyrwać mogli z ognia tego,

A dobyć, szukać kąta spokoynego,
Trąbiłam w trąby, w bębnym trwogę biła,
Żebym na woynę synów swych zwabiła.
Zwabiwszy wielu pięknie̦m wyprawiła,
Żeby się bili, tegom im życzyła.
Jusz pod Pilawce woysko się ściągnęło,
Kozackie pułki iusz gromić poczęło,
Aż zaś boiaznią nasi narażeni
Wszyscy są w niwecz marnie rozproszeni.
Synowie moi, dokąd uciekacie?
Czy się w moy żywot pokryć wolą macie?
Owszem się wróćcie nawstęcz ku wschodowi,
Dawaycie odpor nieprzyiacielowi!
Obyć to można wzbudzić przodków dawnych,
Albo naczynić wam hetmanów sławnych,
Sprawiła bym to, byleście się z tego
Oswobodzili żalu serdecznego.
Jusz to trzeci raz oboz polski leży
Podle Zbaraża, asz ci kozak bieży
Potęgą wielką, a z niem krymska horda, —
Synowie moi, teraz że do korda!
Przybiegli wszyscy gromadno pod Zbarasz,
Chcieli w okopie wybić wszytkich zaraz,
A gdy nie mogli, długo się bawili,
Siły kozaków tamże pozbawili.
Ale tesz y ci z armaty palili,
Z dział, samopałów Polaki razili,
Sprzątnęli siłu, których srogiey śmierci
Żaden nie wydrze mnie z wieczney pamięci.
Sciśnieni głodem y prasą smrodliwą,
Sfrasowawszy się nadzieią teskliwą
Z strony posiłku, że się ociągali
Przyść im na pomoc y znać nie dawali,
Wiele ich przeto umierać musiało,
Wiele kozakom się zaprzedawało.
O iak nieznośny iest głód y smród brzytki,
I gdy do wyścia żadney niemasz ścieszki!
Nie trwoż że sobą, nędzny Polaninie!
Ni się spodzieiesz, o którey godzinie
Zeslieć posiłek y wyrwie cię z ręki
Nieprzyiacielskiey y zbawi cię męki.
A ty fortuno, co woyskami władasz
I co więc laury tryumfalne wkładasz
Na głowy ludziom, pomoż mym ziemianom,
Niechay dobiią tym brzytkim poganom! Amen.

Слова сеї вірші „Trąbiłam w trąby, w bębnym trwogę biła“ є очевидний натяк на дві віршовані брошури, що вийшли 1648 р., одна пз. „Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom“, а друга

„Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bemben z pod chorągwi nowego pana“. Автором обох брошур був Дахновский. В такім разї дуже правдоподібно, що й отся вірша є також єго твором.

N. 29. Від смерти Владислава IV до Зборівського замиреня.[1])

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód regestrowe Chmiel kozaki burzy,
Potym zdobyczy chciwą ordę durzy,
A tak te rzeczy skrycie fabrykuie,
Że się w obozie wprzód ten bunt zaymuie.
Pomógł mu ieszcze nie trochę do tego
Nieszczęsny rozdział woyska kwarcianego:
Gdy tych, na Żółte co wprzód wody pośli,
Nie w czas hetmani z posiełkami dośli.
O interregnum nader nieszczęśliwe!
O nieużyte fata nazbyt mściwe!
Tak że wam wiele Lachy przewinieli,
Żeście wszytko złe ku nam obrócieli!
Już to po pięć kroć Polska zginąć miała,
Gdyby iey Boska ręka nie trzymała.
Zniósł naprzód woysko kwarciane z hetmany,
Złączywszy swoy bunt kozak z bisurmany.
A tak dostatnie wtenczas woysko było,
Że w srebrze, złocie, w koniach uczyniło
Ośm milionów, mówiąc z okupami
Paniąt, co orda wzięła z kozakami.
Zginęło woyska do ośmi tysięcy,
Z luźną czeladzią mogło bydź y więcey.
Potocki hetman, drugi Kalinowski,
Wybor y przedni kwiat oney młodzi polskiey,
Jedni do ordy w więzienie pobrani,
Drudzy mizernie są pozabiiani.
Zrzadka kto uszedł. Korsuń, Żółte wody
Wiecznemi będą świadkami tey szkody.

Tak gdy się zdraycom zrazu poszczęściło,
Co żywo zaraz „na woynę!“ krzyknęło:
Wszytka prawie Ruś z korzenia powstała,
Do czego orda serca iey dodała.
Burzą kościoły, klasztory plondruią,
Dwory, wsie, zamki, miasta palą, psuią,
Ludzie zakonne, kapłany ścinaią,
Okrutnie panów swoich zabiiaią.
Prawie się na to zdraycy zasadzili,

---

[1]) Із поеми „Satyr Podgórski“, Оссол. рукоп. 680.

By Lachów z Rusi do szczętu wybili.
Patrz, co się dzieie! Nuż Rzeczpospolita,
Jeszcze z długiego pokoiu obfita,
Trzech panów znacznych na woynę obiera,
Czterdzieście z niemi tysięcy wyseła
Woyska z dostatkiem — czyli zbroynieyszego,
Nie wiem iak mówić, czyli stroynieyszego.
Podniósł się w zbytek Sarmata, a zatym
Idzie na woynę z sprzętem tak bogatym.
Biorą swe służby możnieysi panowie,
Szaty, kleynoty swoich żon mężowie,
Byle dostatnie, stroyno, szumno było!
Inaczey woysku bydź się nie godziło.
Ten był towarzysz, szlachcic, ten mąż sprawny,
Co miał sobole, rysie, rząd oprawny.
Hola! Co się wam dzieie? Na kozaki
Taki aparat? Na gołe holaki?
Drudzy y wanny z sobą srebrne brali —
Do łaźnie, czyli w zaloty iechali!
Bogu iako się to nie podobało,
Pod Pilawcami iawnie się znać dało.
Nie wiedzieć skąd się straszna trwoga wszczęła,
Wszytkich z obozu nagle wystraszeła:
Tak od wszytkiego sprośnie uciekali,
Horda z kozaki obóz rozszarpali.
Nieoszacowne wtenczas łupy wzięli!
Prawieście zdrayców na się uzbroieli.
To przecie szkoda niepowetowana,
Że sława polska przez chłopstwo zdeptana!
Kiedy natenczas was nie spustoszyli
Poganie z Rusią y nie dokończyli,
Boskiey to tylko przyznać opatrzności
I niewymowney przeciw wam miłości.
Aleź że żadney nie było poprawy,
Znowu do straszney przyszło wam zabawy.
Otoście pana wzdy sobie obrali,
Pożądanego pokoiu czekali, —
Aż pod Zbarażem, aż y pod Zborowem
Już, iuż giniecie, iuż y pod Batowem.
Bo pod Zbarażem woysko oblężono
Tak że żadnemu wyniść nie tuszono.
A pod Zborowem tak króla ścisnęli
Han y Chmielnicki, że wodę odięli,
I tak na obóz strasznie nacierali,
Że y do sprawy woysku przyiść nie dali.
O włos natenczas króla nie zniesiono,
A szlachty kilka powiatów urwano.
Aż do traktatów sam han Chmielnickiego
Ledwo przymusił, tyrana wściekłego.

N. 30. Zaczęcie buntów kozackich przez Bogdana Chmielnickiego.[1])

Uczynił woynę Władysław waleczny,
Przez Chmielnickiego wszczął niepokóy wieczny.
Kto był przyczyną ognia tak wielkiego,
Pytać by o tem kogo świadomego.
Chmielnicki z tego tak się exkuzuie,
Że „król Polaków nam bić rozkazuie“,
List pokazuie.

Ciągnie Potocki z woyskiem w Ukrainę,
Nie pyta wróżki, ieżeli nie zginę?
Rozrywa woysko, część na Żółte wody,
Z którym tam zginął kasztelanic młody.
Tam wzięli serce kozacy z pogany,
A między nami rząd godny nagany.
Pod Korsuń ciągnie dosyć woyska mało,
Stawił poganom piersi swoie śmiało,
Wziął też w nie strzałą.

Sprawił w ucieczkę woysko y z taborem,
Nie stało też nas: ieszcze przed wieczorem
Wzięto hetmany, pobito Polaki.
Woysko szwankuie przez rząd ladaiaki.
Kupi się chłopstwo wszędzie bez uwagi,
Doczekaliśmy straszney Bożey plagi!
Idzie Krzywonos aż do Połonnego,
Tam pobił szlachtę, wziął y zdobycz z niego.
Pod Konstantynow ciągnie z woyskiem śmiele,
A tam był xiążę,[2]) z nim ludzi nie wiele;
Z iakowym szczęściem — każdy przyznać musi, —
O wielkie woysko w niedzielę się kusi,
Tam bił kozaków z iaką wiktoryą,
Opisać by ią.

Potym we wtorek Krzywonos się kusi,
Xiążę Jegomość y tam się bić musi:
Z niewielą ludzi zderzyli się śmiele
Legło na placu dość pogaństwa wiele,
A że fakcye y tam nastąpiły,
Sławy xiążęciu nabyć zazdrościły,
Swey się zbawiły.

I pod Pilawce było woyska siła,
I to fakcya prędko rozproszyła.

---

[1]) Оссол. рукоп. 1853, стор. 1—3.
[2]) Ярема Вишневецький.

Ale to widzę, że praktyka[1]) była,
Bo Kazimierza na państwo wsadziła.
Xiążę Dominik był wtenczas hetmanem,
Za co kpem teraz został wy. ..nym.
Na bezrok znowu woysko zaciągaią,
Którému Lutra[2]) za hetmana daią,
Szczęścia nie maią.

Ciągnie k Sulżyńcom, tam woysko położył,
Wtym Lanckoroński bardzo go zatrwożył;
Posłał Sokoła wnet do Międzyboża, —
Znaczna tam była nad nim łaska Boża:
Z sześcią chorągwi bił kozaków wiele,
Przebił się nazad przez ich woysko śmiele.
Ciągnie pan bełzki z woyskiem w Ukrainę,
Prędko usłyszy straszliwą nowinę:
Idzie Chmielnicki, złączył się z Tatary,
Z wielkością woyska, którym niemasz miary.
Nazad pod Zbaraż z woyskiem się wrócili,
Wnet do oyczyzny posły wyprawili,
Sami do wałów prędko się rzucili,
Dobrze czynili.

Tam sto tysięcy na tysiąc Polaka
Było pogańcow — wieść nie ladaiaka!
Już w trzecich wałach dotrzymali cnoty,
Dosyć mężności, dosyć y ochoty.
Zaś pod Zborowem króla oblężono,
Ba i Polaków nieźle przestraszono.

Cny Kalinowski wyszedłszy z niewoli
Ciągnie pod Krasne bez królewskiey woli:
Gromił Niczaia, tam się poszczęściło,
Ba i w Jampolu nie podleysze było.
Wnet do Winnice z woyskiem przyciągnęli,
I tam dla fakcyi Bohuna nie wzięli;
Przyszło nakoniec sromotnie uchodzić,
I to oyczyznie nieco miało szkodzić.

Zaraz na wiosnę poganie zmocnieni
Ciągną ku woysku barzo zaiuszeni.
Wziąwszy wiadomość Kalinowski o tym,
Idzie do woyska z iakowym kłopotem!
Przyszedł pod władzę króla Kazimierza:
Jak woyskiem rządził, niechay się wymierza!

---

[1]) Інтриґа.
[2]) А. Фірлей, воєвода белзький, був протестант.

Tam nam fortuna była posłużyła,[1])
Pańska fakcya temu zagrodziła,
Źle uczyniła.

Potocki znowu wzniecił swoie dzieła
Ruszywszy woyska ku Kiiowu siła.
Stanął nad Rosią z kozaki traktować,
O włos nie przyszło y tam nam szwankować.
A w tym Potocki iuż w drodze umiera,
Już konkluduie, traci swoie dzieła,
Zaś Kalinowski ciągnie ku Bugowi —
W iakim porządku, ten kto widział, powie.
Przyszedł na Batów, stanął dość szeroko;
Wnet nieprzyiaciel nadciągnął nam w oko,
Obsiadł około fortelami swymi,
Rozgromił woysko z zdraycami naszymi.
Zginęło ludzi takie piękne grono,
Jakiego rychło białogłowskie łono
Próżno ma zrodzić, bo się raz przebrało
O zacnych mężów, a prawie ich mało.

Na drugą zimę prętko się rzucili,
Tak wiele woyska z Czarnieckim trudzili,
Mało sprawili.

Na wiosnę woysko stawia pod Gliniany,
Darmo go głodzi, godzien stąd nagany.

Отся вірша перебираючи коротко події Хмельнищини доводить оповідане до Жванецької битви, тоб то до жовтня 1653 р.

---

1) Натяк на битву під Берестечком.

Помилки: Стор. 17 зам. jednym zamachem читай: jednym nieszczęściem. Стор. 65 в титулї зам. diadema Lechiam читай: diadema Lechicum.

BOGISLAO * CHMIELNICKI

Miscellanea.

Перший зазивний лист Хмельницького.

Хмельницький, правдоподібно, мав при першім своїм виступі більше особистих, як народнїх чи козацьких інтересів на оцї. Се годї заперечити, бо се й сам гетьман признавав. Одначе дуже часто буває, що приватні мотиви стають першим кроком до загальних, загострюють загальні публичні відносини і доводять до того, що особисто покривджений чоловік ґенералїзує свою кривду, використовує настрій народу й стає його оборонцем. Тодї принимають ся на себе недогоди й домаганя ширших кругів, вони взивають ся до солїдарности й єдности в боротьбі проти спільного ворога.

Таким способом Хмельницький, хотячи впевнити собі поміч загалу, мусїв відозватись до тих ширших кругів у мові зрозумілій для них. В такім зазиві особисті інтереси відсувають ся цїлком, що найбільше ілюструють загальну ситуацию, а підносять ся кривди й потреби народу, в ширшім або вузшім розуміню. Від умілости сього відзиву залежало дуже богато, коли Хмельницький хотїв, аби його піддержали. Він, як відомо, звернув ся наперед до Запорожської Січи і Татарів. Запорожцї прийняли радо думку повстаня, бо се був вічно рухливий елемент, по свому радикальний, що нїколи не міг бути вдоволений своїм становищем. Се можна бачити довго перед Хмельницьким і ще довше після того.

Розвідка ся читана була на історичнім семинарі проф. Грушевського у Львові.

Положінє Запорожців, що жили найбільш із добичі, після 1638 р. було навіть дуже прикре, заборонювано їм всяких походів на Чорне море, — тож не диво, що на перший поклик чигиринського сотника відгукнули ся похвалючи його проєкт.

Поміч Татарів була довший час непевною, вони боялись ризикувати, хотіли бачити, чи новим повстанцям ліпше поведеть ся як давнійшим.

Але головно треба було придбати сили самої України. Треба було відкликатись до всіх козаків і тих що жили по Україні за реєстром, а з ними й до ширших мас народа.

Коли Хмельницький міг видати такий зазив? Думаємо, що скоро, ще перед Жовтоводською битвою, бо він як добрий полїтик не був би зважив ся ризикувати з своїми хоч певними, але не дуже великими силами. Таким завчасним порозумінєм можна-б пояснити се, що так скоро реєстрові козаки покидають польську сторону і переходять на сторону противників.

Знані дотеперішні жерела нїчого про се не говорять і з них виходить, що повстанє вчинилось якось дуже автоматично. Навіть Величко, хоч подає листи, які мав Хмельницький писати з Січи до ріжних осіб, не говорить про такий зазивний лист перед походом. За те він наводить широкий унїверсал, що його Хмельницький мав видати після Корсунської битви під Білою Церквою в червню 1648 р. (числа не подано).[1])

Погляд на історичну вартість сього унїверсала був серед істориків ріжний, відповідно тому, який був загальний погляд на саму лїтопись Величка, специяльно про першу її частину і подані тут документи. Перші історики України прийняли сї документи як автентичні. Згаданий унїверсал придибуємо в „Історії Руссов", в збірці Туманського, у Симоновського, Маркевича. Навіть редактори V т. Актів Западной Россіи надрукували його як цінний документ. Иньші історики висловлялись більш критично що до сих документів і квестийонували їх автентичність і певність.

Костомаров у своїх моноґрафіях став на посереднім становищу. Ось що він говорить на однім місци: „Сим жерелом можна користуватись не инакше як з дуже великою осторожністю, бо в нїм трафляють ся богаті анахронїзми й пізнїйші вставки.[2]) Се

---

[1]) Величко I, ст. 80—9.

[2]) Монографіи, т. XII, ст. 137.

одначе не перебивало Костомарову виписувати з Величка цілі сторони, не піддаючи їх ніякій критиці.[1]) Специяльно що до листів, то він не відважаеть ся прийняти їх цілком, але й рівночасно не відбирає їм всякої вартости. На одному місці монографії про Хмельницького говорить він: „Документи, уміщені в літописі Величка, часто фальшовані, одначе сї листи Хмельницького мають за собою більше правдивости, тому що знаємо з польських жерел, що Хмельницький провадив з Січи переписку".[2]) Що до зазивного листа говорить так: „В оригіналї сей універсал не відомий, а той що видають за оригінал скомпонований Хмельницьким, очевидно фальшивий або попсований оригінал".[3])

Подібно висловляв ся в різних місцях Максимович, уважаючи специяльно сей універсал фальсифікатом, зрештою цїнує Величка доволї значно.

В. Антонович признає велику вартість лїтописї Величка, в тому числї й його документам.

Останніми часами з'явилось в Словарі русских писателей с. Венгерова (т. V) статя про Величка д. Боцяновського, де він дуже підносить певність Величка.

Найострійше взяв сю справу российський вчений Геннадій Карпов.[4]) Він закинув документам Величка з часів Хмельницького на основі більш-меньш докладного аналїтичного розбора фальшивість і тенденцийне підроблене.

Сї ріжні відзиви властиве не мали основної підстави. Анї ті що уважали сї документи попсованими не могли довести свойого погляду, не маючи оригінального реєстру, також і критика Карпова цілком не виключає першої можливости, бо виказує лише поодинокі анахронїзми, не можучи звалити основи.

Ми тепер попробуємо се питане поставити на дещо міцнїйшій підставі, а се тим способом, що подамо дійстну, автентичну основу першого зазивного листа Хмельницького.

---

[1]) Те саме чинить і д. Еварницкій в своїй історії Запорозьких козаків.

[2]) Богданъ Хмельницкій т. I, ст. 81—2.

[3]) Богданъ Хмельницкій т. I, ст. 136 (3 вид.).

[4]) Начало исторической дѣятельности Б. Хмельницкаго. Приложеніе.

Львівський міщанин половини XVII ст. Самуіл Кушевич полишив по собі записну книгу,[1]) де посеред ріжного історичного й літературного матерňялу подибуємо пробу написаня історії козацько-польської війни в перших двох роках. На однім місци пише так: Jam vero ille (Chmielnicius) literis suis per vniuersam ferme Russiam missis etiam infimis seruitiis persuadebat, vt in apertam seditionem prorumperent...[2]) А далї подає зміст сього листа в oratio obliqua. Сей зміст подаємо низше і побіч нього свобідний переклад, неначе пробу реконструкциї тексту.

Зміст Кушевича:[3])

Ne vni Szembergio aut paucis praefectis[4]) in modum seruorum obedirent illi, quorum maiores neque legibus vllis, neque regibus obnoxii sola reuerentia excepta ita vixerunt, vt exactis quaqua vorsum Tartaris partem terrae occuparint possiderintque; nunquam sumpturos aduersus vim Polonorum remedia, nisi nunc, excusso penitus praefectorum iugo libertatem maiorum sanguine partam vindicarent, conuenturi[5]) in loca naturae miraculo munita, quae Borysthenes ad suae ostia vergens alluit; satis iam per tot annos ignauia peccatum, quod omnibus ornamentis ex lege regni publica spoliati libidini regii praefecti et, quod intolerandum, Iudaeorum crudelitati exponantur, erecti et viuidi pro ferocibus et

Свобідний переклад:

Не слухайте одного пана (Шемберга), не слухайте більше урядників, як невольники, ви, котрих батьки не піддавали ся ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його власть, та так жили, що вигнали Татар і зайняли частину землї. Ніколи не найдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цїлком ярмо урядників і не здобудете свободи, тої свободи, що наші батьки кровю окупили, і прийдете в неприступні місця на Дніпровім низу. . .

Доволї вже, такі лїта, ми не дбали, що нас обдертих з всякої признаки публичного права покинено на самоволю королївських урядників і, що найбільш годї терпіти, на визискуванє від Жидів. Нас чутких і живих уважають дикими і неспокійними, відважних

[1]) Рукопись бібліотеки Оссолїньских у Львові N. 2346.

[2]) Рукопись бібл. Оссолїньских N. 2346, ст. 163.

[3]) Похибки в стилїзациї виходять із брулїонного характера рукописи.

[4]) На иньшому місцї поправлено: ne vni praefecto aut paucis tribunis (ст. 101).

[5]) перемазано: congregaturi.

inquietis, strenui et praeclare meriti pro seditionibus (sic!) traducantur; iam vero nemini ignotum esse bona fortunasque Cosacorum et agrestium a militibus polonis exhauriri, coniugum filiarumque pudicitiam contrectari, omnibus seruitia, onera, labores contra antiquum morem imponi, at si quis tot iniurias publice aut priuatim exposuerit, in risu et contumeliis adhuc adfici, aut speciosa verbis re inania referri, in hanc dumtaxat curam intentis omnibus, vt Cosacorum gens extirpetur radicitus; enimuero militiam ipsam nuper authoritate reipubcae praescriptam infructuosam et intra fines tantum regni ignauam, cum verissimum sit, mari Euxino, velut regno suo, mille inter Turcarum discrimina accendi gentem suam et animari; solenne esse Polonis et inter arcana dominationis vsurpatum dissoluere popularem vbique statum et, vt alibi, ita inter nos praefectos instituere, non vt ciuitatibus et plebi hi magistratus legitime cum imperio praesint, sed vt oppida vi retinere possint; nec aliud tantorum malorum leuamentum, quam si Polonos proeliorum iam oblitos partim armis partim contemptu mortis frangerent, et si fortuna virtutem desereret, truncos illis corporum et cadauera obiicerent, animam et sanguinem suum non stationem imperatoribus conessuri, neque oppida pagosque aliquos,

і добре заслужених назвали нас бунтівниками. Сеж відомо цілому сьвітови, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їх жінок і дітей. Всїм накладають невольницькі послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публично чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подибле лише сьміх і зневагу; що найбільше — дістане порожні, безвартні слова. Всї уважають лише, аби знищити козацький рід.

Навіть військову службу річ посполита призначила нам від недавна безплідну, і ми в границях королївства тратимо козацьку відвагу, коли ж лише на Чорнім мори, серед небезпечностей від Турків, козацький народ росте, ширшає й живе.

Поляки поклали собі сьвятою цїлю своєї полїтики опановувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядників, як і де инде, не на те аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли задержувати міста.

На всї ті кривди нема иньшого способу, як лише зломати Поляків силою і погордою смерти, тих Поляків, що вже відвикли від боротьби; а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тїла й трупи, дамо не стациї а душу й кров нашим начальникам; не полишимо міст і нив, лише дорогу застелемо могилами. Я вже з тількох прикладів знаю, що сво-

sed sepulchra relictari; se iam tot exemplis didicisse nunquam minus, quam cum sine cura et hoste possidetur, tutam esse libertatem, quae erecto intentoque animo sub clypeo facillime defenditur, compendio; multum conducere, vt Polonos iam tandem, non per interualla ac spiramenta temporum, sed iunctis agminibus et vno prope modum ictu Cosaci agrestesque aggrederentur; hoc sibi videri non solum honestius, verum etiam ad salutem vtilius atque tutius, vt nimirum cum ferrum in visceribus suis grassari senserint Poloni, quotidie hostes in oculis habuerint, vrbes aut capi, aut terrore concuti viderint, — tum bellum odisse et pacem restituta Cosacis libertate amabunt; se non vitae, non facultatum parcum, periculis obiecturum, vtiliter expensa habiturum, dam et libertati et tranquillitati communi impendantur; nec ingredi animum suum vllam ante voluptatem posse, quam summis votis expetitos laborum fructus depturus.

бода найменше тодї певна, коли не маємо перед собою журби й ворога, а найлїпше боронить ся її в готовости й напруженю.

Дуже було б добре, аби вже раз на Поляків, не відкладаючи, сполучно, одним ударом Козаки й селяне вдарили. Мінї здаєть ся, що се більше честно, лїпше й безпечнїйше, коли Поляки почують залїзо у власнїй серединї, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити як здобувають ся і самим пострахом займають ся міста, — аж тодї зненавидять війну, вернуть волю козакам, аби мати спокій.

Що до мене, то не буду жалувати, нї житя, нї сили, готовий на всякі небезпечности, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потїшить ся скорше, доки не добуду сього плоду, що я в найвисшім бажаню собі поклав.

Так представляєть ся сей зазивний лист Хмельницького у Кушевича. Певно, великий жаль, що Кушевич подає лише зміст і то в oratio obliqua, одначе можемо сказати, що сей зміст повний, невкорочений занадто, тож може подекуди заступити автентичний лист.

Тепер на першому місцї треба-б застановити ся, чи Кушевич подавав сей зміст з оригінального листа, чи може маємо тут дїло також з яким фальсифікатом. Вперед можемо сказати, що се правдивий, автентичний зміст. Передовсїм не бачимо в нїм нїчого, щоб мало слїди анахронїзму або неправди, як раз нема того, що було

місцем зачіпки у Величка. Дальше проти неправдивости його говорить сучасність, бо Кушевич писав свої замітки найдальше в 1651 р., значить ся тоді, коли ледви щоб хто мав потребу підкладати листи. Вкінци є виразні сліди, що Кушевич мав у руках автентичний лист Хмельницького таки весною 1648 р. Ось що він пише в однім листї до свойого приятеля Станїслава Суліконьского: „Exemplar literarum, quas Chmielnicius in omnia Russiae municipia per emissarios edidit et quas tu habere cupis, iam nuper ad Jacobum Darchium, consobrinum meum, Gedanum transmisi.[1]) Caeterum summam illarum breuiter ad te perscribo... І далї наводить перших 6 слів поданого вище текста.

В тому самому листї, трохи низше, пише він: Caeterum dum haec scribo, Vladislaum, regem nostrum, Merecii in Lithuania mortalitatem compleuisse... accepi.

Сей лист міг бути зрештою переписаний найдальше в 1651 р. тому, що зараз найблизший брулїон листа до Юрія Віфенгофа писаний на певно в р. 1651.[2])

Так одже нема сумнїву, що маємо дїло з певним жерелом, що може кинути значне сьвітло на вияснене початку Хмельнищини і навіть на саму особу її героя.

Ще кілька слів про дату сього унїверсала. Ми вже висше висловили гадку, що зазивний лист Хмельницький міг вислати перед 3 мая. До того нас спонукує ще й се, що в самому тому унїверсалї нема згадки про яку небудь битву. Вкінцї Кушевич, пишучи про початок повстаня Хмельницького, в тому самому уступі, де наведений зміст унїверсала, говорить загально: adulto iam aprili (себ то: в серединї цьвітня) excusso imperatorum obsequio (arma) corripuerunt etc. Вкінцї згадка про смерть короля в листї Кушевича не може дальше відсунути дати, як на половину мая.

Будь що будь, се напевно перший унїверсал Хмельницького: видно з самого змісту.

Коли тепер схочемо зробити порівнанє сього листа з тим унїверсалом, що надрукований у Величка, то передовсім паде в око ріжниця дат, бо Величко поклав свій на червень. Зрештою Величко поводить ся з датами дуже свобідно, остаточно можна-б

---

[1]) Рук. Оссолїньских N. 2346, p. 101.
[2]) Ibidem, p. 102.

їх погодити. Коли одначе до того порівнаємо оба тексти універсала, то побачимо, що зазивний лист Величка лише подекуди нагадує поданий висше зміст. Певно, докладної паралелї годї потягнути для того, що одна сторона подана в скороченій формі. Ось ті місця, що окрім поодиноких слів, розсипаних по цілому листї, вже своєю будовою нагадують текст Кушевича:

. . . . хтѣй по вислуханю сего унѣверсалного ознаймения нашего.... прикладомъ старовѣчнихъ валечнихъ, славнихъ и многимъ околичнимъ народомъ страшнихъ продковъ своихъ станути мужественно и небоязно при всемогущой помощи Божіей противъ Поляковъ своихъ разорителей, озлобителей и супостатовъ.

Якіи зась Вамъ самимъ всѣмъ Малороссіяномъ отъ нихъ Поляковъ и Жидовъ, ихъ арендаровъ и любимихъ факторовъ по сее время дѣяли ся обиди, тяжести, озлобленія и разоренія тихъ ми тутъ не виписуемъ, поневажъ Ви сами о онихъ лутше вѣдаете и памятаете.

Кому зъ Васъ любима цѣлость отчизни Вашой... тотъ всякъ не яко отродокъ но яко зичливій і любозній сынъ отчизни своей, хтѣй по вислуханню сего унѣверсалного ознаймення нашего... неоткладне прибувати. Бо если не изволите запомогти намъ настоящой военной кампаніи, а Поляки насъ одолѣютъ; то вѣдайте певне, же и Васъ всѣхъ Малороссіяновъ безъ жадного браку и респекту, подлугъ давнего злаго намѣренія своего огнемъ и мечемъ зруйнуютъ и опустошатъ.... Лутше теди и благополезнѣйше намъ за вѣру свою святую православную и за цѣлость отчизни на пляцу военномъ отъ оружія бранного полегти...

Коли зважимо, що все попад наведені виписки можна назвати пізнїйшими вставками у Величковім універсалї, як се доказав Г. Карпов, так само й друга половина універсала, де є мова про перші воєнні події, то можемо зробити такі загальні висновки:

1) В універсалї Величка видно лише сліди сього правдивого листа;

2) Величко не мав під рукою правдивого універсала, але вже попсований доповненями, або цілком иньший;

3) він доповнив ще сей універсал своїми власними вкладками, вложивши в нього свої історичні й політичні погляди;

4) друга частина Величкового універсалу, про перші події, не має найменьшої основи, є лише пізнїйша вставка;

5) з порівняня обох універсалів що до своєї внутрішньої вартости треба першенство віддати таки Кушевичовому, як більш політичному й горячому.

Що до правдивого листу, видно, що він головно аґітацийний, має на цїли порушити як найбільші маси. При тому варто звернути увагу, які кривди виставляє він перед очи загалу, які домаганя й бажаня, який полїтичний сьвітогляд.

Наперед завважимо, що тут виступає славний козацький леґітимізм, коли Хмельницький покликуєть ся на вільности предків (libertas maiorum), одначе натиск на нього не такий значний, як се бачимо прим. у Величка, де подають ся цїлї історичні трактати. Помежи кривдами висовуєть ся на перший плян недостача правної захорони для козаків, видача на ласку комісарів, далї говорить ся про социяльні й економічні кривди, в тому числї й про Жидів, та про людську наругу; для козацтва відобрано можність житя й розвитку, заборонивши їм походів на Чорне море; взагалї Поляки хочуть козацький рід знищити, при тому й знести виборний лад (popularem statum), а присилають урядників, що мають не удержувати порядок по містам і над селянами, лише мають загарбати городи.

Сей останнїй докладний розділ міщан і селян від козаків виразно показує, що тут властиво Хмельницький мав на увазї інтерес самого козацького стану, його полїтичний погляд не сягав ще широко. Се видно також з першого уступу зазива, де кажеть ся, щоб не слухали одного чи більше комісарів, розуміючи при тому Шемберґа.

Єсть одно місце, де згадують ся також і кривди селян при козацьких (bona fortunasque Cosacorum et agrestium) і взиваєть ся їх навіть до бунту: vt Polonos iunctis agminibus Cosaci agrestesque aggrederentur.

Що найважнїйше, то тут, принаймнї в тім текстї, не бачимо цїлком порушеної релїґійної справи, як би її цїлком не було. Видно, що Хмельницький не надїяв ся великого руху під релїґійним покликом, як зрештою козацтво офіцияльно репрезентовало релїґійну ідею лише на дальшім плянї.*) *С. Томашівський.*

Хмельницький — непризнаний польський патріот.

Між польськими поетами перехідної доби від псевдокласицизму до романтизму займає окреме місце Тимон Заборовский не тілько своїм незвичайним талантом, але також тим, що теми майже

*) В попереднїм закралась похибка: на с. 3 ряд. 12 знизу зам.: реєстру треба: тексту.

до всїх своїх більших творів брав із українсько-руської минувшини. Його можна назвати попередником тої української школи, що так пишно розвила ся в добі романтизму і була одною з найбільше блискучих сторінок у історнї нової польської лїтератури. Ось декілька звісток про житє сего поета. Тимон Заборовский родив ся 18 цьвітня 1799 р. в Галичинї, в Чортківськім циркулї, в селї Лишківцях, де батько єго був дїдичем. Науки кінчив у Кременецькім лїцеї. В 1817 р. подав ся до Варшави, де два роки працював у бюрі державної ради (Rada stanu). Покинувши бюрову роботу вернув у рідне село і тут провів решту житя, занятий лїтературною працею. Д. 20 марта 1828 р. втопив ся в Днїстрї в нападї мелянхолії. Ще живучи в Варшаві надрукував у часописї „Ćwiczenia naukowe“ 1818 р. чотири части своєї, на великий розмір задуманої поеми із староруської історнї пз. Dobremir i Aniela, Aniela i Dymitr, Jamedyk Błud czarnoksiężnik ruski i Chrobry pod Kijowem. Більша часть єго праць лишила ся в рукописах. Частину тої рукописної спадщини видав Сєнькевич в Пулавах 1830 р. пз. Dumy podolskie.

В рукописнім віддїлї бібліотеки Оссолїнських у Львові є також кілька томів рукописних творів Заборовского, по части в автоґрафах, по части в сучасних копіях. Між тими творами варта особливої уваги єго траґедия „Bohdan Chmielnicki“, що знаходить ся в Оссол. рукоп. N. 489, к. 29—50. Ся траґедия цїкава для нас не так своєю будовою (псевдоклясичний шаблон), або поетичною вартістю (вона не велика), як радше тим розумінєм характеру і плянів Хмельницького, яке автор поклав основою свойого твору. Ми не беремо ся розсуджувати, на скілько те розумінє є витвором власної фантазиї Заборовского, але не можемо не висказати думки, що могла тут бути якась крихітка традициї, котра держала ся серед дрібнїйшої подільської і української шляхти. Ся шляхта з давна нелюбим оком дивила ся на бутних маґнатів і могла навіть в Хмельницькім бачити не так ворога Польщі і польського народа, як радше ворога тих можновладців. Відси дуже близько до такої концепциї, що Хмельницький бажає вигубити можновладство на Українї властиво для добра Польщі, бачучи в тім можновладстві терновий пліт, що дїлить Польщу від Руси. Розумієть ся, ми не маємо доказів на те, чи була як раз така традиция про Хмельницького серед польської дрібнїйшої шляхти, але факт її нелюбови до маґнатів безсумнївний; ся нелюбов, ся окрема дрібношляхетська традиция просьвічує

між иньшим майже у всіх історичних працях недавно помершого польсько-українського історика Антонія Ролле.

Та сяк чи так, а траґедия Заборовского про Хмельницького варта деякої уваги і через те ми подаємо тут її зміст і наводимо дословно деякі характерні місця. Траґедия ділить ся на пять актів і діється ся над Смотричем, проти Каменця. Автор ось як характеризує місцевість: „З одного боку ріки скали увінчані стародавнїм лїсом, з другого боку видно домик на горбі, також схований в лїсї; в прогалинах між горами видно далеко вежі Каменця“. Часу, коли дієть ся акция, автор не подає, та з тексту видно, що вона повинна відбувати ся весною 1653 р. між шлюбом Тимоша Хмельниченка з Лупулївною й єго смертю. Смерть Тимоша автор переносить із Сучави під Каменець і довершуючи одну поетичну ліценцию другою кладе сюди також смерть самого Хмельницького, а причиною сеї катастрофи подає — зраду Виговського. Отсе й є головний зміст поеми, а тепер поглянемо на її будову і на характеристику поодиноких осіб. Тих осіб, звичаєм псевдокляснчної драми, не богато, всего чотири: Богдан Хмельницький, єго син Тимофій, жінка Тимофієва Гелєна і Водович, гетьман козаків, а крім них німі особи — жінки і лицарі, що прийшли з Тимофієм із Волощини.

Перша дія: Ситуация така: Тимофій приходить з молодою жінкою з Волощини під Каменець і хоче вдарити на місто, але старий гетьман Водович приносить йому розказ від батька, щоби стояв тихо і ждав його є козаками. Тимофій нетерпеливий, він горить бажанєм — помстити ся на Поляках за смерть матери і за власний сором. Водович говорить йому, що вже близька мета:

Polska staje się łupem narodów sąsiedzkich:
Poznań, Warszawa, Kraków w mocy wodzów szwedzkich.
I jeden że Czarnecki uchodzący z pola
Z garstką ludzi zatrzyma potęgę Karola?
Bohdan Chmielnicki swego już dopina celu,
Wywróci władzę orłów dumnego Wawelu,
Pospiesza nasz połączyć buńczuk z mieczem Wazy.

Хоч і як не рад, Тимофій згоджуєть ся дожидати батька. В другій яві — розмова Тимофія з Гелєною. Тут Тимофій — ґалянтний і сантиментальний лицар, Гелєна — невинна душа, повна любови і героізму. Тимофій любить її дуже, але єго душа сумна: з малку поєний думками про пімсту він чує, що взяв її на горе, але Гелєна готова з ним і на смерть і в тій рішучости йде до

хатчини спати. Тимофій лишаєть ся сам, хоче заснути на камени, але нараз зриваєть ся буря і він ховаєть ся під дуба.

Друга дія. Богдан, сам, поперед війська, не зважаючи на погану дорогу і бурю, прибіг побачити сина. В монольоґу він називає себе „ofiara dumy panów i gminu zaślepień“. Побачивши сина він радіє, оповідає йому про свою подорож сюди. Тимофій рад усе зробити для батька, але хотїв би знати єго пляни.

BOHDAN.

Pod skały te chodź, synu, i usiądź koło mnie.
Abyś mię pojął, słuchać staraj się przytomnie.
Tysiącem dróg, lecz jednym zawsze idę czołem:
Polska moim jest krajem, a wolność żywiołem.
Zniszczenie władz nieprawych, które światem rządzą,
Pierwszą było, ostatnią jest Bohdana żądzą.
Miłość swobód w tem sercu zawrzała najraniej.
Jak ojczyznę kochałem! Jak żyć chciałem dla niej!
Te uczucia na panów polskich niosłem dwory,
Mniemałem w stróżach swobod znaleść i cnot wzory.
Mojej młodości nagle zniknął sen uroczy,
Zaraz mi duma możnych otworzyła oczy.
Podejrzałem wolności pozór ozłacany, —
Coż postrzegłem przelękły? jarzmo i kajdany.
Już i wtedy tajemnie w moich piersiach stała
Ta nienawiść poddaństwa, tak dzisiaj zuchwała.
Nie mogłem patrzeć niemy na ucisk spółbraci,
Których w zwodniczej bóstwa jakiegoś postaci
Ten możnowładztwa potwór przygniatał stugłowy,
I mamiąc, niewidome musiał czcić okowy.
Mniey czułem kraju nędzę nie patrząjąc na nie;
Wtedy i miłość moje słodziła wygnanie.
Ogniste Krymu słońce w czarownym ukryciu
Świeciło jednej szczęścia chwili w moim życiu.
Żal za ojczyzną w sercu polskim utajony
Tłumiłem dla pokoju i dla szczęścia żony.
Lecz i tam prześladowców oczy mię dostrzegły,
Gdzie śród wolnego ludu żyłem niepodległy.
Okropny gwałt, na który świat się cały wzdrygnął,
Uderzył mię, ocucił i los mój rozstrzygnął.
Bicz na gwałty i zbrodnie moim stał się godłem:
Wrogów swoich do stanu takiego przywiodłem,
Że powinni by mojej dziś litości żebrać,
Bym raczył jeszcze nędzne życie im odebrać.
Kiedy się wszystkich uczuć ludzkich już wyzuli,
Na zgon ojczyzny własnej dziś patrzą nieczuli,
Sami pierwszy nieszczęścia jej rzuciwszy zaród,
Żyją jeszcze, a cały przez nich ginie naród.

Ocalenie swobody Pospolitej rzeczy
Zawisło od Karola i od szwedzkich mieczy;
Nową mu grozi burzą z pod Tatrów Rakocy,
A nikt przeciwko takiej nie wspiera się mocy.

TYMOTEY.

Ktoż by litość nad losem narodu okazał,
Który się hańbą okrył i sam zbrodnią zmazał,
Gdy śmiał ubóstwiać sprawcę zbrodniczego czynu?
A któż by go dopiero mógł wspierać?

BOHDAN.

Ja, synu!
Skoro tyrańskiej władzy gmach do szczętu runie,
Po tym ostatnim kary wywartym piorunie
Błyśnie dla Sławian wolność i pokoju zorza
Od morza Bałtyckiego do Czarnego morza.
Jakie przemiany losów i nieszczęść koleje
Przetrwał ten wielki naród, a dzisiaj niszczeje!
Kilku to ludzi chciwość znaczenia i skarbów,
Zręcznie się wyłamawszy z prawych rządu karbów,
Lud w poddaństwie trzymając a króla w niewoli,
Sprawczynią jest dzisiejszej kraju smutnej doli.
Wylągłszy się pod cieniem udaney pokory,
Wskrzesiła nieporządne seymy i wybory;
Ciemnotą ludu światła, silna przez niesnaski,
Chwyciła i buławy i seymowe laski.
Glińskiego zgon okropny, upodlenie Kmity,
Nawet zamach Zborowskich zawczasu odbity
Nie odstręczył, i owszem, popchnął innych wielu,
Ostrzegłszy ich, ażeby zręczniey szli do celu.
Ci zamiast co by mieli węzłem świętej zgody
Pobratnić, zbliżyć, jednać i łączyć narody,
Silnym rządem umacniać, aby kiedyś pod nim
Stały się kiedyś groźne mocarstwom zachodnim, —
Widokiem tylko własnych stąd zysków zajęci
Wskrzeszali w nich uspione ku sobie niechęci.
Najbardziey ich łudziły wzrok łupieży chciwy
Sączące miód i wino góry, żyzne niwy,
Bogactwa błogich Dniepru, Bugu, Dniestru brzegów.
Jakich że nie ważyli środków i wybiegów,
Aby swobodne ludy tych gór, pól i lasów
Jątrzyć, do krwawych z sobą wyciągać zapasów,
A tak [i u]pragnionych kosztować słodyczy,
Prawa własności prawem zgwałciwszy zdobyczy.
Miecz i zdrady do tego im musiały służyć;
Świętey kościoła nawet władzy śmieli użyć.
Wezwali zakon, który do podstępu skory,
Podłe zamysły kryiąc świętemi pozory,

Co miał pomiędzy ludem światło wiary szerzyć,
Nauczył go w ich słowa, w ich Boga nie wierzyć.
I tegoż to zakonu powierzyli pieczy
Młodź sławiańską, nadzieję Pospolitey rzeczy.
Przezeń krwawy niepokój wszystkiemi podstępy
Nieśli aż na swobodne Zaporoża kępy,
Śmieli i na Bohdana targnąć się zagrody,
Śmieli — i krwią zuchwałych zlane Żołtowody,
Gdzie sromotnego czynu sam ubiłem sprawce.
Klęską ich sławny Batów, popłochem Piławce,
Były tylko pogróżką wielkiego zamachu,
Który miał zwalić ogrom tego zbrodni gmachu.
Musiała upaść Polska, lecz z jey gruzów musi
Powstać gmach połączoney razem z Polską Rusi.
Ten zamiar z mieczem w ręku i z praw ludzkich księgą
Całą Sławianów myślę popierać potęgą.
Moim orężem wolność, wolność moją tarczą!
Jeśli mi w tym zawodzie lata nie wystarczą,
Których mi los przeciwny może mało liczy,
Syn móy spełnienie dzieła po mnie odziedziczy.

Ми привели навмисно сю довгу тираду, бо вона — найцікавійший уступ в цілій драмі. Як бачимо, автор бажав тут зробити Хмельницького патріотом по свойому серцю. Не завадить пригадати, що Заборовский ще жив у Варшаві в часї, коли там по довших приготованях утворила ся перша патріотична польська конспірация (зимою 1819 р.) з метою відбудованя Польщі. Се було так зване „Wolne mularstwo narodowe“, котре 1821 р. перемінило ся на „Narodowe towarzystwo patryotyczne“, що сіткою конспірациї покрило всї частини давньої Польщі від Варти аж до Днїпра і швидко числило до 5000 членів. Чи належав Заборовский до тої конспірациї, сего не знаємо, але те певна річ, що думки, які він тут вкладає в уста Хмельницькому, а власне думка про звязок України з Польщею по зваленю польського маґнацтва, були провідними думками тих конспіраций (див. про се M. Mochnacki, Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831, wyd. 3. Berlin 1863, t. I, 226, 233, 251, 268, 274, t. II, 1—20). Також і на Українї в ту пору почали будити ся думки про федерацию, про Словянщину, а вірші Заборовского можуть бути доказом, що вони доходили також до декого з молодшої і поступовійшої польської шляхти.

Чуючи ті батькові слова Тимофій радуєть ся; йому робить ся лекше на душі: тепер він вільний від ролї кровавого мест-

ника, бо бачить перед собою висшу, гуманнїйшу мету. Йому здаєть ся, що єго мати кличе до него з могили:

Za oyczyznę, za ludzkość, za ludów swobody
Tym orężem walcz, godnym stań się tey nagrody!
Występni za występek, co ich tylko plami,
Znaydą karę w przepaści, w którą wpadli sami.

Богдан посилає його до війська а сам лягає спочити.

Трета дїя. Богдан сам, він дожидає Виговського з козацьким військом, боїть ся єго зради і просить у Бога підмоги. Він покликаєть ся на Чарнецкого, Любомірского і Потоцкого, котрих мав у руках і випустив на волю, на доказ, що ним не кермує особиста злість анї бажанє зиску.

Jaki w Polsce pan możny, jaki świata książę
Tych skarbów, tego blasku mi nie pozazdrości,
Których ja się wyrzekam dla dobra ludzkości?
Od Tatrów aż po Kaukaz wszystkie wschodu kraje
Los, gdybym chciał mu służyć, zaraz mi poddaje.
I nie miałżebym mojej czem nasycić dumy?
Gdziekolwiek stąpię, zbrojne stają zaraz tłumy,
Służą te światu straszne, mnie powolne Hany.
A gdziekolwiekbym zwrócił buńczuk na pogany,
Wciąż by ustępowały krajów ich granice,
Drżały by mury chińskie i Persów stolice;
Indyanin mi złoto, Arab słał by perły,
Reszty ubogich krajów mógł bym wzgardzić berły.
Ja takiey sławy nie chcę, tych skarbów nie cenię,
Moją sławą — mojego kraju wybawienie,
A skarbem wolność, wolność i syn mój jedyny.

Він бажає все посьвятити для вітчини.

Oto wojną domową cała Polska gore,
Śmiertelne na nią Karol zamachy wymierza.
Spiesz, upadającego wspieraj Kazimierza!
Nie wahay się kraj chroniąc od zguby ostatniey
Do związku w Tyszowicach ściągnąć ręki bratniey.

Але про те він вагаєть ся, хоче ще зачекати, і се, в розумінню автора, є єго траґічна вина. Надходить Тимофій, Водович і волоське лицарство. Водович явно висловляє побоюванє, щоб Виговський не зрадив їх. Військо хоче вдарити на Каменець не дожидаючи Виговського. Богдан боронить Виговського і в промові до лицарства заохочує Волохів до боротьби з можновладцями, що не тільки Українї, але й Волощинї дали ся в знаки.

Аж ось чути шум і труби — се певно прийшов Виговський! Усї відходять до табору.

Четверта дїя. Гелєна вибігає з хати зі своїми подругами, чуючи в таборі крики і стріляне і не знаючи що се значить. Вона догадуєть ся, що се прибув Богдан з військом і хотїла-б привитати ся з ним. Надходить Водович і оповідає їй, що Виговський зрадив Богдана, напав на табор і вирізав лицарство. Богдан і Тимофій з невеличкою рештою виперли його з табору і змусили до втеки. Гелєна в розпуцї біжить шукати свойого мужа, щоби з ним разом подїляти его труди і небезпеки.

Пята дїя. Богдан з рештою лицарів відступає перед напором, бороняча ся. Він велить покликати Тимофія і хоче нічю тїкати під Львів. Надходить Водович і оповідає йому, що Тимофій разом з Гелєною, обскочений ворогами, з високої скали кинув ся в Смотрич і загинув. Богдан велить Водовичеви збирати решту лицарства і тїкати на Січ. Водович відходить, Богдан проголошує моно льоґ:

Jam jednak ciebie kochał, niewdzięczny narodzie!
Ciebie chcąc dźwignąć, burzę wzruszyłem na wschodzie.
Za wolność gnębionego jarzmem niewolniczem
Strasznym się uzbroiłem na tyranów biczem.
Dla ciebie — wy mi, nieba, świadkami jesteście —
Wszystkom poświęcił, syna własnego nareszcie.
Co? Tyś dla dobra kraju tyle krwi wytoczył?
A z jegoś się obrońcą teraz nie zjednoczył?
Przed temi twojej sławy gasnącej widziadły
Wyznaj, nie wstydź się, wyznaj, dzisiaj już upadły,
Zaślepiony, za blaskiem jakiey szedłeś gwiazdy?
Za coś te na ojczyznę sprowadził najazdy?
Głos to cię konających pyta i oskarża.
Wyznaj! Za gwałt iednego nad tobą nędzarza,
Za odmówione tobie od monarchy wsparcie
Mszcząc się, krew twoich ziomków i łzy piłeś, czarcie!
Tak śmiałeś kraj ojczysty wydać na rozboje
Tych, co sami zdradzają zaufanie twoje,
Tych, pod których dziś wreszcie przeniewierczą stalą
Ostatniey się potęgi twojey gruzy walą,
I którzy dopełnieniem tey dowodzą zbrodni,
Ile wolności, ile swobód byli godni.

Прибігає вояк і доносить Богданови, що вороги обступили їх з усїх боків, що втека неможлива, що Водович погиб. Богдан відсилає його на становище, а сам хоче ждати смерти з рук Ви-

говського, але сей не надходить. Траґедия кінчить ся Богдановим монольоґом:

O ziemio, tylu wrogów zniszczona najazdem,
Coś była długo światła, męstwa, cnoty gniazdem,
Upadłaś, Polsko! Władzy przemożnych poddana
Chcącego się ratować odparłaś Bohdana.
Przynajmniey, kraju srogi ale zawsze miły,
Nie odpychay mię teraz od swojey mogiły.
Przebacz mi zbrodnie moje, jak ja tobie winę!
Ty jej ofiarą padasz, ja za wolność ginę.

Автор не договорює, що стало ся з Богданом, та можна догадувати ся, що він сам убив себе. Як бачимо, супроти нинїшнїх понять композиция драми наївна, дитиняча, а цїла пєса цїкава хиба незвичайним зрозумінєм характеру Богданового і запалом до свободи, в котрім можемо бачити відгомін ідей великої француської революциї і Шіллєрових тираножерних драм.

Др. Іван Франко.

Німецька дісертация про Хмельнищину.

Припадково дістав я з антикварнї Шапера (Schapper) в Ганновері німецьку дісертацию, скільки знаю — не звісну в літературі Хмельнищини: Die erste Phase des Aufstandes der Kosaken unter Chmielnicki in den Jahren 1648—9. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doctorwürde bei der philosophischen Facultät der Universität zu Leipzig von Franz Nuoffer aus Wongrowiec, Липськ, 1869, ст. 47. Автор — католик з Познаньщини, правдоподібно — Поляк, студийовав в Монахові, Берлїнї й Вроцлаві. Розумієть ся, його дісертация не може мати наукової вартости тепер, та автор не претендовав на неї, здаєть ся, і тодї, як її писав. Нотуємо її для бібліоґрафії Хмельнищини.

Автор починає поглядом на історию козачини — се у нього займає половину брошюри (с. 1—20): він стоїть на традицийнім становищу польсько-козацької історіоґрафії, сполученої докупи досить ориґінально. Полуднева Україна по татарськім спустошеню залюднена з Польщі і Литви, козаки переважно складались з дрібної польської шляхти, Русини були тут als ein Zusatz до них; першим орґанїзатором козачини був Лянцкороньский, реформатором Баторий. Причинами незадоволення козаків було посту-

пованнє польської шляхти, що ріжними способами їх утискала; до повстання їх привели три фактори: маґнати, єзуїти і Жиди. Рівнож в самім повстанню Хмельницький мав заміри як найспокійнїйші, хотїв щиро прийти як скорше до згоди, тільки неустанно провокувала його шляхта і нарештї примусила зірвати з Польщею й шукати помочи у Москви.

Історня козачини перед Хмельницьким оповіджена поверховно і хибно, в залежности від каламутних джерел. Для Хмельнищини автор користає з лїпших джерел, і його оповіданнє виглядає, особливо з фактичного боку, без порівняння лїпше. Він користав з актів, виданих в київських „Памятниках“, з Ґрабовского (Wspomnienia ojczyste), Нємцевича (Zbiór pamiętników), з хронїк і мемуарів Еміоловского, Натана Ганновера, Коховского, Рудавского, Ґрондского, Пасторияя, при кінцї покликуєть ся і на Акты Южной и Зап. Россіи, але Księga pamiętnicza Якуба Міхаловского, видана ще 1864 року, зісталась, очевидно, авторови невідомою, і деякі з листів, видрукованих в нїй, він цитує з silva rerum 1629—1649 р. „Варшавської біблїотеки“ — очевидно ординациї Красїньских, ч. 518. *М. Грушевський*

Портрет Хмельницького з вид. 1683 р.

(до портрету).

Поданий в сїй книжцї портрет Богдана Хмельницького репродукує, в великости ориґінала, ґравірований портрет його, виданий в книзї Elogii di capitani illustri scritti da Lorenzo Crasso Napoletano barone di Pianura, Venezia, 1683, 4°, на с. 334. Портрет сей звістний в лїтературі (Ровинскій Словарь русскихъ гравированныхъ портретовъ, 1872, ст. 171, Київська Старина 1882, I с. 228 — замітка про портрети Хмельницького) і ми публїкуємо його як доповненнє колєкциї портретів, поданих В. Антоновичом в книзї Историческіе дѣятели юго-западнаго края, де подано шість ґравірованих портретів Богдана Хмельницького.

Ґравюри XVII в. для Хмельницького дають два типа. Один іде від портрета Вільгельма Гондіуса, зробленого в Ґазї і друкованого в Ґданську 1651 р. — портрет більш як по пояс, Хмельницький має на голові низеньку, з невисоким верхом шапку з двома перами, з під шапки на чоло виходить кінець чуба,

в правій руці булава, в лівій шабля. Сей тип повторюєть ся на ґравюрі Воусмана, описаній у Антоновича (ор. с. с. IV) і на чотирох ґравюрах, опублікованих у ньогож; низенька шапка з двома перами, чуб, подробиці кереї, що має на собі Хмельницький, доводять ясно, що ми маємо тут копії з Гондіуса. Иньший тип дає ґравюра 1683 р., що ми тут подаємо, і дві ґравюри подані у Антоновича; на них Хмельницький має гостроверху шапку без пер (татарську), з роспоріхом на переді, в руках не має нічого, деталї кереї відмінні від Гондіусового типу і ідентичні на всїх портретах сього другого типу; є ріжниця і в підписах: перший тип підписуєть ся Bohdan, другий — Boguslaus — Bogislao, і портрети мають вісьмокутні рамці. Лице на портретах сього другого типу теж має спільні прикмети — великі очі, високі брови, велику прогалину між усами, круглу, зле зроблену бороду, і „воло". Прототипу їх вказати не можемо; портрет Elogii є копією, на се вказує, що на рамцях портрету Хмельницький названий Bogislao, а в текстї Bogdano; рівнож портрет, поданий у Антоновича по стор. 28 (вид. 1885), є теж копією (на се вказує тип лиця, що є nec plus ultra в сім типі, і з нього не могли-б вийти ті иньші дві ґравюри; чи третя ґравюра (у Антоновича по с. 30), досить давня і найлїпша що до рисунка, могла бути заразом прототипом для двох других, чи виходила з протипипа спільного з иньшими, то годї сказати.

Чи є се другий тип типом самостійним? Для мене се не певно. Коли виключити відмінну шапку, инакшу форму застїжок кереї, брак зброї, то і в убранню і в лиці ми маємо богато спільного; деталї лиця в другім типу подобають на утрировані деталї першого.

Портрет Гондіуса має всї познаки автентичности; найлїпший доказ — се козацький герб уміщений на полї — герб (козак з мушкетом) з корогвами і гарматами і руськими буквами: Б. Х. В. Е: К. М. За. При деяких непоправностях в рисунку, лице повно значіння і змісту, деталї побутові дуже вірні; самі непоправности рисунка (особливо в талїї) вказують на те, що се вірна копія місцевого утвору, що, як звичайно, цїлу вагу клав на подібність лиця і аксесуарів, але був слабий в рисунку тїла. З усїх портретів ґравірованих і писаних тільки він може дати хоч яке небудь понятє про вигляд Хмельницького. На жаль, в Галичинї чомусь популярність у нього перебила перерібка пок. Матейки, що й видаєть ся звичайно як портрет Хмельницького (вона подана нпр і в популярнім оповіданню про Хмельницького, ви-

данім минулого року Просьвітою. Тим часом се перерібка дуже довільна і цілком зміняє вигляд Хмельницького: у Матейки се бутний, своєвільний роскішний польський маґнат, у котрого трудно доглянути якогось глубшого змісту в фізиономії, у Гондіуса суха, кістлява твар з незвичайним виразом скупленої енерґії й сильної волї. Розумієть ся, артистичний коментар Матейки цілком не сходить ся з історичною фіґурою Хмельницького.

О. Г ий і *М. Г.*

Наукова хроніка.

Нове жерело до історії Хмельниччини[1]).

Stanisław Temberski — Roczniki wydał Dr. Wiktor Czermak (Scriptores rerum polinicarum tomus XVI continet Stanislai Temberski Annales 1467—1656), Вид. Історичної Комісиї крак. Акад. Наук, Краків, 1897, с. 86+388.

I.

В 1621 р. славний тодї лїкар Севастиян Петрицкий записав 2000 золотих для краківської Академії. Проценти від сих грошей діставали „історіоґрафи“ сеї Академії, що обовязані були за те записувати історичні події, краєві й заграничні. Оден з перших покористував ся з сеї фундациї Станїслав Темберский.

Про житє його знаємо не дуже богато. Бакаляврои він став у 1635 р., значить родив ся зо 20 років перед тим. Далї вчив ся він у Падуї, а від весни 1643 р. був професором крак. академії, 14 років. У 1646 р. став сьвященником і канонїком, у 1658 перейшов до Перемишля, де дістав канонію. Помер у 1678 чи 1679 р.

Темберский був собі чоловік звичайний, але при тому характерний і сьміливий, що видно з того, як він боронив привілеїв крак. академії перед урядом сьвітським і навіть духовним.

[1]) З історичного семінара проф. М. Грушевського в Львівськім унїверситетї.

Д. Чермак показав докладно його дїяльність; вона дуже добре їлюструє тодїшнїй стан краківської академії, — та для нас се не важно.

По Темберскім лишило ся 17 друкованих розвідок і дві більші рукописи. Меньші розвідки не мають нїякої наукової вартости — се по більшій части панеґірики та статї релїґійні. Обі рукописи мають заголовок „Annales“; перша з них обіймає роки 1647—1656, друга 1667—1672. Д. Чермак думає, що Темберский написав і аннали 1657—1666 р., та рукопись або пропала, або доси її ще не найдено. Через те д. Чермак оголошує тілько першу рукопись, надіючись оголосити дальші частини разом, як найде ся тота рукопись, що її нема.

Видавець находить в анналах місця, котрі вказують, що Темберскій почав збирати історичні відомости ще перед 1641 р. Коли була написана перша частина лїтописи — годї сказати докладно; д. Чермак вважає певним тілько те, що до остаточної редакції її Т. взяв ся коло у Перемишлї, бо дедикацийна передмова до Академії, з котрою він посилав у Краків перший річник (1647), могла бути написана тілько коло 1660 р. В передмові тій Т. згадує, що вже має готове цїле десятилїтє, та від одного з наступників Темберского в урядї історioґрафа Академії, Бєжановского, ми знаємо, що дальших річників він не присилав. На думку д. Чермака, Т. скінчив їх межи 1660 і 1666 р., але в якім порядку — годї сказати; в них є чимало суперечностей, і воно вказує на те, що ріжні місця були написані в ріжні часи. Деякі місця навіть і в останнїй редакції не викінчені; в них повно прогалин, — очевидно, автор думав повписувати тут доповненя.

Видавець не признає виданій ним історичнїй працї великої жерельної вартости; але велика частина річників Темберского се його особисті спомини, про події, що він сам бачив, — і тут його річники жерело дуже важне й достовірне. Так н. пр. до історії краківської академії. Важні подекуди спомини Темберского і для історії Польщі в загалї, тим, що він показує події досить безсторонно і спокійно, хоч треба завважати, що ся безсторонність дуже часто росте в моралїзаторську говірливість на тему зіпсутя польської суспільности.

Що до історичного характеру, то лїтопись Темберского се щось середнє межи мемуарами і сучасними лїтописями в родї Рудавского, або Коховского. З одного боку в нїй повно особистих спомино́к; тут він дуже висуває наперед себе й ті події,

в котрих він брав участь, або людей, що їх знав. А з другого боку автор росказує про такі події з історпї польської й навіть заграничної, що про них міг знати тільки з устних або письменних переказів. Треба признати йому і те, що дбав про як найдокладнїйші інформациї, та збирав, як тільки міг, документи, акти, листи, реляциї, вписуючи їх у свої річники або в оріґіналї, або в своїм перекладї. З жерел письменних або друкованих, що ними користував ся Темберский, видавець не міг найти або докладно означити нї одного. Деякі схожости з представленєм Коховского та Рудавского (їх твори вийшли пізнїйше), д. Чермак виводить із спільних жерел.

Перші три річники лїтописи Темберского напечатані у д. Чермака майже без переміни, дальші дуже скорочені. Видавець пропустив усї місця, де говорить ся про заграничні справи, тексти листів, актів і реляций, уже надрукованих в иньших виданях, — нарештї й місця про річи мало важні для історика, або непотрібні вискоки й рефлексиї лїтописця.

Ми звернемо увагу лише на ті місця лїтописи, де говорить ся про Хмельниччину.

II.

Причини й початки повстаня Хмельницького описані в першім річнику лїтописи на ст. 43 і далї. Автор росказує про похід молодого Конецпольского і Лаща на Татар (про него ми знаємо з Księgi pam. Міхаловского ст. 5). Коли Конецпольский вертає ся доносить йому Чаплїнский, що Богдан Хмельницький має безправно великі маєтности й користує ся шляхетськими привілеями, зі шкодою для панських доходів. Заїзд, що був після того, Темберский представляє яко приїзд ревизийної комісиї, що її Б. Хмельницький гостив у себе три дни. Ревізори, підпивши собі, мали налаяти Богдана, загрозити втратою майна і взяти у него доньку „чи там служницю“ (сей уступ, що показує непевність Темберского, повторяє ся на ст. 44). Хмельницький жалував ся перед товаришами і подав письмо до самого пана хорунжого і до суду, опираючи ся на донациї батька Конецпольского та короля. Суд рішив в користь Чаплїнского; Хмельницький обертає ся до короля, — сей знає про його велике значінє і каже на його жалобу: Vel non habes frameam (шаблї) stupide? Про обертанє Хмельницького до сойму не ма нї

словечка. Натомісь дає Т. звістку (ст. 44) про приватний лист короля до Ал. Конецпольского в справі Богдана. Лист не поміг. Чаплїньский напирає на руїну Хмельницького, сей починає аґітувати межи козаками і для більшого послуху й поваги, краде на бенкетї у Федора Пировського привилею короля Владислава. Характерно і те, що у Темберского до бунту Хмельницького приставали богаті козаки та присягали, що краспе втратять своє житє, як віддадуть свої земські маєтки.

Далї, на ст. 45, Темберский росказує про дїяльність двох комісий польського уряду, що післав король з власноручними листами до козаків. Як каже Темберский, комісари зробили досить богато впливом королївського листу та деякими обіцянками, але в осени 1647 р. переговори розбились о козацькі домаганя, що їх Темберский досить широко показує яко „libertas cosacica". Чи не є се відгомін звісток про потайні зносини Владислава з козаками?

Про дальші події козацького повстаня аж до корсунської битви, Темберский росказує дуже коротко, про жовтоводську битву згадує лише кількома словами, не подаючи навіть, де вона була (ст. 82 і д.). За те про корсунську битву Темберский росказав докладнїйше — мабуть більше міг дізнати ся про неї, як про передущу. В сїм описї користував ся автор мабуть лише самими устними жерелами бо якось не похожі вони на звістні нам писані жерела. Але, як звичайно, устні жерела у Темберского досить баламутні і недокладні. Росказано про битву теж не найкрасше. Суперечність відразу: Т. каже, що аж на звістку про жовтоводську битву Потоцкий сполучив ся з Калїновским, а далї, що в польськім таборі до самого останку не знали про козацько-татарську згоду та радували ся.

З опису часу перед битвою в лїтописи, видно, що звістка Ґрондского (Hist. belli cos. pol. ст. 53) про каранє українського люду Поляками вірна (Ann. ст. 82). Але, як каже Темберский, український нарід не сидїв так тихо, як пише Ґрондський, а скрізь бунтував ся. Потверджує ся в лїтописи і звістка Рудавского (Annales ст. 8), що в таборі під Корсунем чекали підмоги Вишневецького і Лаща і через те здержували остаточну битву з дня на день, а тим часом пани забавляли ся і „польським звичаєм, тріумфували перед побідою" (Темберский, ст. 83). Козаки не хотїли виходити на герць, але за підмогою околичних селян поробили в лїсах засїки (Нємцевич Zbiór pam. V, 66). Тим часом у польськім станї іде рада, про котру Темберский

росказує досить широко і взагалї зовсїм згідно з доси звісними жерелами (з Коховским Clim. I, 36). Потверджують ся у Темберского і звістки Історії о презїльной брани (Костомарів Богданъ Хмельницкій I, 293) про те, що один козак звів польського гетьмана. Але в дальшім описї корсунської битви нема нїчого нового. Звістки Темберского про неї такі непевні, що він межи полоненими, котрих Татари повели в Крим, називає молодого Потоцкого (ст. 85), — а він же вмер зараз після жовтоводської битви! — та двох ротмістрів Гдешиньского і Раєцкого, про котрих знаємо що иньше з певного жерела (Міхаловский Księga pam. 17, 24). Чудно, що одного з тих ротмістрів, Гдешиньского, називає межи татарськими полоненими і Коховский (Clim. I, 38). Мабуть тут оба автори мали одно жерело. На се вказувала би й спільна в обох згадка про добрість Тугайбея. За те дуже докладні звістки про взятє в неволю гетмана Калїновского (Annales, ст. 86), — автор, бачить ся, мав їх від якогось чоловіка, близького гетманови. На се вказує виразне відокремленє того місця та його одноцїльність.

Перерваний опис корсунської битви оглядом внутрішнього заколоту в Польщі і заходів примаса. Є тут і звістка про оженєнє Хмельницького з Чаплїнскою. Перерва ся вийшла мабуть через те, що друга частина опису корсунської битви, від вичисленя татарських полонених (ст. 85 і 86) повстала пізнїйше від першої. Доказує се й повне викінченє кінця першої частини (Annales, ст. 84). Сим і можна витолкувати недокладність реєстра полонених.

Автор зовсїм не згадує про подвиги кн. Яреми Вишневецкого в 1648 р. та проби помиреня з боку Кисїля, а зараз описує пилавецький похід. Далекий від шовінїзму, терпкими словами він росказує про легкодушність, байдужість та роскоші панів. Про се дає він доволї цїкавих подробиць (ст. 89, 90) і яко патриот обурює ся. Але нового історичного материялу в представленю Темберского (ст. 84—90) не дуже богато. Він тілько згадує про сварки за головний провід, першу битву кладе на 21 вересня, попередні вважає тілько за герцї. Причину невдачі 21 вересня автор бачить у заздрости панів Вишневецькому, що через те й вийшов, зі своїми прихильниками, з головного табора. (В дійсности табори головний і Вишневецького вже перед тим були розділені, а розлука, що про неї пише Темберский, настала під Глинянами). За те дуже добре поінформований автор про подвиги Станїслава Вітовского, каштеляна сандомирського

(Annales, ст. 88 і д.). Се мабуть тому, що Темберский, будучи в 1648—1650 р. ректором академічної кольонії в Єдлинську, зійшов ся ближше з Вітовським (уложив був навіть панеґірик на його честь) і міг про ті події дуже добре дізнати ся з його власних уст. Що про те пилавецька кампанія описана не дуже то докладно, можна пояснити тим, що при великім заколоті в польськім таборі навіть самовидець Вітовский не знав докладно про стратеґічні рухи. Польського війська під Пилявцями було, як каже автор, 70.000.

Темберський не слїдить далї за походом Хмельницького, а росказує про події в Варшаві, при тім до Кисїля займає дуже різке й вороже становище (Annales 91). Подані ним подробиці про Камінець Подільський та волосько-турецькі справи нагадують трохи один лист зо збірника Міхаловского (Księga pam. 210, 211) і нема їх в иньших жерелах. Так само нї відки инде незвісне і якесь козацьке посольство в Варшаві з д. 9 жовтня 1648 р. Про него розповів Темберский, немов би посли говорили, що козаки хочуть покинути Хмельницького і знов піддати ся Польщі, за що їх пани приняли як гостей. Се все виглядає дуже неправдоподібно (Ann. 92).

Облогу Львова й Замостя збув автор кількома словами, та оповідає про чудесне спасенє Люблина. Кінчить ся другий річник лїтописи (з 1648 р.) уступом, що повинен був стояти зараз після описи корсунської битви. Тут автор дає два листи: один від примаса до турецького везира (Міхаловский Ks. pam. 69) і відповідь везира (в нїй сказано про лист везира до хана, де наказано покинути козаків — див. Рудавский Annales ab exc. Wl. IV, 21), а далї оповідає про індаґацию козацьких послів в часї конвокацийного сойму, себто в липню 1648 р. (Annales, 100—102). Знати зараз, що тут Темберский мав якесь писане жерело, обширнїйше від Дневника конвокациї (Міх. Ks. pam. 120), що росказувало головно про козацьке посольство. Послів питали на перед, хто позволив козакам зібрати ся в такій великій силї. За них відповіли Оссолїньский і Лещиньский, що покійний король міг позволити на се приватно. Далї питали послів про листи короля до козаків, бо сказано було в інструкциї (див. Міх. Ks. pam. 77), про його волю, аби козаків було більше як 6000. Канцлер і товариш його казали, що таких листів не дістали, — „cum tamen lateret anguis in herba“, каже Темберский. Самі-ж козацькі посли, коли їх питав соймовий маршалок, казали, що не дістали від Хмельницького нїяких коро-

лївських листів. Отже питали їх, хто їм наказав виходити на море. Посли й тут викручували ся тим, що не знають, але доказав за них Собеский (Марк, — як догадує ся д. Чермак). Його реляцию (що є в Міхаловского Ks. pam. 120), Темберский розмазав досить широко. Натомісь лист до козаків (див. Міх. Ks. pam. 85) значно скоротив. Після того Т. оповідає про відправу козацьких послів і згадує про лист кн. Заславского (див. Міх. Ks. pam. 89) та про пустошеня Кривоноса.

Як бачимо, кінець другого річника зовсїм хибно поміщений хронольоґічно. Але й що до змісту він не вяже ся з попереднним уступом, де росказано про справи Академії. Мабуть Темберский, вже після того як написав цїлий річник, одержав до тих подій дотичні жерела і не могучи такого великого уступу вставити в відповідне місце, зробив з него додаток в кінцї річника, додавши зовсїм не до речи на ст. 99 — „quam in Pilavecensi...“

III.

В початкових уступах III річника (1649), що майже увесь займає ся козацькими справами, Темберский оповідає (ст. 100, 110) про грабежі козацьких загонів, про втеку панів, далї про наради у Варшаві та про утворене комісиї. Згадує коротко і про комісиї в зимі 1648/9, про зносини Хмельницького з Ракочим, Москвою і Татарами та про дипльоматичні заходи короля, аби не допустити Хмельницького до спілки зі Семигородом і Москвою. Так само коротко росказано і про заходи короля для головного війська та про перші воєнні зачіпки. Автор від разу бере ся оповідати про облогу Збаража. В звістках його про збаразьку облогу та про зборівську битву нема нїчого нового, хоч з другого боку вони росказані досить обєктивно й докладно, так що тут стоять на рівні з лїпшими з дотеперішнїх наших жерел.

Згідно з Твардовским і обширнїйшим Дневником (Міх. Ks. pam. 448) Темберский оповідає про дни 10, 11, 12, 13 і 17 липня. Натомісць поминає напад 14 липня і проби помиреня Сефергази та Конецпольского. Треба завважати, що Темберский дуже старанно датує всї пригоди облоги Збаража, не так як Коховский (Clim. I,1 23) або меньший Дневник (Міх. Ks. pam 445). Тримає ся тут Т. хронольоґічного порядку так консеквентно, що серед опису збаразької війни росказує про

сучасні заходи короля, його похід із Люблина до Красноставу та невдачі польських підʼїздів (Annales, ст. 113). Обертаючи ся знов до збаразької облоги, Темберский росказує про козацький приступ 19 липня, зовсїм згідно з Коховским Annales Pol. Clim. I, 124, 125). Про дальших 10 день Т. оповідає згідно з більшим дневником, Твардовским і Коховским, але, на диво, не згадує нїчого про переговори, що вели ся за той час через Зацвилиховского і Яницкого. Далї оповідає Т. про королївський похід і тут стрічаємо нову подробицю, а то, що Хмельницький на короткий час вийшов з козацькою піхотою на зустріч королеви, викопав з того боку, відки йшов король, рів глибокий і довгий на 3 милї та прикрив його галузєм так, що годї було пізнати. Потім вернув ся під Збараж і зробив приступ 30 липня (див. Mix. Ks. pam. 454). Далї згадує Т. про напади 31 липня і 1 серпня, згідно з меньшим дневником (Mix. Ks. pam. 447), бо в більшім нема про напад 1 серпня (Ibid. 455). Натомісць Темберский не знає про кореспонденцию Хмельницького з Вишневецким, що є в більшім дневнику (Ib. 455—458). В останнїй частинї оповіданя про облогу Збаража (Ann. 116, 117) Темберский звертає увагу на вилазку Вишневецкого 5 серпня і на приступ 6 серпня, про нього росказує дуже докладно і при тому згідно з меньшим дневником (Mix. Ks. pam. 447, 448). Дальші дни Т. збуває коротше, після того каже про битву під Зборовом і зборівський трактат (Ann. 117—128).

Про зборівську битву Темберский росказав докладно, при тім потверджує звістку Storia delle guerre civile (ст. 152) і Рудавского (о. с. ст. 45) про признаня пійманого підʼїздом Заславських вояків Татарина, і звістку Твардовского (W. d. 80) про нове розпоряджене короля, аби військо поступало на перед (Ann. 117). Взагалї в оповіданю про сю битву Темберский годить ся з Твардовским, тілько що у Темберского нема промови короля до жовнїрів. Оба писателї не знають про те, хто перший сповістив про ворогів і оба так само оповідають про виступ війська з табору і його порядок. Тілько Темберский додає, що король наказав військам кн. Заславского лишити ся в давнім таборі, поки не перейде увесь обоз, і каже, що вбитих першого дня було 6000, а ранених у польськім війську 30000 (Ann. 118). Оба жерела росказують до кінця зовсїм рівнобіжно, — звістки йдуть однаково і в тім самім порядку одна по однїй. Навіть число козацького війська на початку битви подано однако в обох, тоб то 150.000 (Ann. 118). Ріжниця

тілько тота, що по словам Темберского козакам прийшло під час битви в підмогу тисяч сто, а по словам Твардовского півтора ста (l. c. 86). Лист короля до хана, наведений у Твардовского (l. c. 88), в віршованім перекладї, у Темберского (Ann. 121) подано по-латинї згідно з текстом у Рудавского (Ann. ab excessu ст. 47). Про битву другого дня, себто 16 серпня, у Темберского і Твардовского теж росказано в загалї однако. Тілько Темберский оповідає докладнїйше остатнїй і рішучий напад козаків. Про дальші умови з ханом і Хмельницьким росказано в обох майже ідентично, тілько що Темберский далеко докладнїйше виписав із жерела, — що безперечно мав і Твардовский, — про умови з Татарами і козаками. Умова подана в скороченю, зовсім ідентично з текстом у Єрлича (Latopisiec I, 105, 108). Окрім того Темберский дає в дуже попсованому видї назви міст, де мав списувати ся реєстр, а деякі пропускає (Ann. 137). І так пропускає Темберский Димер, Ямполь, з Погребищ робить Peterebiscia, з Коростишова — Константинів, з Ромен — Ратну, з Горностайполя — Остропіль. Видавець не порівняв тексту Темберского з нї одним иньшим текстом, то й уваги його вийшли трохи дивовижні, особливо увага N. 11. Далї Твардовский оповідає, що Хмельницький був дуже покірний для короля, а по Темберскому се було підле лизунство, — він пише, що Хмельницький тяг ся за королївськими ногами та з невільничою покорою просив пробачити йому й т. и. В жерелї спільнім, що його мали оба, Темберский і Твардовский, сего певно не було, бо в такім разї Твардовский, замісь довженного гриманя на Хмельницького, умістив би був con amore опис його лизунства. Як бачимо, тут Темберский не пішов за своїм жерелом. Нам бачить ся, що ми можемо пояснити, звідкіля взяв Темберский сей уступ. В иньших писаних або друкованих жерелах нема про се звістки, навіть у шовіністичного Коховского (Clim. I, 151 і д.). Значить ся, уступ узято з устної звістки, що з уважливої поведінки Хмельницького (Рудавский Annales ab exc. Wlad. ст. 21) зробила лизунську. Росказав сю байку Темберскому майже певно Вітовский, каштелян сандомирський, як згадано висше, знайомий з автором. Сего, „militem gloriosum“ (Ann. 88), ми вже пізнали під Пилявцями, де він буцїм то „двигав сам увесь тягар війни“. Такий порядний вояк міг росказати і сю побрехеньку, бо й так не богато мав що росказувати про свої подвиги під Зборовом, де він був певно і міг бачити церемонїю перепросин

короля Хмельницьким (Коховский Clim. I, 139, Temberski Ann. ст. 130).

Оповіданє Темберского про росходини військ і визволенє збаразького війська в загалї не дуже докладне, але він каже, що Хмельницький другий раз їздив до короля зі значними козаками (Ann. 128). Се дуже неправдоподібно.

З дальшими козацько-польськими відносинами Темберский не дуже добре обзнайомлений. Своє незнанє він латає гриманєм на Хмельницького (Ann. 129) і відразу бере ся оповідати про його зносини з чужими державами, не кажучи нїчого про комісию Кисїля й иньші пригоди 1649 р., що стали ся на Українї в часи збаразьких і зборівських боїв, як н. пр. походи Радивилла. Темберский тілько коротко оповідає про перший похід козаків на Волощину і так само коротко згадує про зносини з Турциєю і Москвою. В кінцї III річника (1649) подано in extenso пашквиль на канцлєра Оссолїньского п. з. Compendium consiliorum cancellarii Magni (див. Коховский Clim. I, 166) і відповідь канцлєра: Ad nugacem militem responsio, в далеко красшій редакциї від поданої у Міхаловского (Ks. pam. 476—483).

В четвертім річнику (1650) про козаків сказано дуже мало, згадано тілько загально про козацькі загони і їх провідників та повторено звістку про похід козаків на Молдаву (Ann. 145). Далї треба занотовати текст умови з Татарами (ст. 147), коротку згадку про козацькі пустошеня (ст. 152) і заяву сойму що до козаків (ст. 155). Ся заява, незвісна з відки инде, потверджує зборівські умови що до релїґійних справ і ухвалює виняти козацькі посїлости з під панської юрисдикциї, полишаючи иньші пункти до полагоди комісарям. Окрім того Єремія Вишневецкий, Александер Конецпольский, Любомирский і Лянцкороньский мають іти закладнями до козаків, аби запевнити вічний спокій. Легко догадати ся, що се фантазия.

IV.

На початку V річника лїтописи Темберского (1651) росказано про битви під Красним і Винницею (Ann. 160). Зроблено се недокладно і тенденцийно перекручено. Темберский знає про підступ Богуна з полонками під Винницею, але каже, що він був побитий і втїк до Хмельницького від Калїновского, — тим

часом відомо, що було противно. Далї говорить Темберский загально про обосторонні приготованя до війни (Ann. 161, 162, 164) і на ст. 165 наводить лист Кисїля з останнього дня лютого 1651 р. в справі побитя Нечая, — доси невиданий. Кисїль звалює на Нечая всю вину заколоту спокою і власної погибели та з'обовязує ся взяти на себе на ново комісию, коли його для сего завізве Хмельницький листом перед 12 д. марта. Окрім того Темберский наводить тут кілька иньших сучасних листів, але видавець пропустив їх, бо всї вони є в Міхаловского.

Далї Темберский оповідає дуже докладно про облогу красняньского замку (ст. 166) — уступ, що зовсїм не вяже ся з попередними. На него варто звернути увагу, пишучи про ті часи. Окрім того є друге оповіданє про винницьку битву, меньше докладне, але зовсїм противне першому, на ст. 160. Тут Темберский признає, що польське військо було побите. Таке невпорядкованє материялу і суперечність тим замітнїйша, що в сїм же річнику (ст. 161) Темберский подає і цїлком не правдиву звістку про сойм, що мав відбути ся в Берестю 1651 р. Про се говорить видавець широко в передмові ст. LXXVIII і приходить до переконаня, що Темберский мав дві реляциї про берестейський сойм і одну з них, через помилку, мабуть обробляючи лїтопись пізнїйше, коли вже про се не тямив, переніс до 1651 р. (Берестейський сойм, як відомо, відбув ся аж 1653). З сих двох прикладів ясно, що Темберский працював коло сего річника найменше двома наворотами. Звістка про битву під Красним, на ст. 160, певно іде з першої редакциї. Потім автор одержав якесь жерело, письменне або певнїйше — устне, про сї самі подїї тай помістив звістки з него в осібнім уступі, що виглядає немов екскурс, тим більше, що і початок його ось який: Ne vero ignoretur processus oppugnationis contra Neczaium factae, taliter successit negotium....

Після сего екскурсу Темберский оповідає далї (ст. 168), і записавши прибутє в підмогу Хмельницькому Нуредина з 10000 Татар, його похід із Богуславля до Білоцеркви і зруйнованє Татарами місточка Обухова, подає дипльоматичну корреспонденцию Кисїля й митрополїта Сильвестра Коссова з польським підканцлєром Радзєйовским. Із тих двох листів перший — від митрополїта ще не був виданий, так само як і дальша частина листу Кисїля (ст. 168, 169, — перша частина листу Кисїля є в Міхаловского ст. 619).

На ст. 170—185 Темберский оповідає про берестецьку битву і білоцерковську згоду. Сей епізод одноцїльний і взятий певно з якогось осібного жерела. На се вказує коротенька звістка, на самім початку, про винницьку битву, зовсїм відмінна від двох попередних. (Ann. ст. 170). Тут сказано, що Калїновский відступив від Винницї через весняну роскаль. Очевидно, Темберский переписав сю звістку з нового жерела без застанови, — сему повіримо тим лекше, коли нагадаємо, що пятий річник взагалї редаґований дуже недбало і пізно. Сю нашу думку потверджує зовсїм і згадка про невдачу під Батогом під кінець опису берестецької битви (ст. 185).

В початку сего опису замітна річ, що, по Темберскому, посол від папи римського до короля прийшов до самої Варшави, а не до Люблина. У Темберского леґат називає ся Петро Vidoni episcopus et comes Laudensis (у Коховского Clim. I, 240 і у Рудавского ст. 72 Іоан Торрес, адриянопольський епіскоп) і приносить королеви меч і шелом. Королївський похід Темберский збуває досить коротко, натомісь балакає довго, як звичайно, про prodigia та виписує, — бачить ся, зі свого жерела, — бомбастичні фрази на козацького дракона. А про те, треба піднести, датоване у него дуже старанне.

Далї росказано докладно про раду в таборі під Сокалем про те, де би найлекше можна бити ся з ворогом, чи під Глинянами, чи під Сокалем, чи під Берестечком. Дальше оповіданє про під'їзди Янчуля та Мислїшевского згідне в загалї з Грондзким (Hist. belli cos. pol. 138, як би Др. Чермак туди подивив ся, то знав би, що Puhacow то не що иньше як Почаїв; він міг дізнати ся про се і з Костомарова (Б. Хмельницький II 320). Натомісь під днем 3 і 7 є зовсїм нові подробицї про польські під'їзди: один Калиньского, другий Бутлєра і Татарина Мустафи (про него згадано в компутї війська з 1649 р. Міхаловский Ks. pam. ст. 524). Вони привели пійманоге мурзу і той сказав, що Хмельницький післав геть Богуна з частиною війська, і при самім гетьманї лишило ся ледви 20.000 козаків, придатних до бою, иньші здатні хиба тілько придивляти ся. Так само й Татар здатних до бою є тілько 12,000, иньші непридатні. Се звістка дуже важна і характерна, бо тепер ми знаємо, що думати про великі силища Хмельницького і хана взагалї (Ann. 172). Цїкава й звістка, що король для втихомиреня війська, дарував йому одну квартальну рату платнї і позволив фуражувати в околичних селах. Автор згадує ще про те, що кн. Вишневецький вислїдив непряятеля, і містить

коротке й нїчим незамітне оповіданє про сучасний бунт Костки Наперского.

Про битву 28 червня Темберский оповідає не дуже докладно і згідно з доси звісними жерелами. За те він дуже докладно росказує про битву 29 червня, вичисляючи полки і їх вождів. З його оповіданя виходить виразнїйше як з иньших жерел, що того дня Поляки зовсїм не мали права називати ся побідниками. В ночи була в короля воєнна рада і тут дізнали ся від татарських невільників, що хан вийшов у поле з волї султана і що всего козацько-татарського війська буде коло 400.000. Темберский подає й звістку, що є і в Твардовского (Woyna dom. II, 27 і д.), про гнїв хана на Хмельницького. Найдокладнїйше росказав Темберский про головну берестецьку битву 30 червня. Такої загальної докладности про сю битву нема нї в однїй звіснїй доси лїтописи.

Що до боєвого порядку Темберский годить ся в загальних рисах з Твардовским (Woyna dom. II, 29), але він далеко докладнїйший в подробицях. У самім оповіданю про битву Темберский старав ся все повязати льоґічно. Король не позволяє виїздити на герцї, а каже зігнати з поля Татар гарматним огнем (ст. 177), і потім посуває військо на перед під захистом гармат. (Див. Рудавский Annales 77, 78). Та його сповіщають з правого крила, що не можуть рушити ся через ворожу засїдку в лїсї: вона їх може окружити з заду. Деякі радять відложити битву на другий день, але король дізнав ся від Денгофа про охоту війська, побояв ся, аби козаки на другий день не засїкли ся надто сильно, і казав наступати від лївого крила. Іде звісний напад Вишневецкого (особливо згадує тут Темберский про Олеснїцкого, підкомория сандомирського, котрого він міг знати, так як і Вітовского — Ann. 178). Сам король ступає на перед з центром армії й попадає в велику небеспеку від ворожих куль. В великій небезпечности і Вишневецкий. Але хан, наляканий смертю одного з своїх прибічників (див. Коховский Clim. I, 255; Т. кладе се аж у середину битви, а не на початок, Ann. 179), утїкає з поля битви, а з ним і Татарва, лишаючи свій кіш на грабованє польським чурам, Хмельницький in loca tutiora cessit (ст. 181). Оповідаючи нарештї про польську побіду, автор уносить ся в панеґіричнім тонї над її значінєм.

Досить недокладним здаєть ся оповіданє про облогу козаків у берестецькім таборі, — але тілько в подробицях: головні

точки зазначені добре. Взагалї-ж тут нема нїчого нового, крім хиба дуже докладного датованя (ст. 181 і д.).

Реляция про берестецьку битву кінчить ся панеґіричним уступом про неї взагалї, про хоробрість короля та „божевільність“ Хмельницького. Темберский зовсїм не згадує про дальші операциї польського війська на Українї, тілько згадує про умову під Білою Церквою і дає текст її дуже мало відмінний від оголошеного в Пам. київської комісиї II, 3, 112—139, окрім деяких скорочень і стягнень. Розуміє ся, у Темберского ся умова перекладена на латинське.

Таке занедбане поберестецьких фактів при такім докладнім оповіданю про саму битву дуже чудне і наводить на гадку, що Темберский мав для нього осібне жерело исторично-панеґіричного змісту, а не мав для часу після битви. На нашу думку, сим жерелом є то саме жерело, що його вживав Рудавский в своїх Annales ab excessu, розуміє ся, дуже вкорочуючи його. На се вказує не тілько згідність Рудавского з Темберским що до історичного материялу, частенько подибують ся в обох слова, склади і навіть деякі реченя — дословні (з того видно ще, що спільне жерело писане було латинською мовою). На доказ правди нашої гадки, наведемо кілька прикладів:

Рудавский Ann. ст. 76.

Inclinante vero ad vesperam die duo millia Polonorum ducibus Georgio comite Lubomirski, supremo Regni Mareschalco, altero A. Koniecpolski regni vexillifero, una cum Nicolai Potocii ducis cohortibus decem millia hostium selectissimi equitatus Tartarici, nam tot fuisse illorum captivi referebant, aggressi in fugam egerunt. Capti eo proelio duo isnigniores Mursae Tartari...

Темберский Ann. 174.

Declinante in vesperum die iussu Regis duo millia hominum nostrorum, videlicet Georgius Lubomirski, Marsalcus supremus, Alexander Koniecpolski, vexillifer Regni, cum suis et ducis Visniovecii cohortibus decem millia hostium selectissimi et expeditissimi equitatus (nam tot fuisse illorum captivi referebant), aggressi in fugam egerunt abductisque inter multos alios duobus insignibus captivis...

Рудавский Ann. 76.

Chano Crimensi e longinquo per tubum opticum suorum fortunam et belli incipientis exordia speculante...

Ibidem ст. 76.

Georgius de Tenczyn Ossoliński, praefectus Lublinensis, unius cohortis equitum ductor magni illius càncellarii, Georgii ducis in Ossolin, anno proxime praeterito vita functi, ex fratre nepos...

Ibidem ст. 76.

At longe majori sanguine ea praeludia Tartaris stetere...

Ibidem ст. 76.

Chanum Crimensem, maiores, quam hominum erat memoria, vires habere. Cuius scilicet castra Uromelienses, Sylistrenses ac Dubratenses auxerunt Turcae, Cosacorum copias non minores superioribus annis esse...

Ibidem ст. 77.

Ipse multo ante lucem, iu sto cultu Deo persoluto, sacraque munitus synaxi, producto longius ex castris, surgente aurora, toto exercitu, densa enim nebula prospectum abstulerat, aciem instruere coepit. Insumsit hic labor aliquot horas, cum, subsidente caligine, affulgens sol apparuit, totumque aciem detexit, ad medium Germanicum milliare protensam, quam hunc fere in modum instruxerat Rex: Media

Темберский Ann., 175.

Chano Crimensi e longinquo per tubum opticum suorum fortunam et belli incipientis principia speculante....

Ibidem ст. 175.

Georgius de Tenczyn Ossolinski, praefectus Lublinensis, et unius cohortis equitum ductor, magni illius cancellarii Georgii ducis in Ossolin, anno proxime praeterito vita functi, ex fratre nepos...

Ibidem ст. 175.

At longe maiori sanguine ea praeludia hosti stetere...

Ibidem ст. 176.

Chanum Crimensem, maiores, quam hominum ferat memoria, vires habere... ...multitudo Uromeliensium, Sylistriensium, Dobruciensium Turcarum... Cosacorum copias non minores superioribus annis esse.

Ibidem ст. 176.

Rex multo ante lucem sueto cultu Deo persoluto sacraque synaxi munitus, producto longius a castris ipso diluculò toto exercitu, quamvis densissima nebula hosti amica tegente terram, aciem ipsemet struere coepit. Insumpsit is labor aliquot horas, cum subsidente caligine affulgens sol aperuit tanquam amoto velo pulcherrimam aciem, quam medio ruthenico milliari protensam Rex in hunc fere modum instruxerat: Media acies et corpus ipsum

acies et corpus ipsum spectabat meridiem, frontem aciei antecedebant tormenta і т. д. і т. д.

spectabat meridiem, frontem aciei antecedebant tormenta і т. д. і т. д.

Ся чудна згідність іде в обох авторів аж до кінця властивої берестецької битви. Спільне жерело вже, бачить ся, не сягало до облоги козацького табору. Бодай оповіданя про ту облогу обох авторів не так очевидно поідбні. Отже можна припускати, що спільне жерело то був якийсь дневник, один із тих, що уривали ся серед описуваного факту. Але може бути й таке, що той дневник обіймав усю берестецьку битву з облогою козаків, та покористував ся ним цїлком тілько Темберский, а Рудавский дуже скоротив його кінцевий уступ — той, де було говорено про облогу козацького табору, так, що змінив його до непізнаня. (Він міг мати для сего иньше жерело). Можливо, що Рудавский уживав спільно з Темберским жерела до кінця, — се потверджує ся подекуди однакою в обох авторів титулятурою грецького епіскопа, що був у козацькім таборі; Рудавский ст. 79 пише: Periit in eo proelio archiepiscopus Peloponensis et Corinthi, Graeci ritus secta Schismathicus, — Темберский ст. 181: Occisus inter alios archiepiscopus Peloponensis et Corynthi Graecus Schismaticus (У Коховского Clim. I, 266 инакше: Eudoxii illius Alexandrini). Або: Рудавский ст. 78 і 79: partemque ex iis, decem circiter millia deleuit, dum illi in transitu fluvii haererent... Темберский ст. 181: Absumpti ea die rebellium... decem millia, parsaquis, dum flumen transire conarentur, hausti, pars ferro interempti. Правду кажучи, се друге місце досить сумнївне.

В шестім річнику, в загалї дуже поверховнім, роскинені ще дрібнїйші звістки про козаків, але на всїх них не варто звертати уваги. Про Батігську битву росказано коротко і невірно, тай те прикрито надутими фразами (ст. 210 і 211). Згадаємо ще про козацьке посольство у Варшаві, з козаків Семена, Богдана і Романа (ст. 213), і то через те, що д. Чермак невірно пояснив подане тут Темберским імя Zmarzovius. Се був Смяровский, а не Смаржевский, як каже д. Чермак (Див. Alex. Kraushar, Poselstwo Jakóba Smiarowskiego, — Kwartalnik Historyczny 1891, 813 і йогож Kartki historyczne i literackie, 1894). Росказано і про Тимошево весілє (Ann. ст. 215), до-слова так само, як подав Шайноха в Szkicach. Иньші звістки все банальні і коротенькі.

В самім початку семого річника (1653) сильно вражає нас звістка, що 8 січня т. р. Москва заняла була Київ. Переяславська рада, а значить і відпаденє по вік від Польщі Київа, справдї відбули ся 8 січня, але аж 1654 р. Очевидно тут Темберский помилив ся так само як і з тим соймом, що його поклав і в 1651 і в 1653 р. Темберский знав, що 8 січня стало ся щось важне в московсько-козацьких відносинах, але мабуть не знав, чи в 1653 чи в 1654 р., то й умістив се в першім роцї. Се показує недбалість Темберского, бо в промові Вітовского на 225 сторонї є таке місце, з якого можна порозуміти докладно, що рішучого кроку Москва ще не зробила. Взагалї з тим річником Темберскому якось не пощастило, бо і його звістка про битви Богуна з Поляками (ст. 228) зовсїм невірна і взята мабуть тілько з устних переказів тому, що не було иньших жерел. За те треба звернути увагу на листи Хмельницького і його сина Тимоша до господаря Лупула (ст. 229), важні для волоської полїтики Хмельницького. На ст. 203 і д. Темберский роскавує про молдавську справу досить докладно, але так поплутано, що лише після дуже основного розібраня можна від него чогось путнього довідати ся. Реляцпї Темберского меньше докладні як Коховского (Clim. I, 365 і д.) і взагалї згідні з останніми, так що можуть годити ся хиба до прирівнаня (Завважати треба, що Темберский раз-у-раз називає логофета Степана Михаілом. Степан то у него зовсїм иньша особа).

Дещо обширнїйше оповідає Темберский про жванецький похід (ст. 232—260), але в богато місцях перебиває оповіданє ріжними відступами. Темберский починає від подорожи короля з Варшави на Люблин до Львова і згадує про львівську комісию (ст. 232, пор. Твардовский W. D. III, 90). Московське посольство Репнїна Оболенского Темберский кладе на 20 мая, а не на 20 липня. Незгода і що до того, коли козаки взяли городецький замок. Темберский пише (ст. 233), мовби 1 червня король вже знав, що замок узято, а Костомаров Б. Х. III. 75 каже, на підставі рукописного дневника з 1653 р., що замок сей узято вже після того, як пустили Загоровского, то-б то після 11 червня. Далї (ст. 234) Темберский подає лист, що його приніс до польського табора посол Хмельницького Антін Жданович у кінці мая. Лист сей датований 23 мая. (Додані до листу договорні статї подані у Міхаловского Ks. pam. хибно під датою 20 серпня, ст. 662). В листї тім Хмельницький заявляє, що готов піддати ся на добрих умовах, бо инакше козаки можуть відорвати ся від Польщі. Від-

повідь, писана 16 червня Лянцкоронским, звертає ся в доволї острім тонї проти договорних умов і заохочує піддати ся королеви покірно. Як бачимо, датоване Темберского, взагалї дуже докладне в описї сего походу, не годить ся з Твардовским (W. d. III, 93) і Коховским (Clim. I, 374 і д.). У них сказано, що Хмельницький післав Антона ще після тернопільської ради, а з Темберского виходить, що се було далеко швидше — після першого маршу на Поділє. (Про него знаємо з рукописного дневника 1653 р. у Костомарова Б. Х. III. 71). Темберский не пише про сей марш нїчого, але лист Хмельницького, уміщений у него, писаний з Межибожа на Поділю. На нашу думку, згідність Темберского з рукописним дневником важнїйша від згідности Коховского з Твардовским, бо в обох останнїх авторів датоване непевне, а в тамтих далеко певнїйше, тим більше, що не можна сумнївати ся в автентичности листу Хмельницького.

Після сего Темберский оповідає довго про клопоти короля з неслухняним військом. Дата виступленя війська з Глинянського табора у Темберского 28 серпня (ст. 937) згідна з поданою у Коховского (Clim. I, 381 a. d. 7 Nonas septembres) і не богато ріжнить ся від поданої у Міхаловского ст. 664 пятниця 29 серпня).

Дальше оповідане Темберского про жванецький похід таке докладне, що годї й припустити, аби він не мав тут якого осібного жерела. Мав він його певно і то якесь значно відмінне від звісних нам доси друкованих. За те завважати можна дивну схожість жерела Темберского з рукописю петербурської бібліотеки ріжноязичного відділу ч. 63, використаною у Костомарова о. с. III. 82 д. Є се якась збірна рукопись, де між иньшим було і згадане жерело (Костомаров користає з неї в богато подіях поза жванецьким походом, про котрі Темберский навіть не знає). Схожість жерела Темберского з петербурською рукописю видно зразу в оповіданю про королївський похід із Глинян до Днїстра (ст. 237 і д.) та деякі иньші факти близькі тому часови. Хоч Костомаров, користаючи з названого рукописного жерела, мусїв його, зовсїм природно, виразити иньшими словами, то все таки схожість його дуже бє в очи. Наведене Костомаровим о. с. III. 82 місце з сеї рукописи, де говорить ся, що після сего походу лишила ся памятка — куснї поломаних возів, зовсїм годить ся з місцем у Темберского на ст. 238. Звістку про памятник Хмелецкого теж подибуємо виключно в згаданім жерелї та у Темберского; так само й те, що Тимош Хмельницький перебрав усїх прибічних бояринь своєї тещі (Annales ст. 248; Костомаров т. III. ст. 92). Таких місць

є більше, н. пр. спосіб вороженя Татар — Ann. 252, Костом. о. с. III. 107. Отже можемо на певно ствердити, що Темберский користав з того жерела, або знов мав жерело з ним спільне (хоч се не дуже імовірно). Доки се жерело не надруковане, Темберский може його в певній мірі заступити.

Оповідає тут Темберский чисто хронольоґічно, то й не тримає ся місць і пригод, а перебиває собі частенько і переносить своє оповіданє з місця на місце. То він веде польське війско під Галич, то оповідає про операциї Тимоша Хмельницького (при чому кладе день умов у Сучаві на 29 серпня). Далї Темберский оповідає докладно про наради у короля, де би найлїпше стати табором (ст. 239), потім про дальший похід аж до Камінця та вичисляє панські почти, що прийшли до королївського табору (ст. 240). Осібно, на другій сторонї, росказує Темберский про те, як приймали короля в Камінцї. На дальших сторонах (241—245) подає переписку Хмельницького з канцлєром Корицїньским і королем. Ся переписка мабуть не належала до спільного жерела, бо Костомаров згадує про неї лишеількома словами, тай то лише про лист Хмельницького (о. с. III. 103). Листів у переписцї є три: два листи Хмельницького, до короля і канцлєра, та відповідь останнього. Листи Хмельницького датовані 18 вересня (може старого стилю) і взагалї в них пише ся про одно. В листї до короля Хмельницький зо звичайною покірністю просить короля вибачити йому і вислати комісарів, аби полагодити справу. Але під гладкими словами чути виразно ґрозьбу, що козаки пошукають собі де инде вітчини, а ще перед тим не позволять нарушити свої границї без проливу крови. Канцлєра просить Хмельницький дуже чемно вставити ся за нього у короля. В обох листах нагадано, що Поляки не відповідають на козацькі посольства. Відповідь Корицїньского дуже широка. В доволї острім тонї канцлєр пояснює Хмельницькому, що не було відповіди козакам через гнїв короля за часту козацьку невірність. Далї докоряє канцлєр Хмельницькому за недодержанє обіцянок, спілку з Татарами, Батіг, зносини з заграничними державами. На решті, каже, не вважаючи на все те, відносини могли би поправити ся, як би на далї козаки займали ся козацькими справами, а мужики мужицькими, а тепер поправили ся і з жалем підійшли до порогів королївської справедливости. З листів Хмельницького видно добрий початок до підданства, отже він, яко канцлєр підопре Хмельницького. Тепер король іде з військом оглянути свої українські посїлости (sic!), то є нагода показати

своє підданство. Через те треба давати польському війську поживу і присилати від старшини і війська комісарів для переговорів.

Темберский подає ще звістку, як сам признає, фальшиву, про знеохочене руського народу до Хмельницького (диви Костомаров о. с. III. 83) і веде дальше своє оповідане, що задля свого хронольоґічного порядку подобає на дневник. Се певно через те, що згадане жерело Темберского до жванецького походу то був якийсь дневник. Не будемо розбирати докладно дальших уступів лїтописи Темберского, а звернемо увагу тільки на його оповідане про облогу Сучави, смерть Тимоша Хмельницького та капітуляцию козаків, а то для того, аби показати, як Темберский користає з жерел. Темберский зовсїм без думки переписує хибні дати свого жерела. Не можучи мабуть добре перечитати, він пише замісь 3 жовтня 13 жовтня, а замісь 5 жовтня 15 жовтня. З того виходить, що Тимош Хмельницький веде свою вилазку 15 жовтня (ст. 246), а вмер ще 10 жовтня! (ст. 248).

Потім оповідає Темберский широко про стратеґічні рухи короля до Бару і назад до Жванця. Не подаємо сего оповіданя, бо відповідний уступ у Костомарова (о. с. III. 101) зовсїм опирає ся на рівнобіжній з Темберским згаданій рукописній реляциї. Так само легко можна з Костомарівського Б. Хмельницького віддїлити решту звісток про жванецький похід, орієнтуючи ся цитатами із Рук. И. П. Б. разнояз. Miscell. N. 63. Се останнїй факт з козацько-польської історнї, що про него Темберский росказує докладнїйше.

V.

В останнїх трьох річниках у Темберского не богато звісток про козаків, тай ті недокладні і не богато варті. І так на ст. 277 є коротка згадка про договорні статї з Москвою з трьома недокладними пунктами. Докладнїйше росказано про битву під Охматовом (ст. 267 і д.). Властиво про сю битву оповідає ся в двох місцях, на ст. 267 і 289. Тут мабуть так само як у деяких иньших наведених висше пригодах, Темберский мав дві ріжні реляциї про ту саму історичну подію, та ще й мабуть недокладно датовані, тому вважав їх за оповіданя про два ріжні історичні факти і умістив під 1655 р., у січню. А про те не треба покидати ся звістками Темберского про сю битву, бо вони певно подані з сучасних жерел. Сказано в них таке: Неприятельське військо з 40.000 Москви і 30.000 козаків певно було би побите Поляками, як би не Хмельницький. Він надбіг нагло

з підмогою для Уманї, та наскочив на приготованих Поляків, коли-ж його обскочено, він розрізав польську піхоту і проломив ряди кінноти. Полягло чимало Поляків і з піхоти і зо значних кавалєрів (Темберский вичисляє їх), хоч і Хмельницький втратив богато. Infaustis itaque astris et Poloni cum Chmielnicio et Lithuani cum Moschis aleam bellicam tractarunt (ст. 290). Як бачимо, Темберский, судячи безстороннійше від иньших польських істориків, не представляє битви під Охматовом такою рішучою побідою Поляків, як вони.

Полишаємо на боцї нечисленні, дуже короткі та недокладні згадки Темберского про козаків у річниках 1654 і 1655. Як мало його займали козаки з огляду на шведську війну, видно хоч би з того, що він не то не згадує про облогу Львова 1655 р., а навіть вважає звістку про се фальшивою (ст. 318). Зазначити треба тілько листи Хмельницького і Виговського до короля з 7 марта 1656 р. (ст. 342). Хмельницький, відповідаючи на просьбу короля за підмогу, обіцяє, що прийде, але аж тодї як поправлять ся дороги і він порадить ся з усїм військом. То само пише й Виговський, тілько ще більше заявляє вірности для короля.

VI.

Скінчивши аналїзу лїтописи Темберского, скажемо дещо про загальну вартість її яко жерела для істориї Хмельниччини.

Темберский є сучасником, але не самовидцем описуваних ним подій. Краків, де він проживав, і взагалї Мала Польща як були найнепригіднїйші для історіоґрафа козацького повстаня. Від самого театру війни було за далеко, і звістки не могли доходити до Темберского безпосередно; далеко було йому і від Варшави — центра полїтичного житя. Одиноке жерело безпосередньої інформациї було для него замкнене: він не жив згідно з тодїшнїми „сильними мира сего“ в Кракові, бо різко виступав проти них в оборонї привилеїв краківської академії. Через те сучасні записки Темберского про козацьку війну не могли бути докладні, все вірні тай широкі. Редаґував же він їх часто так пізно, що годї було йому повязати їх з реляциями, що тепер мав перед собою.

При тім у Темберского нема історичного таланту. Не кажемо вже про те, що у него нема й мови про історичну критику, бо її взагалї нема в історіоґрафії XVII ст.; він не вважає на те, чи жерело певне, чи нї, а бере з него звістки, часто зовсїм неймовірні. Але Темберский не може й опанувати свого материялу.

Збирає він його, кілько може, старає ся добути й подати як найбільше документів, дневників і т. и., та не може собі з усїм тим порадити. Кожде жерело він виписує до-слова, не рівняючи до иньших, що часом оповідають про ті самі події. Через те у него є напр. про винницьку битву аж три ріжні реляциї в трьох ріжних місцях. Та тут він ще бодай знав, що говорить про одну подію, а от н. пр. оповідаючи про берестейський сойм, він уважає кожду реляцию про него за оповіданє про окрему подію і робить з него два сойми. Вийшло воно по части через те, що Темберский не міг тут упорядкувати дат. Через те саме він і занятє Київа Москвою поклав на 1653 р. і т. и. Чимало помилок вийшло і через недбалість автора, — її видно виразно в богатьох місцях. Богато недокладностей виходить і з того, що Темберский не викінчив, як треба, своєї лїтописи так, аби вона годила ся до друку. Про се він мабуть і не дуже то думав.

Погляд Темберского на сьвіт і людей теж не конче широкий, і се шкодить йому яко історикови. Не було в него майже зовсїм і фантазиї, але хто зна, чи се не побільшає його вартости.

А вартість та не така мала, як би могло видавати ся читачеви після прочитаня останнїх уступів нашого аналїзу. Має Темберский при тім усїм і свої сьвітлї боки та прикмети. Поперед усего треба піднести його безсторонність. Він переписував свої жерела, та нїколи не наломлював їх звісток до своєї особистої думки і не перекручував їх тенденцийно. Він не шовінїст і остро береть ся до своїх земляків. Вже те саме додає йому яко історикови поваги, хоч ми знаємо, що він був великим неприятелем Хмельницького і все обсипає його ріжними епітетами. Далї треба сконстатувати, що у Темберского є чимало таких документів, важних для істориї козацько-польських відносин, яких нема нїгде инде; він користує ся реляциями, незвісними нам або рукописними, і з великою докладністю датує події. Особливо замітні докладністю оповіданя про війну з 1649 р., битву під Берестечком і жванецький похід. На них мусять звернути увагу історики тих часів.

Лїтописи Темберского годї поставити на рівні з перворядними жерелами до історії Хмельниччини, але межи другорядними вона певно займе одно з визначнїйших місць.

Степан Рудницький.

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

Мемуары относящіеся къ исторіи южной Руси, выпускъ II (первая половина XVII ст.), переводъ К. Мельникъ (подъ редакціей В. Антоновича), 1896, ст. II+438.

Як вже в титулї зазначено, сей другий випуск Мемуарів містить жерела до українсько-руської історії, першої половини XVII віка.

Першим з ряду подано дневник новгородського підсудка Федора Евлашевського з років 1564—1604. Як і всї дальші жерела, видавці починають і тут передмовою, де говорить ся про автора та бібліоґрафію його творів. З тієї передмови можна довідати ся, що Дневник сей виданий з ненайлїпшої копії (копія ся невиразна і повна прогалин), без порівняня з ориґіналом, в тім самім виді, як його видав був проф. Антонович в Київській Старинї з 1886 року; дневник полишений в ориґінальній мові XVI столїтя.

Далї йде дневник Собеского, з довгим вступом, що опертий головно на моноґрафії Третяка про Хотинську війну і подає бібліоґрафічні та біоґрафічні подробиці про лїтопись і лїтописця. Саме ж жерело подано в росийськім перекладї.

Цїлком се природно, що переходити цїлу лїтопись, аби перевірити доброту сего перевода, не лежало в нашім намірі, але все таки випадало з обовязку рецензента заглянути хоч на початок лїтописи. Наприклад

J. Sobiescii Commentariorum Chotinensis Belli libri III Gedani 1646. ст. 3.	Мемуари ст. 45.
... ut Ch. proximioribus antea	..... а городъ Хотинъ славный

provinciis notum nunc Turcarum cladibus nobilitatum in ultimis terrarum finibus per seram posteritatem claresceret et magnis scriptorum ingeniis, exercendi styli, latissimum campum praeberet. Iuveni vero feroci, ac indomito tyranno, Carolum Chodkievicium, palatinum Vilnensem, magni ducatus Lithuaniae supremum ducem, ut aetate, ita iudicio maturum, variisque bellorum casibus eruditium, occulto quodam consilio fata opposuere.

въ древности, вновь прославился пораженіемъ Турокъ. Судьба рѣшила даровать побѣду престарѣлому и опытному въ военномъ дѣлѣ Карлу Ходкевичу, воеводѣ виленскому, гетману великому литовскому и дозволила ему укротить молодого дикаго тирана.

У Собеского наступає ще одно довге реченє, про котре в перекладї нема згадки, та і з самого перекладу бачимо доволї ясно, що запроваджено тут в широкій мірі систему вкорочуваня. До того в обох реченях перекладу можна запримітити відміну в значіню. З першого реченя перекладу здавалось би, що автор мемуара знав про якісь важні історичні випадки, що вяжуть ся з Хотином. Але в дійсности Собеский хоче сказати, що Хотин, знаний перед тим тільки в своїй близшій околици, по славних битвах з Турками став славним по найдальших сторонах сьвіта і т. д. Друге-ж реченє Собеского означає, що дивним допущенєм, доля проти молодого завзятого тирана поставила Карла Ходкевича і т. д.

Подібне помічаємо ми і в характеристицї Сагайдачного, на котру звернено увагу яко на дуже важний уступ (Мемуары ст. 44).

Собеский ст. 36 сл.

Petrus iste Konassevicius rara ingenii sagacitate, iudicii notabili maturitate, in dictis factisque singulari industria, adeo originem, vitam ac consuetudinem plebejam excesserat, ut inter clarissimos aetate sua in Polonia viros aequissimo iure posteritati innotescere possit.

Мемуары ст. 59 ст.

Этотъ Петръ Конашевичъ, мужъ рѣдкой мудрости и зрѣлаго сужденія въ дѣлахъ, находчивый въ словахъ и поступкахъ, хотя по происхожденію, образу жизни и привычкамъ былъ простой человѣкъ, тѣмъ не менѣе въ глазахъ позднѣйшаго потомства онъ достоинъ стать на ряду съ самыми знаменитыми людьми своего времени въ Польшѣ.

Підчеркнені слова перекладені недокладно; в дальшім переводї є також кілька поменших недокладностий пр. emporia переведено на „береги“, за слабо передано Собєского „animo ingens“ через „смѣлый умомъ“, речене: in ista, quam describimus Ch. expeditione non vulgaris praestita dexteritas augebat eius crescentem in dies apud Turcas gloriam переведено недокладно: Во время описываемаго нами X. похода слава его имени съ каждымъ днемъ возрастала среди турокъ; пропущено далї важну прикмету характера Сагайдачного: in omni sermone parcissimus (вираз parcissimus заступлено словами: умѣренно и обдуманно, що не передають ориґіналу); фрази: Regiae Reipubl. aeque semper in suo magistratu fidus переведено: „Въ силу своего служебнаго положенія всегда вѣрный королю и речипосполитой“, не вважаючи, що в сих словах містить ся виразний натиск на тих, що не так вірно служили річи посполитій як королеви (при Володиславі IV 1646 р.). Занотуємо ще важну відміну:

... in compescenda Cosacorum licentia adeo severus, ut etiam ex minima causa sanguinis eorum esset prodigus, unde illis invisus aliquoties ex hac exercitus Zaporohensis praefectura ab insolenti multitudine deiiciebatur.

.... онъ бывалъ суровымъ въ дѣлѣ подавленія козацкихъ своеволій; нерѣдко даже, не задумываясь, казнилъ смертью за малѣйшія провинности; свои не долюбливали его за это и неоднократно уже волею большинства онъ едва не былъ лишенъ верховнаго предводительства запорожскимъ войскомъ.

З ориґіналу отже, коротко кажучи, виходить (се й иньші жерела потверджують), що Сагайдачного кілька разів скинено з гетьманства — з перекладу ж довідуєм ся, що се не наступило, хоч і було недалеко.

Або:

Sobieski Comm. ст. 38.

Unde iam ante ipsum eius obitum impii eius in Rempubl. conatus variis suspicionibus differri per vulgum coeperant.

Мемуари ст. 60.

... все то давало поводъ его противникамъ до самой его смерти держать въ подозрѣніи его расположеніе къ речипосполитой,

бо значенє наведених слів Собєского ось таке: З тої причини вже перед смертию почали межи народом його ріжними способами підозрівати в нечестних замірах що до річи посполитої.

Сї приклади ще раз потверджують загальний погляд учених, що уживане жерел в перекладї може бути допущено тільки з біди як malum necessarium, як напр. науково уложені хрестоматиї з жерел, писаних мовою незрозумілою для загалу читачів, але тодї переклад мусить бути дословний і дуже докладний.

Перейдемо до третього з ряду жерела — до дневника похода проти козаків в 1625 роцї. Дневник сей подано в „Мемуарах“ в перекладї тексту „Сборника лѣтописей, относящихся къ исторіи южной и западной Руси“, цїлком не ужито видання тогож дневника в дещо відміннім видї Нємцевичем (в „Zbiór pamiętników“ Т. VI). Се віднимає теперішньому виданю много вартости. Самий переклад досить близький до перекладу д. Николайчика в Київській Старинї з 27 зр. 1889, і навіть повторяє одиноке хибне місце його переклада (godzina na dzień ориґіналу перекладає д. Н. ст. 58 спустя часъ послѣ розсвѣта, а в Мемуарах говорить ся ст. 136 поутру, часъ спустя послѣ разсвѣта, коли тимчасом се значить година по півночи, як се й виходить з иньших звісток дневника, коли їх скомбінуємо з собою).

Звернемо також увагу на хибну гадку передмови, що Журковский мав би користати з „Дневника“ (диви Записки Н. т. і. Шевченка XVII. Козацько-польска війна ст. 15, 16).

По дневнику 1625 року уміщені три документи з 1628 р., а яко вступ до них поставлено розвідку д. К. Мельник: Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ Михаила Дорошенка 1628 (Кіевская Старина 1896, XI. ст. 276—280), передруковану цїлком дословно, навіть з тими самими друкарськими блудами. Про вартність сеї розвідки говорилось уже в „Записках“ (1897 р. XVII. Бібліоґрафія ст. 30). Акти всї три взяті з Пшиленцкого Sprawy ukrainne.

Пяте з ряду місце займає в Мемуарах переклад дневника Шимона Окольского. Перекладу тому мусимо зробити закид, що пропускає „многія тирады неотносящіяся къ дѣлу“ Так наприклад пропущена цїла присьвята на початку дневника, де Окольский звертає ся до Станїслава Потоцького, і реєстр польської армії. Се пропущенє цїлого передового уступа, звідкиля дуже богато можна довідатись про відносини Окольского до родини Потоцких, трохи прикре: воно важне для того, щоб провірити історичну правду тих місць, де мова про Потоцких. Взагалї одначе сьому перекладу треба признати докладність. До нього додано доповненє з лїтописи Величка в ориґінальнім видї.

Ориґіналу „Описи України“ Боплана не моглисьмо дістати, щоб перевірити докладність переклада, тож згадаємо тільки про дуже добру передмову до него (Мемуари 289—294).

Останніми в Мемуарах подані: звістки про турецьких невільників, що визволились самі з неволї, і дневник Богуслава Машкевича. Про невільників є дві реляциї, обі оповідають про визволенє з турецької неволї московського стрільця Івана Мошкіна та його численних товаришів в р. 1642. Перша, видана по італїяньськи, була перекладена Яблоньским на польске; мемуари передруковують российський переклад сего жерела, уміщений в Київській Старинї 1883 р. Друга повість є реляциєю тогож Мошкина царському уряду в Москві і подана в ориґінальній форзі на підставі виданя в „Чтеніях И. О. Исторіи и Древностей“ 1894 р.

Дневник Богуслава Машкевича, дворянина князя Яреми Вишневецького і Януша Радзивила, обіймає роки 1643—1649. Передмова коротка, переклад, зроблений за виданєм Нємцевича (Zbiór pamiętników o dawney Polszcze, t. V), є добрий.

Отже властиво жадного невиданого до тепер або особливо рідкого жерела не подибуємо в „Мемуарахъ“. Хиба тільки Боплан не належить до легко приступних. Але ми далекі від того, щоби з видавцями спиратись за вибір жерел. Жерело хочби і кілька разів вже видане, можна видати ще раз та зробити прислугу науцї, тільки се виданє повинно бути науково оброблене. Правда, „Мемуари“ дають майже самі переклади і то часто скорочені або досить далекі, значить, для фахового історика се виданє не може служити до історичних дослїдів — кождий з них волїє користуватись ориґіналом, бож усї уміщені тут жерела писані в мовах, що їх кождий фаховий історик знати повинен і знає, та сього мабуть і не мали на метї його редактори; за те ся книжка може з користию служити до першого перечитаня та загального познайомленя ся з жерелами, що в ній уміщені. *С. Рудницький.*

Biblioteka Ordynacyi Krasińskich. — Muzeum Konstantego Świdzińskiego, t. XI, Dyaryusz Wojny Moskiewskiej 1633 roku z rękopisu wydał i przedmową zaopatrzył Alexander Rembowski, (z trzema planami), Варшава, 1895, стор. XVIII+155.

Лїтература Смоленської війни збогатилась дуже важним жерелом — дневником, виданим д. Александром Рембовским в XIII т. біблїотеки ординациї Красіньских. Автором сього дневника вважає Рембовский Яна Москожовского, секретара Криштофа Радивила і офіцера польських військ, а що се питанє відповідно пояснено д. Рембовским у вступнім слові, тому і я не маю потреби її на сїм місци порушати; рівнож не буду запускатись в поясненє значіня сього жерела для історії Польщі і Москви, а обмежусь тілько на виказаню вартости сього дневника для історії козаччини. Тому мовчки помину уступи, де не находимо жадної згадки про

козаків, а зверну натомість увагу на тї місця, де автор подає які небудь вісти про участь козацького війська в обороні Смоленська.

Над першим відділом сього дневника уміщений титул „Summaryusz krótki Gestorum w Ekspedycyej Moskiewskiej w Roku 1633 a die 1 Janvarii zaczętej, gdy Je-o. Mść. Pan Wileński Hetman Polny W-o. X-a. Litt. w pole z ludźmi in Janvario pod Nieprуjaciela się podemknął". Як бачимо з самого змісту сеї написи, то автор має на думцї описувати акцию гетмана польного Радивила проти московських війск почавши від 1. січня 1633 р. І дійсно Москожовский держить ся вірно раз собі положеної задачі; він поступає консеквентно крок за кроком не поминаючи найменьшого гідного згадки факту. Ся власне старанність, аби читачу дати о скілько можна як найяснїйше понятє про хід операций Радивила, а опісля самого короля не позволяє авторови позабути і козаків. Згадує він про них у перше при тій нагоді, коли оповідає про зміцненнє Радивилом смоленської залоги. Три відділи висланї в мури Смоленська складались в значній части з козацького війська і навіть в листї Смольнян до Радивила з 7 марта 1633 р. згадує ся докладно, яке число козаків підчас третьої виправи дісталось в мури міста. Одначе треба мати на увазї, що похід сей повів ся гірше нїж попереднї, бо з 750 людий дісталось в призначене місце — себ то до кріпости, всього разом з козаками 294 особи, решта чи то зблукалась, чи то дісталась в неволю; без сумнїву, що і з козаків мусїв не один в дорозї згубитись, оджеж і число їх з разу мусїло бути значно більше. На жаль одначе, не подає нам автор нїде звістки, чи се були надворні козаки, панські, чи були се може зібрані Радивилом вільні козацькі ватаги, яких в ті часи багато було по Україні. З висше згаданого листу Смольнян довідуємось, що і в самім Смоленську не бракло козаків, але доля їх не була тодї завидною, бо ось як Смольняни пишуть до Радивила: „Kozaków włocznych trzecia część niemal chleba niema, prochu, ołowu wszysey i kupić nie mają za co, a nie dostanie w kramach. Коли до висше сказаного долучимо ще згадку автора про три козацькі відділи, що 10 червня 1633 р. під проводом ротмайстра Смольского над рікою Ясенною подибали московське військо, побили його і кількох людий піймали в полон, а опісля згадку Москожовского про кілька годинну битву козаків з Москвою 30 серпня, то і буде все, що може нас інтересовати почавши від початку дневника аж до прибутя головної козацької сили в королївський табор.

Москожовский не криє, що король покладав на козацку поміч великі надії, бо ось як він говорить на 27 сторонї сього дневника „Oczekiwa K. Je-o M. i na kozaki Zaporowskie, o których w kilku tylko mil ztąd powiadają, który skoro nadejdą, tedy quid solidius Król Je-o Mść.

tentaturus est". Без козацького війська Володислав не міг здобутись на якийсь рішучий крок, ворог був занадто сильний, аби скупими силами уоруженої шляхти щось можна було зробити. Ще з початком вересня 1633 р. наспіли вісти в королївський табор, що козацьке військо стоїть кілька миль від Смоленська, а 17 того самого місяця повитав вже козацкий отаман з старшиною короля в польськім таборі. Тут насуває ся питанє, хто був сим атаманом: імени його Москожовский не подає, а титулує його Запорожським гетьманом; ми одначе не маємо причини вважати сей титул відповідним для сього козацького проводиря. Поминаючи на разї се питанє, загляньмо дальше в дневник, яке вражінє зробив прихід козаків в королївський табор. На сторонї 31 подає Москожовский копію листу польського сьвященника Колудзкого з дня 27 вересня 1633 р.; на самім вступі його маємо дуже ориґінальний і характерний опис козацького війська. Я наведу тут власні слова Колудзкого, в котрих містять ся рефлексиї автора на вид Запорожцїв: „Vidi turbam magnam, quam nemo dinumerare poterat — так каже Колудзкий — cały dzień, kiedy przychodzili do obozu, wlekli się po kilkunastu chorągwi w kupie sine lege et ordine, w tym tylko wszytek porządek, że chorągwie podle siebie pospolu nec in bellis reputanda turba, raczej na satyrów, niż na cultos homines poszli, chłopi podobni wszyscy cinericio habitu, rzadki w modrzy albo w czerwieni, skóra na ich ciele jak kork na drzewie, contemplus vitae maximus, maior cura cremati, quam vitae. Характеристика дуже ориґінальна і не конче похвальна для козаків, але і не маємо найменьшої підстави її що небудь закинути. Вправдї пише його католицький сьвященник, оджеж тим самим і ворог православних козаків; але коли возьмемо на увагу з одного боку ті слова похвали для козацьких учинків, які знаходимо в дальшім тягу листу, а з другого боку всяку правдоподібність, що се були по більшій части не зорґанізовані добре козацькі ватаги, то мусимо з всякою певностию признати правду словам Колудзкого. На табор для козаків призначено місце між рікою Ясенною і Срібною, де вони зараз розкватеровались. Короля одначе не уважали відповідним повитати скорше аж спіймали знатнїйших офіцирів Французів, і припровадивши їх до него сказали: „Королю, ось маєш Нїмцїв". За се дістали 2 цебри меду і 20 талярів, і були тим вповнї вдоволені.

Опісля коли король мав посунутись під самі мури міста, поділено все козацьке військо на 3 части. Одна часть лишилась в старім таборі, друга зісталась під проводом короля, а третя з Радивилом на чолї посунулась під табор Прозоровского. Яко новий доказ їх відваги подає Колудзкий факт, що кількадесять козаків Радивила майже зовсїм голі перейшли Днїпер, ударили на московський табор і много людий побили.

Один знов, коли треба було дістати „язика“, пустивсь вплав через ріку і лежав так довго в воді при березї аж прийшов туди котрийсь з ворожого війська. Козак піймав його за волося, кинув ним в воду і вернувсь разом щасливо до своїх. До битви в чистім поли признає їх Колудзкий меньш здатними: Nie bardzo na czolo nacierają, bo też lud goly, ale z rowów, chrostów często się Moskwie przykrzą. Але з сього самого листу довідуємось про участь козаків в битві, що сталась 21 вересня на Покровській горі. Колудзкий не описує докладно, о скілько ся побіда була заслугою козаків, але не згадує також, аби козаки в битві уступили перед ворогом, а се дає найлїпший доказ, що вони з своєю лихою зброєю боролись не гірше як і польська шляхта.

На 31 сторонї дневника находимо лист Яна Москожовского до брата Андрея, лист вельми інтересний, бо майже цїлий посьвячений виключно опису оборони Смоленська польсько-козацькими війсками. Всїх козаків було 1500; їм не поручено анї одної позицнї, а подїлено так як і польске війско на 3 части і підчас сього, коли одна часть під проводом короля мала ударити на сильний бльокгауз на Покровській горі, то обі другі части, одна під проводом Казановского з лївого боку — себ то від табору Шеіна, а друга з правого від табору Прозоровского мала стерегти, щоб не наспіла поміч загроженим московським військам в бльокгаузї. Радивил, що перепровадив одну частину козаків під табор Прозоровского, задумав уладити засїдку; він умістив козаків між лїсами на Лисїй горі і над рікою Срібною, а свій полк уставив в долинї над рікою Шкляною, куди мали переходити московські війська на поміч бльокгавзу, отже міг Радивил з 2 боків обступити ворогів. Тимчасом так склалось, що Прозоровский запримітив козаків і зараз всї війска звернув проти них. Напад був так сильний, що козаки не могли здержати його, доперва, коли їх Радивил скріпив 1500 людьми, відперли Москву і відвдячили ся за свої страти.

Другого дня себ то 22 вересня стягнув Радивил козаків з над ріки Срібної над Шкляну, „który — як каже Москожовский — w infestowaniu nieprzyjaciela egregiam operam praestiterunt“. Похвала ся не безпідставна, бо от який новий приклад їх відваги оповідає автор. Для охорони своїх стрільців виставила Москва будинок, котрий одні козаки повитали сильною стріляниною, а иньші рівночасно пустились з голими шаблями вплав через Днїпер, вискочили в води, ударили на московських стрільців, виперли їх з становища, а будинок зруйнували. 28 вересня сталась битва під табором Прозоровского. Поляки хотїли змусити Прозоровского уступити з сеї позициї. Кільком козацьким відділам разом з литовським війском поручено заняти бльокгавзи між мурами Смоленська і табором Прозоровского, аби унеможливити йому всякі зносини з головним

табором Шеіна. Самому-ж отаманови козацькому наказано заняти церков св. Михайла, а опісля ударити на московський бльокгауз. Одначе задля незвістних причин козаки поручених їм позиций не заняли, а наслїдком сего було, що і польські війська почали уступати з своїх становищ, з того скористали Москалї і самі окупувалй висше згадану церков і окопи при ній. Було-б се може скінчилось побідою московського війська, коли-б не военний талант Радивила, що ще в сам час вмів відповідними приказами надати иньший напрям битві і перехилити побіду на сторону короля.

Супроти сих успіхів польсько-козацьких війск сам Шеін стратив надію ще перед зимою добути кріпость, тому обсадив важнїйші позициї залогами і почав збирати провиянти на зиму; в Дрогобужу містив ся його головний склад. Рознеслась чутка, що Шеінови везуть гроші на заплату війска. Вість ся спонукала короля вислати під Дрогобуж Каменецкого з частию польського війська і одним козацьким полком, попробувати відобрати сї гроші і провиянти. Каменецкий прибув щасливо під Дрогобуж, спалив сю осаду і вислав рівночасно, як каже Москожовський, „Starca" з козаками аж під Вязму нищити московські землї. Кого Москожовскій розуміє під іменем „Starca" не звістно. Козаки вернулись скоро з богатою добичею під Дрогобуж а з відти разом з Каменецким під Смоленськ. В дорозї подибали вже короля, що з цїлим табором рушив на зимівку. Козакам наказано розложитись табором по другій сторонї Днїпра напротив королївського табору, а щоби улегчити комунїкацию між обома військами, казав король побудовати міст на Днїпрі.

Дальші вісти про козаків під Смоленськом дуже скупі і не мають значіня. Автор згадує кілька разів ще про козаків, що воювали полудневе пограниче московської держави. Одначе і тут каже тільки про кількох полонених козаками московських князїв і бояр і згадує також кількома словами про битву Запорожцїв з донськими козаками в селї Щелканові. *О. Ц.*

Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ, архидіакономъ Павломъ Алепскимъ. Переводъ съ арабскаго Г. Муркоса. Выпускъ первый. (Отъ Алеппо до земли казаковъ), Москва, 1896 (передрук з Чтеній москов. історичного товариства).

В часї царюваня Алексїя Михайловича двічи приїздив у Росию антіохійський патріярх Макарій, родом Араб із Алеппо. В першій подорожі товаришив йому його син архидіякон Павло Алеппський, що

описав опісля докладно й незвичайно інтересно трилїтню подорож свойого батька. Він описує краї, звичаї, міста й села, полїтичні випадки, взагалї усе, що лише доброму обсерватору могло попасти в очи. Арабський ориґінал сих записок досї не виданий; в 1829—36 р., випусками, опублїковав їх переклад на анґлїйську мову Бельфур, але з скороченнями і не скрізь докладно; перші частини його перекладу були толковані по російському в київських Епархіальних Вѣдомостях 1873, в Сборнику матеріаловъ для историч. топографіи Кіева 1874, в Чтеніях моск. істор. товариства 1875, тепер д. Муркос професор московського орієнтального інститута розпочав повний російський переклад. Як нам доводилось чути від ориєнталїстів, і сей переклад не може похвалитись повною докладностию, а крім того д. Муркос користав з верзиї коротшої від Бельфурової, а його кодекса не мав під рукою (дещо звідти він пододавав в скобках), та всеж сей переклад, до появи лїпшого, має заступити попередні і служити важним джерелом для нашої історії.

Перша частина містить опись подорожі до границь України. Подорож вела через Молдавію і то саме в тому часї, коли кінчилась українсько-молдавська траґедия, разом із вигнанєм Лупула і смертю Тимоша Хмельницького. В тій то першій частинї опису подорожі доторкаєть ся автор сеї справи, і се надає значну жерельну вартість сим запискам. Отже ми далї зведемо до купи звістки, що належать до сього боку полїтики Хмельницького, пропускаючи з мемуара те, що близше з тим не вяжеть ся.

Ся перша частина подорожних записок дїлить ся на 3 книги: перша містить в собі опись подорожі від Алеппо до Молдавії, друга ілюструє саму Молдавію, третя описує Валахію (Мултани). Коли подорожні були в Яссах, приймав їх господар Лупул, і автор записок подав при тій нагодї характеристику господаря: признає йому велику вченість, обчитаність в старих, нових і турецьких книгах, велику щедрість для духовенства, за те одначе яґи й купцї ненавидїли його; доказом його поважаня у посторонніх має бути також те, що Тимош Хмельницький взяв його доньку; в церковних книгах завів він валашський переклад, бо „його піддані раньше читали в сербській мові, що однакова з руською, бо всюди, від Болгариї і Сербії, у Валахії й Молдавії, в краю Козаків і у Москві читають у сербській мові, якою написані всї книги їх, але мова Валахів і Молдавян валашська і вони не розуміють того, що читають по сербськи“. Трохи низше говорить ще про сю язикову справу, що „у Сербів, Болгар, Козаків і Москалїв одна мова, лише з місцевими відмінами, але книжна мова у них одна й та сама“. До характеристики самого Лупула можна додати ще й замітку на иньшому місцї, що він перед 23 лїтами (1630) покарав смертю 14.000 злодїїв. Звичайно, се не

були дійстні злодії, лише політичні противники при вступі його на господарство.

В XIV главі II книги йде мова про бунт молдавських бояр проти Лупула під проводом великого льоґотета, при помочи Семигорода й Валахії, про намір убити господаря, про його утечу до Хотина, а звідси до Каменця. Межи причинами невдоволеня молдавської старшини мало бути й се, що якийсь свояк Лупула збезчестив 4.000 дівчат, зрештою головну вину складає автор на інтриґи льоґотета Стефана.

В XV гл. оповідає Павло про прихід Тимоша Хмельницького, розбитє молдавського війська, при чім одного разу передня козацька сторожа, 300 чоловіка, розбила 40.000 Молдавян, Угрів, Валахів і иньших. Головна битва описана докладно, при тім малюєть ся спосіб войованя козаків, підносить ся мужність Тимоша і взагалї козаків, що „козаки сильні у війні, ніколи не відступають і не звертають ся до втеки“.

Тимоша привитано в Яссах дуже врочисто, сам патриярх Макарій виступив у повнім блеску свойого уряду. Иньші козаки розбіглись по горах і степах, страшно грабуючи, немов то караючи за зраду свойому панови, особливо давались у знаки Жидам і Туркам, так що сї шукали захорони у патриярха. Тимчасом в усїх церквах правив ся молебен за українського гетьмана й його сина: молили ся за Василя воєводу, за гетьмана Зиновія, государя Тимофея і за жінку його домну Роксанду. Тимош правив у Яссах аж до приїзду Лупула.

Похід у Валахію й битва під Тирговиштом розказана загально, бо наші подорожні були далеко від місця події, тож описи їх і не мають більшого значіня, з иньших жерел маємо про се далеко докладнїйші звістки. За причину, чому Богдан не дав помочи синови, подає автор, що він був на Тимоша сердитий. Дещо більше звісток подибуємо про останню битву Липула й козаків з новим господарем, що була 6 ст. ст. липня 1653 р. Доволї докладно описаний другий прихід Тимоша в Молдавію і осада Сучави. Козацького війська мало бути 14.000, новий господар мав аж 40.000. При тім автор дуже вихваляє воєнні здібности молодого Хмельницького. Він що-день робив вилазки і вбивав тисячі ворогів; ніхто не міг йому остоятись з причини великої його хоробрости. „На правду, був се славний чоловік, про якого ми не читали в історії і вона не подає нї одного подібного приклада хоробрости й сили. Він день-у-день виїздив з табора на сьвітложовтім кони, котрого дуже любив, з небогатьома людьми, убивав ворогів, ранив їх і примушував утїкати. Люде варті віри оповідали про нього, що він одного дня вбив власною рукою 1300 Німців, що накопичились перед ним один на однїм... Він був славний їздець і повертав ся на кони як блискавка...“ По смерти вийнято з нього внутрішнї части та забальзамовано тїло. Заки

вмер, прийшла до нього радісна звістка, що жінка його мала родити двоє дїтей. До характеристики його додає ще автор слова, що він мав сказати до патриярха: „Я прийшов не лише тому, аби відвоювати трон мойого тестя, але й щоб вирвати Велику Церкву з рук ворогів".

При сьому кінчать ся звістки про молдавсько-козацькі відносини, оба подорожні переїхали в Валахію. Тут описуєть ся смерть валашського господаря Матвія, що перед тим не хотїв прийняти послів московського царя, бо дуже ненавидїв козаків і Москалїв. 6 червня 1654 р. переїхав Макарій із сином знов через Молдавію на Україну.

Разом взявши, сї подорожні записки мало дають оригінальних звісток, за те мають незвичайно важне значінє для характеристики побуту, звичаїв і поодиноких осіб. *С. Томашівський.*

Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію, пер. Г. Муркоса, выпускъ второй. (Отъ Днѣстра до Москвы), Москва, 1897, ст. VI+202 (відбитка з Чтеній москов. Общества ист. и древн).

Другий зошит сього видання містить в собі найбільш інтересну для нас частину подорожи п. Макарія — подорож по Українї від Рашкова на Днїстрі до Путивля, через Умань, Київ і Прилуку лїтом 1654 р. Досї якось ся подорож не знайшла ще відповідного місця між джерелами української історії, тим часом се джерело першорядне, що не має в собі иньшого рівного для історії українського побуту і культури XVII в. З ним можемо порівнювати тільки Боплана, але він далеко біднїйший. Історичні екскурси і пояснення автора сїєї подорожі — архидиякона Павла переважно не мають вартости, бо занадто загальні і повні помилок, але його побутові звістки, описи того, що він бачив на власні очи, переважно дуже докладні і важні. Інтересні дуже детальні описи церковних обрядів, церков і їх устрою, особливо ікон, — переклад д. Муркоса дає кілька цїлком нових, полишених попереднїм перекладчиком Бельфуром, як описи великої печерської церкви і сьв. Софії, ще більше інтересні — побутові подробиці — ноша, їда, господарство, обстанова житя. Україна взагалї зробила дуже миле вражінє на сирийського клирика — своєю культурностию. Він із здивованнєм говорить про широке розповсюдженнє письменности між народом, про школи й шпиталї, про зручність українських малярів, що змодифіковали византийську традицию західними впливами, про сьпіволюбність і гарний сьпів, про побожність і моральність народа. „В цїлій руській себ то козацькій землї (Павел зве Українцїв Русинами, а Великоросиян Московитами) ми запримітили дивний і гарний факт: всї вони, з малими винятками, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати й знають порядок церковних служб і цер-

ковні сьпіви; сьвященники вчать сиріт і не дають їм тинятись неуками по улицях"; школяри ходять по хатах і сьпівають духовні канти, за се дістають гроші або ріжні припаси і тим удержують ся під час науки, „через се то більшість їх письменні" (с. 2, пор. 15). „В цїлій козацькій землї в кождім містї і в кождім селї при кінцї греблї побудовані хати для бідних і сиріт, де вони мають пристановище; на сих хатах зверху богато ікон; хто заходить до хати, дає милостиню" (с. 94) і т. и. Але що особливо інтересно і може бути несподіваним при досить розповсюднених, бодай в певних сферах поглядах на Хмельничину, як на часи здичіння, — се примітки Павла, що сей культурний розвій українського народу показав себе особливо останнїми роками, за Хмельницького. „Число письменних особливо збільшилось від Хмельницького (дай, Боже, йому довгого віку), що визволив сї краї й увільнив сї милїони несчисленних православних від кормиги ворогів віри, проклятих Ляхів" (с. 2). Головна маса церков була побудована за часи повстання (с. 16): „побудовали церкви, поробили гарні ікони, честні і сьвяті іконостаси і корогви з хрестами"; церкви одна лїпша як друга, „навить сільські церкви одна одної лїпші". „Люди стали голосно заявляти свою віру з новою енерґією і віддались з особливим запалом науцї, читанню і гарному церковному сьпіву" (с. 28). Повиганявши польських панів, нарід подїлив їх ґрунти й почав обробляти займанщини під ріллю на місцях колишнїх лїсів (с. 15, 29). Як бачимо, великий народнїй рух не був вибухом диких інстинктів, а загальним повисшеннєм народнього житя.

Треба піднести той важний факт, що подорож Макария є властиво одиноким голосом сучасника, самовидця, вповнї прихильного Хмельнищинї; сей суб'єктивний настрій автора повинні ми памятати при оцїнцї його оповідань, але з другого боку й по перецїдженню через решето критики з них богато зістаєть ся такого, що не в однім поправляє перечернений образ сих часів.

З історичних відомостей, полишивши на боцї ріжні похибки, можна занотовати й дещо цїкаве: нпр. поголоска, записана, очевидно, з українського джерела, що Хмельницький своє повстаннє робив за порозумiннєм з королем, для знесення панської анархії (с. 10), образ сієї самої анархії, що є відгомоном українських поглядів на польську конституцию (с. 7), про великодну різню, счинену Поляками 1654 р. (с. 15 і далї), про посольство шведської королеви (с. 65—6). *М. Грушевський.*

Богданъ Хмельницкій до часу повстаня противъ Польщѣ. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта", Льв., 1897 (кн. 3), ст. 48, 12⁰.

Видаванє популярних книжечок для простого народа з поля рідної історії має велике просьвітне значінє, тож треба з радістю приймати появу книжечок, що мають на меті пояснити нашу бувальщину. До того найлїпше безперечно надаєть ся період козаччини і після оповіданя про „Початки козацтва“ найперша річ подати образ житя України-Руси за Богдана Хмельницького. Коли ми на сїм місцї згадуємо про се виданє, то не думаємо до нього прикладати наукову міру, питати про жерела й нові результати студиї. Все таки мусимо вказати на те, чи саму правду подано в тім оповіданю народови і скільки перейшло ся поза неї, бо ми є того погляду, що нїяка причина не може велїти відступити від можливої абсолютної правди, не повинна допускати тенденций. Що правда, ми останнього закиду, що до односторонньої тенденциї сьому оповіданю майже не можемо закинути, як воно оперте на моноґрафії Костомарова про Хмельницького. Тут покажемо деякі похибки та некритичности оповіданя, що в значнїй мірі з'явились не з вини автора, бо він взяв їх готовими з тих праць, з котрих черпав.

Рік уродин Богдана не можна ставити катеґорично на рік 1593, бо на се не маємо певних звісток (ст. 6). Батько Богдана Михайло Хмельницький не був нїяким чигиринським сотником (ст. 6, 11), лише приватним підстаростою Конецпольского. Так само непевні звістки, немов то Богдан учив ся в Київі й Ярославі (ibid.). Трохи недокладно виходить оповіданє про заведенє унїї на Руси, що вона в руках польського уряду мала на оцї лише винародовленє (ст. 6). Не знаю, чому козацьким змаганям імпутуєть ся в сїм оповіданю більш релїґійного елементу, як полїтично-социяльного; з рештою сам автор оповідає, що, мовляв, Сагайдачний, виключно заступаючи релїґійні інтереси, не був дуже популярний серед козацтва й простого народа. Ще й у тому оповіданю повторена цїла істория славних реформ Баторія. Сї нїби реформи — погляд застарілий і невірний, вияснений остаточно проф. М. Грушевським в XXII т. „Записок“ при нагоді рецензиї книжечки п. з. „Бесїди про часи козацькі на Вкраїнї“. Також хиба з одного Гоголя міг взяти автор твердженє, що при вступі на Січ кождий мусїв прийняти православну віру (ст. 17). Не знаємо рівнож про такі пляни Владислава IV, щоб козаки повстали проти шляхти і з того вивязала ся польсько-турецька війна (ст. 22). З пошанованя для історичної правди не повинно-б катеґорично подавати славне оповіданє про королївські грамоти і про видуренє їх Хмельницьким у Барабаша (ст. 25—6). Так само катеґорично переповіджена справа про Суботів і любовну аферу Богдана: хоч вона повна неясностей і мітичних елементів, автор оповідає немов би не знати яку правду навіть із белєтристичною формою (ст. 27—31). Так само з застереженєм треба було оповідати про побут Бог-

дана у короля і ради сього взяти ся до шаблї (ст. 31—2). Непевно, чи Хмельницький скорше впорав ся з Запорожем як із Кримом, радше мабуть противно. Цїлком без критики приймає теж автор правдивість листів, що мав Хмельницький писати з Сїчи до коронного гетьмана, до Конецьпольского й ин. (ст. 39—40). Се-ж звістно, сї Величкові листи уважають ся досї неправдивими. Непотрібно і некритично розказаний також побут Хмельницького в Криму (ст. 41—3). Проста довільність, що Владислав мав не казати воювати козаків, лише покарати комісарів і панів, що роздражнили руський народ, „бо король розумів, що тихий, покірливий руський нарід не зірветь ся до ворохобнї без причини, а хиба вже тяжкі кривди і зневаги роздратують його до того". Врештою оповідане уриваєть ся на висланю Стефана Потоцького проти козаків, про дальші подїї обіцяє автор розказати в иньшій книжечцї.

С. Томашївський.

Н. С. **Къ исторіи малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вѣка** (Київська Старина 1897, IV с. 124—156, VI с. 460—483, X с. 115—131, XI с. 143—156, XII с. 332—350).

Недавно закінчилась ся інтересна статя, оперта в значній мірі на недрукованих материялах Яготинського Архива кн. Репнїних. Присьвячена вона історії козачини в лївобічній Гетьманщинї, її заникання під централїзацийними змаганнями російського правительства в другій половинї XVIII і першій XIX в., і уриваєть ся з 1834 р. — кінцем урядовання кн. Репнїна в ролї українського ґубернатора: правдоподібно, на сїм роцї уривались ті архивні материяли, що були головним джерелом автора для XIX в.

Автор розпочинає коротким оглядом козачини від Хмельницького, але ся вступна (перша) глава написана компилятивно і мало інтересна: автор тільки наводить гадки ріжних дослїдників, а істория козачини, особливо в XVIII в. не стільки ще оброблена, аби на тім можна було обмежитись. Від другої глави автор приступає ad rem — до розпоряджень центрального і краєвого правительства (Румянцова) про козаків по останнім знесеню гетьманського уряду. Автор зазначає тут два мотива: задержати козацтво, як користну для держави силу, в цїлости, не даючи козакам виходити з козацької верстви, а його воєнну силу уняти в форми реґулярної служби, знищивши поволї спецíяльну орґанїзацию українського козацтва. Під кінець XVIII в., крок за кроком, українське козацтво однаково з посполїтством було приведено до однакового для цїлої держави рекрутовання вояків, і козаки відріжнялись від верстви „державних (государственних) селян" (себ то незалежних від дїдичів) го-

ловно тільки правом повної власности на землю і низшим податком. Число їх, раховане на поч. XIX в. на пів міліона, значно зменьшилось через виселеннє в Новоросию і на Чорноморе, в Кубанщину, дуже протеґоване правительством, а навить нераз переведене ним самим — тут мало воно на оці не тільки залюдненнє тих країв, але, як справедливо міркує автор, і видаленнє з України вільнолюбного, небезпечного елємента.

В гл. IV і V автор говорить про два момента, коли правительство, потрібуючи воєнних козацьких сил, відступало на якийсь час від своєї централїзацийної політики. 1812 р., в боротьбі з Наполеоном, правительство поручило тодїшньому українському ґенерал-ґубернатору Лобанову-Ростовскому сформовати козацькі полки, замість звичайної рекрутської конскрипциї. Л.-Ростовский, аби заохотити козаків, заповів, що се увільнить на далї козачу верству цїлком від давання рекрутів і приверне давний козачий устрій. Се справдї запалило козаків, і вони серед дуже тяжких материяльних обставин, без жадної запомоги правительства орґанїзовали 15 полків. Але за сю жертву, що зруйновала козацтво материяльно, вони були тільки увільнені на кілька років від давання рекрутів; набрані полки розпущено 1816 р., 1818 р. відновлено конскріпцию, а 1823 р. податки козацькі зрівнано з селянськими, і розумієть ся, козаки мали повне право бути сим поступованнєм дуже незадоволеними.

1831 р, під час польського повстання, знов мусїли звернутись до козаків. „Воєнним ґубернатором“ лївобічної України був тодї кн. Гр. Репнїн, людина гуманна і щиро віддана інтересам козацької верстви специяльно. Взявшись за формованнє полків, він заразом просив правительство, аби козакам, в нагороду, привернено деякі вільности і давню військову орґанїзацию. Сї горячі заходи Репнїна одначе здались в Петербурзї підозрілими: побачили в тім охоту до гетьманської булави (Репнїн був жонатий з унучкою гетьмана Разумовского); його проєктів — увільнити козаків від конскріпциї й вернути їх в давнїй стан — осїлої мілїциї, не принято. Певну, характерну ролю відограв при тім і „землячок“ кн. Кочубей, що в листї Репнїну писав (NB. по французьки): „хоч я зроду хохол, але я більший „русскій“, нїж хто, по моїм принципам, становищу і призвичаєнням; моє становище і уряд ставлять мене вище всяких дрібних рахунків, я дивлюсь на справи ваших ґуберній з погляду загальних інтересів нашої землї (держави); мікроскопійні вигляди — то не моя річ...“ В результатї козацькі полки слїдом були розпущені, конскрипция і податки вернулись назад. Правда, Репнїну удалось перепертя проєкт специяльної адмінїстративної орґанїзациї для козаків (1834), але в тім ще роцї його віддалено, і самий уряд українського „воєнного ґубернатора“ знесено.

М. Грушевський.

З ТОВАРИСТВА

(лютий — цьвітень 1898 р.).

Засїдання видїлу

(*від загальних зборів*).

На засїданню 4 н. ст. лютого: 1. Видїл уконституовав ся, вибравши заступником голови проф. С. Громницького, секретарем І. Кокорудза, адмінїстратором і бібліотекарем К. Паньківського.

2. Ухвалено приняти пропозицию болгарського мінїстерства осьвіти що до обміну наукових видань.

3. Ухвалено підвисшити цїну Записок до 1·50 злр. за том, а річну передплату (в протягу року) зіставити 6 злр.

4. Ухвалено подякувати д. Кукуревичеви в Плазові за прислані ним старі друки до бібліотеки.

На засїданнях 16 н. с. лютого, 2 і 9 марта:

1. Принято до відомости, що закуплено документи, записки і старі друки по бл. п. Остермані, старості в Станиславові, до музея товариства.

2. Принято до відомости, що о. Дм. Юзефович з Яричева подарував до музея устав церковного братства в Яричеві.

3. Удїлено О. Целевичеви, студенту фільософічного видїлу у Львові, стіпендию в квотї 100 зр. для підпоможеня в наукових студиях.

4. Ухвалено зарезервувати 20 комплєтів „Записок“, а 30 призначити на розпродаж в комплєтах.

5. Ухвалено перестати уважати дїйстними членами 12 осіб, що не вважаючи на упімненє не заплатили членської вкладки за 1896 рік.

6. Ухвалено висилати членам на їх жаданє замісць „Записок“ иньші наукові виданя товариства рівної вартости.

7. Принято до відомости уконституованнє секций: в фільольоґічній секциї: голова Др. Ів. Франко, заступник голови Др. О. Колесса, секретар О. Роздїльський; в історично-фільософічній секциї: голова проф. М.

Грушевський, заступник голови Др. К. Левицький, секретар М. Павлик; в природописній секциї: голова проф. Верхратський, заступник голови Др. Щ. Сельський, секретар Я. Грушкевич.

8. Принято до відомости, що при природописній секциї уконституовала ся медична комісия; головою комісиї вибрано Дра Щ. Сельського, заступником голови Дра Євг. Озаркевича, а секретарем Я. Грушкевича. Медичні праці мають виходити осібними випусками Збірника секциї.

9. Обговорено і принято прелїмінар доходів і видатків на 1898 рік.

10. Принято в члени 3 особи з Галичини, а 2 з України.

11. Ухвалено купити 20 льосів на образ К. Устияновича „Гуцулка“.

12. Місце урядника товариства в адмінїстрациї друкарнї і книгарнї надано п. І. Петрушевичеви, екзам. бухгальтерови.

13. Задля напливу працї в друкарнї ухвалено приняти ще 3 зецерів і розширити зецерню.

14. Відчитано рахунок коштів заведеня книгарнї предложений п. Ст. Кафкою Ржичинским в сумі 10.000 злр. і рішено задля недостачі такої суми справу отвореня книгарнї відложити.

15. Порішено иньші дрібнійші адмінїстрацийні справи.

На засїданню 23 і 30 н. ст. марта:

1. Ухвалено дарувати популярні книжки читальнї в Березнї на Угорщинї; купити 10 примірників Букваря для школи анальфабетів в Дрогобичи; післати даром судам в Стрию і у Львові популярні книжки для бібліотеки вязнїв.

2. Принято в члени 2 особи з Галичини і Буковини.

3. Принято до відомости, що д. радник Т. Ревакович дарував до бібліотеки товариства 95 томів переважно комплєтів ріжних часописей; що д. Н. Кибальчич з Лубен прислала до музея три ориґінальні листи Т. Шевченка; що д. Ю. С. прислав Енеїду Котляревського з 1798 р.; що д. Бородай з Петербурга прислав до бібліотеки 8 цінних книжок. Ухвалено всїм тим добродїям письменно подякувати.

4. Ухвалено вичеркнути з книги дїйстних членів 7 осіб, що не заплатили членських вкладок за минувший рік.

5. Призначено 100 злр. річно на оправу бібліотечних книжок.

6. Принято до відомости, що Академія наук в Кракові прислала Товариству свої видання. Ухвалено подякувати і вислати свої видання в обмін.

7. Принято до відомости, що з порученя сербського короля прислав Товариству сербський консуль у Віднї роскішно видане Євангеліє князя Мирослава з XII віку, котре король казав видати, дїставши від черцїв на память свого побуту на Атоньскій Горі. Ухвалено подякувати.

8. Принято до відомости, що вислано петицию до міністерства про постійну субвенцию на видавництва в квоті 6000 злр.

9. Принято до відомости, що вислано подане до ц. к. намістництва про затверджене зміни статута Товариства.

10. Ухвалено вислати „Императорскому Обществу Исторіи и Древностей Россійскихъ“ в Москві на прислане письмо свої книжки в обмін за видана того Товариства.

11. Ухвалено виставити Руському педаґоґічному Товариству у Львові письменну заяву, що на випадок розвязаня того Товариства без порішеня що до єго майна Наук. Товариство ім. Шевченка переймe єго майно під свій заряд з умовами висловленими в § 58 статута Педаґоґічного Товариства.

12. Принято до відомости, що історично-фільософічна секція вибрала своїм референтом до виділу Д-ра Ол. Колессу.

13. Порішено адміністрацийні справи.

Засїдання секций.

7 н. с. лютого засїданнє секциї математично-природописно-лікарської: а) секция уконституовалась вибравши головою проф. І. Верхратського, заступником Д-ра Щ. Сельського, секретарем Я. Грушкевича; б) Др. Сельський реферує розвідку Дра Дакури: Стремлїня в сучасній терапії, ухвалено друкувати; в) на внесення Д-ра Озаркевича ухвалено утворити осібну лікарську комісию і видавати лікарські розвідки в осібних випусках „Збірника“.

9 н. с. лютого засїданнє фільольоґічної секциї: а) секция уконституовалась вибравши головою Д-ра Франка, заступником проф. О. Колессу, секретарем д. О. Роздольського; б) В. Гнатюк предложив свою розвідку: Руські оселї в Бачцї (надруковано в Записках т. XXII).

Того-ж дня засїданнє історично-фільозофічної секциї: а) секция уконституовалась, вибравши головою проф. М. Грушевського, заступником Д-ра К. Левицького, секретарем М. Павлика; б) М. Грушевський предложив вибрати референта секциї до виділу кого иньшого, з причини, що сам він входить до виділу титулом голови; в) М. Грушевський відчитав свою статю: Причинки до істориї козачини (надрук. в Записках т. XXII); г) Др. Франко відчитав свою статю: Граничний став, епізод з 1805 р., ухвалено надруковати.

15 н. с. марта засїданнє лікарської комісиї: а) комісия уконституовала ся, вибравши головою Д-ра Щ. Сельського, заступником Д-ра Е. Озаркевича, секретарем Я. Грушкевича; б) ухвалено звернутись до лікарів-Русинів з відозвою, закликиючи їх до співучасти в лікарських публїкациях, і запренумеровати найпотрібнійші лїкарські часописи.

23 н. ст. лютого засїданнє історично-фільозофічної секциї: а) М. Грушевський предложив свою статю: Хмельницький і Хмельнищина (надруковано в XXIII Записках); б) для I т. Збірника історично-фільософічної секциї принято першу частину історії України-Руси.

Тогож дня засїданнє фільольоґічної секциї: а) др. Франко реферує збірку етноґрафічних материялів Д-ра Кайндля; б) він же реферує розвідку д. М. Дикарева: Уривки з грецько-словянської мітольоґії.

7 н. с. марця: а) Др. Гукевич реферує статю Д-ра О. Ч. про інтернациональний лїкарський з'їзд в Москві; б) Др. Озаркевич реферує статю Д-ра Дакури: Стремлїня в сучасній терапії і повідомляє про материяли, що вплинули до редакциї.

16 н. с. марця засїданнє фільольоґічної секциї: а) Д. Франко відчитує свою розвідку: Хмельнищина 1648—9 років у сучасних віршах; б) принято до відомости вихід I т. Збірника фільольоґічної секциї і в II т. ухвалено подати першу половину збірки фолькльорних праць Драгоманова.

Тогож дня засїданнє історично-фільозофічної секциї: а) С. Томашівський реферує розвідку С. Рудницького: Нове жерело до історії Хмельнищини (надрук. в XXIII т. Записок), б) на внесеннє М. Павлика вибрано референтом секциї до Видїлу проф. О. Колессу.

30 н. с. марця засїданнє історично фільософічної секциї: а) С. Томашівський реферує свою працю: Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. (надруковано в Записках т. XXIII).

Тогож дня засїданнє фільольоґічної секциї: проф. В. Шухевич відчитав свою статю про „Сьвітогляд Гуцулів".

Рескріптом з дня 4 (16) цьвітня львівське Намісництво повідомило Товариство, що новий статут його, ухвалений на загальних зборах 2 н. с. лютого с. р., приняло воно до відомости. Санкционований таким чином властию новий статут подаєть ся низше в цїлости; головні відміни його від давнїйшого отсї:

Давнїйші дїйсні члени звуть ся надалї звичайними, вкладка їх підносить ся до 5 злр. (= 10 корон) річно; зрештою умови приймання їх лишили ся далї. Установляєть ся нова катеґория дїйсних членів, і тільки вони можуть бути членами секций. Катеґория членів-основателів на далї закриваєть ся (лишають ся тільки дотеперішні). Члени заграничні і інституциї можуть брати участь в загальних зборах через своїх відпоручників. Число видїлових побільшуєть ся одним членом і одним заступником. Попри загальні збори для адмінїстрацийних справ заводять ся наукові збори і наукові наради.

Що до переведення нового статута в житє, то Виділ Товариства має бути вибраний на його основі на найблизших загальних зборах, на тихже зборах заграничні члени і інституциї можуть скористати з своїх нових прав; нова членська вкладка війде в житє з початком 1899 р.; з секций історично-фільозофічна і фільольоґічна ухвалили застановитись вже тепер над кандидатами на дійсних членів, а вибір їх перевести по уконституованню нового виділа.

СТАТУТ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

I. Назва товариства, місце пробуваня, ціль і круг діяльности.

§. 1.

Товариство називає ся: Наукове товариство імени Шевченка.

§. 2.

Місцем пробуваня товариства є місто Львів.

§. 3.

Цілию товариства є: плекати та розвивати науку і штуку в українсько-руській мові, збирати та зберегати всякі наукові предмети і памятки старовини України-Руси.

§. 4.

До сеї цїли мають вести:

1. наукові досліди: а) з фільольоґії і етноґрафії руської і славянської, з історії українсько-руського письменства і штуки; б) з історії, ґеоґрафії і археольоґії України-Руси, а також з наук фільософічних, економічних і правничих; в) з наук математичних, природописних і лїкарських;

2) відчити і розмови наукові;

3) з'їзди учених, лїтератів і артистів, наукові подорожі і екскурсиї;

4) видаванє наукових видавництв періодичних і неперіодичних;

5) премії і підмоги ученим і лїтератам;

6) удержуванє бібліотеки і музея;

7) удержуванє власної книгарні і друкарні.

§. 5.

Товариство полагоджує справи:

1) на засіданях виділу;

2) на засіданях секций;

3) на засіданях комісий;
4) на наукових нарадах;
5) на загальних зборах;
6) на наукових зборах;
7) на з'їздах учених, літератів та артистів.

§. 6.

Загальні збори відбувають ся що року.

§. 7.

По головним науковим відділам (§. 4, 1) товариство поділяєть ся на секциї:

1) фільольоґічну;
2) історично-фільософічну;
3) математично-природописно-лїкарську.

Нова секция творить ся, коли до неї зголосить ся найменше 10 дійсних членів. Заряд секциї складає ся з директора, секретаря і їх заступників.

Для деяких специяльних наукових справ з обсягу кождої секциї може бути вибрана окрема наукова комісия, а секция дає їй реґулямін, відповідний загальному плянови діяльности товариства.

§. 8.

Засїданя секций відбувають ся в днях означених реґуляміном, який для себе уложить секция, а предмет їх становлять:

1) розправи над науковими працями, які подасть сам автор або особисто, або через секретаря секциї, або котрого небудь із членів секциї за порозумінєм з єї президиєю;

2) обдуманє тем до наукових робіт;

3) оцінки рефератів і внесеня до виділу товариства що до признаваня премій;

4) поясненя до виділу товариства в наукових справах на запитаня властий;

5) внесеня до виділу і загальних зборів в наукових справах;

6) предложеня до виділу в справі іменованя дійсних і почесних членів.

§. 9.

Право рішаючого голосу на секциях мають тільки члени приналежні до секциї. Иньші члени товариства можуть також бувати на засїданях секций, забирати голос в дискусиї, подавати свої наукові роботи, одначе в усїм мають тільки голос дорадний. Гостем може бути на засїданях секций кождий, кого представить там оден дійсний член товариства.

§. 10.

Наукові комісиї вибирають ся секциями зпоміж членів товариства, але на представленє комісиї може секция запросити до наукової комісиї також людий неналежних до товариства.

§. 11.

Наукові наради відбувають ся одною чи кількома секциями при участи більшого числа осіб з поза секций.

§. 12.

Секциї товариства в порозуміню з виділом уряджують прилюдні наукові збори.

§. 13.

Наукові роботи видає товариство українсько-руською мовою, що є урядовою мовою товариства; виїмково може товариство видавати деякі роботи иньшою мовою.

§. 14.

Майно товариства складає ся:

1) з вкладок членів і оплат вписового;
2) друкарнї, книгарнї і інвентаря;
3) бібліотеки і музея;
4) видань товариства;
5) доходів з відчитів і т. ин.;
6) з запомог, добровільних дарів і записів.

§. 15.

З майна товариства загальні збори можуть виділити желїзний фонд, котрим розпоряджують загальні збори товариства, а виділ товариства уживає відсотків з него на цїли товариства. До того фонду входять і добровільні дари, виразно призначені на сей фонд.

II. Склад товариства.

§. 16.

Товариство складає ся з членів: 1) звичайних, 2) дійсних, 3) основателїв, 4) почесних.

§. 17.

Звичайним членом стає кожда особа українсько-руської народности, котру прийме виділ товариства. Руські інституцнї на тих самих умовах.

§. 18.

Звичайні члени обовязані при зголошеню зложити вписового 2 кор. і річну вкладку 10 корон, а потім кождого адмінїстрацийного року в першім чвертьроці платити по 10 кор.

§. 19.

Дійсних членів іменує виділ на предложенє одної з секций товариства за самостійні наукові праці, а передовсім за визначну участь в виданях товариства.

§. 20.

Членами основателями є тілько дотеперішні члени основателї, іменовані на підставі давного статуту товариства, а мають права членів звичайних, о скілько не будуть іменовані дійсними членами.

§. 21.

Почесними членами іменують загальні збори на внесенє виділу людий, заслужених для науки, штуки, письменства або для самого товариства. Сї члени мають всї права звичайних членів.

§. 22.

Дійсні члени, іменовані на основі §. 19, а також члени основателї і почесні не платять вписового анї вкладок.

III. Права і обовязки членів.

§. 23.

Звичайні члени мають право:

1) активного і пасивного вибору до виділу, контрольних і адміністрацийних комісий;

2) голосу рішаючого на загальних зборах і дорадного на засіданях виділу;

3) ставити внесеня і інтерпеляциї на загальних зборах;

4) бувати на секциях і наукових нарадах з дорадним голосом, користати з музеїв, читальнї і бібліотеки товариства відповідно реґулямінам;

5) вглядати в книги товариства в протягу 14 днїв перед загальними зборами в присутности одного члена виділу;

6) подавати письменно виділови внесеня в справах товариства, які виділ мусить взяти під обраду;

7) побирати безплатно від часу вступу до товариства по одному (1) примірнику книжок і видань товариства, які виділ призначить для сих членів;

8) домагатись скликаня надзвичайних загальних зборів по мисли §. 35 отсего статуту.

§. 24.

Дійсні члени мають право:

1) активного і пасивного вибору до виділу, контрольних і адміністрацийних комісий, президий секций і наукових комісий;

2) голосу рішаючого на загальних зборах і дорадного на засїданях видїлу;

3) ставити внесеня і інтерпеляциї на загальних зборах;

4) бути членами секций, брати участь в зборах і наукових нарадах з рішаючим голосом і користати з музеїв, читальнї і бібліотеки товариства відповідно реґулямінам;

5) вглядати в книги товариства в протягу 14 днїв перед загальними зборами в присутности одного члена видїлу;

6) подавати письменно видїлови в справах товариства внесеня, які видїл мусить взяти під обраду;

7) побирати безплатно від часу іменованя по одному (1) примірнику книжок і видань товариства, які видїл призначить для сих членів;

8) домагати ся скликаня надзвичайних загальних зборів по мисли §. 35 отсего статуту.

§. 25.

Інституциї як також заграничні члени мають право дати себе заступити на загальних зборах кому небудь із членів товариства, повідомляючи про се видїл осібним листом наперед. Заступник голосує окремо за себе, а окремо за інституцию або за заграничного члена. Член товариства може заступати лиш одну інституцию або особу.

§. 26.

Утрата членських прав наступає через виступленє і виключенє. Виступившим і виключеним членам товариство не звертає вкладок.

§. 27.

Членів звичайних може видїл уважати за виступивших з товариства, коли вони до кінця червня дотичного адмінїстрацийного року не заплатили вкладки, не вважаючи на письменне завізванє видїлу товариства під загрозою вичеркненя.

§. 28.

Видїл має право задля важних причин виключити члена товариства. Виключеному членови прислугує право відклику до загальних зборів.

IV. Управа і власти товариства.

§. 29.

а) Видїл.

Управою товариства займає ся видїл, зложений з голови, 6 членів і 3 заступників, вибраних з місцевих членів загальними зборами. Видїл вибирає з поміж себе: 1) заступника голови, 2) управителя бібліотеки і музея, 3) секретаря, 4) касієра і 5) адмінїстратора друкарнї, котрому

виділ може уділити прокури на час свого урядованя. Окрім того належать до виділу з голосом рішаючим директори секций або вибрані замісць них секцийні відпоручники. Уряд виділових і заступників треває оден рік, а по році аж до вибору нового виділу. До виділу належать всї адміністрацийні справи, виконуванє ухвал секций і наукових зборів в наукових справах, о скілько они надають ся до того з огляду на маєтковий стан товариства, виконуванє ухвал загальних зборів і увзглядню ванє ухвал наукових нарад.

§. 30.

Голова скликує виділ, установляє дневний порядок, проводить засїданєм і дбає про виконуванє статуту товариства. В разї перешкоди виконує права голови єго заступник, а в разї перешкоди і того найстарший віком член виділу.

§. 31.

З своєї діяльности здає виділ справу загальним зборам.

§. 32.

Виділ збирає ся раз на місяць на засїданя, а як треба, то й частїйше. До важности рішень треба пятьох членів. Рішеня виділу западають більшостию голосів; тілько до виключеня члена треба більшости трех четвертих присутних. При рівности рішає голова своїм голосом.

§. 33.

Заступник члена виділу може бути покликаний на місце того члена, що єго виділ для важних причин на якийсь час від повненя обовязків увільнить. Такий заступник зістає в виділї цїлий час, на який єго покликано.

При покликаню заступників має першенство той з них, що при виборах дістав більше голосів, а в разї рівности голосів старший віком.

б) Загальні збори.

§. 34.

Виділ товариства скликує загальні збори.

§. 35.

На умотивоване домаганє двайцяти членів товариства виділ має скликати найпізнїйше за місяць надзвичайні загальні збори, а коли б сего не вчинив, тодї сї члени можуть скликати збори відозвою, на котрій підпишуть ся повними іменами.

§. 36.

Членів товариства запрошує ся на загальні збори письменно 14 днів наперед і розсилає ся їм справозданя, які мають бути предложені

загальним зборам. Окрім того оголошує ся день зборів в місцевих часописях 14 днів наперед.

§. 37.

До важности рішень треба на загальних зборах особистої присутности найменше трийцяти членів. Справи рішають ся звичайно більшостию голосів; тілько до зміни статутів і розвязаня товариства треба двох третин присутних членів Голосоване відбуває ся явно; тілько при виборі виділу, голови, контрольної комісиї і в справі виключених членів голосує ся тайно. Одначе загальні збори можуть ухвалити явне голосоване також в сих справах.

§. 38.

На загальних зборах проводить голова або его заступник, а в разї потреби найстарший віком з присутних членів товариства. Наукові збори, з'їзди учених, літератів і артистів відкриває голова або відпоручник виділу, а участники з'їзду вибирають президию з поміж себе для веденя нарад.

§. 39.

Загальні збори:

1) приймають до відомости справоздане виділу;

2) дають абсолюторию виділови на внесене контрольної комісиї;

3) ухвалюють поданий виділом прелїмінар буджету на найблизший рік;

4) вибирають контрольну комісию з трьох членів на оден рік;

5) рішають внесеня виділу або членів в адмінїстрацийних справах товариства;

6) вибирають виділ і голову товариства;

7) рішають про відклики виключених членів;

8) іменують на внесене виділу почесних членів;

9) рішають можливі непорозуміня між виділом і секциями;

10) рішають про зміну статутів і про розвязане товариства. Проект зміни може вийти або від виділу або від членів. В останнім разї проект з мотивами має бути поданий до виділу на місяць перед зборами і підписаний найменше десятьма членами.

§. 40.

На загальних зборах приходять під дискусию і до рішеня такі внесеня та інтерпеляциї поодиноких членів, що підперті найменше пятьма членами товариства.

в) Контрольна комісия.

§. 41.

Котрольна комісия перевірює рахунки товариства і здає справу загальним зборам з орудованя майном товариства. Члени виділу і їх заступники не можуть належати до контрольної комісиї.

V. Заступництво товариства, полагоджуванє спорів і постанови що до розвязаня товариства.

§. 42.

Заступає товариство у всїх справах на зверх голова, взглядно єго заступник Всї письма товариства, оповіщеня і грамоти підписує голова або єго заступник і один член видїлу з приложенєм печатки товариства з написом „Наукове товариство ім. Шевченка". Письма, що належать до заряду друкарнї, підписує сам адмінїстратор друкарнї під печаткою „Друкарня Наук. тов. ім. Шевченка"; коли є він прокуристом — то і всї грамоти, якими друкарня затягає з'обовязаня; коли-ж адмінїстратор не має прокури, то всї такі грамоти підписує спільно з головою або єго заступником.

§. 43.

Всякі спори між членами з відносин у товаристві рішає мировий суд, зложений з двох судиїв, вибраних обома сторонами з членів товариства і одного зверхника, якого виберуть собі оба судиї.

§. 44.

Коли-б товариство перестало істнувати не рішивши про своє майно, то все майно переходить на тов. „Просьвіта" у Львові, що буде обовязане чистий дохід обертати на підмоги руським ученим, письменникам і артистам під назвою підмог „імени Шевченка". Коли-б товариство „Просьвіта" в часї розвязаня Наук. тов. ім. Шевченка не істнувало або власности єго майна не приняло, тодї члени останнього видїлу Наукового Товариства імени Шевченка постановлять більшостию голосів, хто на будуче має орудувати сим майном. В усякім разї майно Товариства не може бути обернене на иньші цїли, крім означених в §. 3.

Принятий до відомости Високого ц. к. Намісництва рескриптом з дня 16 цьвітня 1898 ч. 30492 у Львові.

Поправки: в XXII кн., в статї Примітки до історії козачини с. 11 рядок 5 знизу надруковано *380-х рр.*, треба: *з 80-х рр.*, в XXIII кн., Наукова Хроніка с. 1 ряд. 4 зверху: *polinicarum* треба *polonicarum*; ряд. 5 зверху *1467* треба *1647*.